EUROPE PRINTING

THE LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF
NORTH CAROLINA

ENDOWED BY THE
DIALECTIC AND PHILANTHROPIC
SOCIETIES

PG3300
.S6
1926 r

This book is due at the WALTER R. DAVIS LIBRARY on the last date stamped under "Date Due." If not on hold it may be renewed by bringing it to the library.

DATE DUE	RET.	DATE DUE	RET.
[redacted]	JUN 03 '93		

Form No. 513,
Rev. 1/84

Digitized by the Internet Archive
in 2026 with funding from
University of North Carolina at Chapel Hill

https://archive.org/details/slovoopolkuihore00unse

RUSSIAN REPRINT SERIES

edited by

ALEXANDRE V. SOLOVIEV
Professeur Honoraire
de l'Université de Genève

with the assistance of

ALAN KIMBALL
Instructor in History
Stanford University
Stanford, Cal., U.S.A.

LXV

EUROPE PRINTING
THE HAGUE
1967

Distributor: MOUTON - The Hague / Paris

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
ЗБІРНИК ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ,
№ 33

Акад. ВОЛОДИМИР ПЕРЕТЦ

PG3300
.S6
1926г

СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ

ПАМ'ЯТКА
ФЕОДАЛЬНОЇ УКРАЇНИ-РУСИ XII ВІКУ

ВСТУП. ТЕКСТ. КОМЕНТАР

У КИЇВІ
З друкарні Української Академії Наук
1926

891. 79. 09

Дозволяється випустити в світ.
Невідмінний Секретар Академії Наук, акад. *Аг. Кримський.*

Київський Окрліт, № 232, 1925.
Зам. № 3986—1300.

Printed in Germany

Моєму навчителеві
академикові
Олексі Івановичеві
Соболевському
присвячую свою працю

ОД АВТОРА.

Цю книгу закінчено ще перед двома роками. Складено її — що з лекцій, викладуваних на Київському, Ленінградському та Самарському університетах, а що — з моїх дослідів над історією стилю давньо-руських пам'яток.

Читач помітить, що книга ця, нехай вона й тісно з науковою традицією в студіях над „Словом" звязана, — усе-ж часом різко за межі цієї традиції виходить. Цілу низку питань я ставлю й почасти розвязую по-новому. Отже, я подаю дані, щоб по-новому, не по-традиційному освітлити соціяльне оточення, що в ньому утворилося „Слово", далі — зроблено спробу принаймні схематично позначити історію текста „Слова"; знов-же по-новому запропоновано вирішити питання про звязок „Слова" з усною пісенною традицією (давніш його освітлювано з народницько-сентиментального погляду). Я переглянув текст „Слова", дещо повиправляв, ґрунтуючись раз-у-раз на даних давньоруської лексикології й палеографії, а так само на працях моїх попередників у цій царині.

Чисто-всі хоч трохи можливі кон'єктури зазначаю я в тексті, проминаючи тільки живовидячки фантастичні. Нарешті, я мав за потрібне чимало поширити — порівнюючи до попередньої літератури про „Слово", — коло стилістичних паралелів. Адже-ж геть аж до останнього часу стиль „Слова" тільки почасти приваблював увагу вчених. Тимчасом саме вивчаючи стилістику „Слова", та як воно до тогочасного та наступного письменства відноситься, можна зрозуміти цей витвір усної творчости давньої України-Руси й оцінити його стосунок до „народньої" поезії.

Чимало в цій книзі здаватиметься читачеві за недосказане, фрагментарне, надто вже лаконічно висловлене. Але на мою думку — рясний фактичний матеріял, що спричинюється до висновків й примушує мислити, цінніший ніж марне й претенсійне красномовство. Я певнісінький, що й учитель, і студент, і по-просту прихильник старовини — зуміють витягти з поданого матеріялу те, що полегшить їм зрозуміти „Слово" в історичній перспективі.

Реставруючи текст, я не дозволив собі ані відважних перестановок, ані фантастичних кон'єктур, що ними часом тішать себе й читачів новіші

коментатори „Слова“ (Мандичевский, Магнус та инш., див. Изв. ОРЯС, XXVIII, 1924 р.). Виправляючи я обмежувався на найнеобхіднішому. В історичному, географічному й археологічно-побутовому коментарі я силувався пояснювати все як-найдокладніше, але не розмінюватись на дрібняки.

Та в лексичних паралелях я був, можлива річ, занадто щедрий і ось через що. Щоб читач зрозумів „Слово“, повинен він виразнісінько уявляти, що визначають його вислови в різних комбінаціях. А вже-ж у XII віці декотрі слова, співзвучні сьогочасним, визначали зовсім инше (прим., жалощі, жир, життя, то-що). Питання про ліричну будову я проминув навмисне: у мене немає незбитих даних, щоб його розвязати. Про мову списка „Слова“ подостатком писали вже А. Смірнов та Н. Карінський.

На жаль, не стало в цій книзі місця, щоб вмістити додатки, що їх я мав за корисні, а саме: огляд новітньої літератури про „Слово“, розгляд питання про стосунок його до біблійних книг та „Історії Юдейської війни“ Йосипа Флавія, а також аналізу елементів поетичної мови „Слова“, порівнюючи до народньої пісні XVII—XIX вв. Етюди ці друкуються в иншому місці (Изв. ОРЯС Рос. Акад. Н. XXVIII і далі). Вкорочення — розкриваються в окремій таблиці.

Перед двома роками я вже пропонував був декотрим видавництвам надрукувати цю книгу, але даремне. Російська Академія Наук ухвалила була надрукувати її як ювилейне видання на 200-річчя Академії. Та не знаю вже чому, цю постанову не здійснено. Отож зрозуміло, чому автор цієї книги особливо вдячний Українській Академії Наук. Завдяки їй, ця праця багаторічна побачить, нарешті, світ.

1925. IX. 15. **Автор.**

ВКОРОЧЕННЯ.

Аксак. — К. Аксаков, Ломоносов в истор. русск. литер. и яз. М. 1846 (і П. Собр. Соч. II, 1875, с. 142—147).

Александрия — В. Истрин, Ал-дрия русск. Хроногр. М. 1903.

Амарт. — В. Истрин, Хрон. Г. Амартола в др.-славянор. перев. 1920—22.

Ант.-Драг. — Истор. песни малор. нар., с об'ясн. В. Антоновича и М. Драгоманова, I, 1874, II, 1875.

Апок. — Апокалипсис, перг. рук. акад. Н. К. Никольського XII—XIII в.

Барс. — Е. Барсов, Сл. о п. Иг. как худож. памятн. Киев. дружинн. Руси I—III. 1887—1889.

Березин — Б. О турчизмах в „Сл.". Москвит. 1854, VI, кн. 2, і Библиот. восточн. историков. I. Каз. 1849.

Бищ. — Бицын (Н. Павлов) „Сл. о п. Иг." в перев. с предварит. об'яснит. замечаниями М. 1874 (із Русск. Вестн. 1874, № 2).

Бодянский — „О тождестве слав. Божеств Хорса и Дажь-Бога", Чт. Общ. Ист. и Древн. Р. 1846, № 2.

Бусл. — Истор. христом. др.-русской литер. М. 1861.

Бусл. Оч. — Буслаев, Очерки народн. словесн. и иск. 1861, I.

Бутков — Нечто к „Слову о п. Иг." Вестн. Евр. М. 1821, ч. CXXI (№ 21—22).

Ваденюк — Темное место в „Сл. о п. Иг." Сборник Археол. Инст., кн. III, 1880.

Вельтм. — А. Ф. Вельтман, Песнь ополчению Игоря Свят..., 2-е вид. 1866.

Владим. — П. В. Владимиров, Древнерусская литер. Киев. периода XI—XIII вв. 1900 (с. 278—354).

Веселовский — Новый взгляд на „Сл. о п. Иг." Журн. Мин. Нар. Просв., 1877, авг., с. 267—306.

Вяз. — Кн. П. Вяземский, Замечания на „Сл. о п. Иг." 1875 і „Исследов. о вариантах", 1877.

Гал. Ев. — Арх. Амфилохий, Четвероевангелие Галичское 1144 г. 1882—83.

Ганка — Hanka, Spruch vom Heczzuge Igors... Prag, 1821.

Гаттала — Martin Hattala, Slovo o polku Igorevě, V Prazě, 1858.

Гербель — Поэма в 12 песнях, переложение „Сл." в нов. исправл. виде. 5-те вид. СПБ. 1876.

Гильф.[3] — Онежские былины, запис. А. Гильфердингом, вид. 2-е, I—III, 1894—1900.

Глаголев — Умозрит. и опытн. основания словесности, IV, 1834.

Горе-Злоч. — П. Симони, Памятники ст. р. яз. и словесн. VII, I, Пов. о Горе и Злочастии, 1907.

Гонсиор. — Гонсиоровский, „Заметки о Сл. о п. Иг." Ж. М. Н. Пр., 1884, лютий.

Грамм. — Н. Грамматин, „Сл. о п. Иг." Историч. поэма... М. 1823.

Григ. — Арханг. былины и ист. песни, собр. А. Григорьевым. I, 1904, і III, 1910.

Дан. Зат. — Слово Даниила Заточн. с предисл. и примеч. И. А. Шляпкина. 1889.

Дан. Пал. — Паломник игум. Даниила под ред. Веневитинова. 1883.

Дуб. — „Сл. о п. Иг. Святославля пѣсворца стараго времени", об'ясн... Дм. Дубенским. М. 1844.

Е. — П. Симони, Текст „Сл." по списку, хранящ. в бум. имп. Екатерины II, М. 1890 („Древности" М. Арх. Общ., III).

Евс. Ис. — И. Евсеев, Кн. прор. Исаии в древнеслав. перев. 1897.
Евс. Дан. — И. Евсеев, Кн. прор. Даниила в др.-слав. перев. 1905.
Жданов, И. — Литература „Сл. о п. Иг.“, Київ, 1880 (і „Соч.“ І).
Жит. Феодос. — Сборник XII в. М. Успенск. Соб., изд. А. Шахматова и П. Лаврова, М 1899.
Задонщ. Сим. — П. Симони, Памятн. стар. р. яз. и слов., в III, Задонщины. 1922.
Изв. ОРЯС — Известия Отд. Рус. Языка и Словесности Росс. Академии Наук.
Ип. — Ипатьевская летопись, Полн. Собр. Рус. Летоп. II, 1908.
Ист. Каз. ц. — История о казанском царстве, П. Собр. Р. Лет. XIX, 1903.
Іо. Екс. — К. Калайдович, Іоанн Ексарх болг. М. 1824.
Каринск. — Н. Каринский, Очерки из истор. Псковской письм. и яз. II Мус.-Пушк. рукоп. „Сл.“ 1917 (із Ж. М. Н. Пр.).
Кир. — Песни, собран. П. Киреевским І, 1860 і далі.
Кир. Нов. сер. — Песни, собр. П. Киреевским. Новая Серия в. І. М. 1911.
Кирша — Сборник Кирши Данилова; ред. П. Н. Шеффера, 1901.
Козл. — И. Козловский, Палеографич. особенности погибшей рукоп. „Сл.“ М. 1890. („Древности“ М. Арх. Общ. XII).
Корш. — Ф. Е. Корш, „Слово о п. Иг.“ СПБ. 1909.
Лавр. — Летопись по Лаврент. сп., изд. Археогр. Ком. 1872.
Лавровский — рец. на „Сл.“ в перев. Эрбена, Ж. М. Н. Пр. 1870, жовт.
Лонгин. — А. В. Лонгинов, Историч. исследование сказания о походе сев. кн. Игоря Свят. на Половцев. Од. 1892.
Майк. — А. Н. Майков, „Сл. о п. Иг.“ Заря, кн. І, 1870. (і Собр. Стих. 1872 та инш.).
Макс. — Собр. Сочин. М. А. Максимовича, Київ. III. 1880.
Макс. Сб. у. п. — Максимович, Сборн. украинских песен, Київ. 1849.
Макс. Укр. — Максимович, Песнь о п. Игор., Украинец, 1859, кн. І.
Макуш. — рец. на 1-е вид. „Слова“ Тіхонравова. Ж. М. Н. Пр. 1867, лютий.
Малаш. — Малашевский, „Сл. о п. Иг.“, поэтич. памятник р. письм. XII в. М. 1871.
Мансикка — Житие кн. Александра Невского, 1913.
Маньковский — „Сл. о п. Иг.“ Лирич. поэма внука Боянова“, Житом. 1919.
Метл. — Метлинский, Народные южнорус. песни, Київ, 1854.
Милл. Вс. — Всев. Миллер, Взгляд на „Сл. о п. Иг.“ 1877; „К вопр. о „Сл.“ — Крит. Обозр. 1879, № 3.
Милл. Ист. п. — Вс. Миллер, Историч. песни русск. народа XVI—XVII вв. 1915.
Милл. Ор. — Ор. Миллер, Опыт обозрения р. слов. І, 1865 і Хрестом.; „Еще о Взгляде“ Вс. Миллера на „Сл.“ Ж. М. Н. Пр. 1877, вересень.
Миндалев — Моление Даниила Заточн. и связ. с ним памятники, Каз. 1914.
Марков — Беломорские былины, запис. А. Марков. М. 1901.
Новг. 4-я л. — П. С. Р. Л, т. IV, 1915.
Носов. — Белорус. песни, собр. И. Носовичем (Зап. Р. Геогр. Общ. по Отд. этн. V,) 1873.
Никон. лет. — П. С. Р. Л. X, 1885.
Огон. — О. Огоновський, „Сл. о п. Иг.“ Поетичний памятник руської письменности XII в. У Львові. 1876.
Орл. — А. Орлов, Сл. о п. Иг. М. 1923.
П. — 1-е вид.: „Героическая пѣснь о походѣ... Игоря Святославича... М. 1800 (і передрук М. 1920, ак. М. Н. Сперанського).
Пам. уч. лит. — А. Пономарев, Памятники церковно-учительной литер. І, 1894 та дал.
Петруш. — А. Петрушевич, „Сл. о п. Иг.“ Древнерусское эпическое стихотворение из конца XII ст. Льв. 1887.
Полевой — Истор. русск. народа 1830. II і III; Моск. Телегр. 1883, V, с. 419—442.
Погод. Пс. — Ягичь, Psalterium Bononiense. 1907.
Пожарск. — „Сл. о п. Иг.“, вновь переложк. Я. Пожарским. СПБ. 1819.
Пот. — А. Потебня, „Сл. о п. Иг.“ 1878 (2 вид. 1914, Харк.).
Прозор. — Д. Прозоровский, Нов. опыт об'яснительн. изложения „Сл.“ СПБ. 1881.

Псалт. Симон. (и др.) — Арх. Амфилохий, Древлеслав. Псалтирь Симоновская до 1280 г. 2-е вид. М. 1880, I—III.
Псков 1-я лет. — П. С. Р. Л. IV—V, 1848.
Псков 2-я лет. — П. С. Р. Л. V, 1851.
ПСтРЛ — Памятники стар. русск. литер., гр. Кулешева-Безбородко под ред. Н. Костомарова, I—IV, 1860—62.
Пчела — В. Семенов, Древн. русск. Пч. по пергам. списку, 1893.
Рыбн. — Песни, собр. Рыбниковым, I—IV, М. 1861—67.
Сахар. — И. Сахаров, Сказания русск. народа, I, вид. 3-е, 1841.
Серебр. — Н. Серебрянский, Древнерусск. княжеские жития, М. 1915.
Сиб. лет. — Сибирские летоп., изд. Арх. Ком. 1907.
Сказ. о Мам. поб. — С. Шамбинаго, Повести о Мамаевом побоище, 1906.
Смирн. — А. Смирнов, Сл. о п. Иг. I, 1877, II, 1879.
Снегир. — Снегирев, Русск. Истор. Сборник 1838, III, 1.
Соф. 1-я лет. — П. С. Р. Л. V, 1851.
Сперанский — Девгениево Деяние, Исследов. и тексты 1922.
Срезн. — Материалы для Словаря древнерусск. яз. I—III.
Татищев — История Российская, кн. III, 1774.
Тимк. — Любопытн. замечания к „Сл. о п. Иг.“, изд. Н. Полевым, Сын Отеч. 1839, VIII.
Тих.[1] — Н. Тихонравов, Сл. о п. Иг. для учащихся, М. 1866.
Тих. — те саме, вид. 2-е випр. М. 1868.
Тих.-Милл. — Былины стар. и нов. записи под ред. Н. Тихонравова и Вс. Миллера. М. 1894.
Туницкий — Книги XII малых прор. в древне-слав. переводе, в. I. 1918.
Флав. Вол. — Рукопись Истории Иос. Флавия Волоколамской библ. № 651; Арх. — рук. Арх. б. М. Ин. Дел.
Христ. Ап. — Actus epistolaeque apostolorum paleoslovenice ad fidem cod. Christinopolitani saec. XII scripti, ed. Aem. Kałużniacki. Vindob. MDCCCXCVI.
Цертел. — Кн. Цертелев, Опыт собрания стар. малор. песней, 1819.
Чуб. — Труды этногр. статист. экспед. в Югозап. край под ред. П. Чубинского, 1872—1874.
Шамб. — „Сл. о п. Игореве, ред. С. К. Шамбинаго. Универсальн. библ. М. (без року).
Шамб. Сказ. — С. Шамбинаго, Повести о Мамаевом побоище, СПБ. 1906.
Шейн, Б. п. — П. В. Шейн, Белорусские песни, 1873 (Зап. Р. Г. Общ. V).
Шейн, Вел. — Великорусс в своих песнях, обрядах... Матер., собр. П. Шейном. I, 1898; II, 1900.
Шейн, Мат. — Материалы для изуч. быта и языка насел. сев.-зап. края, собр. П. Шейном I, 1887; II, 1890.
Шишков — „Сл. о п. Иг.“ с пер. и примеч. (1805); „Некоторые примеч. на книгу вновь изданную...“ (1819) — див. Полн. Собр. соч. адм. А. Шишкова 1826, чч. VII и XI.
Эрбен. — Dvě zpevů staroruských, totiž o vypravě Igorově a Zadonština... K. Erben, v Praze. 1870.
Яковл. — „Сл. о п. Иг.“ ред. и прим. В. А. Яковлева. СПБ. 1891 (Учебн. библ.).

ВСТУП.

§ 1. Феодальна Україна-Русь XI—XIII вв.

Нехай які незвичайні форми та ідеї має літературна пам'ятка,— усе-ж її завсіди можна як слід освітлити, розглядаючи її серед тих обставин історичних, що в них вона утворилася, що смаки й інтереси їх вона висловлювала. І що дальша від нас доба, то нагальнішу почуваємо потребу історично її освітлити. Адже зрозуміти далекий, чужий світ самим-но здогадом, інтуїцією — даремна річ. Кожнісінька доба, кожнісінький період історичний по-своєму одбивається на творчості поетовій, хоча-б уже в тому, що ставить поета віч-на-віч до вже перейдених у літературній історії етапів. Цим самим вона дає йому змогу дечого навчитися, дещо запозичити й використати, дарма що може й не цілком наслідуючи готові вже зразки, а тільки відтворюючи несвідомо ремінісценції з царини літературного досвіду попередників.

Та й по-за тим доводиться вважати на історію: адже кожен письменник,— новітній чи стародавній, однаково,— дарма що сам він того й не помічає, буває носієм тих а чи инших понять та ідеологій свого часу. Нехай він і не дбає за те, щоб пропагувати ту чи иншу суспільну програму або класову ідеологію, усе-ж він сам, того не помічаючи, завсіди відбиває їх у своїй творчості.

Ось чому, перш, ніж удатися до „Слова о полку Ігоревім", як до літературної пам'ятки, надто цікаво — ближче вдивитися в оточення, що в ньому й для його „Сл." утворено, оточення, що його воно змальовує то спочутливо, то осудливо. Автор має певні ідеали, інтереси; чим-же їх, запитаємо, подиктовано? Чим їх обумовлено? Коментар, що окремі місця „Сл." пояснює, дивну річ виявляє, як на сучасного нам читача: автор „Сл.", підносячись часом до не аби-яких височинь моральної свідомости, вихваляє захоплено таких героїв кінця XII в., котрі з нашого погляду на инакшу назву, як грабіжників та розбишак, і не заслуговують. Чим отаку суперечність пояснити? Авже-ж, тільки тим, що за умов життьових наприкінці XII в. моральні оцінки були инакші, як тепер. Саму „красу" подвига за наших часів уявляють инакше, ніж тоді, як „Слово" утворювалось. Усе це зрозуміло. Зрозуміле й найближче наше завдання: ми передусім хтіли були-б у цій вступній статті поставити „Слово" в історичну обстанову, що в ній воно утворилось; оцим ми підготували-б читача зрозуміти цю пам'ятку за умов життя давньої України-Руси,— не всієї, звичайно, а тієї зверхньої, владущої класи, що до неї належали

були й герої „Слова“ й автор його. Дарма що ідея ця не нова, все-ж геть аж до нашого часу не було її досказано й виразно зілюстровано фактами; знаходимо її вже в учених, що студіювали „Слово“ у другій половині XIX в. Мабуть чи не перший з учених, хто, студіюючи „Слово“, завважив його звязок із певним класовим середовищем, був Д. І. Іловайський. У статті своїй р. 1859 (Р. Сл. № 12, 515—520) він намагавсь довести, що в давній Україні-Русі існувала була поезія двірська, князівська, — явище звичайне для середньовічної Европи, сучасної „Слову“. Студіюючи Іловайський „Сл.“, вирішив, що така двірська поезія була й на Русі, бо 1) Баян й автор „Слова“ оспівували князів; 2) наприкінці „Сл.“ — слава князям; 3) автор гаразд знає й сучасне йому й минуле політичне становище України-Руси, взаємовідносини князів, а це знати могла тільки двірська людина; 4) за те саме свідчить і добре оброблений стиль „Сл.“ і 5) те, що невідомий автор надто спочутливо й уважливо ставиться до князів та дружини. Ці висновки Іловайського зовсім не дивні; дивніш те, як у нас, за Буслаєвим ішовши, всі довший час певнісінькі були, що „Слово“ походженням своїм „народне“. Адже кожнісінький вислів його вказує на культурне середовище. Думку Іловайського повторив був і Стоюнін (О преподав. р. слов. 1864 р.). Цей гадав, що з автора „Сл.“ був не хто инший, як дружинно-двірський співак. Багатирський епос, на його думку, створила народня фантазія, дружинний — князівська дружина; але в народ він не перейшов. Р. 1870 у „Зарі“ (№ 1, стор. 81) навіть слов'янофіл А. Майков доводив, що „Сл.“ належить до двірської поезії. Близький до нього світоглядом Е. Барсов („Сл.“ I, 277, 1887 р.), уважно дослідивши нашу найдавнішу пам'ятку художньої творчости, помітив, що „Слово“, як і Київський літопис „рисуют для нас собственно только высший слой этой Руси (XII в.) — именно княжеско-дружинную среду, только мимоходом касаясь других классов общества и народа“. Усе це примушує нас, нехай коротенько, схарактеризувати лад давньої України-Руси.

Давньоруське суспільство до XII в. було впорядковано приблизно так: за основну його організацію була громада, що користувалася з самоуправління. Судити й обороняти людність озброєною рукою мав князь та його агенти. Але вже від половини XII в. починаючи, виразнісінько накреслюється той лад суспільний, що в Західній Европі зветься феодальним.

Колись Кірєєвський писав був: „Воображая себе русское общество древних времен, не видишь ни замков, ни окружающей их подлой черни, ни благородных рыцарей“. На Заході окремі стани ворогували поміж собою. Тимчасом у давній Русі, — запевнює він, — геть-усі стосунки суспільні начеб-то позначалися „согласием“, миром та любов'ю (П. Собр. Соч. II). Дарма що погляди слов'янофільські давненько вже нічого в науці не важать, — усе-ж, скоро заходить про давню Україну-Русь та „Слово“ — ми раз-у-раз натрапляємо на цілком безпідставну ідеалізацію її, на слов'янофільській традиції засновану. З учених, що писали про

„Слово“, надто цим визначається Е. Барсов (Сл. о п. Иг. I, 279—286). За ним ішли й інші, малюючи князів, як героїв, „рыцарей без страха и упрека“. А тимчасом „Слово“ зрозуміти й витолкувати можна тільки не маючи наперед вирішеної думки, не ідеалізуючи його. Для цього треба тільки уявити собі хоч-би найзагальнішими рисами феодальний лад давньої Київської України-Руси з усіма, що звідси випливають, наслідками.

Ще Карамзін гадав був, що лад Руси являв „подобие системы феодальной“. Соловйов доводив, що побут давньо-слов'янський багато де-в-чому скидається на германський, — отож він і думав, що „норманны быстро сливались с русскими особенно потому, что в своем народном быте не находили препятствий этому слиянию“. „Дружинная жизнь не есть исключительно принадлежность германского племени. Болеслав Польский живет со своею дружиною так же, как Владимир со своей“. Те-ж самісіньке відзначив був і Б. Чічерін. Згодом Соловйов висловився за це ще виразніш (у Чт. о Петре В. 1872 р.), маючи на оці отакі факти: закладництво, обдаровування дружини маєтками, кріпацтво, знов-же й те, що українсько-руський розвиток історичний підлягає тим самим загальним законам, що й історія західня, з чим слов'янофіли не були згодні. Мілюков і собі припускав, нехай із застереженнями, що лад давньої України-Руси був феодальний (5-те вид. Оч. Русск. Культ., стор. 207). Мало не такої самісінької думки, але вже на инших підставах, був і Ключевський (Боярская Дума; Курс. I). Він, знов-таки з застереженнями, одзначив ролю двох клас — військово-службової й духовної, що не самою землею володіли, ба й урядову владу чималою мірою в своїх руках були тримали, от-як нащадки можновладних князів, але в різній градації. Отже „настаивая по разным соображениям на коренном отличии нашего средневекового порядка от феодального, историки наши вместе с тем — одни сознательно, как Соловьев, другие бессознательно, как Ключевский — выяснили существование у нас некоторых основных начал феодального строя“ — каже М. П. Павлов-Сильванський, а він найбільш од усіх прислужись науці, виясняючи питання, що нас оце цікавить (Феодализм в древней Руси, 1907, стор. 35). Найдокладніш окреслено феодальний лад на Україні — у „Русской Истории с древн. времен“ М. Н. Покровського (т. I, 1913 р., розд. III — IV). Цей розглядає й економічні умови, що пояснюють, звідки взявсь у давній Україні-Русі феодалізм. Отож, з оцих-о книжок користуючись, накреслімо загальний контур феодального ладу на Україні. Свідчення літературної пам'ятки, літопису, допоможуть нам зілюструвати висновки його, що їх ми були здобули, студіюючи документи. Об'єктивні документів свідчення яскраво стверджує й літопис, що підноситься часом до справжнього патоса, властивого художнім витворам слова.

„Феодализм, — каже Карєєв (Поместье Государство, 54), — есть особая форма политического и экономического строя, основанного на землевладении и это — главное, от чего в той или другой мере зависит и все остальное, начиная с замены отношений подданства отношениями

вассальности с ее иерархической градацией". „Где нет крупного землевладения, там не может быть и феодализма, существеннейшие черты которого состоят, с одной стороны, в раздроблении страны на множество самостоятельных владений, княжеств и привилегированных боярщин-сеньерий, и, с другой стороны, в об'единении этих владений договорными, вассальными связями, заменяющими позднейшие государственные начала подданства" (Павлов-Сильванський, Феодализм в древн. Руси, 1907, стор. 45). Отже, за економічну феодальної системи підвалину править велика земельна власність, за господарчу форму — натуральне господарство. Сперечатися про те, що останнє для давньої України-Руси характерне — не доводиться. Те, що князі вганяли за волостями, а дружина, боярство потроху осаджувалися на землі — так само факт надто відомий, тож і нема чого на йому спинятися.

В міру того, як князівський рід множивсь, Руська земля ділилася була на уділи — отже маємо основну рису феодального ладу: край ділиться на безліч незалежних та напівнезалежних володінь. Незалежність оцю геть аж до початку XVI в. заховували були на Україні-Русі навіть розмірно дрібні князі. Вони не тільки грамоти за великокнязівським зразком видавали, ба й монету свою власну били. Друга феодального ладу риса — це те, що володіння ці об'єднувалися були договірними васальними звязками з певною єрархією; при цьому васали користувалися з землі умовно, залежно від служби — це й на Україні-Русі спостережувано. І з удільних князів та боярства — передусім землевласники — як і з західніх графів та дюків.

Як і ці останні, дрібні князі та бояри — стають на службу до державців могутніших, але вдома, у маєткові своєму — лишаються з них сеньйори-державці. Одміна — тільки в процесі феодалізації: на Заході найвищу владу захопили були королівські урядовці, великі барони-землевласники, а на Україні-Русі геть-усі державні права, що їх мали княжата, походженням своїм — спадкові князівські; усі дрібні князівства повстали через розділи (Павл.-Сильв., стор. 87).

Те, що на Україні-Русі існував був типовий феодальний лад, стверджують це й жалувані пільгові грамоти, од князів видавані (грамоти ці відповідають середньовічним імунітетним дипломам): у нас теж заборонювано „волостелям" в'їздити в околицю дідичів, світських та духовних, котрі такі грамоти мали (Павл.-Сильв., стор. 80). Як на Заході з великого землевласника, світського й духовного, за середньовіччя був не тільки власник, ба й суддя, мало не державець у межах своїх володінь (він чинив суд та розправу над людьми, котрі жили на його землі, нехай-би й не були з них його кріпаки), — так само і в нас, не самі-но князі, бояри, ба й ігумни „ведали и судили своих людей", тоб-то тих, котрі на їхній землі жили (Павл.-Сильв., стор. 54), — про це вже в Руській Правді. Вдивляючися як давню українсько-руську державу збудовано, ми помічаємо, що державна влада, влада князя з його намісниками (на Заході графами), була неначе надбудова над громадами з самостійним

урядуванням (там-же, стор. 53): намісник з його тіунами, як на Заході граф, заховує риси чужого наїжджого судді для справ карних і збирача данини, нагадуючи князя з первісної доби (прим. Ігоря, що його забили були деревляни); той-бо „для сбора дани отправлялся самолично с дружиною в полюдье, как бы военным походом в чужую землю, едва-едва признающую его власть“ (там-же, стор. 53). Цитований автор запевнює, наче боротьба громадських спілок проти великого землеволодіння однаковісінька й на Заході, й на Україні-Русі XIII — XVI вв. Коли згадати за літописні звістки про стосунки поміж князями та містами, то можна, здається, вважати, що вони існували були вже наприкінці XI в.

У „Сл. о п. І.“ не аби-яку відграє ролю моральна оцінка осіб та подій XI та XII вв. з погляду автора цієї пам'ятки. Що для цієї оцінки править за підвалину? Живовидячки, теє більш або менш загальне уявлення, що його мало оточення, про добро й лихо, про повинності князеві, його дружини, народу. Їхні вчинки й взаємні стосунки дають авторові „Слова“ матеріял для його оцінок.

Залежно від біблійної ідеології, що підтримувала фактичне становище князів, — вони були не аби-якої за себе думки. „Богъ поставилъ насъ волостели в месть злодѣемъ и въ добродѣтель благочестивымъ“ — ось якими словами каже в літописця кн. Володимир Галицький (1149 р. П. С. Р. Л. II, стор. 392). „Князь не туне мечь носить — въ месть злодѣемъ, а въ похвалу добро творящимъ“ (Лавр. 1212 р., стор. 415); але що́ мали люди XII — XIII вв. за „добро“ й „зло“ — це вияснити не так-то й просто. Євангельська мораль значною мірою не вичерпує уявлення про ці поняття: воно куди складніше й тісно залежить од усього побуту владущої за тих віків класи українсько-руського громадянства.

Руський князь та дружина — відповідають західньому державцеві й його васалам, що на вірність своєму панові присягаючи, зобов'язувались були виконувати васальну службу, а саме — „пораду й допомогу“ („consilium et auxilium“). На Заході за найдавнішої доби феодалізму панує особиста служба васалова його сюзеренові (там-же, 94), — це й на Україні-Русі XI — XII в. знаходимо. З дружинника-васала не підданий, не наймит князівський: з нього вільний воєнний служник своєму панові; стосунки їхні визначає вільна угода, — це-ж самісіньке спостережувано й на Україні-Русі. Міжкнязівські угоди показують, що боярську службу, як і васалювання, засновано не на територіяльному підпорядкуванню, а на вільній угоді служника з паном (там-же, стор. 96—7). І в нас, як і на Заході, васалові вільно було розійтися з сюзереном. Був він йому за „думцю“ (повинність „consilii“) й бився за свого князя, своїм життям і майном накладаючи (повинність „auxilii“), про що не раз читаємо й у літопису.

Ось скількись прикладів „consilii“: кн. Борисові „рѣша дружина отня и вои: пойди, сяди в Кыевѣ на столѣ отьнѣ“ (Ип., П. С. Р. Л. 11, 1908 р., стор. 118); дружина радить кн. Ізяславові забити кн. Всеслава (1068 р., стор. 160). Року 1093 кн. Святополк заходивсь був збирати

військо проти половців, „и рѣша ему мужи смысленѣи; не кушайся противу имъ, яко мало имаши вои“... і т. д. (стор. 209). Року 1095 „начаша думати дружина, Ратиборова чадь, съ княземь Володимеромъ о погубленѣ Итларевы чади“... (стор. 217). Р. 1100 кн. Святополк і Олег кожен із своєю дружиною „думают“ про кн. Давида, вирішаючи його долю (стор. 249). Р. 1103 Святополк та Володимир Мономах „снястася думати на Долобьскѣ, и сѣде Святополкъ съ своею дружиною, а Володимеръ съ своею дружиною, а въ единомъ шатрѣ и почаша думати“ (стор. 252), і нижче, р. 1111, Володимир радиться з дружиною й переконує її йти проти половців (стор. 264—5). Кн. Андрій (р. 1140) „тако рече, съдумавъ съ дружиною своею: ‚лѣпьши ми того смерть и съ дружиною на своей отчинѣ и на дѣдинѣ взяти, нежели Курьское княженіе“ (стор. 305). В'ячеслав — „послушавъ бояръ своихъ не приложи чести ко Изяславу, отъя городы опять“... 1146 (стор. 330). Ізяслав...' „нача думати съ братомъ своимъ Ростиславомъ, съ дружиною“... 1147 р.... „куда бы имъ поити“ (стор. 357). Ізяслав „мужемъ пришедшимъ на думу рече имъ: се Володимеръ по насъ идеть, а мы сде стоимы“ і т. д. 1150 р. (стор. 413). Року 1185, здобувши кн. Ігор од в. кн. Святослава, що вже рушив був проти половців, запрошення йти разом, сказав: „не дай Богъ на поганыѣ ѣздя ся отрещи, поганы есть всимъ намъ обчій ворогъ. Потом же гада Игорь с дружиною, куды бы переѣхати полкы Святославлѣ. Рекоша ему дружина: ‚княже, потьскы не можешь перелетѣти“... (стор. 637), та инш. Як князі договорюються, то цілують хреста не тільки вони, ба й їхні „мужи“ (стор. 399).

Те, що дружина ставала в пригоді не самою-но порадою, ба й силою („auxilium“), безпосередньо беручи участь у вирішенні суперечки серед князівських усобиць, чимало важило за часів, коли прислів'я „миръ стоить до рати, а рать до миру“ (Ип. 1148 р., стор. 364; 1151 р., стор. 444) було у всіх на вустах; коли, — нехай й уважали були, що „крестъ малъ, но сила велика его есть“ (стор. 462), проте цілування хресне мало не що-року порушувано. Літописець занотував відданість дружини в особливій формулі: „кде узримъ стягъ твой, ту и мы съ тобою готови есмь“ (1146 р., стор. 323) або „кде узримъ стягы ваю, ту мы готовы ваю есмы“ (1149 р., стор. 383). Галицькі „мужи“ говорять до кн. Ізяслава: ...„хочемъ за отца твоего честь и за твою головы свою сложити“, то-що (1153 р., стор. 466); р. 1178 ...„в градѣ Володимерѣ въсташа бояре и купци рекуще: ‚княже, мы тобѣ добра хочемь, за тя головы свои съкладываемь“... (стор. 605). Що не були це самісінькі-но слова, те доводять численні випадки, коли дружина гинула в бою: Ярослав, що його р. 1018 побив був Болеслав, утік до Новгороду з чотирма дружинниками (стор. 130); з війська Ігоря Святославлича, що його вславило „Слово“ — заціліли всього 215, за иншою звісткою навіть п'ятнацятеро чоловіка, за третьою тільки один. При цьому князь наражавсь був на значно меншу небезпеку: коли його переможено, він здобував гірший уділ, або-ж повинен був унести викупне, тимчасом дружина покірливо

гинула за свого державця. Приклад — р. 1168: „яша Половци Шварна за Переяславлемъ, а дружину его избиша и взяша на немъ искупа множество“ (стор. 527). Не дурно — бій, смерть — зветься „судом Божиим“ (стор. 299). Дбаючи за дружину, князі повинні були пам'ятати слова свого родоначальника, що їх літописець наводить за переказом: „сребромъ и златомъ не имамъ налѣсти дружины, а дружиною налѣзу сребро и злато, яко дѣдъ мой и отець мой“ (стор. 111). Йдучи за ним, Святослав Ростиславич „имѣния не щадяше, не сбираше злата и серебра, но даваше дружинѣ“ 1172 (стор. 551); герой „Слова“, Володимир Глібович, „бѣ любя дружину, и злата не сбирашеть и имѣнія не щадяшеть, но даяше дружинѣ“... 1187 р. (стор. 652); Давид Ростиславич, Смоленський князь, і собі „злата и сребра не избираше, но даваше дружинѣ, бѣ бо любя дружину“... 1197 р. (стор. 703). Е. Барсов завважує: „Дружина участвовала и в делении добычи и полона“; справді, літописець раз-у-раз це відзначає: „и бысть радость велика: дружина ополонишася, и колодникы поведоша, оружья добыша и конь и возвратишася домой“... 1185 р. (Лавр., стор. 376), або — після перемоги Василька Ярополковича „обогатишася дружина его оружиемъ и кони“... 1165 р. (П. С. Р. Л., II, стор. 526). Доводилося не вважати на надсильства, що їх чинила недисциплінована дружина над городянами та селянами. Коли дружина Ярославова, бешкетуючи в Новгороді, знущається з мешканців його й тії повстають і дають одсіч, кн. Ярослав карає новгородців (стор. 127). Року 1178 дружина кн. Всеволода Юрієвича, дарма що мешканці м. Торжка й погодилися були сплатити данину, ба й князь із того був удоволений, — „удариша в конѣ и взяша городъ, мужи повязаша, а жены и дѣти на щитъ, и товаръ взяша, а городъ пожгоша весь, за Новгородскую неправду“ (Лавр., стор. 366). Відомо, як докладно оповідає галицько-волинський літопис про галицьких бунтівників-бояр, що являють гаразд знаний тип задирикуватих феодалів Заходу: „независимость, воинственность, самоуправство — таковы типичные черты феодальных баронов“ (Павл.-Сильв., 117). Ці самісінькі риси подибуємо й у стародавньої українсько-руської дружини.

У нас не було замків, та були городища із залогами — видима річ одтоді, як кн. Володимир Святий поосаджував був у країні своїх варягів; отакі фортеці будували як світські, так і духовні „владики“.

Воєнна професія — ось основна риса західнього феодала (Павл.-Сильв., стор. 118); він мав на чолі своїх служників захищати володіння й тих, хто звірився на його захист: лихо містові без князя. Не маючи князя, новгородці страждають (1141 р., Ип., стор. 308), зовсім не через те, що з них були завзяті монархісти, але через те, що не мають озброєного захисту. „Тогды тяжко бяше Кияномъ, не остал бо ся бяше у нихъ ни единъ князь у Киевѣ“, читаємо трохи згодом (1154 р., стор. 476). Року 1189 кн. Ростислав Берладничич, що його запросили були галичани, приїхав до них князювати, але побачивши „лесть“ їхню — поїхав геть. Отож угри, „вѣдаюче лесть Галичькую, яже Галичинѣ ищють себѣ князя Рускаго“, завзялися були всяково із них та їхніх жінок і дочок знущатися,

„Галичани же почаша тужити велми и много каяшася, прогнавше князя своего“ (стор. 665).

Бояри наші, як і феодали західні, мали свою дружину, або „отроковъ“: на перших-же-таки сторінках літопису, під р. 945, читаємо: „Рекоша дружина Игореви: ,отроци Свѣнелъжи изодѣлися суть оружьемъ и порты“, то-що (Лавр.). Ян, син Вишатин, ходить „дань емлюще“ з дружиною й з своїм попом (Ип., стор. 165). Це не аби-якої ваги надавало їм у той, на війни рясний, час.

Підчас частих заколотів, межиусобиць та наскоків удільної доби, декотрі громади й окремі особи своєю охотою віддавалися були під бояр, бажаючи здобути від них захист та допомогу; це те, що на Заході звалося „комендація“, у нас — „закладництво“ (Павл.-Сильв., стор. 61). Шукаючи захисту під дужою рукою князевою, не тільки міста, але й окремі особи вдавалися були по допомогу й до дужих дружинників. Явище це є тотожне тому, що ми бачимо й на Заході. Отож і мало воно такі самі причини й наслідки економічні.

Окрім князя та дружини, до владущої в феодальному суспільстві верстви належало ще й духівництво. Воно й на Україні-Русі поважненьку одгравало ролю. Це й літописець раз-у-раз зазначає; він згадує про те, що декотрі князі занадто вже духівництво полюбляли: отож в. кн. Ярослав Володимирович „попы любяше повелику, излиха же бѣ любя черноризьци“ (Ип., стор. 139), йдучи за своїм батьком, що коривсь єпископові навіть у справах світських. Те саме каже літописець і про в. кн. Всеволода Ярославовича († 1093) й про багатьох його наступників: „воздая честь епископомь и прозвутеромь, излиха же любляше черноризцѣ“ (стор. 207). Що правда, користуючися з отакої плохенької його вдачі, „начаша тивунѣ его грабити люди и продаяти“ (стор. 208). Давня Русь по всіх її просторах знала різні типи „владик“. Були — аскети, от як мітр. Іван „скопчина“, що його вивезла була з Греччини побожна княгиня; були енергійні адміністратори, навіть письменники, рідше — подвижники, що за них згадувано в літопису. Певною мірою ідеальний образ єпископа маємо в характеристиці Ростовського владики Пахомія († р. 1216): „сь бѣ блаженый епископъ избраникъ божий, и истинный бѣ пастырь, а не наимникъ; сь бѣ агня, а не волкъ, не бѣ бо хитая от чюжихъ домовъ богатьства, ни збирая его, ни тѣмъ хвалыся, но паче обличаше грабителя и мздоимца, ...сиротами добрѣ пекыйся, милостивъ зѣло къ убогымъ и вдовицамъ, ласковъ ко всякому убогому, не согбенѣ руцѣ имѣя на вданье ихъ, но отверзенѣ отинудь, смѣренъ, кротокъ, исполненъ книжнаго ученья, всѣми дѣлы утѣшая печалныя“... (Лавр., стор. 417). Але знала давня Русь ще й инакших владик, от як Лука або Федір. Про першого з них довідуємось з Новгородського 2-го й 4-го літописів; єпископував він аж 23 роки, висвячений р. 1036 (за инш. 1030 р.) і р. 1055 „клевета бысть на архиепископа Луку отъ своего холопа Дудики: и изыде изъ Новагорода и иде к Киеву и осуди митрополитъ Ефремъ и пребысть тамо 3 лѣта“. Року 1058 владика, відбувши епітимію, або

виправдавшись — „прія столъ свой в Новѣгородѣ и свою власть; Дудици же холопу — оскомины быша: урѣзаша ему носа и руцѣ обѣ отсѣкоша и збѣжа в Нѣмци“ (П. С. Р. Л. IV, ч. I, 1915 р., стор. 118; Новг. літ. 1879 р., стор. 3). Отак-о відомстивсь Дудиці побожний єпіскоп-феодал, що напучував паству у відомому повчанні любити ворогів і не чинити зла. Про єп. Ростовського Федорця, що його собор і світська влада тяжко скарали („языка урѣзаша, руку правую отсѣкоша и очи ему выняша“), літописець повідає: „много пострадаша человѣци от него въ держание его, и селъ изнебыша, оружья и конь, друзии же работы (= рабства) добыша, заточѣнья же и грабления; не токмо простьцемъ, но и мнихомъ, игуменомъ и ереемъ безъмилостивъ сый мучитель, другымъ человѣкомъ головы порѣзывая и бороды, а другымъ очи выжигаше и языкы вырѣзывая, другыя же распиная по стѣнѣ и муча немилостивнѣ, хотя въсхытити от всих имѣние, имѣния бо несыть, яко адъ“ (П. С. Р. Л., II, 1172 р., стор. 552; Лавр., стор. 337, р. 1169).

Єпіскопи втручалися в політичне життя й межикнязівські відносини. Року 1101 кн. Святополк узяв у полон Ярослава Ярополчича „и окова и приведе и до Киева, и молися о немь митрополитъ и игумени и умолиша Святополка, и узаводиша и у раку св. Бориса и Глѣба, и сняша с него (Ярослава) оковы и пустиша и“ (П. С. Р. Л., II, стор. 250). Мітрополіт „снимает“ хресне цілування з князя, що присягавсь: в. кн. Київський Рюрик р. 1195 дав своєму затьові низку міст, що їх раніш він, цілуючи хреста, обіцявсь був кн. Всеволодові. Коли-ж Всеволод взявсь допоминатися волостей — „рече митрополит Рюрикови: ‚княже, мы есмы приставлены в Руской землѣ от Бога востягивати вас от кровопролитья“... усе-ж зняв хресне цілування з Рюрика, тоб-то його присягу не воюватися проти Всеволода, й узяв на себе відповідальність за те, що її порушено (стор. 684). Так само зробив ігумен Григорій р. 1127: „Приде Ярославъ из Мурома и поклонися Местиславу, река: ‚хресть еси ко мнѣ цѣловалъ, пойди на Всеволода“, а Григорій ігумен умовляв кн. Мстислава не воюватися, кажучи: „на мя будеть грѣхъ, аже переступишь хрестьное цѣлованье“ і ввесь собор єрейський: „на ны буди тъ грѣхъ, створи миръ“. И створи волю ихъ и переступи хрестъ къ Ярославу — и плакася того вся дни живота своего“ (Лавр., стор. 282). Ось як багато важили „князі церкви“ й єрейський собор у давньому українсько-руському феодальному суспільстві.

Отож князі на оту силу їхню вважали й цінили не самий моральний бік її: мітрополіт та єпіскопи, як і инші великі васали, мали своє військо. Кожен єпіскоп і мітрополіт був за васала великому князеві. „Митрополичья военная дружина должна была итти в поход вместе с дружинами последнего, ‚а про войну, коли азъ самъ великій князь сяду на конь, тогда и митрополичимъ боярамъ и слугамъ‘; бояре поступали на службу к епископам, как и к князьям с обязательством отбывать воинскую повинность и нести службу при дворе архиерея, за что получали от него

в пользование земли, где в свою очередь могли использовать своих военных слуг" (Покровський, Ист. России, I, стор. 89).

Отак будовано драбину стосунків, що нагорі її, як і в Західній Європі, був в. князь, унизу — смерд, межи ними в єрархічному порядкові залежности — великі й дрібні васали, світські та духовні. І князі, й дружина, знов-же й найвище духівництво гноблять, ще й зневажають смерда й холопа (адже безсилі та безправні вони) — однаковісінько як і на Заході. У давньому українсько-руському письменстві про смерда й городянина згадувано мало. „Слово о судиях и властелех", височеньке становище князів одзначивши („яко отци есте миру"), закидає їм: „не рассмотряете, иже продаютъ люди, неправедный судъ судяще, не смотряще отинудь правды, но акы у кого много взяти — тотъ правъ". Далі цю думку висловлює ще різкіше: „поставляете тивуны, мужи небогобоязнивы, товара дѣля напустивши в люди, яко бѣшена пса"... Слуги князівські катують та доводять до злиднів простих людей, — авже-ж що з князів тоді „причастники и сообщники" в грабунку (Пономарев, Пам. церк.-уч. лит. III, стор. 116—119). Та князі, либонь, не дуже на ці закиди вважали. Хіба тільки про Мономаха доховав літопис згадку, що з нього був оборонець простого люду, та й то з мотивів чималою мірою господарчих. Року 1103 Володимир з Святополком та дружиною в Долобську ладнаються йти проти Половців, „и начаша глаголати дружина Святополка: ‚не веремя веснѣ воевати — хочешь погубити смерды и ролью имъ'. И рече Володимиръ: ‚дивно ли, дружино, яже лошади кто жалуеть, еюже ореть кто, а сего чему не расмотрите, оже начнетъ смердъ орати, и Половчинъ приѣха вдарить смерда стрѣлою, а кобылу его поиметь, а в село въѣхавъ, поиметь жену его и дѣтѣ и все имѣнье его возметь; то лошади его жалуешь, а самого чему не жалуешь?" (П. С. Р. Л., II, 252—3 і 1111 р., стор. 265; Лавр., стор. 267). Автор „Слова о п. Іг." сумно малює, як хижі птахи жеруть трупи там, де колись перегукувалися були орачі.

Дашкевич, виходячи з слів І. Аксакова й Ор. Міллера — „мы, русские, не рыцари, мы — сам народ; мы — plebs", й із думки істориків права, наче-б-то в давньому минулому на Україні-Русі станів та різких станових перетинок не було, — спробував був зібрати факти, що промовляють про лицарство в давній Україні-Русі та єднання її з Заходом у царині лицарських ідей та ідеалів (Чт. О. Нест. Лет., т. XV, 1901, в. 4, стор. 129; т. XVI, 1902 року, в. 4, стор. 1).

Справді літопис доховав нам сліди „лицарських" подвигів, відважних наскоків, прояву видатної мужности й невтомности. Німці дивом дивувалися з краси лицарського озброєння руських, що прийшли були з кн. Данилом допомагати уграм; українсько-руські князі, за літописами і „Словом о п. Іг." надто були цінили честь, славу (прим. р. 1152 див. Ізяслав про честь, П. С. Р. Л., II, 448—9); р. 1149 польський король Болеслав Кучерявий висвятив був на лицарів багатьох синів боярських (П. С. Р. Л., II, стор. 386); дарма що в нас не було лицарського „служіння

дамам", усе-ж не сперечаємось із Дашкевичем, що становище жінки у нас за періоду перед-монгольського було вище, як на Заході; нехай українсько-руські князі й користувалися з зброї з латинськими девізами, що про честь говорили; нехай навіть кн. Данило ходив у Чехи тільки за-для слави, нехай й інші князі воювалися, „чтобы показать себя и помочь своим друзьям безо всякой для себя выгоды", а на те, на чийому боці перевага, й не дивилися (Дашкевич, XV, 4, стор. 138, 141); справді — наші князі, як і середньовічні лицарі західні — провадили уперті війни з невірними. Геть-усе це справді риси подібні до рис західнього світу. Але пригляньмося до військової діяльности наших феодалів: чи-ж справді вона була така некорислива?

Походи давніх руських князів на Половців, Литву, Фіннів мають виразнісінькі ознаки експедицій по здобич, по золото, срібло, коштовну одіж, зброю, худобу, а головне — по живий товар, по людей, що їх можна було обернути на рабів. Літопис раз-у-раз за це свідчить.

Ходили в похід не за-для якоїсь там „ідейної" боротьби з степняками та осельниками північних лісів, але спочатку — для самооборони, згодом — для „полону". Р. 1147 „шедъ Святославъ и взя люди Голядь верхъ Поротве, и тако ополонишася дружина Святославля" (П. С. Р. Л. II, стор. 339). Року 1165 „Василько Ярополчичь изби Половци на Руси, много же ихъ руками изоима, и обогатишася дружина его оружьемъ и кони, и самъ искупа много има на нихъ" (стор. 525). Року 1169 „ходиша Олговичи на Половци, бѣ бо тогда люта зима велми. И взя Олегъ вежѣ Козины, и жену, и дѣти, и злато, и сребро. А Ярославъ Беглюковы вежѣ взя; и похваливше Бога и пречистую его Матеръ възвратишася въ свояси" (стор. 532). Року 1710 підчас походу в. кн. Мстислава Ізяславича на тих-таки Половців „толико взяша полона множество, яко же всимъ Рускимъ воемъ наполнитися до изобилья и колодникы, и чагами, и дѣтми ихъ, и челядью, и скоты и конми"... (стор. 540). Року 1173 воєвода Борис Жидиславич ходив на Болгар „и взяша сел 6 а семое городъ, мужѣ исьсѣкоша, а жены и дѣти поимаша" (стор. 565). Року 1178 кн. Великого Новагорода Мстислав „поиде на Чудьскую землю, и вшедъ в ню и стоя в неи до того же дни воюя по всеи землѣ ихъ; и тако пожже всю землю ихъ и ополонившеся челядью и скотомъ и возъвратишася во свояси, приимше от Бога на поганыя побѣду" (стор. 608). Наймані Чорні Клобуки беруть р. 1190 Половецького хана Кобана, але випускають його „на искупъ" (стор. 672). Половці й собі те-ж саме чинили з руськими князями. „В лѣто 6699 (1191) сдумавъ Игорь (герой „Слова о п. Іг.") с братьею ити на Половци, и шедше ополонишася скотомъ и коньми, и возвратишася во свояси" (стор. 673); другий похід по здобич був уже невдалий. Зате-ж „честь великую" мав той, кому щастило й він приводив здобич. Коли „полона" бувало забагато, лишок попросту винищувано. Року 1193 кн. Ростислав пішов на Половців: „и удариша на росвѣтѣ на нихъ и ополонишася Ростиславъ и Чернии Клобуцѣ скотомъ и коньми, и челядью, и колодникъ много изимаша;

княжичевъ их и добрыи мужи имаша, и колодники и кони, и скота, и челяди и всякого полона и не бѣ числа, и похваливше всемилостиваго бога, приемши от Бога на поганыя побѣду и возвратишася во свояси со славою и с честью великою" (стор. 677—8).

Ярослав Всеволодович р. 1226 ходив з Новагорода на Емь і повернувсь „славя и хваля Бога, ведый множество полона, якоже сущии с ним не возмогоша всего полона отнести, но овыхъ сѣчаху, а иныхъ множество пущахуть опять в свояси" (Лавр., стор. 426).

Перед нами похід, швидше наскік Муромського князя Юрія Давидовича р. 1228 на Мордву: „вшедъ в землю Мордовьскую, Пургасову волость, пожгоша жито и потравиша, и скотъ избиша, полонъ послаша назадъ; а Мордва вбѣгоша в лѣсы своя, в тверди; а кто не вбѣглъ, тѣхъ избиша наѣхавше Гюргеви молодии в 4 день генваря" (стор. 428). Чим отакий наскік різниться від половецьких, напр., наскоків на Україну-Русь?

Похід короля Данила з сином Левом та инш. на Ятвягів р. 1256 надто багатий на подробиці, що характеризують тодішні способи провадити війну: Лев „объѣхавъ село и сѣче все, одинаго же приведе" (стор. 832). Данило й Лев одних бранців в'яжуть, инших „сѣчахуть", далі „избиша колодникы", „жьжаху домы ихъ и пленяху села их"; „ставши же на Правищихъ на ночь, поимавши же имѣнія ихъ, пожгоша домы их; наутрея же поидоша, плѣняюще землю и жгуще"... далі перераховується поспалювані й пограбовані села та міста (П. С. Р. Л., II, стор. 832—835). Та на цих прикладах ми й обмежимось, одзначивши тільки, з якою втіхою перераховує літописець захоплену здобич, — не з меншою, як і автор „Сл. о п. Іг.". Цілком можливо, що винищувати й грабувати сусідніх инородців диктувала економічна й історична потреба; але добачати тут „лицарство", що будь-якими високими, ідеальними мотивами керується, навряд чи буде справедливо. Боротьба проти „невірних" у нас була, ще й надто жорстока, але це явище иншого роду, ніж війна з релігійних або инакших яких ідеалістичних мотивів.

Літопис чимало оповідає про те, як князі й дружина їхня боролися за „волості". Але-ж боротьба ця не була платонічна, ба надто реальне мала на оці. Не самісінькі-но військові реквізиції тягли князі з волости, сплачувала вона їм і судові податки, давала й инші прибутки. Зрозуміло — що більшу територію певна волость посідала, що численніша людність її оселяла, то більші прибутки мав з неї князь. Сплачував усі ції податки й данини народ, і натомість сподівавсь він, що князь оборонятиме його. Отож природньо, що князі бажали здобути як-найвигіднішу волость: коли, прим., Київ спустів і зубожів, кн. Андрій зоставсь на півночі, а Київ оддав, кому хтів. Воюючи, плюндруючи волость сусідову або суперникову, князь-переможець не тільки добував здобич — бранців-рабів, що їх можна було використувати безпосередньо, продавши або повипускавши за „искуп". Він і платіжну здатність волости зменшував, послабляючи цим свого супротивника. Траплялося, що князі зобопільно

один одного плюндрували, і тоді страждали мирні осельники: у кн. Юрія супротивники його р. 1152 захопили були Городець і спалили, а він каже: „оже есте мой Городець пожгли и божницю, — то я ся тому отожгу“ (П. С. Р. Л., II, стор. 456). І князі, вганяючи за бранцями та майном мешканців звойованих міст, воювалися один з одним, поодинці або гуртом, з своєю дружиною або з найманим військом — Торками, Берендичами, Чорними Клобуками, Коуями, нарешті з Половцями; декотрі князі навіть поріднилися були з Половцями. У межиусобицях руських князів не аби-яку участь беруть і західні сусіди, польські та чеські князі, угорський король; згадується й за „нѣмчичей“.

Зберімо скількись фактів, які змальовували-б походи й межикнязівські усобиці, що за них згадує „Слово“; одразу побачимо, чим князі керувалися, й хто найбільш страждав од цієї безнастанної колотнечі.

Взимку р. 1067 Ярославичі — Ізяслав, Святослав та Всеволод „придоша къ Мѣньску, и Мѣнянѣ затворишася в градѣ; сиже братья взяша Мѣнескъ, исьсѣкоша мужи, а жены и дѣти взяша на щиты“ (П. С. Р. Л., II, стор. 156). Володимир Мономах (за нього літописець не згадує, але він безперечно був тут разом із батьком та дядьками), добрий та „ідеальний князь“, як чимало істориків запевнює, про цю подію оповідає в своєму заповіті так: „изъѣхахом городъ и не оставихомъ у него ни челядина, ни скотины“ (Лавр., стор. 239). Що місто ворогове палили — була це річ звичайнісінька. Не тільки місто з димом пускали, ба всеньку людність чоловічу до краю винищували. Усе це ввіходило до програми військових дій. Кн. Олег спалив р. 1096 Суздаль (П. С. Р. Л., II, стор. 228). Р. 1140 Всеволод Ольгович рушив був з Вишгорода до Київа, „изрядивъ полкы, и пришедъ, ста у города в Копыревѣ конци и нача зажигати дворы, иже суть предъ городомъ в Копыревѣ кончи“ (стор. 302). Року 1147 Ізяслав та Ростислав добули трое міст, „Изяслав же повелѣ зажечи грады ты“ (стор. 358). Кн. Давидовичі скаржаться р. 1149 кн. Юрієві Довгорукому на Ізяслава: „пришедъ землю нашу повоевалъ и по Задѣсенью городы наши пожеглъ“ (стор. 377). Р. 1171 посадник Паук „городы многы повоевавъ и пожегъ, воротися во свояси“ (стор. 546). Кн. Лев під Опавою р. 1254, порадившися з дружиною, ухвалив: „да наутрѣя прейдуть рѣку и обидут градъ и пожгуть вся внѣшняя храмы и ограды и гумна“ (стор. 823), то-що. Заразом нещадно винищувано мирних мешканців, чоловіків переважно. Навіть літописець, дарма що звик він до сучасних йому звичаїв, осуджує це. Повертаючись Ізяслав до Київа, після того як Всеслав звідти втік, надсилає наперед свого сина Мстислава: „и пришедъ Мьстислав исьсѣче Кыяны, иже бяху высѣкли (визволили з в'язниці) Всеволода, числом 70 чада, а другыя исьслѣпиша, другыя без вины погубивъ, не испытавъ“ (стор. 163).

Коли князі ходили проти кн. Давида, що потемнив був кн. Василька, „Давыдъ затворися у Володимерѣ; онѣма же ставшима около Всеволожа и взяста копьемъ город и зажьгоста огнемь, і выбѣгоша людье [от] огня, и повелѣ Василько вся исѣщи и створи Василько мьщенье на

людехъ неповиньныхъ и пролья кровь неповиньну“ (стор. 242). Літописець підкреслює „безъ вины“, „кровь неповиньну“; але князі живовидячки инакше думали, навіть ті, котрих мали за кращих; „бросивший нож“ у князівський рід Давид — тільки здобув уділ гірший, як був у нього досі, і зобов'язавсь утримувати кн. Василька, що його він був потемнив; а р. 1116, коли кн. Гліб „бяше воевалъ Дрѣговичи и Случескъ пожегъ и не каяшеться о семъ, ни покаряшеться“ — Володимир Мономах „омиривъ“ його... дав йому Мінськ (стор. 283).

Але вернімось до літописних епізодів, що характеризують, для чого ті війни межикнязівські проваджувано.

Р. 1135 кн. Всеволод з братчиками своїми і з Ізяславом та Святополком Мстиславичем „поидоша воююче села и городы Переяславьскои власти и люди сѣкуще доже и до Киева придоша и Городець зажгоша; на св. Андрѣя день ѣздяху по оной сторонѣ Днѣпра, люди емлюще а другыя сѣкуще, нѣ утягшимъ перевестися имъ... плениша же и скота бещисленое множество“... (П. С. Р. Л. II, стор. 296). Р. 1146 Володимир і Ізяслав Давидовичи і Мстислав Ізяславич прийшли до Новгорода з своїм військом та з Берендичами й стали до бою: „и бысть налога велика гражаномъ и вбодоша я въ врата острожная, и много бѣ у нихъ убитыхъ и раненыхъ“. Билися вони аж до вечора і захопили в лісі три тисячі кобил, одну тисячу коней, „пославше же по селамъ, пожгоша жита и дворы“ (стор. 331—2). Того-ж-таки року, подолавши кн. Святослава, князі-переможці забирають собі всеньку його челядь і товар (худобу) (стор. 335—7). Р. 1148 Ізяслав з військом дядька свого В'ячеслава й допомічним загоном Угрів рушив був до Чернігова, але князі, що його опосіли, до бою не стали, і він „пожьже вся села их оли до Боловоса. Нача Изяславъ молвити: ‚се есмы села их пожгли вся и жизнь их всю, и они к нам не выидуть; а поидемъ к Любчю, идеже их есть вся жизнь‘“ (стор. 361). Р. 1149 кн. Ізяслав і Ростислав „поидоста внизъ по Волзѣ... и начаста городы его (Гюргя) жечи и села и всю землю его воевати... и полонъ многъ принесоша и много зла земли той створиша“ (стор. 371). Знищуючи майно супротивникове, до краю плюндрували всенький його статок: коли р. 1151 кн. В'ячеслав та Ізяслав облягали Київ, їхні вояки й Чорні Клобуки „велику пакость створиша“ — „села пожгоша и огороды вси посѣкоша“ (стор. 428). Р. 1158 Ізяслав Давидович воює й палить села поблизу Турова (стор. 491). Кн. Мстислав Андрієвич облягає р. 1168 (за Лавр. рахунком) у Київі Мстислава Ізяславича й здобуває місто, „сего же не было никогда же. А Мстислав Изяславичь бѣжа с братомь ис Кыева Володимерю с малою дружиною, а княгыню его яша, и сына его и дружину его изъимаша и весь Кыевъ пограбиша, и церкви и манастырѣ, за 3 дни, и иконы поимаша, и книги и ризы“ (Лавр. стор. 336). Та це у коротенькому оповіданню, а в південному, київському літопису (під 1171 роком), дак там про здобуття це оповідається куди докладніше та красномовніше: „Взятъ же бысть Киевъ мѣсяца марта въ 8, въ второѣ недѣли поста, в середу, и грабиша за 2 дни весь градъ, Подолье и Гору,

и манастыри и Софью, и Десятиньную Богородицю, и не бысть помилования никомуже ни откудуже, церквамъ горящимъ, крестьяномъ убиваемомъ, другым вяжемымъ; жены ведоми быша въ плѣнъ, разлучаеми нужею от мужий своихъ; и младенци рыдаху зряще материй своихъ; и взяша имѣнья множьство, и церкви обнажиша иконами, и книгами, и ризами, и колоколы изнесош; а всѣ Смолняне и Суждалци и Черниговци и Олгова дружина и вся святыни взята бысть; зажьженъ бысть и манастырь Печерьский св Богородица от поганых, но Богъ молитвами святыя Богородица съблюде и от таковыя нужа. И бысть в Киевѣ на всих человѣцехъ стенание и туга и скорбь неутѣшимая и слезы непрѣстаньныя" (П. С. Р. Л., II, стор. 545). Кн. Андрій Юрієвич надсилає р. 1173 воєводу свого Бориса Жирославича до Великого Новгорода: „и пришедъше толко в землю ихъ много зла створиша, села взяша и пожьгоша и люди исѣкоша, а жены и дѣти и имѣния взяша и скоты поимаша" (стор. 560).

Як ставилися князі до „своїх" — показує отакий випадок: р. 1174 Ярослав Ізяславич „сѣл на Киевском столе", але всидів недовго — того-ж-таки року його прогнав Святослав Всеволодич, захопивши його жінку й дружину. Та скориставшися з того, що Святослава якийсь час у Київі не було, приїхав він був знову до Київа, кажучи: „подъвели есте вы на мя Святослава — промышляйте, чимъ выкупити княгиню и дѣтя". Коли-ж вони не знали, що йому й казати, він „попрода весь Кыевъ, и игумены и попы и черньцѣ и черницѣ, латину и гостѣ"... (стор. 579). Р. 1177 (Лавр.) Гліб, Рязанський князь, напав на м. Володимир „с Половци с погаными. Много бо зла створи церкви Боголюбьской, юже бѣ украсилъ Андрѣй, князь добрый, иконами и всякимъ узорочьемъ, златомъ и сребромъ и каменьемъ драгымъ; и ту церковь повелѣ выбивши двери разграбити с погаными; и села пожже боярьская, а жены и дѣти и товаръ да поганымъ на щитъ, и многы церкви запали огнемъ" (Лавр., стор. 363). Князь Всеволод, перемігши полк Мстиславів (1147 р., Лавр.), „възвратися Володимерю с честью великою, а Володимерци и дружина поведоша колодникы и скот погнаша и кони, славяще Бога и святую Богородицю и крестную силу, его же переступили бяху Ростовци и боляре" (Лавр., стор. 362). Р. 1178 у Волоку Ламському князь Всеволод Юрієвич схопив кн. Ярослава Мстиславича, свого небожа, „и городъ пожже, и людье бяху выбѣгли, а жита пожгоша" (стор. 367). Й усе-ж літописець зве його „благосердъ сый" (стор. 368) — а чи з сервілізму, а чи йдучи за загальновживаним літературним шаблоном. Один з героїв „Слова о пл. Іг.", кн. Володимир Глібович, що, коли він помер „Украина много постона", як висловлюється літописець, р. 1183 „разгнѣвался... иде на Севѣрскиѣ городы и взя в них мног добытокъ" (П. С. Р. Л., II, стор. 629). Та це ані трохи не пошкодило вихваляти його й у літопису й у „Слові". Року 1196 князь Роман надіслав був своїх людей повоювати волость Ростиславлеву, а Ростислав із військом — „повоеваша и пожгоша волость Романову около Каменця, и тако ополонившеся челядью и скотомъ и отместившеся возвратишася во свояси" (стор. 698). Незабаром Київ

удруге спіткало страшенне лихо. У січні р. 1203 (Лавр.) „взятъ бысть Кыевъ Рюрикомъ и Олговичи и всею Половецьскою землею... не токмо одино Подолье взяша и пожгоша, ино Гору взяша и митрополью святую Софью разграбиша, и Десятиньную святую Богородицю разграбиша, и манастыри всѣ, и иконы одраша, а иныѣ поимаша и кресты честныя и сосуды священныя и книгы и порты блаженныхъ первыхъ князей, еже бяху повѣшани в церквахъ святыхъ на память собѣ — то положиша все собѣ в полонъ“ (Лавр., стор. 397).

Цікаво відзначити, що мало не те-ж самісіньке, геть аж до „портовъ блаженныхъ первыхъ князей“, каже літописець і про татар, оповідаючи, як вони пограбували були м. Володимир 7 лютого р. 1237. Та історики наші, чимало кажучи про татар, надто малу звертали увагу на те, що їхні подвиги хіба тільки де-в-чому різнилися від звичайного способу князів збагачувати себе й військо, і то не тільки українське, але й наймане — Половецьке, Торків, Берендіїв та инш.

Татарська навала насувалася чим-раз ближче. Та українсько-руські князі, на те ані трохи не зважаючи, й далі один одному волості руйнують. Р. 1234 Данило й Мстислав Глібович ідуть до Чернігова й звідти „поидоша плѣнячи землю, поимаша грады многое по Деснѣ“ (стор. 772). Р. 1250 після перемоги кн. Данило „город зажже, еже Ростислав создал, иде же в Холмъ с колодники многими“ (стор. 806); нижче літописець каже про вояків Данилових „идущим же имъ и плѣнящимъ и жгущимъ землю ихъ“ (стор. 812).

Надто рано й далі частенько трапляється у літопису вираз „взять на щитъ“. Отже р. 1116 „Давыдъ съ Ярополкомъ узя Дрьютескъ на щит“ (стор. 283); р. 1147 Ізяслав Мстиславич з братом Ростиславом „пришедше ко Всеволожю полкы своими и взяша Всеволожь градъ на щит“ (стор. 358). Ізяслав Давидович р. 1159 „взя городъ княгининъ на щитъ Святославлеѣ“ (стор. 502). Городяни надто були страхалися, що місто їхнє отак-о добуто буде. Яскраво за це промовляє факт, у літопису занотований, коли з городян правили були срібло, загрожуючи инакше „взять (місто) на щитъ“ (1151 р., стор. 417). Що саме визначало „взять (місто) на щит“, про це ми довідуємось не тільки з опису, як Київ сплюндровано р. 1171. Літописець вкладає героєві „Сл. о п. Іг.“, кн. Ігореві Святославичеві, отаку мову — мову-каяття — після поразки, що її зазнав він од Половців. „Помянухъ азъ грѣхы своя пред Господомъ Богомъ моимъ, яко много убииство, кровепролитье створихъ в землѣ крестьянстѣй, яко же бо азъ не пощадѣхъ христьянъ, но взяхъ на щитъ городъ Глѣбовъ у Переяславля. Тогда бо немало зло подъяша безвиньнии христьяни, отлучаеми отець от рожений своих, братъ от брата, другъ от друга своего, и жены от подружий своихъ, и дщери от материй своихъ, и подруга от подругы своея, и все смятено плѣномъ и скорбью тогда бывшюю; живии мертвымъ завидять, а мертвии радовахуся, аки мученици святѣи, огнемь от жизни сея искушение приемши, старци порѣвахуться, уноты же лютыя и немилостивныя раны подъяша, мужи же пресѣкаеми

и расѣкаеми бываютъ, жены же осквѣрняеми, — и та вся створивъ азъ"... (П. С. Р. Л., II, стор. 643). Для нас однаковісінько, чи сам Ігор казав це, чи-ж це тільки підхідка художня, що її застосував автор літописного оповідання про поразку 1185 р.; важить те, що автор цей, наче в фокусі, зібрав у поданій картині геть-усі тії риси, котрі малювала його уява й котрі освітлити можуть загальновживане в XI—XIII вв. „взятие на щит". Кожен городянин давньої України-Руси гаразд почував був, що проти цього він ані трохи не убезпечений.

Яка була доля бранців, „колодниковъ", що потрапляли в полон? Частину їх викупляли — і в Половців й узагалі инородців, і в своїх; на це доводилося, як каже „Слово" — „злата и сребра немало потрепати"; решту-ж бранців гнано далеко від рідного кубла. Ось як змальовує літопис долю цих бідолах: „ови ведутся полоненѣ, а друзии посѣкаеми бываютъ; друзии на месть даеми бываютъ и горкую приемлюще смерть; друзии трепещютъ зряще убиваемыхъ; друзии гладомъ умориваеми и водною жажею; едино прѣщенье, едина казнь, много вѣно (в ар. многу вину) имуще раны (Лавр. „многовещныя имуще раны") и различныя печали и страшныя мукы: ови вязани и пятами пхаеми; на морозѣ держими і вкаряеми (Лавр. ураняеми)"... (П. С. Р. Л., II, 214, Лавр., стор. 215—16), і нижче: „...мучими зимою и оцѣпляемѣ у алъчбѣ и в жажѣ і в бѣдѣ, побледѣвше лици и почернивше телесы, незнаемою страною, языкомъ испаленомъ, нази ходяще і босѣ, ногы имуще избодены терньемь с слезами отвѣщеваху другъ другу глаголюще, ‚аще бѣхъ сего города', а другий ‚а азъ сего села' (Лавр. — вси), и тако съвъпрошахуся со слезами, родъ свой повѣдающе, очи изводяще на небеса к Вышнему"... (П. С. Р. Л., II, стор. 216; Лавр., стор. 217—18). Серед тих міньятюр, що оздоблюють хроніку Манасії у сп. XIV в., знаходимо на арк. 179 зображення „плѣнъ Рускы"; тут змальовано кінних вояків, що женуть перед себе отару рогатої худоби (Вост. Опис. № 269, арк. 389). Отак самісінько, як тую худобу, гнано й бранців у неволю на чужу сторону.

Марно закликала євангельська наука любити ближніх, марно і собі казала про милість — навіть до ворогів — „Пчела" (Семенов, стор. 377) та „Мерило Праведное" (Сперанский, Перев. сборн. изреч., дод. 55): не в розумуваннях про моральне та неморальне сила була, а в „здобичі", адже дістати її людина озброєна за сприятливих умов, що одзволювали її від праці, могла легко. „Ведь ‚усобицы' князей, — пише сьогочасний історик, — вовсе не были случайным последствием их драчливости: на ‚полоне' держалась вся торговля" (Покровский, Ист. России, I, 135). Отож, споглядаючи картини, що їх зберіг був літопис, не можна з цим не погодитись. Цей-же історик і викрив, чом Київська Русь занепала була.

Та характеризуючи це оточення, що його довший час історики письменства були ідеалізували, ще на одну його рису вважати випадає. Нехай-би яка зайва вона здавалася, нехай-би ніякі економічні й господарчі міркування її й не виправдували, усе-ж вона не аби-яку має вагу. Це — кровожерність страшенна, що прикро вражає сьогочасну людину. Ми

знаємо, як своєрідно пояснював був літописець, чом з кн. Всеслава Полоцького була людина войовнича: він народився через ворожбитство й носив „язвено“, що було в його на голові, як він народився: „сего ради немилостив есть на кровопролитье“ (П. С. Р. Л., II, стор. 143, 1044 р.). Аж ось уже милостивий та побожний Володимир Мономах (він не від того був, навіть, щоб і сльозу пролляти — авже-ж, мовляв, Україна-Русь гине) (стор. 238) — епічно спокійно повідає, скількох він полонив і відпустив половецьких князів, звичайно — за викупне, а далі — скількох добув живих і „исѣкъ, вметахъ в ту рѣчку в Славлий“ (Лавр., стор. 242, 1096 р.). І це — не тільки відносно Половців „неверных“; р. 1153 кн. Ізяслав з невеличкою дружиною добув силу-силенну бранців („колодникы“) й учинив з ними так само — „повелѣ сѣчи, а лутшии мужи съ собою поя“ (П. С. Р. Л., II, стор. 467). Взагалі, забивати зайвих бранців це була, як на той час, річ звичайна (див. іще стор. 563, р. 1173).

Як городяни ставилися до князя та дружини, це виявлялося, коли він помирав. Порівняймо, прим., як спокійно помирав кн. В'ячеслав, р. 1154, що його, очевидячки, кияни любили, й як конав кн. Юрій Володимирович (1158 р.): вже другого дня по князевій смерті пограбовано його дворища, і міське, і за Дніпром, і дворище його сина, а суздальців дак тих городяни забивали, відбираючи їхнє майно (стор. 489). Коли Андрія Юрієвича Боголюбського р. 1175 було забито, „горожанѣ Боголюбьци разграбиша домъ княжь... и золото и сребро, порты же и паволокы и имѣние, ему же не бѣ числа“, та гнів народній на цьому не обмежився: „много зла створися въ волости его: посадниковъ и тивуновъ домы пограбиша, а самѣхъ и дѣтьскиѣ его и мечникы избиша, а домы ихъ пограбиша... грабители же и исъ селъ приходяче грабяху, тако же и Володимѣри“ (1175 р., стор. 592).

Траплялось, що грабували дворище нелюбого князя й за його життя. Р. 1154 у Слуцьку „Глѣба Ростиславича выгнаша, и дворъ его разграбиша горожане, и дружину его“ (стор. 443). Селяни розлютувалися були, живовидячки, так, що р. 1241 кн. Данилові довелося надіслати Кирила печатника з трьома тисячами піших та 300 кінних вояків на Дядьків град і Болоховську землю полонити й попалити їх: „оставили бо их Татарове, да имь орють пшеницю и проса. Данил же на нѣ болшую вражьду [держа], яко от Татар болшую надежду имеаху“ (стор. 792). Це яскраво свідчить за те, що Болоховські смерди, зазнаючи від князів нестерпних утисків, мусіли були зрадити своїх. Вони сподівалися під татарами знайти кращі життьові умови, хоч ті, як це і з літописів видко, вславилися були через свою жорстокість та уміння визискувати підвладний їм український народ.

Дані, що характеризують українсько-руський побут XI—XIII вв. нечисленні, та їх чималою мірою поповнити можна з инших джерел. І мені здається, що вони виразно виявляють ті обставини, серед яких склалося „Слово“. Адже воно багато говорить про князівські „котóры“

й „крамолы“, коли „вѣци человѣкомъ скратишася“. Ми наочно, живовидячки бачимо, що автор „Слова“ не тільки не згустив фарби, ба навіть, порівнюючи до літописців, багато дечого зм'якшив, прикрасив. Картина феодальної України-Руси розгортується перед нами надто неприваблива. Знаючи літопис, ми не можемо більше ідеалізувати цю Україну-Русь, що завдяки неминучим історичним умовам свого існування й економічним умовам була навіть іще некультурніша як середньовічна феодальна Европа XII віку. Чим пояснити це все? Павлов-Сильванський пояснює це так: „Обширное централизованное государство не соответствовало эпохе натурального хозяйства, которое препятствовало централизации, связности частей, разрывая области на множество самодовлеющих мирков“ (стор. 89). „Прочное государственное об'единение частей явилось только тогда, когда кончилось господство натурального хозяйства и развилось хозяйство денежное, создавшее необходимую для централизованного управления связность частей территории“ (стор. 90). Що в давній Україні-Русі було натуральне господарство, з цього випливали й усі інші висновки, такі для змальованої доби характерні: потрібна була жива сила, дешева робоча праця, елементарна, що сливе не вимагала будь-якої кваліфікації; потрібні були раби — за перших князів їх продавали по-за межі України-Руси, а згодом настав попит на них і на внутрішньому ринкові. Звідси випливала й своєрідна та дивна, як на перший погляд, політика походів та наскоків. Торг організований був мало: отже класа, котра окрім „усобиць“ як єсть нічого не продукувала, набувала собі майно здебільша тим, що озброєною рукою грабувала як речі розкоши, так і худобу, одежу, то-що.

„Слово о п. Іг.“ в умовах цього життя — це немов оаза ясна та прохолодна, серед пустелі, кривавим туманом повитої. Як і Київські емалі й інші нечисленні пам'ятки давньої київської культури, воно здається нам через те цінніше, що свідчить про силу й височінь людського духа, здатного художньо творити навіть за найтемніших періодів людського життя, навіть за найтяжчих років для свідомої, що мислить, людини. Та, автор „Сл.“ цілком належить своїй добі. Отож наївно було-б його ідеалізувати, гадаючи, наче він мав сьогочасні поняття. Для нього, звичайно, найближчі над усе були інтереси його кола, інтереси князівські, але не інтереси народньої маси, що правила за об'єкт своєрідних, як на наш погляд, економічних операцій.

§ 2. Як „Слово“ відкрито.

Ціла низка різних історичних причин сприяла була тому, що за „Слово“ забулись. Не відповідало бо воно ані естетичним, ані морально-релігійним, ані суспільним поняттям руських переписувачів — прихильників давнього письменства. „Історичний“ до нього інтерес як і до всього руського минулого, міг постати допіру тоді, як утворивсь гурток осіб, котрі не тільки практичними з поточної сучасности питаннями цікавились, а й у далекому минулому шукали відповіди на різні питання наукового світогляду, що саме поступінно складавсь. Світогляд отой як-раз і ґрунтувавсь був на знанні цього минулого, усвідомленого як щось с в о є, рідне й близьке. Такі умови склалися були в Росії тільки у другій половині XVIII віку. І справді, саме у другій половині XVIII в., наче всупереч загальній французоманії, що охопила була зверхній, культурніший шар руського суспільства, — з'являються в ньому люди, от як М. І. Новіков, котрі цікавляться минулим Росії, її побутом та письменством за часів перед-петрівських. Письменство оте, у важких до читання рукописах поховане, видавалося було людям, котрі саму-но позверхову европейську освіту здобули, як щось варварське, бо надто було воно далеке від модних смаків доби. Поміж небагатьма з вищого суспільства, хто цікавивсь був російською старовиною (як Новіков, кн. Щербатов), був і граф О. І. Мусін-Пушкін. Ще р. 1775, — пише він р. 1813, — заходивсь він збирати стародавні книжки та монети й різні рідкощі. „Сия склонность (він говорить про себе у третій особі) по любви к отечеству, усилилась в нем следующим неожиданным случаем. Нечаянно узнал он, что привезено на рынок в книжную лавку на нескольких телегах премножество старинных книг и бумаг, принадлежавших комиссару Крекшину, которых великая куча лежит в лавке у книгопродавца, и что в числе их есть такие, коих прочесть не можно. А как ему было известно, что Крекшин при государе Петре Великом имел многие поручения, писал Российскую историю и журнал государя, а по кончине его для продолжения и окончания оного поручено ему было разобрать кабинет дел и бумаг государевых, который хранился в Петербургской крепости; то немедля того же часа поехал в лавку; не допуская до разбору ни книг, ни бумаг, без остатку все купил и не вышел из лавки, доколе всего при себе положа на телеги, не отправил в дом свой“ (Вестн. Евр., 1813, ч. 72, № 21 — 22, стор. 78). Знайшовши у такій „великой куче“

дорогоцінний Лаврентіївський список літопису 1377 р., гр. Мусін-Пушкін із запалом збирає всякі старожитні речі й далі. Для цього „во многих старинных городах для собирания их учредил комиссионеров с приказом, за книги платить щедро“ (стор. 80—81). Один з тих комісіонерів був і в Ярославлі. „До обращения Спасо-Ярославского монастыря в архиерейский дом управлял оным архимандрит Иоиль, муж с просвещением и любитель словесности. По уничтожении штата остался он в том монастыре до смерти своей. В последние годы находился в недостатке, а по тому случаю комиссионер мой купил у него все Русские книги, в числе коих, в одной под № 323, под названием Хронограф, в конце найдено „Слово о полку Игоревом“ (Сын От. 1839 р., т. VIII, від. IV, стор. 15). Так р. 1795 одкрито „Слово“. Далі, у тому-ж-таки листі з 31 грудня р. 1813 гр. Мусін-Пушкін оповідав був К. Калайдовичеві: „Во время службы моей в С.-Петербурге несколько лет занимался я разбором и преложением оныя песни на нынешний (язык), которая в подлиннике хотя довольно ясным характером была писана, но разобрать ее было весьма трудно, потому что не было ни правописания, ни строчных знаков, ни разделения слов, в числе коих множество находилось неизвестных и вышедших из употребления. Прежде всего должно было разделить ее на периоды, и потом добираться до смысла, что крайне затрудняло, и хотя все уже было разобрано, но я не быв преложением моим доволен, выдать оную в печать не решался, опасаясь паче всего, чтобы не сделать ошибки, подобной К. Щербатову, который, разбирая грамоту Новгородцев к Ярославу, напечатал в оной между прочего (что, надеюсь, вам известно): ‚почто от'ял еси Поле Заячь и Милавцы“. Із знахідкою своєю власник рукопису не крився: він переслав — до 1796 р. копію „Слова“ разом із своїм перекладом цариці Катерині II, що студіювала була російську історію, та, мабуть, й иншим особам: перекладів, будь-що-будь, оберталася не одна копія, адже познаходжувано їх по стародавніх архівах (див. Л. Ильинский, Перевод „Сл. о п. Иг.“ по рукописи XVIII в., Пам. Др. Письм., CLXXXIX, р. 1920). Це, завважив і сам власник рукопису, чимало дивуючись, що знахідка його мала такий серед земляків успіх.

„По переезде же моем, — пише він далі, — в Москву, увидел у А. Ф. Малиновского, к удивлению моему, перевод мой очень в неисправной переписке и по убедительному совету его и друга моего Н. Н. Б.-Каменского решился обще с ним сверить преложение с подлинником, и исправя с общего совета, что следовало, отдал в печать“. Тимчасом, скоро з'явилася ще перша звістка, що знайдено „Слово“, воно, очевидячки, зацікавило не самих-но російських прихильників письменства, ба й чужоземців, а ті довідалися за нього з невеличкої статті М. М. Карамзіна в Spectateur du Nord (1797, octobre, pp. 55 — 56)... „...Mais ce qui vous surprendra peut-être davantage, — пише автор тієї статті, — c'est qu'on a déterré, il y a deux ans, dans nos archives, le fragment (sic!) d'un poëme, intitulé le Chant des guerriers d'Igor, qui peut être mis à côté des plus beaux morceaux d'Ossian, et qui a été fait dans le

douzième siècle par un auteur inconnu“ (Барс. I, 31); далі йде перейнята захватом оцінка новознайденій давній руській поемі; цитату, правда, подано доволі неточну („... le poëte, traçant le tableau (NB) d'un combat sanglant, s'écrie: ‚Ah! je sens que mon pinceau est foible et languissant; je n'ai pas le talent du grand B a y a n, ce rossignol des tems passés“); мабуть, Карамзін тоді ще негаразд знав „Слово“, коли мав його за фрагмент, а цитуючи — подавав надто неточні вислови з пам'ятки. А втім останнє дається пояснити тим, що його доба взагалі схилялася до риторизму.

Чимало часу пішло на те, щоб виготувати до друку розмірно невелику пам'ятку. За переказом, що правда непевним, історичний й філологічний коментар разом з упорядчиками „Слова“ складав ще й відомий історик Болтін; безперечно, не перебулося без довідок та порад Карамзінових; головна-ж праця спала на Маліновського, що від нього до нас дійшли уривки чорнових праць над „Словом“ (почасти вид. Барсов, I; описав й оцінив М. Н. Сперанський, перевидаючи „Сл.“ М. 1920). Як свідчить Калайдович, „корректуру держали: А. Ф. Малиновский, Н. Н. Б.-Каменский, а третью уже читал граф Пушкин. Они делали частые поправки в корректуре, с точностью издавая подлинник, отчего печатание шло медленно. Граф Пушкин не имел права помарывать корректуру“ (С. От. 1839, VIII, березень, відд. VI, стор. 17).

Отак посувалася робота, і р. 1800 з'явилося перше видання „Слова“. Воно було за єдине джерело для студій над цією пам'яткою, аж доки акад. Пекарський знайшов у паперах цариці Катерини, що вивчала була російську історію, т. зв. Катерининську копію. Він опублікував цю копію у додатку до V тому „Записок Имп. Академии Наук“, р. 1864. Згодом, у XIII т. „Древностей“ Моск. Археологічного Т-ва, П. К. Сімоні точніше видав Катерининську копію, додавши точне факсиміле трьох її сторінок.

Р. 1801 вийшов віршований переспів „Слова“, що його зробив Серяков. Р. 1805 його разом із перекладом та примітками передрукував Шішков. Р. 1807 видав свій віршований переклад Паліцин, а р. 1812 вийшов у світ скорочений переклад Язвіцького. Вийшло між люди і кілька невеличких статтів про „Слово“. Отож здавалося, що „Слово“, заживши собі не-аби-якої слави, міцно вкорінилося в російському письменстві.

Та р. 1812 підчас Московської пожежі згорів будинок гр. Мусіна-Пушкіна разом із його збіркою. Загинув і рукопис, що містив „Слово“. Саме тоді особливий до нього інтерес прокидається не тільки в прихильників письменства, ба й в учених філологів тогочасних. Тімковський студіює „Слово“ як-найдокладніш, бо почуває, що вступної статті й приміток до вид. р. 1800 замало. Калайдович уперто намагається призбирати геть-усі відомості про втрачений рукопис. І це справді було з усякого погляду необхідно. Адже з'явилися підроблені рукописи „Слова“. Знов-же й саму давність пам'ятки заперечували скептики — иноді не-вчені, як С. П. Рум'янцев, а часом то й надто поважні таки собі вчені, як от митр. Євгеній.

§ 3. Коли написано рукописа „Слова".

Найголовніше питання, що навколо нього всенька полеміка оберталася, було — чи автентичний рукопис „Слова" та коли його написано. Що він автентичний, у тому перші видавці його й Карамзін були певні. Знов-же й заперечення й сумніви перших скептиків надто були наївні, ось як, прим., що давня руська мова не мала слова „который" і „салтаны". Але що-до дати втраченого рукопису думки були різні. Його бачили, окрім власника, гр. Мусіна-Пушкіна, М. М. Бантиш-Каменський, О. Ф. Маліновський, М. М. Карамзін, Р. Ф. Тімковський, Г. М. Болтін та С. І. Єрмолаєв (Дубенский, Слово, 1844, стор. VIII); до них треба додати й Сем. Анік. Селівановського — дарма що з нього був і не вчений, а друкар, усе-ж це була людина, що з професії своєї мала „наглядку" в рукописах. Оце й усі, що на їхні думки випадає зважати, встановлюючи, чи автентичний втрачений рукопис „Слова", та коли його написано. „Подлинная рукопись по своему почерку весьма древняя", — писали видавці р. 1800 (стор. VII). Р. 1813 Мусін-Пушкін писав до Калайдовича про рукопис: „Писана на лощеной бумаге, в конце летописи довольно чистым письмом. По почерку письма и по бумаге должно отнести оную переписку к концу XIV или к началу XV века" (Зап. и Тр. О. И. Др. 1824; С. От. 1839, т. VIII, відд. VI, стор. 15). Маліновський і собі обстоював до самісінької смерти своєї, що рукопис давній. Дубенський пише: „Я имел счастие быть у первого редактора „Слова" незадолго до его смерти; он с чувством истинного уважения говорил об этом творении, горько жаловался на критиков и завещал выставить XIV век рукописи" (стор. VIII, прим.). Буслаєв (у „Христоматии" р. 1861) також гадав, що рукопис „Слова" належав був до XIV — XV в. і списано його з найдавнішого оригіналу. До цього-ж-таки часу застосовував рукописа й Срезневський (Барс. I, 44). Очевидячки, ці останні вчені деякою мірою вплинули на Смірнова (II, 14 — 15). Обстоюючи давність рукопису, Смірнов каже: „с опубликованием записок Малиновского, мы думали, разрешится вопрос, почему он в разговорах с Дубенским относил рукопись к XIV в." — та цього не сталось: „напротив, из записок мы узнали, что Малиновский относил ее и к XVI в." (Ж. М. Н. Пр. 1876, вересень, 19). Та хоч і виявилось, що Маліновський змінив був свою первісну думку про давність „Слова", все-ж Смірнов більшу надавав вагу розмові з Дубенським.

Карамзін, що не тільки бачив рукописа, ба й доховав для нащадків низку витягів з нього в примітках до перших трьох томів своєї „Истории Г. Р.“, датував його умовно: — написаний „разве в конце сего XV столетия“ (С. От., стор. 17), — тоб-то гадав, що може його написано й пізніш. Од Тімковського — з його праці про „Слово“ (випадково загинула) — до нас нічого серйозного не дійшло, не дійшло й до якого віку зачисляв він рукописа; те-ж саме й од Болтіна. Сучасник, що-правда, не самовидець, мітр. Євгеній у листі до Калайдовича 18 січня р. 1814 писав: „об Игоревой песне я не сомневаюсь, что она давняя и могла сочинена быть в XV веке, когда воображение и дух Россиян уже ободрился от успехов над Татарами. Но чтобы была и древняя до XIII века, на это потребны доказательства яснее игумена Зосимы (запис в Апостолі 1307 р.); а раз это последнее не убедительно — и рукопись следует отнести к более поздней эпохе, чем XIV век“ (С. От., там-же, стор. 18). Як мітр. Євгеній казав був згодом, власник рукопису „нашел эту поэму при одном старинном белорусского письма Хронографе, по уверению его яко бы к. XIV или начала XV в., а по уверению других очевидцев не старее XVI в.“ (див. С. От. 1821, ч. 72, стор. 34—37). Хто-ж були ці інші самовидці?

Єрмолаєв — застосовував рукописа до XV в. (Барс. I, 46), а друкар С. А. Селівановський переказував Калайдовичеві, що він бачив рукописа „Слова“, й його „написано точно в книге, как сказано в предисловии, и белорусским письмом, не так древним, похожим на почерк Димитрия Ростовского“ (С. От. 1839, стор. 17), — та це вже кінець XVII або початок XVIII в., знов-же й письмо не „білоруське“, а, як відомо, — типово-українське.

Студіюючи рукописа „Слова“, перепитуючи самовидців, нарешті, беручи до уваги міркування філологічні та палеографічні, Калайдович і собі мусів був зробити висновок, що рукопис належить до XVI в. Це-ж самісіньке писав йому й Маліновський, дарма що инших запевнював, начеб-то рукопис геть аж з XIV в. походить (Бар. I, 56). З пізніших учених, що студіювали правопис вид. 1800 р. й з нього намагалися визначити, коли написано рукописа, — Тіхонравов застосував його до кінця XVI в., саме як півустав переходив у скоропис (Слово, 1868 р., стор. IX;) Буслаєв р. 1867, у згоді з Тіхонравовим, і собі зачисляв рукописа до XVI в. (Ж. М. Н. Пр. № 2) — мало не те саме він каже й у „Христоматии“ р. 1870; Колосов в „Очерке истории звуков и форм русск. языка“ р. 1872 умовно визначив, що рукопис Мус.-Пушкіна належить не пізніш як до XV в. Та єсть звістка, що надто прислужилася була скептикам: це свідчення Семена Анікієвича Селівановського. Тільки-ж, як побачимо, Сенковський енергійно цю дату обстоював, дарма що ані правопис, ані мова „Слова“ її не виправдують. Барсов, уважливо простудіювавши питання, р. 1887 зробив висновок, що палеографія й історія давньоруського письменства підтримують найбільш саме Тіхонравову думку.

Інші, хто писав про рукопис „Слова“, звичайно додержувалися котроїсь з наведених уже думок.

Безперечно, Мус.-Пушкін, — як воно з власниками рукописів раз-у-раз буває, — перебільшував давність рукопису, що містив у собі Хронограф і „Слово“. Авже-ж навіть співробітники його не звірялися на його остільки, що, друкуючи „Слово“, не дозволяли йому навіть у коректурі робити самостійні виправки. Тож покладатися на його знання річ даремнісінька. Знов-же й думка Маліновського, що її доховав Дубенський, здається за надто відважну. Те, що він покупив за не аби-які, як на той час, гроші підроблений список „Слова“ р. 1815, ще й певнісінький був, що з нього справді давній рукопис, аж доки Єрмолаєв викрив підробку (випадок цей зняв був свого часу чималу бучу), — геть-усе це чималою мірою позбавляє нас віри до знаннів Маліновського в палеографії. Довіру цю ще більш одбирають дані, що їх наводить Барсов (I, 92 та дд). І дані ті он за що яскраво промовляють. Дарма що Маліновський силувавсь був, напр., достоту копіювати Іпатський літопис, усе-ж він у своїй копії поділяє слова цілком неможливо, ще й перекручує їх (зам. „по́та“ — „пути“). Думка Єрмолаєва й його учня в палеографії, Карамзіна, більш важить. Нехай і не були з них палеографи-теоретики, все-ж „наглядку“ в рукописах вони мали велику, тож і могли розрізнити уставне письмо XIV в. од пізнішого, півуставного, не позбавленого, судячи з ортографії рукопису, й болгарських ознак у графіці, а вони з'явилися були разом із ортографією й зміцнилися в руському письменстві в другій половині XV віку. Тільки-ж і з Єрмолаєва, і з Карамзіна були практики, їхнє завдання було — тямити прочитать рукописа, а не датувати його на тлі історії слов'янського письма, що її під той час ще й не існувало. І Тіхонравов, і, почасти, Барсов, визначаючи, до якого віку належить рукопис, спиралися були на те повідомлення Калайдовича, де він наводить думку Маліновського, що рукописа писано „полууставом, переходящим в скоропись“ (Барс. I, 53). Учені ці підшукали були рукописи, що в них ѣ скидалося на ъ, на ьі, ѣ і ъ писано однаково — і звідси зробили — у межах їхнього матеріялу — правильний висновок, що рукопис „Слова“ належить до кінця XVI в. Але завважмо, що форми „славѣ“ зам. „славы“, „кроваты“ — зам. „кроватѣ“ (як виправляє Тіх.), — не є наслідок суто графічної заміни, їх пояснюють дані руської діялектології. Що-до чергування наприкінці слів ъ та ѣ, то й це не графічне явище, а ортографічне, й повстало воно не через те, що перші видавці неправильно були ці знаки прочитали, але виникло в наслідок звичайної заміни в рукописах з болгаризованим правописом. Заміну цю в рукопису „Слова“ далеко не витримано. Отже, підсумовуючи всі дані, гадаємо, що належить втрачений рукопис десь до початку XVI в.

§ 4. Точність вид. 1800 р. та Катер. копії.

Уже не раз у науковій літературі підносили були питання про те, оскільки 1-ше видання „Слова“ точне. М.-Пушкін писав, що рукописа писано „довольно чистым письмом“, або „довольно ясным характером“. Але-ж самі Карамзінові вагання („сѣчи“ або „вѣчи“?) як-найкраще доводять, що „характер“ цей не такий вже й ясний був. Знов-же й те, що перші видавці чимало місць не зрозуміли були, яскраво за це промовляє. Буслаєв р. 1870 завважив, що видавці не тямили були достоту віддати стародавній рукопис. Клаптики, в паперах Маліновського позна-ходжувані, свідчать, що він чимало був попорався, силуючися прочитати й зрозуміти — для нас розмірно легкі речі. До всього — видання не раз у-раз точно збігається з тим, що дають витяги Маліновського. Часом це розходження не істотне, торкається самої-но графіки та правопису, часом-же (прим., на „казатину“ — і в вид. „канину“) надто поважне, і це дає пізнішим коментаторам привід цілком по різному толкувати текст „Слова“. Безперечно, перші видавці, друкуючи „Слово“, правопис під-новлювали. Буслаєв (1861 р.) гадав, що зам. ѥ поставлено *е*, зам. ꙗ і ѧ — *я*, зам. *и* — *й*, понищено надрядкові знаки, поділено слова (щò завдало, як ми були бачили, чимало труду гр. М.-П.), порозкривано титла, до того-ж не раз-у-раз вдало („рече“ з „ре҃“ обернулося на „речь“, ба навіть на „рѣчь“). До цього додамо, що повикидувано ъ та ь (паєрок) у середині слів, а де-не-де ймення, мабуть, виправлено за сучасним видавцям правописом (будь-що-будь, отак виправлено „Владимиръ“, у Маліновського давня форма „Владимеръ“). Отже — видання було точне, як це тоді були розуміли, але вимогам сьогочасної науки воно, звичайно, не завдовольняє.

Питання про якість 1-го видання 1800 р. й Катеринінської копії порушувано в науці не раз. А втім, здебільшого, перевагу віддавано 1-ому вид. (*П*). Уважали, що Катеринінська копія (*К*) рясніша на помилки, й через те, виправляючи за здогадом „темні місця“ й відновлюючи втраченого М.-Пушкінського рукописа, випадає на неї менш покладатися. Проте, кожна з цих копій, звичайно, недосконалих, має й свої хиби й свої гарні прикмети, котрі допомагають зорієнтуватися в питанні, що являв собою втрачений рукопис М.-Пушкіна.

Обидва рукописи не цілком повно віддають текст „Слова“: у *П* проминуто „людемъ“ 182 (цифрою позначаємо число примітки в апараті

до тексту), в *К* проминуто: „свистъ звѣринъ въстазби“ 60, „живыми“ 284. Недоладні читання, надто там, де доводилося розкривати титла й містити в рядок виносні, надрядкові літери — також доволі численні в обох копіях, а часом у них і та самісінька помилка повторюється, дарма що зминуло 4—5 років, коли можна було-б навчитися читати рукописа й вміщувати скорочення в рядок. Отже, в *ПК* читаємо: „пѣсь“ 21, „Ярославу“ 22, „Вступилъ“ 166, „съ нимъ“ 291, „стремень“ 291, „скратишась“ 150, „въсплакашась“ 184, то-що. В *К* читаємо: „пѣснѣ“ 21, „бишась“ 163, „гроздный“ 198, „выликый“ 199, „самого“ 237, „халужными“ 369, „Ярославнымъ“ 391, „Зояни“ 126, 354, то-що; але-ж зате і в *П* — „опустоша“ 238, „тѣлѣгы“ 66, „тече“ 190, „срѣдь“ 191, „аки“ 245 та инш.

Звернімося тепер до недоладніх поділювань слів. Це питання — як ділити текст на слова — найбільшого, очевидячки, завдавало клопоту гр. М.-Пушкінові та його співробітникам. Що-правда, у 1-му вид. не гурт таких випадків, коли слова поділювано недоладньо: „на переди“ 43, „сыпахутьми“ 224, „му жа имѣся“ 267, „затвори въ“ 301, „непобѣдными“ 333 та ще випадки з запереченням *не*, що зостаються й пізніш спірні. Випадків недоладнього поділювання, властивих тільки *К* — багато більше: „Карнаижля“ 180, „одѣвахъ те“ 22, „ужедъ скы“ 227, „бо суви“ 229, „мужа имѣся“ 267, „наниче“ 275, „утръже“ 362, „вознистри кусы“ 363. „Раз шибѣ“ 365, „дне пресловутицю“ 04, „по скачи“ 425, „на ю“ 466. Окрім того, є низка недоладніх поділювань і спільних *П* і *К*: „къ мети“ 44, „по морію“ 63, „по Сулію“ 64, „небылонъ“ — „небыло нъ“ 93, „сице и“ 154, „по скочи“ 181, „си ночь“ 219, „нъ рози нося“ 388, „Уримъ“ 276, „о кони“ 357, „стугою“ 165, 445. З оцих-о порівнянь виразнісінько бачимо, що копію *К* деякими сторонами зроблено неохайніш як *П*, певніше сказати — невміліше, отже в двох місцях навіть є пропуски, знов-таки й слова не раз-у-раз поділювано до ладу; додамо до цього ще й повторення — „на морѣ“ 409 — *П* його не знає.

Але-ж де-в-чому обидві копії однаковісінько важать, бо зобопільно доповнюють одна одну, обопільно виправляючи читання окремих слів. Можна сказати, що перші видавці вганяли передовсім за змістом, а вже потім дбали за точність, як розуміють її тепер, видаючи давні пам'ятки, надто за рідкими єдиними рукописами. Наприкінці XVIII в. учені розуміли „точність“ надто відносно. Її додержувано — „в пределах господствующей орфографии“, отак можна визначити її навіть і для пізнішого часу, коли працювали ще декотрі з співробітників гр. Мусіна-Пушкіна, для перших десятиріч XIX в. Візьмімо, приміром, „Памятники Росс. Словесности XII в.“ К. Калайдовича 1821 р. — тут теж титла всі порозкривано, але ніде цього не відзначено, надрядкові літери вміщено в середині й наприкінці слів.

З цього погляду можна певно сказати, що в таких випадках у виданні „Слова“ „точности“ не додержувано. Навіть більше, довільно ставлячи *-сь* і *-ся* наприкінці дієслів зворотних, перші видавці взагалі

не дуже на кінцеві літери вважали, ставлячи після виносних *м*, *т*, *н* та ин. традиційний *ъ*; ще-ж і надто, ставили вони його й там, де в рукопису наприкінці слів безперечно було *ь* всупереч російській вимові й правописній традиції XVIII віку, напр., „умъ", „сыновъ", то-що. Дак зате вони-ж заховували *ъ* там, де знаходили його всередині слів: „плъкъ", „тъй", „пръвыхъ", то-що. Отож з цього погляду й цікаво порівняти *П* та *К*.

Ми вже знаємо тепер те, чого ще не знали були вчені наприкінці XVIII в., — що українсько-руські рукописи XV та XVI вв. зазнали, завдяки модному південно-слов'янському впливові, низки ортографічних змін: від кінця XV в. починаючи, знову з'являється *ѫ*; замість *о*, *е* — *ъ* у середині слів, надто в сполученнях з плавкими приголосними *л* та *р*; кінцевий *ъ*, що не віддає жадного звуку, замінюється на *ь*. Це — так званий „болгаризований" правопис, спостережуваний в українських рукописах і в близьких до них ортографічно — псковських геть аж до кінця XVII віку. Коли ми з цього погляду розглянемо правопис в обох копіях „Слова", *П* та *К*, то виключаючи *ѫ*, що його слідів у копіях ми відзначити не можемо, матимемо все-ж ось які наслідки.

У копії *П* *ъ* у середині слів і в прийменниках, надто в сполученнях з *р* та *л* (відпов. російськ. *ор*, *ол*, *ер*), цілком звичайний. В *К* замість транскрипцій з *ъ* транскрипції модернізовані, тоб-то такі, котрі звичайні наприкінці XVIII в., тоб-то з *ор*, *ол*, *ер*.

П пълку то-що 4 — *К* полку;

П вълкомъ 12, влъкомъ 97 — *К* волкомъ 12, 97;

П влъци — *К* волци 71 та инш.;

П Длъго — *К* долго 75;

П чръный — *К* черный 94; *П* чръныя — *К* черныя 99;

П Чръниговѣ — *К* Черниговѣ 137;

П Святоплъкъ — *К* Святополкъ 141;

П пръвую — *К* первую 381;

П слънце — *К* солнце 413;

П въвържеся — *К* ввержеся 427;

П бръзъ — *К* борзъ 428 та инш.;

П млъвитъ — *К* молвить 456.

Але не треба гадати, що *К* радикально відкидає геть-усі ці сліди болгарської ортографії, замінюючи їх на руські транскрипції: копія *К* віддає транскрипцію Пушкінового рукописа часом точніше, ніж *П*:

П утрпѣ — *К* утръпѣ;

П мгла — *К* мъгла 439;

П Тльковинъ — *К* Тлъковинъ 215 та инш.

Копія *К* багато краще віддає властиве рукописам XV—XVI вв. уживання *ь* наприкінці слів замість *ъ*, як давнього, так і новітнього. В *П* — маємо скількись випадків такого вживання: умь — *К* умъ 27, 53, Велесовь — *К* Велесовъ 36, имь — *К* имъ 46, скачють — *К* скачютъ 48, текуть — *К* текутъ 114, Святоплъкь — *К* Святополкъ 141, кають —

К кають 212, зоветь — *К* зоветъ 327, але ці дев'ятеро випадків нічого не важать проти сили випадків їм одворотних, де ортографічне *ь* наприкінці слова читається в копії *К*: таких незаперечно нараховується аж 56, саме, випадки з *-ть* зам. *-тъ* (спостережувано в *П*): кличеть 61, пасеть 69, въсрожать 72, Дремлеть 90, бѣжать 96, идуть 101, 416, хотять 102, прикрывають 115, лежать 123, летять 155, гримлють 157, трещать 158, заворочаеть 162, нѣгують 226, поють 250, побѣждають 266, бываеть 272, даеть 274, рыкають 287, текуть 304, носить 311, кличеть 326, течеть 337, стелють 368, кладуть 371, пашуть 389, слышить 393, плачеть 395, 410, бяшеть 401, спить 418, бдить 419, мѣрить 420, ѣздить 448, кажуть 454, молвить 456, летить 462. Що випадків з *-ть* така сила, це, здається мені, пояснити можна, між иншим, і тим, що переписувач не тільки повторював ортографічну підхідку, ба й відбивав риси живої мови; транскрипцій з *-ть* у рукопису М.-Пушкіна було так багато, що копіїст *К* не міг проминути їх, не позаносивши до своєї копії. Знов-же й перші видавці по-первах, у перших рядках „Сл." — не могли встерегтись, щоб не позаносити форми з *-ть* до тексту: звернімо увагу, що там отакі транскрипції трапляються послідовно в 27, 36, 46, 48, 53, а далі вже, спорадично, чотири рази. Копіїст *К* ішов иншим шляхом: спочатку він ці випадки віддавав був загальновживаною за його часів ортографією з *ъ*, а далі (з 61-го) став запроваджувати *-ть* більш-менш послідовно, надто закінчуючи вже свою працю.

Розгляньмо тепер инші випадки закінчень на ортограф. *ь* у копії *К* (у *П* — *ъ*). Випадків з *-мь* 12: яругамь 73, мечемь 132, синемь 169, княземь 172, нимь 179, похытимь 268, подѣлимь 270, умь 313, бологомь 322, болотомь 338, волкомь 375, 377; випадків з *-вь* і *-ць* менше: забывь 124, Васильковь 339, сыновь 373, отець 197, птиць 273. Воно й зрозуміло — ортографічна маніра, що її жива мова не була підтримала, уже не міцно зберегалася на письмі на поч. XVI в., а саме до цього часу й доводиться застосувати втраченого рукописа. Який-же висновок можна зробити, порівнявши отаким чином обидві копії? Переписувач *К* уважніше ніж *П* віддав уживання кінцевого *ь*, а через те, реконструюючи рукописа М.-Пушкіна, на нього більше можна покладатися.

Та *К* має ще й инші ознаки, що надають цій копії не аби-якої ваги й допомагають відновлювати її оригінал: перша з них це те, що після *к*, *х*, *г* у ній раз-у-раз стоїть *ы*. Рівночасно з *П*, ми подибуємо це й у *К* у 17, 23, 24, 29, 66, 82, 86, 161, 192, 199, 200, 203, 265, 295, 299; одного разу — і в *П* і в *К* маємо помилку: *П* плъки, полки 300; або: в *П* плъкы, *К* полки 113, 116, 153. Дак зате-ж протилежних випадків чимало: *К* Рускыя — *П* Рускія 183; *К* рѣкы — *П* рѣки 205; *К* потокы — *П* потоки 206; *К* великыхъ — *П* великихъ 209; *К* Половецкыхъ — *П* Половецкихъ 211; *К* Половецкыя — *П* Половецкія; *К* акы — *П* аки 245, 288; *К* великый — *П* великій 252; *К* облакы — *П* облаки 303; *К* многы — *П* многи 318; *К* ляцкый — *П* ляцкій, надто архаїчний характер написань *К* помітний в: похытимь — *П* похитимъ 268, латынь-

скыми — *П* латинскими 317, Кыевьскымъ — *П* Кіевскимъ 386. Важко, ба навіть не можна гадати, щоб переписувач *К*, систематично замінюючи *-лъ* на *-ол* і т. д., узявсь був навмисне архаїзувати свою копію за допомогою вищезгадуваних написань.

Друга ознака *К* — це те, що в ній низка написань заховують виносні літери, тимчасом як у *П* їх звичайно вміщується в рядок, ще й додається до них ъ. В *К* бачимо отакі незаперечні випадки: умоᵡ 32, одиц 40, повѣдаютъ 98, трепещутъ 104, желѣзныᵡ 208, соᵑ 217, трудоᵐ 223, Уриᵡ 276, звѣреᵐ 360, босыᵐ (?) 429, своиᵡ 438, летиᵀ 458, гна 289, 399, 415. Такі написання знаходимо й у витягах з рукопису „Слова“, що їх доховав Маліновський: рассушѧ 83, княжиᵡ 148, человѣкоᵐ 149, наᵐ 186, своиᵡ 187, милыᵡ 188, двою 167. Отож немає жадного сумніву, що у втраченому рукопису такі написання були. Через те, реконструюючи його, треба вважати на дані, що їх так багато в *К*. Не казатиму про інші деталі, але згадаю ще за одну ознаку, характерну для болгарського правопису, а саме за те, що в йому немає йотації. Отже, зрозуміло, що, напр., написання *К* — веселіа 251 точніш віддає рукопис, ніж *П* — веселія. Те-ж саме можна сказати й що-до прийменників: до них і в *К* і в *П* мало не раз-у-раз додано ъ; ми певнісінькі, що в XV—XVI вв. звичайно писали „подъ“, а не „подъ“: кꙋ, сꙋ, вꙋ, а не къ, съ, въ, що їх писали тільки перед словами, котрі починалися двома чи більш приголосними. Прийменника „чресъ“ *К*, „чрезъ“ *П* 471 і „исъ“ *К*, „изъ“ *П* 376 — мабуть треба читати „чрес“, адже важко гадати, що переписувач к. XVIII в. з „чрезъ“ зробив „чресъ“, і т. д. Авже-ж певніш думати, що ъ — запровадили були видавці, а *с* виправили вони-ж-таки, в згоді з сучасною їм ортографією. Що-ж до *е* та ѣ, то тут питання складніше. Традиція вимагала була заховувати давнє ѣ, та в XVI віці вона вже занепадала і в багатьох руських рукописах того часу ѣ не вживається послідовно й витримано. Придивляючись, як уживається ѣ в *К* та *П*, помічаємо, що в останній копії ѣ трапляється там, де за звичайною в руських рукописах манірою цю літеру замінюється на *е*, напр. прѣклонило[сь] 446, растѣкашется 10, крѣсити 178. Бачучи поруч цього в *К* або зловживання ѣ — залѣтѣло (*П* залетѣло) 92, полѣтѣти 152, або — стрелы, стрелами, то-що з *е* зам. ѣ, ми гадаємо, що тут уже цілком вина переписувачева. Тож він запровадив був у *К* тую несталу відносно ѣ ортографію, що така характерна не тільки для ділових паперів к. XVIII віку, ба й для друкованих книг. Через те, відновлюючи Мус.-П. рукописа, в цьому випадкові йдемо за виданням 1800 р., себ-то копією *П*: навряд щоб видавці, пильно оберегаючи ъ, поставилися недбало до ѣ. В инших випадках, коли *К* і *П* поміж собою незгодні, перевагу слід оддавати читанню важчому, незвичному для кінця XVIII віку. На підставі аналізи написань в обох копіях — не можна, таким чином, погодитися з Смірновим (II, стор. 7) й ученими, котрі його думку повторювали, що *П* „представляет более верную копию, чем *Ек.* список, снятый тотчас по открытии рукописи, второпях, без внимания к правописанию

и разделению слов" і т. д. (стор. 12). Саме те, що над копією *К* не мудрували, а коли й мудрували, — то не багато, і надає ваги її свідченням, надто там, де в *П* живовидячки знати руку видавцеву. Той-бо раз-у-раз уболіває за „правописом", що його ніби-то в давньому рукописі не було. В *К* є помилки, але немає навмисних перероблювань; про *П* цього сказати не можна.

Ось на яких підставах ми можемо за здогадом реконструювати М.-Пушкінового рукописа. Та ми його не реконструюємо, але пропонуємо реконструкцію його попередника, м. б. найближчого оригінала XV в. У ньому ще немає тих хиб, котрі могли з'явитися, як наслідок праці переписувача XVI в. Авже-ж, що переписувач цей ще далі стоїть од літературних інтересів старовини, як переписувач XV в., коли проваджувано ще жваву працю над історичними й поетичними переказами про Куліковську січу.

У нашій реконструкції, окрім правопису, реставровано ще й тії переміщування, здебільша дрібні, що їх позначено в апараті, причому зазначено, котрі з учених були їх помітили. Що-ж до великої перестановки на початку „Слова", — вона, либонь, походить ще від давніх давен, — коли не від XIII, то, може, від XIV віку. Сталася вона так. Зотлілий аркуш рукопису випав і перевернувсь, а переписувач на теє не зважив і зробив копію не до ладу. Та можлива річ, що це скоїлось і згодом, — у XV віці.

§ 5. Доля „Слова“ в рукописній традиції.

Те, що „Слово“ лиш в єдиному спискові дісталося до рук прихильникові старовини — не є щось випадкове. Очевидячки, й у давньому нашому письменстві списків його було не гурт, надто від XV в., коли складаються нові побутові форми, а разом із ними — і нові пам'ятки. Пам'ятки ті, от як „Поведание“ Софонії про Куліковську січу, скористувалися були з традиційної фразеології, дарма що нове мали на оці (пор. Шамбинаго, Пов. о Мам. поб. 119). Акад. Істрін про літературну історію „Слова“ каже так (Оч. ист. др.-р. лит. 1922, стор. 194): ця історія, на його думку, „оказалась, однако, незначительной“, бо коло, що в йому „Слово“ оберталось, було вузьке, до того-ж пам'ятка наша мала суто-світський характер. „Слово“ було відсунуто й за нього забулись, бо зміст його застарів. В новому оточенні, великоруському, воно зосталося чуже для читачів, захоплених інтересами боротьби з татарами, на тлі нового життя, що повстало в новій місцевості, з новими князями, з новими (як гадає акад. Істрін) політичними поняттями. Ба навіть епізод р. 1185 не цікавив північноруса: за боротьбу з половцями забулися. Мова „Слова“ застаріла, письменні люди XV—XVII вв. ледві її розуміли. Численні історичні натяки й недосказані думки, що їх розкриває тільки докладний історичний коментар, — ще більш заваджали його розуміти й сприяли тому, що за його забулись. Тільки його мальовничий, образний стиль використали пізніші наслідувачі, що писали про Мамаєву побиванку... Та не через це тільки забулися про „Слово“: татарська навала надто була розрідила на півдні суспільне середовище, що утворило „Слово“. У північній-ж Русі було не до поезії. „Слово“ повинно було поділити долю усього письменства, що втворилося на Україні й зацілило од розгрому тільки через те, що були північно-руські списки. Коли-б не це — загинуло-б і воно, як загинули инші аналогічні пам'ятки.

От через що ми не маємо спромоги написати літературну історію „Слова“. Та не визначає це, що ми повинні приймати як незбитий факт, начеб-то воно не мало жадної історії в рукописній традиції. Користуючися з деяких натяків, що їх залишило нам минуле, спробуймо відновити історію рукописів „Слова“: нехай вона буде гіпотетична, все-ж це допоможе нам з'ясувати де-в-чому текст, що до нас дійшов. Хоч як точно силувалися були перші видавці відтворити текст „Слова“ — однаково їм цього не пощастило-б — і не через те тільки, що вони погано

тямили читати давні рукописи й були під гіпнозом сучасного їм правопису, але й через те, що мати „рукопис“ XV—XVI вв. — ще не визначає мати автентичний „текст“ пам'ятки XII віку. Ми знаємо, як змінювалися пам'ятки давнього письменства, впродовж багатьох віків перебуваючи серед письменних людей, що не відрізняли були переписувача від автора, ще й позначали обох терміном „списатель“. Історія кожної, хоч трохи визначної, пам'ятки давньо-руського письменства розкривається в низці списків, і ми звичайно бачимо, як, залежно від того, що змінюються тенденції й смаки, утворюються де-далі нові редакції тієї-ж самої пам'ятки. Це ми бачимо, прим., на долі пам'яток, що повідають про Куліковську січу, найбільш споріднених з „Словом“. Але там — є низка рукописів, — С. К. Шамбінаґо використав у своїй праці їх більш як п'ядесять, — а „Слово“ дійшло до перших видавців лиш в єдиному спискові. Оскільки точно, запитаємо в себе, цей список одбиває ту пам'ятку, що вийшла з-під пера двірського поета к. XII — п. XIII в.? Якою мірою вплинули були на оригінал, що дійшов до нас у далекій від нього копії, час та неминучі наслідки писаної традиції? Відповіді на ці питання ми повинні черпати з самого списка „Слова“, що дійшов до нас у двох копіях та деяких витягах давніх — у рукописах XIV—XVII вв., й новітніх— Карамзіна та Маліновського.

Коли ми поглянемо на історію студій над „Словом“, то завважимо, що вже року 1823, Ґрамматін запропонував був дві перестановки в тексті „Слова“: одну з них прийняв Максимович р. 1837, замість другої — запропонував свою. Гаттала, Вс. Міллер припускали невеличкі перестановки; кн. В'яземський дак той відважніше поставивсь до тексту „Слова“; Потебня й собі поробив скількись перестановок, а частину текста визнав за пізніші вставки, що від самого автора, а що від невідомого глосатора. Андрієвський так фантастично переробив „Слово“, що від нього в розумінні композиції мало що й зосталось; Яковлев (у вид. „Сл.“, Учебн. библ. 1891 р.) запропонував перестановку на початку „Слова“, що її підтримали я (Из лекц. по методологии, 1914 р.) та Соболевський (Изв. ОРЯС, 1916 р., кн. 2). Нові що-до перестановок міркування недавнечко подав Маштаков (там-же 1921 р., кн. 2) та инш. Вже самі ці спроби усунути декотрі недоладності в викладі „Слова“ — свідчать, що в нашому тексті є хиби. Отже коли й не всі перестановки, що їх згадані учені були запропонували, необхідні, все-ж частину їх засновано не на самих-но сьогочасних естетичних поняттях, ба й на об'єктивних даних: на будові й літературній манірі самого „Слова“, що їм заперечує дещо в наявному тексті. Правда, подані пропозиції здебільша бездовідні; правда, — не можна, на самі-но здогади покладаючись, запевнювати: „интерполированных мест, как известно, много в ‚Сл. о п. Иг.‘“ — як навертом кидає С. К. Шамбінаґо (Пов. о Мам. поб. 1906 р., стор. 88). Усе-ж можна, здається нам, запевняти, що „Сл.“ у XII в. було не те, що в XIV і на поч. XV в. і що Мус.-П. втрачений рукопис далеко не

відбивав з дипломатичною точністю — ані списків XIV—XV вв., ані, тим паче, оригіналу XII віку.

Ледві чи є підстави гадати, що наш текст „Сл. о п. Іг." зачинається безпосередньо від оригіналу. Як і звичайно — список Мус.-Пушкінів, що найпевніш до поч. XVI в. належав, це спадщина дуже складної й довгої писаної традиції, котра не багато має списків (инакше ми-б мали не одного рукописа Мус.-П., а скількись), але все-ж не така вже й незначна. Инакше важко пояснити й нез'ясовані досі темні місця в „Слові" й місця, котрі безперечно треба переставити, бо їх колись порушив неуважливий переписувач. Порівнюючи текст „Слова" до инших пам'яток дазньо-руського письменства, яскраво ці міркування доводимо. Це й дає нам підставу за здогадом накреслити таку генеалогічну таблицю, що найсхематичнішу. При цьому ми гадаємо, що „Сл." написано відразу, а не записано за пізнішим усним переказом, й не складено з кількох частин.

Свої міркування та здогади ми ґрунтуватимемо на порівнянні „Слова" з датованими пам'ятками, що зберегли цитати з „Слова".

I. Перший етап в існуванні „Слова" це авторів автограф або запис „Слова" за його словами — належить до кінця XII в. (1187 р.).

Його, безперечно, знав автор Київського літопису, що списав події 1184 — 1187 рр. і в деяких місцях повторив достеменно й план „Слова", а часом — і вислови; співвідносини південно-руського оповідання про похід Ігорів, оповідання Київ. літ. та „Слова" — встановив Хрущов (О др.-р. истор. пов. и сказан., 1878 р., надто стор. 147—203). Вс. Міллер (Взгляд 142) виразнісінько висловивсь, що літописець, котрий заніс до літоп. під р. 1201 оповідання про Кончака, „был знаком со ‚Сл.' и что в то время оно было полнее, чем дошедшее до нас в Пушкин. рукописи". Не поділяючи думки цього автора, наче-б-то в „Слові" була ще „первая часть", що не дійшла до нас, придивімося до відносин, в яких стояло „Слово" до Київського літопису під р. 1185.

Досить перечитати літописне повідання 1185 р. за Іпат. сп., щоб помітити в ньому риси спільні з „Словом". Схожість ця навіть не така фактична (адже з поета не фотограф, ба й не історіограф), як літературна, стилістична та лексична. Вже початкові подробиці літописного оповідання — про те, як кн. Святослав запрошував Ігоря йти проти Половців — відгонять епічною манірою. Далі:

„Игорь же возрѣвъ на небо и види солнце... стояще яко мѣсяць"...

„Игорь же рече с братьею своею: ‚оже ны будеть не бивше ся возвороти ти, то сором ны будешь пущен смерти"...

„Святослав же то слышавъ и вельми воздохнувъ утеръ слезъ своих и рече: ‚О люба моя братья и сыновѣ и мужѣ землѣ Рускоѣ! далъ ми Богъ притомити поганыя, нъ не воздержавше уности отвориша ворота на Русьскую землю" і т. д.

У літописному оповіданні зустрічаємо звичайні в „Слові" вирази: „бысть скорбь и туга люта" (стор. 645), „и бысть у нихъ котора"

стор. 646), „и оступи городъ“ (стор. 646), то-що; надто-ж визначається місце: „и тако во день святого воскресения наведе на ня Господь гнѣвъ свой, в радости мѣсто наведе на ны плачь и во веселья мѣсто желю на рѣцѣ Каялы“ (стор. 643).

Що-ж це за „Каяла-рѣка“? Адже-ж за неї ані давніш, ані згодом не згадувано в жадному літопису. У „Слові“ за неї говориться аж чотири рази — і мало не раз-у-раз в особливому значінні. Знов-же автор „Слова“ зовсім не каже про р. Сюурлій, дарма що літопис за неї згадує. Хоч-би яка була ця річка — реальна чи симболічна „річка жалю“ („каяти“ = жалкувати), але будь-що-будь автор „Сл.“ розійшовсь у термінології з літописцями до року 1185 — і після нього; автор літописного оповідання про похід Ігорів у цьому місці вжив не звичайної властивої його-ж-таки оповіданню назви, а слово, вживане в тогочасній поетичній мові. Чом? Очевидячки, через те, що в якійсь відомій за його часів пам'ятці, писаній чи усній, котра повідала про похід Ігорів, річку — свідка поразки — названо „Каяла“. Отож він і вжив це слово з царини поетичної термінології, підпавши його чарам. Вжив саме там, де закінчував своє журливе оповідання, де все істотне про сумну, що її багато людей оплакували (повернулося — щось п'ятнацятеро вояків) подію, вже сказано, й де жаль на лагідний смуток переходить.

Думати, що було навпаки, що автор „Слова“ черпав з літописного оповідання — ми не вважаємо за можливе, як і всі, хто писав був про „Слово“ давніш. Лишається припустити, що або „Сл.“ й літопис мали спільне джерело, або — що „Слово“, уже як писана пам'ятка, могло вплинути на автора літописного оповідання 1185 р. Останнє припущення, на мою думку, правдоподібніше. Коли так — першу цитату з „Сл.“ ми маємо в цьому оповіданні. Дарма що цитата ця манісінька, все-ж вона показує, що „Слово“ вже використав письменник-літописець у своїй праці в межах к. XII — п. XIII в., як це можна бачити з фразеології й маніри повідати.

II. За другий в долі „Сл.“ етап було утворення того його списку, котрий потрапив до Псковської землі й ставсь за основу для дальших списків, що на цій території жили. Список цей цитує запис в Апостолі р. 1307 М. Синод. б., й його не раз наводили дослідники „Слова“, щоб довести його автентичність: „В лѣто 6815... сии же апостолъ книгы вда святому Пантелеймону Изосимъ игуменъ сего же манастыря. Сего же лѣта бысть бой на Русьской земли, Михаилъ с Юрьемъ о княженье Новгородьское. При сих князех сѣяшется и ростяше оусобица ми, гыняше жизнь наша, въ князѣхъ которы, и вѣци скоротишася человѣкомъ“. Порівняймо тепер записа до відповідного місця в „Слові“. Схожість — явнісінька; важливіші — відміни. Вони такі:

1) Сл. „При Олзѣ Гориславличи“ — Ап. „при сих князех“.
2) Сл. „жизнь Дажь-Божа внука“ — Ап. „жизнь наша“.
3) Сл. „въ княжихъ крамолахъ“ — Ап. „въ князѣхъ которы“.

Видима річ, переписувач Апостола в перших двох випадках попросту скористувавсь з готового виразу в „Слові“, відповідно його для своєї мети переробивши. В третьому випадкові він замінив слово „крамола“ на рівнозначне „котора“, що теж трапляється в „Слові“. У слові „князѣхъ“ м'яке *з* могло з'явитися у псковича зам. м'якого *ж*, а *ъ* зам. *и*, — це раз-у-раз на цій території трапляється. Можливо й те, що ці дрібні відміни взагалі пояснюються тим, що текст „Сл.“, котрий був відомий р. 1307 переписувачеві Апостола, різниться від нашого.

III. Безперечно, при самісінькому кінці XIV і на поч. XV в. було скількись списків „Слова“. Инакше важко пояснити, чом була така популярна його фразеологія, що її використало Сказание о Мам. побоище. Инакше ніяк пояснити, чом так приваблювала його схема, що за нею йшов автор Задонщини (Жит. о Дм. Ив.), не саму-но фразеологію запозичуючи й силуючись убгати переможну пісню в чужі їй рамці „трудной повѣсти“. Що запозичили ці перекази з „Слова“, — це почасти показали й Снєгірьов, і Смірнов, і Барсов і хоч тепер, після праці Шамбінаґо (надто, як її розібрав акад. Шахматов), можна чимало змінити й додати, все-ж про це мова окремо. Тут зазначимо, що автори творів про Мам. побиванку або не черпали безпосередньо з „Слова“, або коли й черпали, то не з тої відміни „Сл.“, що збереглася в Мус.-Пушкіновому рукопису.

У цьому тексті — читалося вже не „мысію“, а „мыслію“, бо в „Слове о кн. Дм. Ив.“ читається „мыслію“, як завважив Смірнов (II, 75). Треба взяти на увагу й слушну думку Барсова (I, 444). Він гадає, що декотрі темні місця „Сл.“ читалися так уже в сп. XV в., що з них користувалися автори Задонщини — отже, зам. „подобию“ — „подъ облакъ“, або зам. „на канину“ — „на бѣлую ковылу“. Звичайно, може, автори „Задонщини“ часом і свідомо відходили од тексту „Слова“; але-ж можливо й те, що й ці місця відповідно змінено вже в відомому їм тексті „Слова“. Авже-ж не инакше, як були проміжні ланки, що вже загинули — списки „Слова“, котрі до нас не подоходили.

IV. Якийсь текст „Слова“, очевидячки, знав і на початку XVI в. псковський-же літописець, що вмістив під р. 1514 у 1-шу Пск. літ. (П. С. Р. Л. IV, 1848 р., стор. 290) опис битви під Оршею: „Бысть побоище велие Москвичемъ съ Литвою подъ городомъ подъ Оршею, и воскричаша и возопиша жены Оршанки на трубы Московскія, и слышати было с т у к у и г р о м у в е л и к о м у межи Москвичь и Литвою, и удариша Москвичи на Литву, Русския князи и бояре съ дивными удальцы, рускими сыновами, на сильную рать Литовскую, и т р е с н у л и к о п ь я Московскія и г р е м я т ъ м е ч и булатныя о ш е л о м ы Литовскія. На поли Оршанскомъ бысть н е п о с о б і е Божіе Москвичамъ“.

Уже початок — з повторенням „п о д ъ городомь п о д ъ Оршею“, показує, який своєрідний цей епізод, вкраплений в мляве повідання літописцеве. А. Смірнов („Сл. о п. Иг.“, II 182) ставив його в звязок з Задонщиною (реальний слід, що вона існувала в XV в., окрім теоретичних

міркувань, маємо в перг. рук. Синод. бібл. № 217 (836) арк. 180 зв.). Справді — у „Сл.“ читаємо „быти грому великому“, у „Сл. о Дим. Ив.“ „быти стуку великому“, а у „Задонщині“ — „быти стуку и грому великому“, так само і в Пск. літ.; але пригляньмося иншим деталям.

В „Сл.“: „гремлеши о шеломы мечи харалужными“, „...гримлють сабли о шеломы, трещать копіа харалужныя“...

В „Задонщ.“ XV в.: „грянуша копіа харалужныя, мечи булатныя“... „щиты Московскія, шеломы Нѣмецкія“...

В „Сл. о кн. Дим. Ив.“: „взгремѣли мечи булатные о шеломы хиновскіе“.

В „Повѣданіи“: „тресну ша копія харалужныя... гремят мечи булатные и блистаются сабли булатныя“.

Отже бачимо, що в останньому прикладі сполучено подробиці, відомі „Сл. о Дм. Ив.“ і „Задонщині“ і що Псковський літопис, за вийнятком слова „булатные“, найближчий тут до „Сл. о п. Іг.“. Опріч того, „Слово“ має ще один вислів, спільний з Пск. літоп. — „о шеломы Литовскіе“ — його немає в инших згаданих наслідуваннях „Слову“. Знов-же у Псковському літопису бачимо й не зовсім звичайне слово „непособіе“. Воно є в „Слові“, але його нема в инших згаданих пам'ятках. Геть-усі ці подробиці приневолюють нас добачати в Псков. літоп. сліди „Сл. о п. Іг.“, але, річ можлива, і в трохи инакшому тексті, як той, що ми маємо.

V. У тому-ж-таки районі, де ми знайшли сліди впливу „Слова“, працював і агіограф XVI в., псковський священик Василь-Варлаам. Отож у життєпису кн. Олександра Невського, що його він складав, звичайно, за готовими даними, читаємо ми одне дуже цікаве місце. Воно мимоволі примушує нас здогадуватись, чи-ж знав Василь, що не аби-як на книжках знався, „Сл. о п. Іг.“. Ось це місце: „мужие святаго князя Александра исполнишася духомъ ратнымъ, бяхуже сердца ихъ яко сердца львомъ, и глаголоша ко святому: ‚о княже нашъ честный и драгій, нынѣ приспѣ время намъ положити главы своя за тя‘“... (Серебрянский, Др.-рус. кн. жития, тексти, стор. 130). Перший підкреслений вираз міг скластися й підо впливом Пов. Йосипа Флавія, але сполучений з другим — міг повстати тільки навіяний „Словом“. Може, у тексті „Слова“, що його знав Василь-Варлаам, як здебільша й по инших пам'ятках, читалося не „наполнився ратного духа“, а „исполнився ратного духа“. Отже, в цьому рукопису слова „О Бояне... шеломомь Дону“ були ще на своєму місці, як і инші двоє місць, позначені в реконструйованому виданні зірками (прим. 243, 349, 441); але місце „и с хотию на кровать“, мабуть, читалося вже неправильно.

VI. У XV віці, не пізніш, повинен був існувати список „Слова“, що в йому переставлено низку рядків, за нашим рахунком — 36 рядків, тоб-то один аркуш у вісімку, такий самий типом і письмом, як Кирило-Білозерський збірник № 1086 ($^{9}/_{63}$) близько 1479 року Збірник був ветхий, один аркуш випав, а переписувач початку XVI в.

й автоматично вписав його. Може, переписувач був той самий, що від нього дійшов до Мусіна-Пушкіна його рукопис, втрачений для дальших учених (див. реконструкцію текста). Таке в старовину траплялось. Акад. Соболевський зазначає рукопис „Бесѣдъ“ папи Григорія, XVII в. М. Синод. Бібл. (Горск. и Невостр. II, 2, стор. 229—230). В його оригіналі чимало аркушів попереплутувано, а переписувач того не помітив і переписав їх у тому порядкові, як вони лежали перед нього. У п'ятому, напр., слові, перебивши мову на арк. 20 на словах: „и ихъ же отъ земьскихъ скверностій“, у тому-ж-таки рядкові він почав писати з дальшого повчання, зо слів: „того ради вопрошаемъ Господь мнозѣми чудесы“ й це повчання він довів до краю. Тимчасом продовження п'ятого слова Горський і Невоструєв знайшли у середині восьмого слова. Ця перестановка сталася в давню давнину, бо вона є чисто в усіх списках „Бесѣдъ“, аж до XIII в. (Погод. № 70) включно. Ще приклад: Поґодінський список літопису № 1401, поч. XVII в., можливо р. 1681, українського письма, списано з оригіналу теж із переплутаними аркушами, а через те повстала плутанина й у тексті. Оригінал, що з нього зроблено инший, український таки, список літопису (Хлебн. П. Библ. F. IV, № 230) XVI в., теж писано за оригіналом, в якому аркуші були переплутані (див. ПСРЛ. II, 1908 р. стор. VIII—XI). До речи, цей список має в собі в значній частині ще й українську літописну всезбірку поч. XIV віку.

Переписувач XV в., копіюючи „Слово“, міг поробити й іще чимало помилок через те, що на межі XIV—XV вв. руська мова зазнала була не аби-яких змін. Отож багатьох слів, що їх до XIV віку усі любісінько собі розуміли, він міг не взяти в тямки. Отже, на ці помилки, як і на помилки Мус.-Пуш. рукопису й доводиться вважати дослідникам XX в. Переписувач XV в., може, й знав уже, що „Слово“ не раз перероблювано. Авже-ж він силувавсь сяк-так його впорядкувати й написати звичайним, модним болгаризованим правописом, запровадивши написання *ръ*, *лъ* зам. *ор*, *ол*; він понаставлював за правилом патр. Евтима *ъ* у середині слів і *ь* наприкінці їх, понищив йотацію (копіа, веселіа).

VII. Дальший етап репрезентує список М.-Пушкіна поч. XVI в.; переписувач де-не-де позмінював *ръ*, *лъ* на *ър*, *ъл* за руською вимовою, м. б., понищив юси великі, коли вони були в його оригіналі, з ŏ зробив ȣ, або, попросту, не дописав, і вийшло о („подобію“), попроминав де-не-де через недбалість виносні літери, м. б. запровадив глоси („людем“). Тут саме й могли повстати дрібні помилки (їх виправили коментатори, от-як згадане „подобію“). Пам'ятка не була нікому цікава, переписувано її тільки за інерцією, м. б. тому, що в оригіналі цього рукопису вона стояла поруч повісти про Акіра або про Девгенія, а цими повістями цікавились ще на поч. XVIII віку.

VIII. Список XV або XVI в. міг знати той переписувач, котрий вніс цитату з „Сл.“ до Моління Данила Заточника. Ф. І. Буслаєв (Очерки, I, стор. 37), а за ним І. М. Жданов (Соч. I, стор. 191) наводять з одного

„пізнього“ списка „Моління“, котрий належав І. І. Срезневському, одну цікаву цитату. Цитату цю нам не пощастило знайти в жадному з опублікованих списків „Моління“. Не знайшов такого списка ані Шляпкін, ані новітній дослідник, проф. Міндалев, що й заявив про це (стор. 345) у своїй дисертації. Очевидячки, цю цитату внесено до „Моління“ наприкінці його літературної історії, тоб-то не раніш як у кінці XVII віку. Ось вона:

„Молениe“	„Слово“.
„... повѣдаху ми, яко той ести суд божий надо мною, и суда де Божія ни хитрууму ни горазну не минута“.	„Тому вѣщей Боянъ и пръвое припѣвку, смысленый, рече: ‚ни хытру, ни горазду, ни птицю горазду, суда божія не минути‘“.

„Мол.“ і „Сл.“ ґрунтовно різняться тим, що в „Мол.“ немає слів „ни птицю горазду“. Одні, от-як Потебня, гадають, що їх уставив пізніший переписувач; инші, прим. Вс. Міллер — пояснюють як ампліфікацію, щоб справити як-найміцніше враження (— „навіть і швидкому птахові“). Але те, що слово „горазду“ повторюється, показує (як я гадаю, беручи на увагу звичайний в „Слові“ паралелізм епітетів) швидше на перше: це вставка переписувачева, можлива річ, дуже давня. Отже, лишається припустити, що в Данила Заточника маємо цитату з текста „Сл.“ давнішого, ніж М.-Пушк. текст. Очевидячки, коли переписувач „Моління“ скористувавсь з цієї цитати, були відомі й инші списки „Слова“. Списки ті де-в-чому з М.-Пушк. списком не збігалися.

IX. Цей останній дійшов до нас у двох копіях: у друкованому вид. (*П*) і в рукопису (*К*). Гадаю, що істотних кількісних змін супроти рукопису XVI в. тут не було й Карамзін мав рацію запевняти, в цьому розумінні, що видання було „точне“. Навіть його застереження (начеб-то в рукопису було *сѣчи*, зам. *вѣчи*), мабуть, швидше причіпка, ніж справжній факт. Але безперечно, і переписувач Кат. копії і І-ше вид. порозкривали титла, повміщували в рядок виносні літери, понаставляли *ъ* там, де їх у рукопису не було, одне слово, скільки спромоглися, вдягли стародавній текст в ортографічне вбрання к. XVIII в., ще й де-не-де не до ладу поділили слова (про це див. § 4).

Маючи на оці всі оці здогади, а инакше як за здогади я їх і не вважаю, можна більше-менше позначити отаку схему в історії „Слова“, подану в нас на стор. 42.

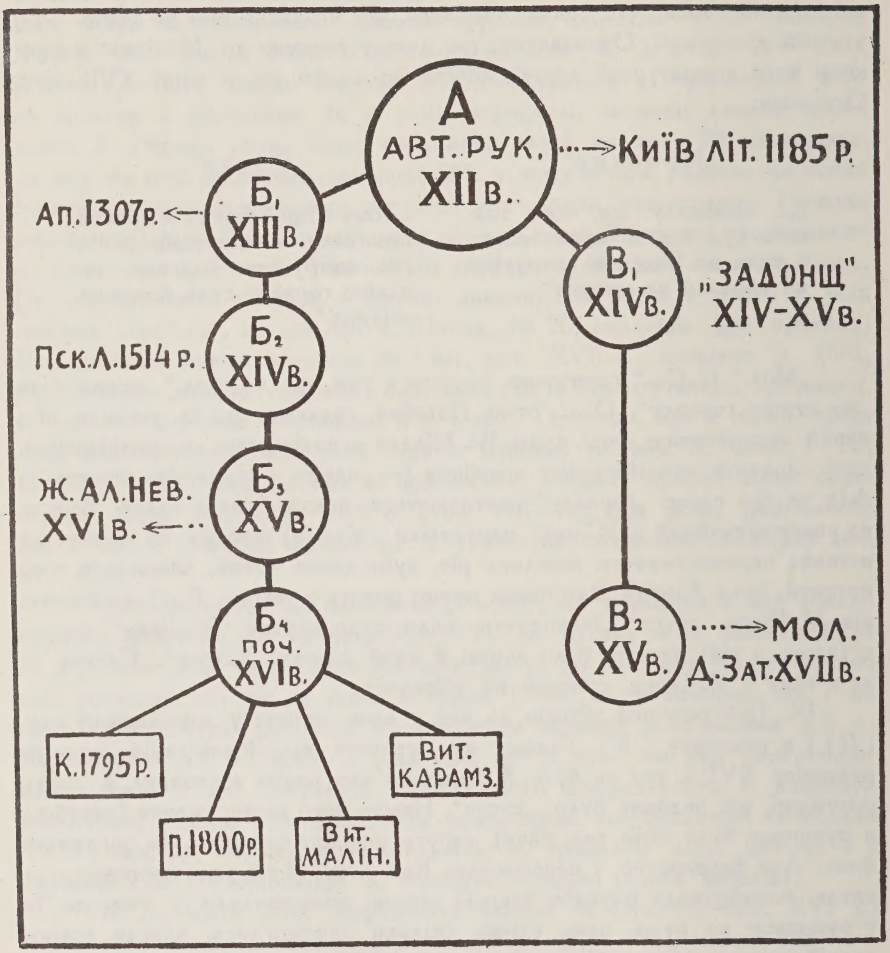

Схема історії „Слова" (до стор. 41)

§ 6. Які ще пам'ятки були в рукопису разом із „Словом".

У якому „товаристві" знайдено „Слово"? До цього питання ми не повинні ставитися байдужно, коли маємо не ізольовану пам'ятку, а таку, що заведена до того чи иншого збірника. Нехай „Слово" згодом приєднано до Хронографа, все-ж самий факт, що давній переписувач, охочий до читання, прилучив його до такого збірника, яскраво промовляє за те, як ставилися були до „Слова" в старовину. Його уявляли, мабуть, як історичну повість, подібну до тих, котрі увійшли до складу Хронографа. Але, може, це звязок не тільки пізній, що утворивсь випадково, в XV—XVI вв. Розгляньмо ото, що-ж було в цьому рукопису. Про нього ми знаємо від перших видавців „Слова" й Карамзіна. Карамзін зберіг низку витягів не тільки з „Слова", але й з инших, що були разом з ним, пам'яток.

„Подлинная рукопись", — читаємо ми в передмові до вид. 1800 року (стор. VII), — „по своему почерку весьма древняя, принадлежит Издателю сего" — і далі, у примітці: „г. дѣйствительному тайному советнику и кавалеру, графу Алексею Ивановичу Мусину-Пушкину. В его Библиотеке хранится рукопись оная в книге, писанной в лист, под № 323. Книга же сия содержит следующие, по их оглавлениям материи:

1) „Книга глаголемая Гранаграфъ (Хронографъ), рекше начало писменомъ царскихъ родовъ отъ многихъ лѣтописецъ; прежде о бытіи, о сотвореніи міра, отъ книгъ Моисеовыхъ и отъ Іисуса Навина, и отъ Судей Іудѣйскихъ, и отъ четырехъ Царствъ; такъ же и о Асирійскихъ Царехъ, и отъ Александрія, и отъ Римскихъ Царей, Еллинъ же благочестивыхъ, и отъ Рускихъ лѣтописецъ, Сербскихъ и Болгарскихъ".

2) „Временникъ, еже нарицается лѣтописаніе Русскихъ Князей и земля Рускыя".

3) „Сказаніе объ Индіи богатой".

4) „Синагрипъ Царь Адоровъ, И наливскія страны".

5) „Слово о плъку Игоревѣ, Игоря Святъславля, внука Ольгова".

6) „Дѣяніе прежнихъ временъ храбрыхъ человѣкъ о бръзости, и о силѣ, и о храбрости".

7) „Сказаніе о Филипатѣ, и о Максимѣ и о храбрости ихъ".

8) „Аще думно есь слышати о свадѣбѣ Девгѣевѣ, и всъхыщеніи Стратиговнѣ".

Варто уважливо спинитися й розглянути згадані пам'ятки, нехай як погано складено їм перелік (прим. 6—8 каже про одну, а не про три пам'ятки: видавці вважали були за спільний заголовок циноброві заголовки окремих частин, що в давніх рукописах трапляється раз-у-раз), все-ж він одкриває нам дещо, пояснюючи, прим., „ладѣ вои", „славѣ", зам. „лады", „славы" — помилкою переписувачевою, як у „Стратиговнѣ": очевидячки, отакі помилки, що до їх спричинилася псковська вимова переписувача, були не тільки в заголовку, ба й в тексті; ѣ скидалося на *ь* („свадѣбѣ"); є розкрито примітивно, вмістивши в рядок *с* і додавши *ь*. Але багато цікавіші зміст та літературна доля цих пам'яток.

„Хронографа" з отаким заголовком склав, як гадає акад. О. О. Шахматов, Пахомій Серб р. 1442. Він являв собою щось наче огляд усесвітньої історії. Дальша його редакція належить до 1512 року. Ґрунтуючися, мабуть, на цьому, акад. Сперанський запевнює, що слово „Граног раф" — „ранее к. XVI в. встретиться не могло: это — название 2-й редакции Хронографа, возникшей не ранее этого времени и законченной в 1617 г. (Ист. др. р. лит. 3-тє вид, стор. 353). Отже сусідство „Слова" промовляє за те, що список його був не давніший від к. XVI в. З цим, додамо, погоджується й те, що заголовок Хронографа, як його наводять перші видавці „Слова", найближчий до того, котрий має р. Хрон. у 2-ій ред., див. А. Попов, Обзор, II, стор. 70 *). Але ледві чи можна робити такий висновок на підставі однісінького слова. Цікавіше — з чого той „Граног раф" складається. Багатьох пам'яток, що на них „Слово" скидається стилем, у заголовкові „Граног рафа" не згадано. Але за попередника Хронографові був Гелленський літописець 1 ред., що до нього ввіходила хроніка Георгія Амартола: і в Гелл. літ. 2-ої ред., і в Хронографі — подибуємо Олександрію. До хронографічних збірників увіходить і „Повѣсть о плѣненіи Іерусалима", тоб-то Історія Юдейської війни Йосипа Флавія. Змістом своїм ці пам'ятки змальовують здебільша військове й політичне життя. Отож через те й були вони популярні в давньо-руському письменному середовищі, для нього їх і поперекладувано, як це можна гадати на підставі новітніх дослідів.

У хроніці Амартола, що ввіходила до Гелленського літопису, ми подибуємо ті-ж самісінькі риси, що й по деяких инших пам'ятках, перекладених на Україні-Русі, мабуть, ще до монгольської навали. Я не спиняюся на формах імперфекта: „имяшеть", „бяшеть", „въздѣвахуть", „бяхуть", „нарицахуть", дієприкметникові „мога"; але „вазнь", „вазнивъ", — з похідними формами, „посивно", „непосивьна" та инші, що ми

*) Про Хронографи — див. Иконников, Опыт русск. историогр. т. II, кн. 2, 1908, сс. 1167, 1350 і сл. література — сс. 1417 — 1422; з давніх праць найважливіший: „Обзор хронографов русских редакций" А. Попова, в. I, 1866, в. II 1869. Ще див. С. П. Розанов, Хронограф редакции 1512. 1407, В. М. Истрин, К вопр. о взаимоотнош. Елл. летописцев и Архивского (Іудейского) Хронографа. 1912. його-ж, Особый вид Елл. летоп. из собр. Тихонр., 1912.

їх одзначили, — є в Амартолі вже в сп. XIII—XIV вв., за яким цю пам'ятку видав акад. Істрін. Отакі ще слова: „накупь“, „крамола“, „котора“, „бес которы“, „котору творяше“, „гробля“, „усобица“, „тали“ (заручники), „свитица“, „оземствени“, „сапогы“, „кожухъ“, Евсевий Панфилиць, „вѣно“, „харотья“, „въ вѣчи Римьстѣмь“, „царю ловы дѣющу, олень... явися“, „в силѣ тяжьцѣ“, „в малѣ дружинѣ“, то-що. Хроніку перекладено десь на Русі й до того вже існувала вона при кінці XI в., що переконливо доводить акад. Істрін, і, може бути, ще за сорокових років XI в. (В. М. Истрин, Книгы временьныя и образныя Георгия Мниха II, стор. 306 та дд.).

Олександрію, що ввіходила до Хронографу, ми добре знаємо. Саме цю відміну докладно розглянув В. М. Істрін у своїй праці „Александрия русских хронографов“, М. 1893. Тут видано і 1-шу ред. цього романічного повідання за збірником Моск. Гол. Арх. М. Закорд. Спр. № 902/1408 (прогалини заповнено за сп. Унд. № 1 та Синод. № 280); 2-гу ред. — за сп. Гелленського Літописця другої ред. Чуд. ман. № 51/353, тепер належить Моск. Істор. Музеєві; 3-тю ред. — за списком Хронографа 1-ої ред. М. Публ. Б., збірка Попова, № 2397; 4-ту за рук. Публ. Бібл., Погод. древлехран. № 1440. Висновки, що їх поробив В. М. Істрін, такі: Олександрія у своїй первісній редакції це переклад з грецького Псевдокаллісфена, саме з другої його ред., і жадний з відомих нам списків не був за оригінал для перекладу. Перекладач перекладав слово за словом, буквально, не виправляючи помилок грецького оригіналу, ще й сам раз-у-раз помиляючись. Олександрія в первісній своїй редакції не мала статті Палладія про Рахманів й оповідання про те, як Олександер увійшов до Єрусалиму (його додано згодом з перекладу Амартолової хроніки). Коли та де цю пам'ятку перекладено, того дослідник точно не визначає. Та в XII в. 1-ша ред. Олександрії вже існувала в слов'яно-руському перекладі (стор. 138—139). Друга редакція повстала з першої; за характерну її ознаку правлять додатки, здебільша з писаної літератури. Її вже знали на Русі в першій половині XV в. (стор. 251), себ-то тоді, як „Словом о п. Ігоревім“ уже мало цікавилися. Коли ми тепер удамося до мови 1-ої ред., що її видав акад. Істрін, точніш до її словного матеріялу, то знайдемо низку слів, котрі звязують цей текст з Історією Юдейської війни Йосипа Флавія, і почасти з літописом. Отакі слова: „вазнь“ 5, „вазньство“ 63, „вазнивѣе отца“ 28; „голка“ 25, „без голкы“ 11 то-що; „посивъ сътворити“ 28, „на мѣстѣ посивнѣ“ 41; „с товары“ (в а р. с имѣниемъ) 68; „кръста“ (домовина) 72; „погоничь“ 98; „котора“ 108, „без которы и без рати“ 117, то-що; „по гораздъству“ 100; „гребля“ 61; „на ролью“ 67; „сулица“ 12, 18, „знамение суличное“ 12; „веде-же всю дружину старую“ 27, 44, 47 то-що; „на забралех“ 52; „рядителя тя сътворю“ 19; „двоичи“ (двічі) 22; поруч церковнослов'янських форм та написань, читаємо також: „одва“ 16, 69; „олень“ 31; „к тобѣ“ 10, й низку типово руських форм імперфекта:

бяшеть 10, 59; каяшется 18; радовашеть 19, 25; окушашется 28, хотяшеть 83; идяшеть 56, 60, то-що.

Що переклад зроблено вже за давньої давнини, це доводить окрім того вживання форм нечленного прикметника: „у полатахъ Кировахъ“ 99; „узами нужнами“ 125.

Історія про Юдейську війну, що її склав Йосип Флавій (вид. див. у „Flavii Josephi Opera“, ed. Niese, Berol. vol. VI, 1894 і Berends, „Die Zeugnisse vom Christentum im slavischen. De bello Judaico des Josephus“. Leipz. 1906 (= Texte u. Untersuchungen zur Gesch. d. altchristl. Literatur, hsgg. v. Gebhardt u. Harnack XIV B., 4 Heft) належить до пам'яток, що ними дуже цікавилася давня Русь. Воно й не дивниця, адже ця історія не тільки що соковитими барвами змальовувала, як конало було Юдейське царство, геть аж до того часу, коли Тит зруйнував Єрусалим, ще-ж і надто, подавала вона відомості й про Палестину взагалі й про Йвана Головосіку й про Христа. Стародавній читач уважав, що вона природньо продовжувала історичне оповідання Діяннів — до того моменту, коли, як це провістила була євангелія від Матвія, впав Єрусалим. Переклад дійшов у низці списків, що з них ми знаємо: Архівський, Волоколамський № 651, Академічний, Воскресенський — Новоєрусалимський (у літоп. поч. XVII в.), Макарієвський (В. Чт. Мин., лютого 29); є й інші списки. Рукописи ці порозкидувано від XV до поч. XVII в.; але переклад тексту — дуже давній і належить будь-що-будь до періоду передмонгольського, а то, бува, й до давнішої доби. Словний матеріял слов'яноруського тексту мимоволі звертає на себе увагу. Не дурно Барсов у відомій праці про „Слово“ висунув на показне місце цю перекладну пам'ятку й обстоював, що її мова звязана з мовою Київського літопису й „Слова“. Наведімо скількись слів: „тъсняся, потъснувся, тъснется та инш.; вазнь, доброваснъство, благовазнивы, зловазнивый; голка; вывабити; розноличен, розноличныя грѣхы; худизна; братанъ, стрый; волость; чадь, дружина, тысячьскій и воеводы; думця, думцѣ бояры; дѣтинець, колодникы, по забралом (часто); заратѣніе, зарачениe; наворопляху; полъгривны вѣса на четырех золотницѣх; раскоторание, которатися; усобица, кровію усобичною; послуси, видоци, холопи, наймитъ; обѣдъ силенъ; паволокы, паволочитыя ризы; щепки, сапогъ; олень; вабити, вывабити; оземствованъ бысть; Иродовичи, Антигоновичи“, то-що. Не згадуємо докладно про руську фонетику, що чималою мірою відбилася в ортографії всіх списків (користуємось оце з Архів. та Волокол.), зазначимо самі діє-прикметникові форми: ида, сѣка, мога, тека, кажа, то-що; займенники — тобѣ, собѣ; прислівник одва, оже; цікаві випадки асиміляції кінцевого *ъ* з наступним *и*, це, очевидячки, вплив давніх київських оригіналів: преимети и, и удръжит, выженути и, или убиють, да мучити и; випадки давньо-руськ. імперфекта надто численні: любяшеть, раздавашеть, идяшеть, хваляшеть, хуляшеть, сочяшеть, смиряшется, творяшется, метяшется, і т. д., умирахуть, възбраняхуть, издыхахуть, звахуть, ношахуть, метахутся, биахутся, то-що. Що пам'ятку перекладено вже за перших віків,

як почалася на Русі письменність, це доводять випадки, коли вживається нечленні прикметники: святительсками ризами, связанама рукама, въ свѣтлах ризах, ровом глубоком, кровавом мечемь, то-що.

Стаття „Синагрипъ царь Адоровъ и Наливскія страны“ це не що инше, як повість про премудрого Акіра, відома під цим заголовком у рук. № 189 О. Ист. и Др. Р. XV в. та инш. Видав її й дослідив А. Д. Ґріґорьєв (пов. об А. прем. 1913). Ця повість, що об'єднує в собі елемент пригод і повчальність, відома була в давній Русі до поч. XIII віку. Це можна гадати на підставі цитат та згадок (Григ., стор. 491). Словарним-же матеріялом своїм вона належить до XI—XII вв. (стор. 498). Старанно проаналізувавши мову й поробивши деякі словарні зіставлення, можна, здається, разом із проф. Ґріґорьєвим зробити висновок, що повість цю перекладено на Україні й найшвидше в XI віці (стор. 522, 526). Це доводять слова, типові для групи перекладів, пороблених саме за цієї доби й на цій території (близок, верста, ладен, та инші, стор. 523—4).

„Сказаніе объ Индіи богатой“ — дуже популярна в давньому руському письменстві пам'ятка, відома з списків од XV аж до XVIII в. включно. Пам'ятку цю, як довів акад. В. М. Істрін (В. Истрин, Сказание об Инд. царстве, 1893, з Труд. Слав. Ком. И. Моск. Археол. Общ., I), перекладено з латинської мови вже за далеких од нас часів — в XIII—XIV вв. У XIV віці вже повстала друга редакція „Сказанія“. Його засвоїло українське письменство XVII—XVIII вв. (моя стаття в Зап. Н. Тов. в Київі, кн. IX, 1912) й історично-епічний епос — у старинах про Дюка Степановича. Вже старші списки рясніють русизмами морфологічними (тобѣ, собя, есми та инш.) і фонетичними; де-не-де подибуємо слова, звичайні в мові літописів і групи старших перекладних пам'яток: трепястокъ, харотья, стази (— стязи), рати, с великим жемчюгом; верста (міра на віддаль), заборолы. Нехай це й не дає ще підстави зачислити переклад до давнішого часу й застосувати його саме до України, все-ж можемо ми включити „Сказаніе“ до кола пам'яток, доволі популярних в XIII віці.

Три останні статті, котрі були в збірникові разом із „Словом“ — це власне одна стаття: „Деяніе прежнихъ временъ и храбрыхъ человѣковъ, о дерзости и о храбрости і о бодрости прекрасного Девгения“, як її названо в Погод. рукоп. № 1773 (вид. Пам. Стар. Р. Литер. II, 379—387; про ню — Пыпин, Очерк лит.-ист. повестей, 85 та дд.); инший список — у рукоп. Тіхонравова (Сочин. I, 263 і дд.), тепер належить Моск. Публ. Муз. — подає инший переказ, з иншими подробицями й новим епізодом. Тіхонравов не датує пам'ятки (список — новий, 1744 р.), Пипін застосовує слов'яно-руський переклад до XII—XIII вв. (стор. 89). Дарма що мова його за кілька сторіч могла чимало змінитися, все-ж мовні ознаки літописів XI—XII в. і „Слова“ у ньому помітні: имети, черленъ, паволока, доспѣвай бракъ, ловы дѣюще, рать, ратное дѣло, кожухъ, во мнозѣ силѣ та инш. Отож немає нічого дивного, коли

припустити, що з повісти про Девгенія ми маємо також пам'ятку, в XII вже віці відому письменним руським людям. З цим погоджується й новітній дослідник „Дѣянія“ (акад. М. Сперанський, ДД. 1922, стор. 130).

До цих пам'яток належить ще й „Пчела“ (сп. XIV в. — вид. Семьонов). У цьому збірникові речень „все, взятое вместе: характер перевода, сравнительно с подлинником, лексика, язык, все говорит, что в ‚Пчеле‘ мы имеем перед собой русский перевод“ (М. Н. Сперанский, Переводные сборники изречений в славяно-русской письменности, 1904, стор. 305). „Пчелою“ в XII або XIII в. користувавсь Данило Заточник; мабуть вона існувала вже в XII в. Як гадає Сперанський, „Пчелу“ перекладено мабуть чи не на Україні, де був і культурний осередок, ближчий до Візантії, й прямо на літературну мову давньої України-Руси (стор. 329). Досить глянути на словник „Пчелы“, щоб пристати на цю думку: тъснутися, дружина, вазнь (з похідними), думьца, раскоторанье, клюкати, рамяно, вабити, стыдъко, голка, бридкый та ин. (див. 296 — 299). Світський, побутовий характер речень, прибраних у словесний зодяг руської мови, дозволяє зарахувати „Пчелу“ до пам'яток, що їх годиться використати, коментуючи „Слово“.

§ 7. Коли написано „Слово".

Час, коли написано „Слово", визначали в нашій науковій літературі різно. Карамзін застосував був цю пам'ятку до XII віку й гадав, що з автора її була людина світська (Соч. и Перев. Росс. Акад. ч. I). Ґрамматін уважав, що „Слово" написано на початку XIII віку, бо автор його згадує про перемоги Романа Волинського, „следственно оно писано в самый год смерти Игоревой, однако ж при жизни его; ибо автор именно говорит: ‚почнемъ же, братіе, повѣсть сію от стараго Владиміра до нынѣшняго Игоря' " (Грамм., прим. 5-та, 171-ша та 131-ша). Мітр. Євгеній писав: „Об Игоревой песне я не сомневаюсь, что она давняя и могла сочинена быть в XV веке, когда воображение и дух Россиян уже ободрился от успехов над Татарами. Но чтобы была и древняя до XIII века, на это потребны доказательства яснее игумена Зосимы" (мається на оці слова, що збігаються з „Сл. о п. Іг." у запису Апостола 1307 року). Далі мітр. Євгеній, зазначаючи, що автор „Сл." питається „не лѣпо ли ны бяшеть, старыми словесы"... запитував у листі до Калайдовича з 18 січня р. 1814 — „не значит ли это, что он силился написать старинным, прежних времен слогом, а не современным себе? Следовательно он не современник событий. Много у нас и русских песен, писанных старинным слогом о временах даже Владимировых. Кто же отнесет их к тем временам?" (С. Отеч. 1839, VIII, ч. VI, стор. 18—19). Та р. 1821 мітр. Євгеній уважав за можливе визнавати „Слово" за стародавніше, бо в ньому ще не помітно впливу польської мови (Смирнов, I, 35—36). Бєліков підо впливом Каченовського гадав, що „Слово" повстало з записів норманів або греків, допіру в XVI в., коли „грамотники переложили ее (тоб-то пісню) старинным русским языком, подражая древнейшим нашим писателям"... (Уч. Зап. Моск. Ун. 1834 р., ч. 5, 459—460). Того-ж-таки року Сенковський (Библ. для Чт., кн. 4, стор. 5—7) доводив новітнє походження „Слова", силуючись переконати читачів, наче-б-то воно „не старее нас летами". Погодін і Дубенський гадали, що з автора „Слова" не тільки сучасник події, ба навіть учасник походу Ігоревого (Дуб., стор. 11). Ґоловін, ґрунтуючись на словнику „Слова", близькому до літописного XI—XIII вв., зробив висновок, що твір цей писано не пізніш як у XIII віці; за те-ж саме промовляє й стиль його, що скидається на літописний XII та XIII вв. (Примечания на С. о п. Иг. 1846 р., стор. 14—18); точніш-же Ґоловін

визначив час, коли написано „Слово“ — десь між 1185 та 1187 рр., бо Ярослав, кн. Галицький, що за нього згадує „Слово“, помер р. 1187 (стор. 25). Максимович (Украинец, 1859 р., № 1) запропонував був гіпотезу: перші дві частині „Сл.“ (до Ігоревого повороту), гадав він, написано р. 1185, остання — р. 1186. Цю думку засвоїв і силувавсь розвинути В. Каллаш; він гадав, що „Слово“ написано двома заходами. 1-шу частину закінчував „Плач Ярославни“, друга містила в собі поворот Ігорів. „Обе части возникли одна за другой с небольшим промежутком, в конце 1185 и нач. 1186 г.“... „Слово“ утворено до повороту Володимира Ігоревича й до смерти Володимира Глібовича р. 1187“ (Юбил. Сборн. в честь Вс. Миллера, 1900 р., стор. 347). Тимчасом текст „Слова“ живовидячки проти такої комбінації промовляє. П. Полевой, гадаючи, що „Слово“ спершу переказувано, запевняв, що воно постраждало „от занесения на бумагу, сделанного очень неловко, хоть и довольно рано, в конце XIV или начале XV в.“ (Опыт сравн. обозр. древн. пам. нар. поэзии Герм. и Слав. 1864 р., стор. 100). Срезневський гадав, що „оно составлено вскоре после самого события“ (Др. Пам. яз., стор. 35). Огоновський, ґрунтуючися на літописних даних про смерть Ярослава Осмомисла, знов-же й на тому, що Ігоря названо „нынѣшній“ — застосовував „Слово“ до 1185—1187 рр. (Сл. о п. Иг. 1876 р., стор. XIV). Потебня й Барсов зачисляли „Слово“ до XII віку. Лонґінов, припускаючи, що спершу „Слово“ переказувано усно, гадає, що „оно было записано вскоре после Игорева похода, никак не позднее конца XII в., еще при жизни Святослава Всеволодовича (ум. 1194 г.) и Игоря Святославича (ум. 1202 г.)“, а трохи вище подає думку, начеб-то „Слово“ складено р. 1185, та це, звичайно, річ неможлива (Лонг., стор. 230-231 і 64).

Думки вчених обертаються в колі вже давно висловлених здогадів. Об'єктивні-ж дані про те, коли складено „Слово“, такі.

„Слово“ написано ще як Ігор жив. За це свідчить те, що про нього згадано, як про „нынѣшняго“. Поразка скоїлася в травні року 1185, а помер Ігор року 1202 — ось дві крайні дати, що їх одзначив ще Ґрамматін. Далі в „Слові“ згадувано ще про в. кн. „Святослава великаго грознаго Киевьского“, що помер року 1193; цю дату приймає акад. Істрін (Оч. ист. др.-р. лит., стор. 184). Дальші дві дати роблять розрахунок ще точнішим. Року 1187 помер кн. Галицький Ярослав Осмомисл, що за нього з таким піднесенням говорить „Слово“. Того-ж-таки року 1187 за Київ. літ. Ігорів син Володимир повернувсь із полону з дружиною, донькою хана Кончака і „с дѣтятем“, і Ігор звінчав їх, бо, очевидячки, в землі половецькій вони ще не встигли перевінчатися (але Київ. літопис, забігаючи думкою наперед, каже, що „Кончак поручися по свата Игоря“, Ип., ст. 644). У „Слові“ співають „славу“ Володимирові Ігоревичеві. Отже, воно, мабуть, написано р. 1187, коли Володимир Ігоревич уже повернувсь, але ще до смерти кн. Володимира Глібовича Переяславського й до звістки про смерть Ярослава Осм. Тоді вже вгамувалося

прикре почуття туги за загиблим військом, що з нього, як свідчить літопис, вратувалися тільки п'ятнацятеро чоловіка, і подія могла вже вбратися в епічний зодяг.

Ось чому, нехай у „Слові“, справді, можна бачити натяк на осінь у словах „древо не бологомъ листвие срони“, все-ж важко погодитися з думкою А. І. Лященка, що висловив він її у своїй доповіді в „Т-ві дослідників укр. історії, письменства та мови“ — начеб-то „Слово“ написано в-осени року 1185. Здається, завчасно ще було тоді співати „славу“, кн. Ігореві та його синові, кн. Володимирові, адже вони були тоді ще в полоні.

§ 8. Автор „Слова".

Що-ж до автора „Слова", то за нього ми подибуємо в літературі як-найрізноманітніші здогади, починаючи від що-найнеймовірніших, з погляду сучасної нам науки, й кінчаючи більш-менш можливими й до істини близькими. Імення його невідоме; рукопис до нас не дійшов; у тексті „Слова" — помішано елементи церковно-слов'янські, руські й місцеві діялектичні; ба навіть є й слова чужомовні. Усе це втворювало ґрунт для фантазій, а надто — ті сторони поетичної мови, що й досі приваблюють увагу читачеву: сполучення способів та зворотів мови книжних — і таких, котрі тепер збереглися тільки в народній, усній традиції.

К. Аксаков гадав, що „Слово" склав чужоземець, можливо грек, котрий тямив церковно-слов'янську мову і, перебуваючи на Україні, вивчив живу українську мову: „свои кудреватости и хитросплетения вложил он в сочинение, не имеющее нисколько того грандиозного вида, какой видим в ‚Древних русских стихотворениях', изданных Киршею Даниловым" (1846 р., Сочин. II, 142 — 147). Але ця думка не нова й не самітна: її ще давніш р. 1834 висловив був Бєліков, очевидячки, йдучи за проф. Каченовським. Сенковський у „Библ. для Чт." 1854 (т. 124, відд. 6, Крит.) позводив до купи давніші свої думки про „Слово" й надто уважливо спинивсь на тому, що „Слово", мовляв, пам'ятка недавня, а з автора особа визначна: він має хист, моторний та жвавий повідач, запальний, що легко захоплюється, декламатор, в ньому багато творчого вогню, душі та красномовства; з його патріот, знає історію, що студіював її як літерат, йому не чужий смак, але новітній. Він користується з латинських зворотів та висловів, мова в його добірна, але важка й темна. Виховувавсь він у семінарії або духовній академії. Він складає не світський твір, але „Слово", звертаючись до братії, з усіма риторичними витівками й закінчує словом „амінь". Він критикує Бояна й добре знається на класиках. Сенковський будує гіпотезу, що це був вихованець Львівської Академії з наддніпрянських українців або — Київської Академії з галичан, і писав „Сл." на загадану тему з риторики й піітики десь за Петра I або на початку царювання Сигизмунда-Августа. Адже саме тоді почали захоплюватися мітологією й з'явилися підробки. Звідси — „помилки" й незрозумілі місця в його поемі, що їх можна пояснити впливом мови польської. Треба визнати, що цю реконструкцію „автора" „Сл." згодом ніхто не прийняв, як і гіпотезу Бєлікова-Аксакова. Вчені,

поставившись до цих мудруваннів неприхильно, намагалися міцніш прив'язати невідомого автора до певної території давньої України-Руси. Отож Малишевський (Ж. М. Н. Пр. 1879 р., серпень, 252 — 261) уважає, що автор був з Тмуторокани, людина з його обметана, мандрівний книжний співак, от як Орь та Тимофій, згадувані в літопису. Та на це акад. Жданов слушно завважив, що Орь ледві чи був письменний, знов-же й з Тимофія навряд чи був співак (Соч. I, Лит. „Слова“, стор. 425).

Проф. Владіміров гадає, що з автора був киянин, Каллаш має його за дружинника в в. кн. Святослава Київського (і в світлі літопису це дуже можливо) (Юбил. сб. в честь Вс. Миллера, 1900 р., стор. 327). С. А. Адріянов міркував так. Нехай „Слово“ й справді написано в Київі. Тільки-ж автор його, безперечно, виходивсь на ґрунті традицій чернігівських. Ось чому він гаразд знає Половецьку землю, вона бо у XII віці була в жвавих стосунках з Черніговом (Отч. О. Л. Др. П. 1902—1903 р., стор. 13). Що автор походив з півдня, це свого часу силувавсь був довести вже Калайдович, ґрунтуючися на словнику „Сл.“ (Тр. О. Л. Р. Сл. 1818 р., ч. II, стор. 31 — 2). Нехай рецензент Библ. для Чт. 1855 р. (№ 4, т. 130, від. журн. пов.) з цим і не погоджувавсь (дарма що Максимович та інші на цю думку пристали) й уважав автора „Сл.“ за „залітного птаха“ на півдні з півночи; все-ж, хоч його гадку й підтримав Смірнов (I, 111), дослідники „Слова“ й узагалі історики здебільша гадають, що з невідомого автора „Слова“ був українець, „южанин“ (Соловьев, Ист. Р., т. III, Ор. Міллер та багато инш.).

Сперечалися ще й за те, чи був з автора „Слова“ сучасник, свідок поразки Ігоревої, чи він писав з чужих уст. Питання це не має історично-літературної ваги, але-ж багато дослідників його студіювало. Дубенський вважав автора за сучасника й учасника походу, в згоді з Бутковим та Погодіним (стор. II), тієї-ж думки був, очевидячки, і Вельтман (1853 р., див. Смирн. I, 43), згодом — Максимович (Украинец. № 1, 1859 р.) і Огоновський (1876); навпаки, вже Сахаров р. 1839 (V т. Пес. р. н. і згодом — Сказ. р. н. I) заперечував цю думку. Хрущов, наводячи літописні дані й порівнюючи їх з свідченнями „Слова“, виразно обстоює ту думку, що з автора його не був учасник походу, він тільки чув про нього від самовидців (О др. рус. истор. пов. 1878, стор. 211 та инш.). З ним погоджується й Каллаш (Юбил. сб. Вс. Миллеру, 1900). Але чи був автор „Сл.“ у бою з половцями чи ні — для нас байдужісінько, бо „Сл.“ — як слушно завважив Барсов, — не оповідання про подію, але враження й думи дружинникові, що їх зрушив цей нещасливий похід (Барс. I, 297). За дружинника має автора „Слова“ й Сперанський (Ист. р. лит., т. I, 3-є вид., стор. 362).

Коли ми вдивимося в текст „Сл.“, то відразу помітимо, що воно, нехай як доводив Сенковський протилежну думку — надто далеке од типових навчальних та врочистих похвальних „слів“ руcько-візантійської старовини: одразу видко, що автор далекий був інтересам тогочасного церковного письменства. Дарма що часом і можна зазначити декотрі випадкові

ремінісценції, котрі нагадують біблійну мову (про це див. Изв. О. Р. Я. С., т. XXIX, 1925). Все-ж найхарактернішої для книжника XII в. ознаки ми не знаходимо — в „Слові“ немає жадної цитати з св. письма. Тимчасом, напр., Володимир Мономах вщерть переповнив свої послання цим елементом, а Моління Данилове над усяку міру їм насичено, як і „слова“ проповідників — єп. Луки, Тодося, Ларивона. Духовна особа, завважує Огоновський, була-б не згадувала, мабуть, і про гожих дівчат половецьких, про поганські вірування давньої України-Руси. Адже тогочасні письменники, коли їх і торкались, то хіба тільки щоб їх ганити (Пам. уч. лит. III; Аничков, Язычество и др. Русь). Автор „Слова“, як це завважили дослідники, один-одніський раз згадує за Бога („Игореви князю Богъ путь кажетъ...“), за образ Богородиці Пирогощої, каже про те, що „суда Божия не минути“ — та й годі. А поруч цього, правда цілком як літературну окрасу, згадує про поганських богів давньої України-Руси. Боги ті втратили вагу не тільки як предмет культу, ба навіть з них уже не були й носії „нечистої сили“, що на ню вони були пообертались в свідомості охрещених, одразу-ж як вони навернулися до християнства, підо впливом своїх та грецьких проповідників.

„Літературність“ „Слова“ давно звертала на себе увагу вчених: воно не скидається на духовне красномовство промовців XI — XII вв., збігаючися з „словами“ Кирила Турівського тільки технічною стороною; воно не скидається й на покірливий, побожний тон авторів Патерика і тієї частини Літопису, котра повстала під пером ченців. Автор „Слова“, безперечно, належав до начитаних людей свого часу. Воно й не дивно: вже Ґрамматін (стор. 22 — 23) та Дубенський почасти завважили були, в чому „Слово“ стикається саме з Київським, Галицько-Волинським літописом та з перекладними вояцькими повістями. Року 1864 Стоюнін висловив гадку, наче-б-то з автора „Сл.“ був двірський співак — йдучи в цьому за Максимовичем (Москвит., 1845, № 3). Той-бо обстоював, що з нашого поета була людина письменна, тож він свою поему написав. Те-ж саміснъке думав і Вс. Міллер (Взгляд, 9 — 11), доводячи, що автор був не письменний співак, але людина книжна, що гаразд зналася на перекладній літературі; оті свої знання він і використав, утворюючи „Слово“, що ніколи не належало ані до народнього, ані до дружинного епосу. „Что автор „Сл.“ был человек грамотный, воспитавшийся на книжных произведениях своего времени — это неоспоримо“, каже й О. Веселовський (Ж. М. Н. Пр. 1877, серп.). З цим погоджуються й Жданов (соч. I, 408) і Потебня. Цей останній на першій-же сторінці своєї праці каже: „подобно многим, и я считаю „Сл.“ произведением личным и письменным“. У своїому коментарі до „Слова“ Потебня наводить низку прикладів, що показують, яке близьке „Слово“ до инших давніх пам'яток руського письменства.

Ґрунтуючися на тому, що чимало висловів у „Слові“ і в Літопису збігаються, Владіміров навіть думав, що автор його — „один из тех княжеских дьяков, которые вносили в летописи живые сведения о

походах, знали и красивые выражения, умели к месту употребить народную или книжную пословицу“ (стор. 345). Пєтухов погоджується з Владіміровим, але додає, що за автора міг бути хтось з дружинників Ігоревих або Святославових, котрий визначавсь своїм хистом, освітою та начитаністю; навряд чи це був учасник походу (Р. лит., вид. 2, 1912, стор. 52). „Постоянные упоминания автором ‚Слова‘ о прежних походах и междуусобиях, задача — начать повесть от ‚старого‘ Владимира до ‚нынѣшняго‘ Игоря обличают в нем несомненного ученика Бояна“ (Ист. р. л. до XIX в., вид. „Мир“, 1916, стор. 177). Істрін і собі гадає, що автор „Слова“ людина цікава, знається на сучасному йому письменстві. Він виказує різні джерела, що з них наче-б-то користувавсь автор „Слова“ (Оч. Ист. др.-р. лит. 1922, стор. 191—3): „самый стиль ‚Слова‘ и целый ряд отдельных выражений свидетельствуют о книжности автора. В области стиля любопытны разнообразные совпадения ‚Сл‘. с современными ему произведениями“ (стор. 193). Говорити про ці схожі місця, що доводять непогану обізнаність авторову з сучасним йому письменством, зараз не випадає: далі в нашому коментарі до тексту пам'ятки, наведено чисто-всі можливі, спостережувані досі паралелі, як ті, що їх попризбірували були наші попередники, так і декотрі нові. Усе це, разом узяте, підтверджує найперше те, що вчені, котрі писали про автора „Сл.“, як про людину письменну, безперечно мали рацію. Знов-же ці факти як-найкраще доводять і те, що з автора „Сл.“ не була людина аби-яка, письменник-компілятор: він не тільки мав хист і розумівсь на техніці творчости, але були в нього й дані, що допомогли йому дати й дещо нове, й разом із тим спільне з усім давньо-руським письменством XI—XII вв. Адже, читаючи „Слово“, почуваємо раз-у-раз, що коріння його в отому письменстві, що звязане воно з ним непоривною традицією.

Ми вже відзначили, що р. 1859 (Р. Сл. № 12, стор. 515—20) Іловайський доводив, що в нас була двірська князівська поезія, така звичайна в західній середньовічній Европі. Йдучи за ним, Біцин (Павлов) мав автора „Сл.“ за такого двірського поета (Р. Вест. 1874, № 2); до цього схилявсь і Барсов, про це-ж говорить і Абіхт у своїй праці р. 1906 („Das südrussische Igorlied“...). Справді, ко́ло інтересів, що їх торкається „Слово“, — могло цікавити найбільше князів та їхню дружину; їх оспівував, до них удававсь автор, увіходячи в що-найдрібніші деталі їхніх взаємовідносин та інтересів. Цей факт подостатком характеризує автора „Слова“, що в ньому декотрі вчені бачили князівського дружинника. Ще одне питання: який був суспільно-політичний світогляд у цього автора залежно від інтересів його товариства? „По своим политическим взглядам автор „Сл.“, — пише акад. Істрін, — стоит всецело на почве своего времени — времени борьбы князей из-за родовых (?) счетов, из-за приближения к великокняжескому Киевскому столу, но не из-за власти или из-за обладания навсегда в своем роде той или иной волостью. Для современников автора „Сл.“ вся русская земля едина, составляет одно целое. Несмотря на то, что уже образовалось несколько самостоятель-

ных областей — Черниговская, Полоцкая, Галицкая, Суздальская — современники автора „Сл.“ еще не прониклись местным патриотизмом и, как князья, так и дружины на каждую часть земли смотрят просто как на ‚землю Русскую‘. Этот термин ‚Русская земля‘ есть единственный термин для обозначения всей территории, где только ни живут русские люди“... „‚Идея единства‘ русской земли в ‚Сл.‘ есть, точнее сказать, общее настроение всех современников автора ‚Сл.‘“ (стор. 187, 189). От чому автор „Сл.“ картає князів за їхні міжусобиці. Здається, що так реконструювати ідеї авторові буде надто відважно. Звичайно, він ганьбить князів за міжусобиці — „взагалі“, але вихваляє Святослава, певне, свого сюзерена, вихваляє й Ігоря, що його жалує, й Володимира Глібовича та инш. Говорити про ідею „единства“ руської землі й про те, що немає „местного патриотизма“ — теж навряд чи справедливо: термін „Русская земля“, „Русь“ — зовсім не охоплював собою того, про що гадає акад. Істрін. Суздаль, В. Новгород — літопис не зве „Русью“, але ставить, як прогилежні їй. Знов-же й „местного патриотизма“ не було не через те, що він, мовляв, не встиг розвинутись і зрости. Попросту, ідея патріотизму не могла повстати тоді, коли точилася невпинна боротьба за багатші волості. Цей розбрат особливо дався в знаки згодом, як насунули татари, й по їхній навалі, коли й князі й дружина і далі чинили, як перед татарами. Часом тільки траплялися в цьому суспільстві люди, от-як Володимир Мономах, котрі сумували, що Руську землю, як каже літописець, „несуть розно“. До них належав, мабуть, і автор „Слова“, оскільки ми можемо вичитати його патріотичний сум у палких апострофах до князів і в журних роздумах над трупами Ігоревого війська.

§ 9. Предтечі „Слова".

Чи-ж єдина пам'ятка світської поетичної творчости була свого часу з „Слова"? Воно стоїть — в наші часи, коли пообшукувано мало не всі книгозбірні й попрочитувано геть-усі відомі рукописи, — як і перше, на самоті, не маючи ані гідних його предтеч, ані хоч трохи близьких художньою манірою сучасників. Але чи-ж це так? Це питання цікавило багатьох ученых. Ще Калайдович р. 1818 писав: „пиитический язык песни Игоревой не вновь родился, но имел уже начало до ее появления" (Тр. О. Люб. Р. Сл. 1818, ч. II, стор. 31—2). Максимович певнісінький, що були предтечі „Слова" і що „песнотворческое повествование завершилось целою стройною песнию о п. Иг." (1839 р., і згодом р. 1845, Собр. Соч. III, 489). Погодін в отвертому листі до проф. Шевирьова (Москвит. 1845, № 1, Моск. літоп. 14—22) писав рівночасно з Максимовичем: ...„мы имели целую пиитическую литературу, мы имели Слова и Саги о всех важных и неважных подвигах наших князей, начиная от Рюрика до нашествия Монголов и далее"... Він доводить це, покликуючись на рештки легендарних оповідань про походи Олегові, про помсту Ольжину й инш., що їх зберіг літопис; він згадує, що оповідає Житіє пр. Тодосія про розваги при князівському дворі, про співака Мітуся (Ип. 1241 р.), про кн. Володимира Васильковича. Але всі ці поклікування мало довідливі. Слушніші — місця в самому „Слові", що згадують за „старые словєса" й пісні князям, та уривки з пісень про Ольгу Святославича, Бориса В'ячеславича й Всеслава Брячиславича, занесені до „Слова". Що инші Слова не дійшли до нас — воно не дивно: відколи насунули татари, годі вже було про записи думати, а надто на півдні. Та все це — самі-но міркування вченого історика, а не факти. У цитованій вище статті „Русская поэзия XI в. и н. XII в." (Летоп. рус. лит. кн. I і Очерки, т. I) Буслаєв і собі висловлював думку, що „Слово" це тільки уривок цілої стародавньої історичної мови. З цим погодився й Іловайський (Р. Сл. 1859, № 12, від. I, стор. 515—520). П. Полевой та Пипін (цит. твори) певні були, що „Слову" передували инші, подібні до нього твори. Аж ось Лавровський, дак той зовсім по инакшому думає (Ж. М. Н. Пр. 1870, ч. 151, Крит. 276—302). Він і в головах собі не покладав, що було багато поем, подібних до „Слова". Та досліди, дальшими роками проваджувані, знову висунули це питання. Владіміров року 1900 писав: „„Слово' ...состоит из несомненно старых песен или отрывков из них"... (Р. лит. Киев пер. стор. 298); далі він каже про пісні народніх або дружинних співаків: „можно предположить, что наш

автор воспользовался, так сказать, обломками старого эпоса для построения своего произведения" (стор. 307); ...„но, нанося свое произведение на хартию, он украсил его привычными образцами, найденными в литературе своего времени" (стор. 308). Отже, у „Сл." були предтечі в образі пісень. Акад. Соболевський і собі гадає, що „произведений однородных со Словом в домонгольской Руси было много" (Неск. мысл. о др.-р. лит. 1903 р., стор. 15). Дашкевич, вдивляючись у склад „Слова", вирішив, що воно могло повстати „не в пору начального развития, а вернее во время расцвета нашей старой песенной поэзии" (Zbornik u slavu Jagića, 1908, стор. 416), коли наша давньо-руська „двірська" поезія вже не аби-як розвинулась. Про піснотворців до „Сл. о п. Іг.", як про щось певне, каже й Шамбінаґо (Ист. р. лит., вид. „Мир", I, 1916, стор. 170) й Орлов, що, йдучи за Владіміровим, запевнює: „нет никакого сомнения, что в ‚Сл. о п. Иг.' слышится и древняя песня, предшествовавшая ему" (Лекции по ист. др.-р. лит. 1916, стор. 88).

Що то воно були за пісні? Пісенну міру чуємо в „На Немизѣ снопы стелютъ головами"...; почувається пісня — швидше початок голосіння в словах матери кн. Ростислава: „ничить трава жалощами"...; можна зазначити ще й инші місця в „Сл.", де знати вплив отих „старыхъ словесъ". Зберімо мізерні свідчення, що їх подає житійна та літописна література.

Про співи та грища на князівському дворі оповідає житіє преп. Тодосія (гл. 85): „И въ единъ от днии шьдъшю къ тому благому и богоносьному отцю нашему Ѳеодосию, и яко вьниде въ храмъ, идѣ же бѣ князь сѣдя, и се видѣ многыя играюща прѣдъ нимь, овы гусльныя гласы испущающемъ, другыя же оръганьныя гласы поющемъ, и инѣмъ замарьныя пискы гласящемъ, и тако вьсѣмъ играющемъ и веселящемъ ся, яко же обычаи есть прѣдъ князьмъ" (стор. 87). У повчанні про кари Божі, що його приписують Тодосієві Печерському, читаємо: „діаволъ лстить... скоморохи, гусльми, сопѣлями и всякими играми" (Ип., ст. 159).

У Слові Христолюбця читаємо: „не подобае крестьяном игръ бѣсовских іграти, еже есть плясанье, гуденье, пѣсни мирьския" (Паис. Сб. XIV в., Пам. учит. лит., III, стор. 225).

Дарма що пр. Тодосій та инші картали світські розваги та гудили гру й співи, надто „гусленные гласы", що супроводили славу героїв (див. свідчення, що їх попризбірував Пономарьов у Пам. церк.-учит. лит. III, стор. 292 і дд.), все-ж пісні й далі жили геть аж до XVIII віку. Згодом вони попереходили від професіоналів до аматорів і втратили свою первісну форму. Отож у XVIII в. їх і записав од Кірші Данілова хтось з близьких до Демідова людей. Літопис згадує й за співаків, — за половецького співака Оря, що виконував дипломатичне доручення: Сърчан доручив йому викликати з Обез хана Отрока, що втік од Володимира Мономаха (1201, Ип. л., ст. 716). До-речи, всеньке це оповідання, як і згадка про Кончака, мають (і це давно помічено) суто епічний характер. Єсть історичні дані про те, що при дворі Яро-

слава І перебували двоє скальдів, Зіґват та Гаральд (Шамбинаго, Ист. Р. Лит., вид. „Мир“, І, 187). Галицький літопис згадує й про співака під р. 1241: „словутьного пѣвца Митусу, древле за гордость не восхотѣвша (рук. „восхотѣста“ і „восхотѣвшу“) служити князю Данилу, раздраного аки (Іст. ины) связаного приведоша“... (Ип., ст. 794). Ми-б швидше гадали, що тут мовиться про співака, чомусь потрібного войовничому князеві Данилові. Що-правда, думку цю дехто й одкидав. Той-же-таки літопис (1204 р.) подає звістку про премудрого Галицького книжника Тимофія, киянина зроду, що сказав притчею про „гордого томителя Бенедикта“ (пор. притчі Боянові) і далі, під р. 1226.

Що пісні, котрі оспівували подвиги князів та їхньої дружини, справді були, за це свідчать чимало літописних епізодів, стилем бо своїм вони ясно показують, звідки взялися. Отака характеристика Романова (р. 1201), такі й дальші випадки.

Гадаючи, що князя вихваляти годиться саме „співаючи йому славу“,— книжник не міг утриматись, щоб, вихваляючи кн. Рюрика (1199 р.), не сказати: „отселе бо не на брезѣ ставше, но на стѣнѣ твоего создания (Михайлів. манаст. у Київі), пою ти пѣснь побѣдную, аки Мариамъ древле“ (Ип., ст. 714); і коли ще можна гадати, що тут використано біблійний образ, то вже чисто по-світському бренить епізод: „малу же времени минувшю, и приведоша кормиличича, иже бѣ загналъ великый князь Романъ невѣры ради; славяху бо .Игоревича“ (Ип., 1202 р., ст. 718). Наведімо ще один з таких епізодів, який просто кінчиться згадкою, що співано пісні вихваляючи героїв, — про кн. Данила Галицького та його війну з Ятвягами р. 1251: „и преидоша рѣку Лъкъ. На утрѣя же пригнавъшимъ к нимъ Прусомъ и Бортомъ, и воемь же всимъ сѣдшимъ и воружьшимъся пѣшьцемь исо стана, щитѣ же ихъ яко заря бѣ, шоломъ же ихъ яко солнцю восходящю, копиемь же ихъ дрьжащимъ в руках, яко тръсти мнози; стрѣлчемь же обаполы идущимъ и держащимъ в руках рожанци своѣ и наложившимъ на нѣ стрѣлы своя противу ратных. Данилови же на конѣ сѣдящу и воѣ рядящу. И рѣша Пруси Ятвяземь: можете ли древо поддрьжати сулицами и на сию рать дерьзнути. Они же, видѣвше и, возвратишася во свояси. Оттуда же князь Данилъ приде ко Визьнѣ и преиде рѣку Наровь. И многи крестьяны от пленения избависта и пѣс[нь] славну пояху има“, богу помогшу има“... (Ип. 1908 р., ст. 813).

Писана література давньої Руси підтримувала усну традицію: „Азъ же вельми пою и хвалю кончающихся при брани“ й т. д. говориться у перекл. „Історії Юдейської війни“ Йосипа Флавія (Барсов, І, стор. 221); підчас облоги Єрусалима, розказується там-же-таки, Йосип каже до Йвана: „Добръ ти образъ вда собою царь Июдейскъ Иохониа, иже древле пришедшемь нань Вавилоняномъ — волею выступи пред плененіемъ и съ своим родом, да не пожгут ратьнии дому божіа; тѣм же и до сего дне вси Іюдеи въспѣвают ему пѣсни священныя, и память, текущи въ вѣкы въину обнавляющися творити и яко бесмертна“ (кн. 6 Волокол. спис. № 651, арк. 195 зв.).

Автор „Слова“ та його сучасники знали й книжні героїчні, воякькі повісті-хваління, що на них звернули увагу вчених Вс. Міллер та Барсов. Попереду ми відзначили, з чого складавсь хронографічний збірник, що до нього занесено „Слово“: тут дві повісті — про Олександра Македонського, на ввесь світ відомого героя, вславленого в поезії Сходу та Заходу, і — про гожого Дігеніса-Акрита, відомого на Русі й згадуваного в літопису („и бысть побѣжая и не бѣ побѣдим якоже бѣ Акрита, един побѣжая полки в крѣпости силы своея“ — так каже про кн. Довмонта Псков. 1-ий літ., ст. 183). Проф. Владіміров уже ілюстрував прикладами стосунок „Слова“ до тогочасного письменства (Др.-р. лит., стор. 308). Ще більше зібрано прикладів у нашому коментарі до тексту „Сл.“, авже-ж це — як-найкраща відповідь Лонгінову, що запевнював, начеб-то в тім, як оповідає автор „Сл.“ про події, „вовсе не существует следов письменного элемента“ (стор. 24). Сліди є, але це сліди не документів історичних, а літературних пам'яток, по-перше, а по-друге — того запасу переказів про походи та міжусобиці, що без них неможливі були ті епізоди „Сл.“, де повідається про Олега Святославича, Всеслава й низку инших тогочасних героїв. В літописному оповіданні про походи Святослава та Ігоря на Половців р. 1185 сила фразеологічних зворотів, властивих епічній традиції. Але традиція тая вже всталилась і поріднилася з книжною манірою, що саме на той час виробилась, а це могло бути лиш тоді, коли „Слово“ мало літературних попередників. „Замышления“ і приклади-уривки з творчости Боянової — виразнісінько промовляють за те, які були ці попередники й який був „пиитический язык“ їхній (слова Калайдовичеві).

§ 10. „Слово“ й народня словесність.

Перші видавці „Слова“ вбачали в ньому поему, подібну до Осіянових. Дальші коментатори шукали в ньому поетичних окрас. Вони розцінювали „Слово“ в цілому і в деталях, як витвір поета, що, може, не здобув освіти, не тямив „правил“ як треба віршувати, але, все-ж, вищий був од оточення; він творив, сполучаючи свій вигад з подіями, спостережуваними в житті, ба навіть силувався ухилитися от „замышления“ свого талановитого попередника — Бояна.

Та вже Максимович розпочинає напрямок, що витолковує „Сл.“ по-новому. Р. 1833 цей вчений намагався установити стосунок „Сл.“ до української народньої поезії: воно видається йому „началом южно-русской поэзии, которая потом звучала и звучит еще в думах бандуристов и во многих песнях украинских“ (Молва, № 23—24, стор. 94). Цю-ж-таки думку підтримує він і в „Украинских нар. п.“, р. 1834, стор. 68, а в Лекциях р. 1835, надрукованих в Ж. М. Н. Пр. рр. 1836 та 1837 (пор. Собр. Соч., III, 524 та дд.) подає низку часом дуже вдалих паралель до „Сл.“ з українських пісень і частиною з російських, оскільки він їх знав. Це не визначало, що Максимович уважав „Сл.“ за пам'ятку усної народньої творчости, як гадав свого часу Бєліков. Той-бо запевнював, не маючи на те жадних підстав (Уч. Зап. Моск. Ун. р. 1834, ч. 5, 459—460), наче-б-то „Сл.“ до XVI в. співали, а записано його допіру в цьому віці. „Песнь Игорю, — писав Максимович р. 1845 (Москвит., № 3; Соч. III, стор. 483), — не была песнопением изустным, сложенным для пения, как наши народные великорусские стихи, думы украинских бандуристов и саги исландские. Певец Игоря не был гусляром, подобно Бояну... Песнь Игорю не импровизирована и не пропета, а сочинена и написана, как песнь о Калашникове Лермонтова или русские песни Мерзлякова и Дельвига. Разница та, что новейшие поэты пробовали придавать искусственной письменной поэзии характер поэзии народной... а певец Игоря возводит народную изустную поэзию на степень искусства. Он поэт, родившийся в веке изустной поэзии, полный песнями и верованиями своего народа, но он вместе и поэт грамотный, причастный высшим понятиям своего времени; он — поэт-писатель“. Цим аргументує Максимович свою давніше висловлену думку: „для об'яснения песни Игоря прежде всего ее надо было сравнить с народными русскими песнями, особенно с южнорусскими, а потом с песнями нашей западной братии“ (с. 483).

Хоч як повставав проти цього Поґодін, що підтримував був инакшу думку, Буслаєв, щирий популяризатор ідей Ґріммових, р. 1850 (Москвит. № 18) опублікував свою статтю „Об эпических выражениях украинской поэзии". В статті тій, підтримуючи наведені думки Максимовичеві, він одзначав, що епічні форми існували в руській поезії XII в. Буслаєв гадав, що „хотя по содержанию украинские песни уступают в древности великорусским, однако в отношении эпических форм и те, и другие одинаково отзываются стариною доисторическою", а коли це так (для Буслаєва це навіть аксіома), то, звичайно, в „Сл. о п. Иг.' следовало искать обнаружения этих доисторических форм" (Очерки I, 210—211). Систематизуючи Буслаєв дані Максимовича, прилучив до них і свій матеріял. Ця стаття й инша, про руську поезію XI й XII вв. (р. 1859), згодом були за ту базу, що на ній російські вчені, не завсіди усвідомивши засади Буслаєва, не критикуючи його „аксіому", повторювали думки його й Максимовича про народньо-поетичний елемент у „Слові", елемент, що не знать звідки взявся. Буслаєв запевнював, наче „Сл." повстало з живої народньої творчости, його утворив неписьменний народній співак, — те-ж самісіньке повторив р. 1864 і Стоюнін (О препод. р. слов., стор. 87); Тіхонравов збільшив народньо-поетичні паралелі до „Сл." (1866); надто рельєфно обставав за тим, що за джерело образів „Сл." була усна поезія — М. Лавровський (Ж. М. Н. Пр. 1870, CII, 276 і дд.). Потебня (1878) писав: „мы не знаем другого древнерусского произведения, до такой степени проникнутого народно-поэтическими стихиями" — як „Слово" (стор. 2), дарма що визнавав його за твір особистий і писаний. Срезневський, видаючи „Задонщину", висловлював здогад, що й „Сл." і „Задон." — „были сначала достоянием народной памяти, а потом уже записаны" (Изв. 2 отд. Ак. Н. VI), проказуючи думку Бєлікова. Отже тим, що „Слово" спершу переказувано, і хтів він пояснити, чом у „Сл." така сила „народно-поэтического элемента". Це-ж самісіньке повторили слідом за ним П. Полевой (Опыт сравн. обозр. др. памятн. нар. поэз. 1864 р., 101), що застосував запис до XIV—XV в., і Андрієвський (1879 р.). Смірнов (II, 189—247), попризбірувавши рясні паралелі з пісень, зробив висновок, що „даже бегло просматривая памятники северно-русской народной поэзии, всякий заметит большое сходство ее со ‚Словом'. И в ‚Слове' и в северно-русской народной поэзии отражаются дух и черты характера одного и того же народа Русского, да и самый способ выражения мыслей в том и другом одинаков" (стор. 190). Смірнов спитується довести, начеб-то „Слово" скидається на північні пісні не менш, як на українські, що їх пильно попризбірували Максимович, Буслаєв і Потебня. Але звідки ця схожість? Слідом за своїми попередниками він пояснює її тим, що в „Сл." відбилася народня творчість. Ягіч та Житецький, йдучи за Максимовичем, мають „Слово" за предка українських дум (Rad Jugosl. Akad. XXXVII, 1876; Arch. f. slav. Phil. 1877, IV B.). Яковлев (1891 р.) виразнісінько каже: „большая часть эпитетов, уподоблений и символов, встречаемых в этой поэме, несомненно народного происхождения" (Пре-

дисл). Не раз казавши, що „Сл.“ не аби-якою мірою зобов'язане своїми стилістичними ознаками народній поезії, Каллаш, нарешті, категорично заявляє: „автор ‚Сл.‘ генетически связан с народной поэзией“. „В частности он мог воспользоваться теми народными песнями, которые должны были возникнуть по свежим следам потрясающих событий 1185 г....; грандиозные события должны были отражаться в песнях“ (Юбил. Сборн. в честь Вс. Миллера, 1900 р., стор. 340). Але чом події р. 1185 видаються такими „грандиозными“? Вище (§ 1) ми оглянули аналогічні події й бачили, що подія р. 1185 як есть нічим не визначається. Лонгінову, що гадав, наче-б-то „при выполнении своей сложной исторической программы певец нашел уже готовый эпический материал в богатой области народных поэтических представлений“... (стор. 21), Владіміров закидає, що він не усвідомив собі питання про стосунок літопису до давніх руських пісень і зокрема до „Сл. о п. Іг.“. Лонгінов, ідучи за деякими з своїх попередників (напр. Поґодіним), припускав, що „Сл.“ попервах переказувано (стор. 230); його критик, Владіміров, підтримував цю думку, висловлюючи здогад, що „Сл.“ складено усно й тільки згодом його записано (Др. лит., стор. 309). Нé раз згадуючи про щільний звязок „Сл.“ з пісенною поезією XII в., він, нарешті, виразно заявляє: „повидимому, наше ‚Сл.‘ не повесть, не книжное сказание, а народная песня“ (стор. 310). Та це ані трохи не заважає йому успішно підбирати паралелі до тексту „Сл.“ з пам'яток давнього руського письменства. Цей потяг вишукувати в „Сл.“ народньо-поетичні його основи потрапив завдяки Стоюнінові і в суто педагогічні праці. Там ідея Максимовича-Буслаєва-Смірнова панує без перевірки й критики геть аж до наших днів. Отже, проф. А. Орлов, у своїх „Лекциях“, на тих самих підставах, що й попередні вчені доводить, наче-б-то в епітетах „Сл.“ — народньо-поетичний елемент, а в приспівах — „манера устной поэзии“ (стор. 89). Та те-ж бачимо і в писаних пам'ятках...

Трохи поміркованіша була та група вчених, що, не надаючи домінантної ваги народньо-поетичним елементам, студіювала „Слово“ всебічно й розвинула думку Максимовичеву про автора „Сл.“ як про „поэта-писателя“. Уже Тулов (Руков. к позн. родов, видов и форм поэзии, 1853 р.) доводив, що „‚Сл.‘ не песня, певшаяся в честь Игоря, или книжное стихотворение, написанное по образцу древних эпических песен, а произведение прозаическое, сохранившее — вследствие влияния песен — краски поэзии народной, вследствие же влияния греческой учености — следы книжной витиеватости“ (стор. 204 — 217). Цей „дуалістичний“ погляд розвинув згодом Пипін (в Очерках лит. ист. повестей 1858 р.): у „Слові“ зіллялися літературна й народня творчість, що її багатющі запаси знав автор. Розвиваючи ці думки в „Обзоре ист. слав. литер.“ (1865 р., стор. 175), Пипін застерегає, що народній епос, за доби „Сл.“, либонь, мав *инші* особливості в формі. Огоновський (1875 р., стор. VII) і собі уважав, що в „Сл.“ зіллялися книжні елементи з даними народньої поезії, запозиченими від давніх співаків, і з

творчістю самого автора „Сл.“. Барсов р. 1876 (Ж. М. Н. Пр., вересень, жовтень), певен, що за зразок для цього автора була народня творчість, — вона виявляється в голосінні розлучному та поминальному; р. 1878 (В. Евр. листопад, 361—385) він порівнював „Сл.“ до билини; але в остаточній редакції своєї праці він висловлює думку, що з „Сл.“ пам'ятка дуже складна своїми елементами. Автор „Сл.“, як людина освічена, гаразд знався на книжках. Його поезія підносилася над народньою: „возникнув из стихий народных, она обязана была своим развитием знакомству с поэзией классической“ (I, стор. 307); „народная песня была сильна в этом творчестве, потому что оно не отрывалось от народного миросозерцания и стояло с поэзией народной в генетической непосредственной связи“ (I, стор. 168); нарешті — у „Сл.“ просвічує „поэтическая ткань Бояновых песен, и явно отражаются основы, план, мотивы и стилистические приемы Боянова песнотворчества“ (I, стор. 306). Автор „Сл.“ „не предназначал для струн своего произведения, относя его к разряду исторических повестей; но в силу подражания Бояну певец невольно принял песенный характер“ (I, 305).

Дарма що ці гадки у величезній праці Барсова аргументовано тільки почасти, все-ж вони стали за основу для висновків усіх дальших авторів, котрі писали про „Слово“. Отже, І. М. Жданов р. 1880 писав: „Едва ли кто-нибудь будет еще защищать то мнение, что ‚Сл.‘ было сначала устно передававшейся песнью, и что потом только перешло оно в письменность; едва ли кто-нибудь будет оспаривать то, что автор ‚Сл‘. слагал свой труд под двойным влиянием: под влиянием памятников письменности и произведений народной поэзии“ (Сочин. I, стор. 428). Цей погляд також міцно закорінився у нашій науковій літературі. Отож, прим., проф. Петухов пише: „автор знал литературные приемы своего времени, но еще не было у ‚Сл. о п. Иг.‘ точки соприкосновения с народной поэзией“, то-що (Рус. лит., 1912 р., 2 вид., стор. 55). Акад. Сперанський спочатку не зовсім виразно висловлюється: „целый ряд мест в ‚Сл. о п. Иг.“ соприкасается с народной поэзией, прежде всего в отношении приемов поэтического творчества“... (стор. 355), але, підбиваючи підсумки, він згущує фарби: „стиль ‚Сл. о п. Иг.‘ — стиль все же книжный, но обильно пропитанный приемами народного поэтического творчества“ і „в некоторых местах ‚Сл. о п. Иг.‘ мы читаем типичные образцы устной народной поэзии почти в неизмененном ее виде“ (Ист. др.-р. лит. 3 вид., 1922, стор. 362).

Отже, всі дотеперішні думки й спостереження над стосунком „Слова“ до народньої усної поезії зводяться до того, що 1) „народная стихия“ спостережувана в піснях — потрапила якось з о в н і у „Слово“, вплинувши на творця його, і він зачарувавсь з її краси й використав її засоби, щоб окрасити свій твір; 2) ця усна народня творчість залишилася „сливе“ незмінна впродовж багатьох віків, тимчасом як усе инше в народньому побуті рухалося та змінювалося, підлягаючи законові загального розвитку. Знов-же нечисленні цього погляду антаго-

ністи даремне заперечували ідею розглядати „Сл." незалежно від народньої усної поезії. Біцин (Павлов) доводив, що з „Сл." не народня поема, а надто штучний витвір творчости суто особистої (стор. 801). Кн. Вяземський раз-у-раз казав: „Едва ли есть в песне один оборот, не встречающийся в прочих русских памятниках Киевского периода" (Замеч. 1875 р., стор. VI). Наближавсь чимало до цього погляду й Вс. Міллер (Взгляд, 1877 р., напр. 55). Та перед усіма їми повставав один незбитий довід — це те, що стилістичні елементи „Сл." справді збігаються з відповідними елементами в живій народній пісні. Вс. Міллер гадав, напр., що звичай величати й порівнювати героя з сонцем повстав з візантійського письменства — а Потебня це заперечував, покликуючись на руські пісні (стор 49 і дд.). Він був певнісінький, що правда на його боці, як це гадали були й усі, хто належав до його табору. Та як ми розглядатимем справу по суті, не спиняючися на випадкових фактах, коли „Сл." скидається то на північні — великоруські, то на південні — українські пісні, у нас одразу-ж повстане питання: що-ж ми, власне, знаємо про народню поезію XI—XII вв.? Даремнісінько розшукував її Буслаєв, аж кінець-кінцем мусів порівнювати стародавню писану творчість до сучасної йому усної. Час уже щиро признатися, що народньої поезії за часів „Сл." ми не знаємо. Вчені допускалися великої методологічної помилки, коли, бажаючи довести залежність „Сл." од народньої поезії XII віку, порівнювали його до записаних пісень XVIII та XIX вв. Помилку цю звичайно затушковують, доводячи, начеб-то народня усна традиція надзвичайно стала. Та це справедливо хіба тільки до тих витворів усної традиції, котрі тісно сполучені з обрядом, з дійством. А втім, і тут, у цій царині, ми спостерегаємо не аби-які зміни: хіба-ж, прим., колядка й замова зосталися непохитні й сталі, не сприйнявши елементів християнських? Що-ж до казки, то ми знаємо, як той самий сюжет змінюється й стилістично, й композиційно, коли його переказують різні особи; те самісіньке знаємо й про „старину". Надто ще — за цю останню ми можемо простежити, як змінювалася вона від перших записів пол. XVII в. до поч. XX в., отже впродовж мало не 250 років: сюжети змінюються мало, але засоби їх втілювати, словесний зодяг їхній (саме те, що особливо важить, як порівнювати їх до „Слова") раз-у-раз змінюються. І це під той час, коли (у цьому я згодний із Вс. Міллером) жива творчість припинилася й оповідачі тільки зберегають традиційну спадщину. Що-ж було давніш, за доби, коли відбувалася жива творчість? Але нехай навіть — стійка маніра компонувати, нехай сталі епітети, порівняння, одне слово, всенький словесний апарат, що за його допомогою або його засобами поет у старовину втілював свої думки й почування. Хто-ж утворив увесь оцей рясний та різноманітний запас словесної орнаментації? Мляві переказувачі чужої творчости, — чи творці, поети?

Ще питання: чи-ж погоджується загально-вживаний погляд на стосунок „Сл." до народньої поезії з тим, що ми знаходимо в инших

галузях людської творчости, спостережуваних в історії, коли стикаються й особи й суспільні верстви культурніші, що їх і в старовину було завсіди небагато, з менш культурними, які звичайно переважали числом.

Покиньмо упередження, що їх навіяло письменство й зміцнили в нашій свідомості підручники. Адже пітримують їх романтичний настрій та сентиментальна слов'янофільська ідеалізація усього ніби „народнього". Вільні від будь-яких упереджень, підійдімо до давненько вже поміченого факта, що „Слово" деякими деталями своїми скидається на пам'ятки усної традиції. Ми побачимо, що чисто-всі зацитовані думки, від Максимовича починаючи й кінчаючи підручником 1922 р., це не що инше, як самісінька гіпотеза, до того-ж більш звична для нашої свідомости, ніж добре обґрунтована.

Цю гітотезу засновано на вірі в те, що грамотний, навіть добре начитаний письменник XII в. чималою мірою використав усну традицію; тимчасом як в инших випадках — і з цим усі згодні — уламки народніх переказів за цієї доби тільки контрабандою дістаються в писані пам'ятки. Та нехай така аномалія справді є. Чи-ж погоджується вона з широко спостережуваними фактами, як передаються культурні надбання.

Візьмімо самі-но літературні твори. Доля, що спіткала народню пісню, особливо з цього погляду показова. Так само як у Німеччині Minnegesang у XVII в. спустивсь у самісіньку гущавину народню, надавши їй словесного, фразеологічного апарата галантної лірики, отак і у нас народня пісня в XIX в. живилася сентиментальною лірикою, що її утворили поети з зверхньої класи у XVIII й на поч. XIX вв. Де-далі вона звужувала й обмежувала вживання традиційних давніх форм (відомих хоч-би з записів Р. Джемсових 1619-20 рр.) і сприймала нові, котрі більше відповідали й новому побутові, й новим смакам, що утворилися знов-таки на височинях культурного життя, а ширили їх співаники, починаючи від Чулковського й Новіковського.

Героїчний епос, що його давніш творено й співано при дворах князів та вельможного панства, спустивсь у народ уже в XVIII в., коли суспільні вершки їм більш не цікавились. Запевнювати, начеб-то досі всі суспільні верстви були єдині й мали спільні інтереси (як уявляли слов'янофіли) — ми не маємо жадної підстави: скрізь, де точилося життя, одбувавсь і природній процес — суспільство розшаровувалось по лініях домінантних інтересів.

Не з народнього вертепу склалася багата й різноманітна шкільна драма на Україні в XVII та XVIII вв., а навпаки, — вона запліднила народню творчість і викликала до життя спрощене, рівняючи до шкільного театру, приступного для небагатьох, вертепне дійство, що зробилася з нього улюблена народня розвага. Думи теж повстали в наслідок оцього руху літературних форм та підхідок згори вниз, а не навпаки.

Аналогічне з'явище постерегаємо й на долі вірувань у силу планет та природніх явищ: спочатку — скарб жрецької, ученої касти, вірування ці де-далі переходять в народ. У моїх студіях про Громники та Лунники

чимало зібрано відповідного матеріялу. Матеріял отой показує, що руські народні вірування й прикмети походять з писаних і до того перекладних пам'яток, що були спочатку надбанням культурнішої, зверхньої класи в давній Русі. Те-ж саме можна сказати й про сонники, та за це див. далі в коментарі до „Сну Святославового“.

Візьмімо медичну галузь. Після студій Флорінського, Демича та Змєйова про давні руські лікарські порадники, навряд чи стане хтось говорити про самобутню руську „народню медицину“: виявилося, що лікарські порадники, травники, зільники — це перекручені й застарілі нащадки західньо-европейських медичних книжок, поперекладуваних на московську мову від Івана IV-го. „Народніми“-ж вони поробились допіру аж тоді, коли попереходили з поміщицьких садиб, купецьких та священницьких домівок у гущавину народню; вона їх засвоїла, дещо, звичайно, перекрутивши. Отже й з'явилися вони перед очі історично непідготованому етнографові, як щось „самобутнє“.

Звернімось до зодягу. Давня Русь підо впливом Візантії намагалася використати її зодяги, як засвоєні тому чи иншому санові, так і звичайні. За ближчої до нас доби, в XVIII в. увійшло в народній обіг чимало, за що свідчать чужоземні гравюри, лубок тогочасний. Досить переглянути давні модні часописи XIX в., закордонні й російські, щоб переконатися в тому, як моди рухаються від культурнішої, міської людности в сільське оточення. „Летники“ й „сарафаны“, що за них місто давненько вже забулося, у північних повітах Новгородської губ. поширено було ще перед двацятьма — двацятьма п'ятьма роками. Геть аж до 1890 рр. село шило „дипломати“ („тепломаты“), що їх уживав міський зверхній шар за 1870 рр., то-що. Те-ж можна сказати й про музичні струменти, меблі, то-що.

Отже, коли ми приглянемось до з в и ч а й н о г о процесу, спостережуваного і в народньому побуті, і в народній творчості, то помітимо, що й речі, і сюжети, й елементи усної творчости поволі пересуваються в напрямку від шарів культурніших — до менш культурних, які поволі прилучаються до культури вищої. Отже, коли можна говорити про те, що „Слово“ „стикається“ з пізнішою народньо-поетичною творчістю, саме XVIII та XIX вв., то хіба в тому тільки розумінні, що „Сл.“ (та, мабуть, й инші схожі на нього пам'ятки України-Руси, котрі до нас не подоходили) впродовж віків безпосередньо або через низку наслідувань (згадаймо про Сказание і Поведание о Мамаевом побоище, Повість про Озів, повісті кн. Катирева-Ростовського про лихоліття) передавало свою поетичну фразеологію народній усній творчості,— та бо завсіди переймає, як узагалі будь-яка творчість ширших, мало культурних мас, що розвивається поруч творчости шарів культурніших.

Можна було-б одказати на це, що за певних епох народня творчість і собі впливала на письменство культурнішої меншости, отже спостережувано з'явище, саме зворотне тому, за яке ми сказали вище. Слушно; але це зворотне — завсіди потрібувало, щоб його попереду було ідейно,

свідомо обґрунтовано, завсіди бувало навмисне й штучно викликане до життя. А втім, навіть тоді, коли таке ідейне обґрунтування й було (прим., у слов'янофілів та народників) — не завернуло воно бігу російського письменства XIX в. назуспіт, до наївних творчих підхідок з давно зминулих часів. Не відродило воно вже померлі для культурних суспільних шарів естетично більш нечинні моменти літературної еволюції, прим. уламки давньої синкретичної поезії — танки, відновлення давніх сказань, наслідуючи їхньому словесному зодягові (як у Ремізова), то-що.

На підставі оцих-о міркувань, ми, бачучи, що „Слово" деталями своїми де-в-чому скидається на пізнішу народню пісню — можемо говорити хіба тільки про те, що народня усна традиція більш-менш стійко з б е р е г л а елементи давньої епічної традиції XII в., але в жадному разі не навпаки.

Мало не такі самі висновки, — тільки спитуючись инакше підійти до справи, — поробив і Вс. Ф. Міллер у своїй посмертній праці (Очерки р. нар. слов. III, 1924, стор. 26—31). Але-ж він силувавсь усе-таки підтримати гіпотезу про руську народню епічно-історичну поезію XI в., дарма що даних про ню в нас, на жаль, немає. Коли вона й справді була — вона існувала була у зверхніх суспільних верствах, а звідти вже геть-геть згодом спустилася в широкі народні кола. Отаким-о шляхом звичайно й простує історія.

§ 11. Поганські боги в „Слові".

Доля слов'янської мітології дуже сумна. За цілком застарілі можна вважати не то давні праці, написані ще за часів, коли студії над цією стороною побуту давніх слов'ян не було поставлено на науковий ґрунт, ба навіть праці, котрі повстали підо впливом теорій німецьких мітологів другої половини XIX в. Такі статті Буслаєва й велика праця Афанасьєва „Поэтические воззрения славян на природу" I—III, 1865—69; знов-же безнадійно застаріла книжка Фамінцина, „Божества древних славян" 1882 р. і ті дані, що їх знаходимо у G. Krek'a в його „Einleitung in die slav. Literaturgeschichte" 1874 та 1887 р. Спробувано розібратися в давніх теоріях, як напр., бачимо це в статті В. Мочульського, „О мнимом дуализме в мифологии славян" (Рус. Фил. В. 1889, кн. 2, стор. 153—204); такий самий характер мають статті Ягічеві в Arch. f. sl. Phil. — „Mythologische Skizzen" (IV В.; IX, стор. 168 і дд.). Року 1891 H. Máchal у книзі: „Nakres slovanského bajeslovi" спробував був підсумувати, що знає наука про давні вірування слов'янських народів. Року 1908 за редакцією й з додатками проф. Шляпкіна вийшов між люди російський переклад „Слов'янської Мітології" Л. Леже, — й свого часу дуже далекої від ідеала наукової роботи. Безпосередньо руської мітології, оскільки її репрезентують літопис, слова огудні („обличительные") й „Сл. о п. Іг.", стосуються статті Владімірова (Пам. учит. лит. III, 1897 р.), додані до стародавніх повчань про поганські звичаї на Русі. Те-ж самісіньке важать і стаття Коршева „Владимировы боги" у XVIII т. Сборника Харковск. Ист.-Филол. О-ва („Пошана") 1909 р. Жадної наукової ваги не має ст. Сребрянського „Мифология Слова о п. Игор." в „Изв. Ист.-Фил. Инст. кн. Безбор." XV, 1895 р. Цікаві думки подибуємо в низці дрібних статтів Соболевського (Жив. Ст. и Мат. по археол. и филол.), Погодіна (Ж. Ст. 1911 р., стор. 425), Brückner'a (Mythol. Studien, Arch. f. sl. Phil. XIV); надто пильно зібрано й по-різному освітлено дані про богів, згадуваних у „Сл. о п. Іг.", у працях Е. Анічкова „Язычество и древняя Русь", 1914 р., розд. 14-ий, і М. М. Гальковського „Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси" (т. I, Харків, 1916 р.; II М., відб. з Зап. М. Арх. Инст. XVIII); на жаль, ця остання праця не надто критично ставиться до своїх джерел, знов-же й не самостійна вона. Корисну систематичну працю дав фінський учений

В. Мансікка, Die Religion der Ostslaven, I, 1922. Тільки-ж, на жаль, він розглядає переважно джерела щоб відтворити слов'янську мітологію.

У „Слові" згадано про таких богів руських слов'ян: Дажьбога, Велеса (Волоса), Стрибога та Хорса, що́ й примусило декого з коментаторів бачити в авторі „Сл." особу, більш-менш причетну до стародавніх вірувань. Та були й такі, котрі гадали, що богів згадувано тільки як риторичну окрасу, от-як ми зустрічаємо це в класичній літературній традиції. Цей погляд спочатку навіть переважав, але від Буслаєва почато надто енергійні студії в царині давньо-руської мітології. Буслаєв (Москвит. 1845 р. № 1, Крит., 29 — 40) у великій своїй рецензії на працю про „Сл." Дубенського, закидав цьому вченому, що той не досить уважливо поставився до слідів давньої мітології й до народніх вірувань, котрі відбилися в „Сл." Йдучи за Буслаєвим мітологічна школа (надто Афанасьєв у цит. творах) звернула увагу на мітологічний бік „Сл.", де що часом навіть перебільшуючи. Вона гадала, начеб-то з автора „Сл." був поганин і цим, мовляв, і можна пояснити сліди „народньої поезії", що ніби дуже в „Слові" одбилися. Про неї вже була мова, а тепер звернімось до „мітології". А втім не всі зачарувалися Буслаєвським стилем та його збудуваннями. На його фантазії непогано, як на той час, одповів Дубенський (Отеч. Зап. 1845 р., № 6, Смесь, стор. 105 і дд.); не подаючи більших цитат з цієї одповіди, наведемо найґрунтовніший аргумент: „разве поэтический способ описывать предметы и средства украшенного слова — мифология?" Добачати в порівнянні „полечю зегзицею" ознаку перевертництва це, звичайно, пояснiння силуване. Знов-же ніяк не випадає припускати, начеб-то найвища суспільна класа вірила в давніх богів ще наприкінці XII віку, адже цілісіньких двоє віків зминули вже відколи Україна-Русь навернулася була до християнства. Отже навіть кн. В'яземський, дарма що він залюбки як-найфантастичніші гіпотези будує, і той у своїх „Замечаниях" (стор. IX) висловивсь у тому розумінні, що на підставі самих-но згадок про Хорса, Стрибога, Дажьбога не можна вважати автора „Слова" за поганина. Як і Дубенський, Вс. Міллер уважав, що згадки за цих богів — це звичайнісінька собі літературна окраса. Автора „Сл." він уявляв як християнина, що, звичайно, не визнає поганських богів і згадує за їхні ймення так само, як-от письменники-класики XVIII віку згадували за Аполлона, Діяну, то-що. Після цього в літературі про „Сл." позначаються два виразні напрямки: одні вчені обстоюють мітологічний погляд, інші — й таких більшина — обстають за думкою, що її особливо різко висунув Дубенський.

Барсов (I, 341 і дд.) порівнював поетів XVIII в. до автора „Сл.": оскільки вони „были далеки от до-христианского язычества и чужды его миросозерцания, настолько автор ‚Сл'. был к нему близок и, состоя в церкви, в мире своих верований мог носить сочувствие к преданиям эпической старины"...; „мифологические имена в ‚Сл'. так внутренно соединены с его содержанием и формой, что памятник до сих пор не только не устарел, но, напротив, все больше и больше, как эпическое

произведение, открывает своих достоинств и увлекает своим изяществом. Это всего лучше показывает, какая бесконечная разница между христианским поэтом XVIII в. и автором „Сл.“ — христианином XII в. Если для первого имена божеств были лишь только риторические узоры, бьющие внешним блеском, то под пером последнего они отражают свою жизненность и являются, как светочи эпического предания, и потому в течение целых веков не перестают производить истинно художественное впечатление“. Барсов вірить, що автор „Сл.“ „не потерял сочувствия к эпическому преданию, хотя и не разделял полной веры в языческих богов“. Через те Барсов, мабуть, ладен зарахувати і цього автора до розряду „двоеверных“ людей, котрі прилучилися були до християнства, та не порвали остаточно й з поганством. Може таке толкування й скидається на правду, психологічно й естетично, але-ж, на жаль, не можна зібрати жадних документальних даних, ба навіть хоч трохи твердих аналогій, щоб його довести. А втім за Барсовим пішов і Сребрянський у згаданій вище статті р. 1895, де він силується довести, начеб-то з мітології душа „Слова“. Не вчитавши до пуття його тексту, він запевнює, що в „Сл.“ саме бозькі ймення та сполучені з ними вірування — то, буцім-то, „старые словеса“, уламки старовини. Автор мав поганський світогляд (стор. 15). „В ‚Сл.‘ автор несомненно считался с фактом двоеверия, двоеверного суеверия и воспользовался им для более наглядного, осязательного изображения фактов в их причинах и следствиях“ (стор. 16). Оці „старые слова“, — гадає Сребрянський, — „языческая одежда, вводимая автором в свое создание, нисколько не мешает автору стать в ‚Сл.‘ наряду с летописью: эта старая одежда далеко не элемент фантастический, это те же и притом не оцененные для нас факты старины, это сама седая старина, художественно воссозданная автором на основе современного мировоззрения, и для современников автора эти старые слова являлись не капризным порождением фантазии автора... а необходимым историческим фоном, полным жизни и значения“ (стор. 18). Ці швидше заплутані, аніж обґрунтовані надпоривні розчулення можна резюмувати так: двовірний світогляд автора „Сл.“ спричинивсь до того, що він не то згадав у своїм творі за поганських давніх богів України-Руси, а й виявив, що він у цьому одностайний з своїми сучасниками. І це не вважаючи на те, що вже 200 років зминуло, відколи Україну-Русь охрещено. Думки цих мітологів твердо були загніздилися в звичайному притулкові застарілих гіпотез — у шкільній літературі, та за неї ми не згадуватимемо.

Йдучи за Вс. Міллером — Каллаш, констатуючи, що зверхні класи на Україні-Русі наприкінці XII в. було вже дуже похристіянізовано, гадає, що „имена богов в нашей книжной поэзии XII в. могли иметь чисто условное значение, как Аполлоны, Музы, Зевсы западно-европейского классицизма“. Своєрідна генеалогія, що виводить князів од богів — повстала підо впливом не чого як письменства (Юбил. сб. в честь Вс. Миллера, стор. 343). Найкращі університетські підручники підтримують цей

погляд. Акад. Сперанський в Ист. др.-р. лит. (вид. 3-тє, 1921 р., стор. 117) уважає згадки про богів „лишь поэтическим материалом, но не элементом верований“ і далі, відповідаючи мітологам, котрі обставали за иншим поглядом, отак пояснює: „поэтическая сторона ‚Сл.‘ основана на пережитках языческих народных верований, которые здесь уже являются не как таковые, т.-е. не как верования, а как поэтические образы. изобразительные средства“ (стор. 361). Акад. Істрін у своїому „Очерке ист. др.-р. лит.“ р. 1922 зовсім навіть не згадує за це спірне питання. Проф. Петухов спитується йти середнім шляхом, що погоджує обидва погляди. Він певен, що з автора „Сл.“ „двовірник“, а тому, на його думку, „присутствие в ‚Сл.‘ таких имен, как Дажь-бог, Хорс и Велес, должно быть об'ясняемо именно указанной (але не доведеною. *В. П.*) наличностью мифологического мировоззрения; это не было ни язычеством автора книжника, ни простой риторической фигурой, подобно позднейшим ложноклассическим Зевсам и Аполлонам XVIII века, что̀ хотели видеть у автора нашего ‚Слова‘ скептики вроде Сенковского“.

Найостаннішими роками особливо збільшився інтерес до слов'яноруської мітології, зокрема що-до богів, згадуваних у „Слові“. Їми цікавляться Анічков, Гальковський і Мансікка, доходячи не цілком тотожніх наслідків.

Мансікка, студіюючи слов'яно-руську мітологію, в своїй, вище згаданій праці не проминув і мітології „Слова“. Він і собі гадає, що мітологічний матеріял його „не заслуживает полного доверия“. Тільки-ж не через те, що, — як гадає Л. Леже, — з „Слова“ підроблена пізніша пам'ятка („Слав. Мифология“, рос. перекл. 1908 р., стор. 191), але тому, що цей матеріял „искусственен и внесен в ‚Сл.‘ под влиянием литературных образцов, ради риторических целей и украшения слога. Случайно вспомнив некоторые древне-русские языческие имена, автор ставит их в зависимость, которая нам кажется совершенно произвольной“ (стор. 286 — 7). Автор „Сл.“ — „верный поэтическим правилам и традициям, для украшения слога воспользовался именами отечественных богов“ (стор. 282). Окраса ця повстала підо впливом якихось літературних зразків, котрі до нас не подоходили. Але чом автор так відважно вживає йменя поганських богів у християнській пам'ятці? Ми знаємо, що за перших віків християнства — і проповідувачам його й прозелітам давні боги видавалися за нечисту силу, оберталися в свідомості новонавернених християн у чортів. У автора „Сл.“ цього не бачимо. І пояснити це можна двома причинами. Перша — це те, що зминуло вже двоє віків, одколи Україна-Русь хрестилась, питання про давню поганську релігію вже не було таке дошкульне, отож, зрозуміло, й до давніх богів вища в давньо-руському суспільстві верства ставитись, як колись, вже не могла. По-друге — письменство тогочасне охоче витолковувало давні міти в розумінні евгемеристичному; на це звернув увагу Е. В. Анічков у своїй розвідці „Язычество и древняя Русь“ (1914 р., стор. 329 і дд.). Поганське минуле зробилося вже надбанням історії; з богів — не чорти

й не потвори. У літопису (1114 р.), слідом за Хронікою Малали, утворюється своєрідна генеалогія: з якогось царя-коваля Сварога — батько Дажьбогів, з цього й собі цар; ідолів їм позводили в ім'я „бывшего царя“. В „Хожденіи Богородицы по мукамъ“ (XII в.) згадано про слов'янських богів — і тут знову довідуємось, що люди „человѣческіе имена— Трояна, Хърса, Велеса, Перуна на богы обратиша“. В „Откровеніи св. апостолъ“, що його напевне знало вже слов'янське письменство XII в., читаємо, що люди по-дурному вірили в багатьох богів — „Перуна и Хорса, Дыя и Трояна“ — „ибо яко то человѣци были сут старѣйшины: Перунь въ елинѣхъ, а Хорсь въ Кипрѣ, Троянь бяше царь в Римѣ, а друзіе другде, ну добріи мужи бяху, а друзіи разбойници“ (М. Соколов, Мат. и зам. по стар. слав. лит. I, 58). З Хроніки Амартолової, відомої на Україні-Русі вже в XI в., стародавній читач довідувавсь, що „служительници нечествию человѣкы сѣхъ еще живомъ сущемъ, другыя же и по смерти богы нарекоша...; еще же и сущимъ у нихъ княземъ чести ради наченъшемъ, ли страха ради томительствия ихъ, яко богы почтоша, яко въ Критѣ сый Зевесь почтенъ быть, а сый въ Аркадии Ермій в Индии Дионусъ...“ усі вони — „не суть бози, но грѣшнии человѣци“... (Истрин, Хрон. Г. Амартола, I, стор. 61 — 62). Так самісінько гадали й західні середньовічні історики, що не церемонились, будуючи, прим., генеалогію англосаксонських королів; отак-о гадав і автор „Сл.“, взиваючи „поборающих за христианы на поганые полкы“ князів та дружину — Дажьбожими внуками, адже він не добачав у цьому жаднісінької нечести. Тут — відповідь Леже, на його прим. стор. 105.

Згадує за давньослов'янських богів, зокрема українсько-руських і акад. Е. Ф. Карський, та він іде второваною стежкою (Белоруссы, III, ч. I, стор. 33 — 37). Про Володимирових богів знаходимо дещо і в Історії України-Руси акад. М. С. Грушевського, т. I. 1911 та инш. Своєрідну супроти вчених мітологів думку висловив Г. М. Барац у книзі „О составителях Повести временных лет и ее источниках, преимущественно еврейских“ (Берлін, 1924, стор. 151 — 155, § 25). Вже в праці „Библейско-агадические параллели“ р. 1908 Барац доводив, начеб-то боги, згадані в літопису під р. 980, це — „языческие божества Вавилоно-Ассирийского, Ханаанского и Финикийского происхождения“, що назвиська їхні „занесены из библии“ і що „летописное сообщение о постановке будто бы Владимиром на Киевском холме, кроме идола Перуна, еще шести других кумиров, которым приносили человеческие жертвы, — книжный вымысел“. Але цього автора вчені не підтримали. А втім, у своїй останній, вже посмертній, книзі Барац полемізує з ученими, котрі його знаходи нехтують, далі-ж подає такі гадки про богів, згадуваних у „Слові“: 1) Стрибог= Истр-бог, Istar, Astarte, Aschtar, жіночий зачин Баалів. 2) Дажьбог=Філістимський бог Dagan, по-арабському Даджун=той, хто дарує небесний дощ, Дощівник. 3) Велес — глоса до йменя „Перун“. Велес=семітичний Баал, Бел, усесвітній володар, сонячний бог, що обдаровує людей світлом,

полум'ям, родючістю. Ці оригінальні здогади такі своєрідні, що ми, відокремивши їх, далі за них не згадуватимем.

Але звернімось до богів, згадуваних у „Слові".

І. Волос-Велес. Літопис згадує про „Волоса, товарячого бога" двічі: перемігши Олег та його мужі Греків, „по Рускому закону кляшася оружьемъ своимъ, и Перуномъ, богомъ своимъ и Волосомъ скотьемъ богомъ, и утвердиша миръ" (Лавр. р. 907, с. 31, Ип., ст. 23); у Святославовому договорі з Греками, р. 971: „да имѣемъ клятву отъ Бога, въ него же вѣруемъ, в Перуна и въ Волоса скотья бога, и да будемъ золоти яко золото и своимъ оружьемъ да исѣчени будемъ" (Лавр., с. 72; Ип., ст. 61). У Жит. кн. Володимира: „а Волоса, егоже именоваху яко скотіа бога, повелѣ в Почайну рѣку вьврѣщы..." (Торж. XVI в. Сб. в пам. 900-летия крещ. Руси р. 1888, стор. 26). В апокр. про те, як Богородиця ходила по муках, якийсь слов'янин уставив згадку про „Хорса, Велеса, Перуна" (рук. XII в., вид. Срезн., X т. Изв. 2 отд. И. Ак. Н.). У житії Аврамія чуд. Ростовського читаємо, що при ньому „чюдьскый конець поклонящеся идолу каменному Велесу". Мандрівний старець застав Аврамія, як він тужив „близъ многострастнаго сего идола Велеса"; Аврамій дорогою дістає від страшного мужа „благоговѣина" наказа: „иди, старче, возми сію трость и возвратися и приступи ко идолу Велесу, изботи его тростию сею во имя Ивана Богослова и будетъ ти въ прахъ оканный" (Вел. Чет. Мин. м. Макария, 29 жовтня ст. 2025 — 27).

У літопису „Волосъ" відомий також у розумінні „св. Власій" (П. С. Р. Л. III, 19). Це давненько вже відзначив Костомаров (В. Евр. 1873, лютий, стор. 585): „томь же лѣтѣ (1187 р.) преставися игуменъ Моисѣй у св. Богородиця Антоновѣ монастыри, и поставиша на месте его Волоса" (Новг. I, с. 161), себ-то Власа. Той-таки літопис згадує, що р. 1230 „Волосъ Блуткиничь" забитий на вічі (с. 234). Мабуть, „Волоса скотьяго бога" і св. „Волоса" (Власа) ототожнено тому, що св. Власа мали за оборонця отар, як висловлюється Іван Геометр (X в.), „βοῶν φρουρὸς μέγας" (Соболевский, Р. Ф. В. XVI, 185 — 7; Máchal, 34): український народ, знов-же й росіяни, болгари та чехи і досі инакше його й не уявляють. Додамо, що в Новгороді храма св. Власові за переказом збудовано на місці, де був ідол Волосів (Погод. Др. р. История, II, 637). Мабуть чи не відгук віри в це синкретичне божество маємо в повір'ї про те, що йому годиться заплітати бороду: „в южной Руси случалось мне", — пише прот. С. Сабінін,—„видеть собственными глазами, что благоговейные старушки перед жатвою завивали Волосу бороду, т.-е., собрав горсть колосьев и, не вырывая их из корня, перегибали их и завязывали в узел в знак того, чтоб рука жницы уже не касалась до них" (Ж. М. Н., Пр. 1837 р., жовтень, ч. XVI, стор. 80). Зазначувано місцевості, котрі звуться „Волосово" (недалечко Ленінграда й поблизу м. Володимира).

Головне, що стоїть на перешкоді, як пояснювати йменння „Волосъ-Велесъ", це те, що не можна вивести їх одне з одного або з якоїсь

одної первісної форми. Форма „Велесъ“ добре відома південним та західнім слов'янам: у Болгарії місто „Велесъ“, у Босні — гора Велесова; але вивести його з „Власія“ або „Влѣса“ не можна, бо південні слов'яни не знали повноголосої форми, а форми „Влѣсъ“ у пам'ятках немає, є тільки „Власъ“. Оцю перешкоду відзначають і Máchal, і Леже, і Корш. У чехів veles—нечиста сила, дідько—трапляється вже в прикладах XIV—XVI вв. Наближувати ці ймення до сканд. Volsi=Priapus теж не випадає (Леже 99); тільки-ж ще Ґрамматін прирівнював „Велеса“ до латиського vels=біс (стор. 156); Леже — до литовського velnas=дідько; за даними словника Юшкевича — „velé в языческие времена — душа праведника“, у Куршата vélès — примари померлих, а це, як бачиться, пережиток якоїсь давнішої уяви. Либонь чи не споріднений з коренем vel- корінь vol-, звідки *vol-sъ і загалнослов. vъlchvъ, цксл. влъшьба. Може, півд.-слов. і зах.-слов. „Велесъ“ звязано з литовським vélès. Та це само-но здогади, знову-ж як здогад і те, що акад. Корш ставить його поруч національної кельтської назви Walch, звідки начеб-то загальнослов. *волхъ, а так само діялектичні *veleh-, *veles- і *valah-, *valas- („Пошана“, стор. 51 — 57). Гальковський (I, 28 — 30) висловлює сумнів, чи-ж справді можна покладатися на Житіє Аврамія Ростовського, як на свідка про те, що Велеса шановано в Ростові, ба й узагалі для історії перших років християнства в Росії: праці Кадлубовського (Очерки по ист. др. лит. житий свв. 1902, стор. 12 і дд.), Ключевського (Др. р. ж. св. как истор. источн., 1871 р.), виявивши анахронізми й літературні джерела цього житія (жит. Иоанна Богосл. і Авраамія затворн.), чималою мірою похитнули віру в те, що свідчення цього джерела багато важать. Що-ж до ім'я „Волосъ“, то Гальковський виводить його з індоевр. кореня *vel-, звідки литов. velis — небіжчик, vele — душі померлих. З Велеса був попервах дух предка, що дбав за хатню худобу (= домовик), звідки — „скотій Бог“; але, як вище ми відзначили — р. „Волосъ“ та болг. „Велесъ“ не тотожні. А втім, здається, треба погодитися з проф. Фарнелем. Він категорично запевнює, що геть-усі спроби етимологічно пояснити значіння давніх божеств були марні (Cults of greek states, р. 1900, I, 4 — 5). Мансікка, в своїй новітній праці (Die Religion d. Ostslav. I, 1921, див. покажчик) спитується по-новому розвязати питання про Волоса-Велеса. Він так пояснює обидва ці ймення: ім'я „Волосъ“ це народня вимова християнського ймення „Св. Власія“ або Власа, що дісталося на Україну-Русь з Болгарії. До св. Власа, що його й на образах малюють з кіньми та рогатою худобою, моляться підчас епізоотій і шанують його, як оборонця худоби, в Німеччині, Франції, Англії, Болгарії, Сербії, Чехії. Отож тим, що ймення бога Волоса й св. Власа плутали, і пояснює Мансікка той факт, що ймення цього бога немає серед Володимирових богів у літопису під 980 р.: мабуть, літописець, котрий працював у XII в., уже не вважав його за поганського бога. Що-ж до „Велеса“, то тут міркування Мансіччині новіші, але менш вдалі: вимову „Велесъ“ він має за особливість південної вимови, гадаючи, що на півночі вимовляли „Волосъ“. Оцією українською

вимовою він пояснює „Велеса“ і в „Сл. о п. Іг.“, і в „Хожденіи Богородицы“ і... в (безперечно великоруському) житії Аврамія Ростовського. Дальші міркування М. — про те, що Волос і Велес тотожні з біблійним Ваалом (пор. і Belial, Βελίας — Βῆλος) Веельзевулом — засновано на випадковій схожості в Гелен. літ., де єсть розділ „О Ангенорѣ и Велесе“ (грец. Βῆλος). Слушніші здогади Коршеві про „Велеса“ в збірн. „Пошана“ (57 — 58): „если ‚Велесъ‘ было формой не русской, а свойственной западным и юго-западным славянам, то употребление ее в ‚Сл. о п. Иг.‘ наперекор летописному преданию доказывает полную искусственность помещения этого имени в произведении книжного песнотворца XII в., куда оно зашло, конечно, книжным путем и при том не из русского источника, а из полугреческого, в котором только и можно было найти ‚скотья бога‘ в качестве аркадского Пана, изобретателя цевницы. Далеко же стояло тогдашнее высшее общество от ‚смердов‘, если дружинник из грамотных не знал того бога, память о котором сохранилась в крестьянском быту чуть ли не до XX века (т.-е. Волоса)“. Трохи инакше пояснює те, що в „Слові“ згадано за „Велеса“ тотожнього з „Волосом“, Е. В. Анічков (Язычество и др. Русь, 1914). Він одкидає думку, начеб-то геть-усі слов'яни шанували богів, згадуваних у літопису, і, йдучи за Ключевським, має Волоса за „скотьяго бога“, або бога багатства, мінових вартостів (адже худоба й гроші були тоді синоніми). Він доводить, що „В. — ‚скотий бог‘ — бог всей Руси, но только Руси торговой, именно той, что вместе с князьями или под князьями совершала на Византию набеги либо гостинные поездки“... (стор. 312). Запевнюючи, начеб-то давньо-руські письменники з евгемеристичного погляду пояснювали давні міти, Анічков одзначає, що в такому розумінні здебільша пояснюють міти і патристичне письменство, і середньовічні західні історики. Вони залюбки приставали на те, щоб уважати, напр., Одина не за бога, а тільки за великого предка царів, уславленого й убожествленого від нащадків. Викликуючи „чи ли въспѣти было, вѣщій Бояне, Велесов внуче“..., автор „Сл.“ користувавсь „каким-то установленным среди истолкователей древнерусской мифологии генеалогическим построением, согласно которому Велес, или Волос, ничто иное, как родоначальник Бояна, а может быть и вообще баянов“ (стор. 336 — 7). „Некогда стояло капище Волосу в Киеве на Подоле; нечестивая Чудь поклонялась каменному идолу Волоса в Ростове; его звали ‚скотьим богом‘, и в летописи записаны клятвы языческой Руси при заключении договоров с Византией тем же богом. Но Волос вовсе не бог какой-то, и не демон, как думали еще недавно ‚новые люди‘ (новокрещеные) из принявшей христианство Руси; это — знаменитый человек, по недоразумению возведенный в боги“ (там-таки).

Ось як розуміють Волоса-Велеса новітні розвідки, що розглядають богів, згадуваних у „Слові“. Чи-ж справді можна ототожнювати дві назві цього бога, а чи ні, цього ми не спитуватимемось розвязувати. Ми згодні пристати на думку Анічкова, але з застереженням Коршевим,—

а саме, що автор „Сл.“ вживав ім'я Велесове за-для штучного риторизму, авже-ж і він і його читачі вже не мали Велеса за демона або нечисту силу, що не погоджується з християнським світоглядом. Мабуть, як гадає Анічков, культурні люди XII віку вже уявляли Велеса як книжника, родоначальника піснетворчости, щільно звязаної за дружинного побуту з розкішшю бенькету (стор. 337).

2. Дажьбогъ. Згадку про Дажьбога знаходимо в південнослов'янському перекладі Хроніки Йвана Малали, у глосі, доданій до першого розділу другої книги: „царствова Египтяномъ сынъ его (Θеоста-Гефеста) Солнце именемъ, его же наричють Дажьбогъ, седмь тысящь 477 дній“, „Солнце же царь, Сынъ Свароговъ, еже есть Даждьбогъ, бѣ муж силенъ“ (В. М. Истрин, Хрон. И. Малалы в слав. пер., кн. 2, стор. 29);... „рече Омиръ творець о нѣмъ, акы Дажьбогъ, рече, обличи Афродиту, блудящу съ Аріемъ“ і „По умертвіи Дажьбожи, сына Сварогова“... (стор. 30). Уже р. 1851 кн. Оболенський (Лѣтоп. Переяславля-Суздал., стор. XXII), слідом за Шафариком одзначив це місце в Малали, показавши, що його запозичив Іпатський літопис (с. XVI), де під р. 1114 читаємо: „по семъ царствова сынъ его именемъ Солнце, его же наричють Дажьбогъ“... і „Солнце царь сынъ Свароговъ, еже есть Дажьбогъ бѣ бо мужь силенъ“ (Іп. ст. 279). Опріч того, у Пов. врем. лет, під р. 6488 читаємо ім'я Дажьбожеве серед инших ідолів, що їх позводив був кн. Володимир: „и Хоръса и Дажьбога и Стрибога“... (Ип. ст. 67; Лавр. с. 77). В одному виявничому слові: „А друзии вѣруютъ въ Стрибога, Дажьбога и Переплута“ (Слово св. о. н. Іоан. Злат., „Пам, уч. лит.“ III, стор. 238). Окрім того, „Дажьбога“ знаходимо в проложн. житії Володимира — короткому й поширеному (Сборн. в пам. 900-летия крещ. Руси, Київ, р. 1888, стор. 29, 31).

Бодянський зазначив, що цитата з Малали є в Пролозі Московської Синодальної друкарні, мабуть, у житії кн. Володимира (Чт. О. И. и Др. Р. 1846, № 2, 19—20) й доводив, що Хорс і Дажьбог це різні назви одного бога. Огоновський (1876 р., стор. 66), пояснюючи вираз „Сл.“ — „погыбашеть жизнь Д. внука“, не вважав цього за щось дивне, бо стародавні народи вели свій родовід звичайно від богів. Саме ім'я богове — Огоновський, в згоді з Міклошичем та Ягічем, толкує = „dispensator divitiarum“, себ-то, як Máchal (Nákres, 1891 р., стор. 31), — „бог дарівник“, „бог подавець“. Л. Леже (Слав. Мифол., стор. 102—105) наводить цитати з літопису й порівнює Д. з грецьким Ἥλιος; з нього бог достатку, той, хто дає багатство. Корш („Пошана“, стор. 52—54), переглянувши літописні свідчення, вважає Дажьбога „мифологическим выражением всех сил и действий солнца, отчасти расширенных, но и лишенных первоначальной конкретности путем метафорического толкования“, а далі — бачить у Д. „нечто в роде жизненного начала, обусловливающего происхождение и существование человечества вообще и Русичей в частности“ (стор. 54).

Як гадає Анічков, — автор „Сл." уже не плутав давнього слов'янського Д. з нечистою силою, а бачив у ньому родоначальника, чи то Русичів узагалі, чи зокрема — кн. Ігоря: „внук Дажьбога — nomen gentis", ім'я збірне (стор. 338). Мансікка не насмілюється запевнювати, що ім'я Дажьбогове — справді збігається з поняттям — „бог Сонця"; походження цього слова свідчить, що слов'яни могли запозичити в своїх південних та східніх сусід (пор. давньо-перс. baga, Berneker, Etym. Wörterbuch). Нідерле (Život starých slov. 111) і Ягіч (Arch. f. sl. Ph. V, 3) першу частину „Дажьбога" за традицією мають за наказовий спосіб од дієслова „дати" й пояснюють: „deus dator". З ними погоджується й Мансікка: перша частина це наказовий спосіб од дієслова „дати"; „имя Дажьбога можно считать специальным эпитетом бога, высшего существа, когда это последнее выступает в роли милостивого бога, deus dator" (стор. 394, 73). Годі казати, як важко довести, начеб-то ім'я Д. повстало через сполучення наказ. спос. од дієсл. „дати" з іранським „baga"; згадаймо ще за гіпотезу, висловлену давніш (її підтримали Огоновський та Корш): перша частина слова походить од іранського (за Коршем) кореня dagh = пекти, палити (за Огон. — двн.-інд.). Коли так толкувати Д., то з нього бог огню, а це ближче до того значіння, що надають йому Хроніка Малали й Літопис. Бувши спочатку сонячним богом, Дажьбог наприкінці XII в. у свідомості Русичів обернувсь у далекого їхнього предка, що його колись убожнили нащадки, котрі ще не знали християнської віри. Цю думку я маю за цілком можливу.

3. Хорсъ. Про Хорса читаємо в Пов. врем. лет під р. 6488 (Ип., Лавр., Новг.) серед инших богів Володимирових; згадано за нього — у Пролож. житіях кн. Володимира — коротенькому (у Прол. Типогр. библ. XIV в., № 368 — „изби вся идолы, Перуна, Хърса"..., у Прол. р. 1383, № 367 тієї-ж бібліотеки.—„Хурса". Див. Сборн. в пам. крещ. Руси, стор. 29) і поширеному („Хорса", Торж. Рум. муз., № 435; там-таки, стор. 31). За „Хърса" згадувано в інтерпольованому „Хожд. Богор. по мукам" XII в. поруч Велеса, Перуна, Трояна. У Паис. сборн. XIV в. ганьблять тих, хто вірує „в Перуна, і в Хорса" (Пам. учит. лит. III, стор. 224; инша редакція Слова, стор. 226); у „Слове св. Григория Богослова": „и нынѣ по украинам молятся ему, проклятому богу Перуну, Хорсу, Мокоши"... (там-таки, стор. 235; вар. стор. 234—„Хърсу"; у „Сл. св. о. н. Іо. Злат"— „Хурсу", там-таки, стор. 237). В „Откровеніи св. апостолъ": „И да быша разумѣли многии человѣци, и в прѣльсть велику не внидуть, мняще богы многы: Перуна и Хорса, Дыя и Трояна"... (Лѣтоп. р. лит. V, від. 2, 5) і далі: ...„то человѣци были сут старѣйшины... Хорсь въ Кипрѣ". У „Бесѣдѣ трехъ святителей": „два ангела громная есть, елленскій старецъ Перунъ и Хорсъ жидовинъ"... (Р. Ф. В. XXXV, стор. 234). В уставі св. Сави — таке запитання: „ли молилася еси виламъ, ли роду і роженицамъ и Перуну и Хурьсу"... (Горчаков, Отч. о XVI присужд. нагр. гр. Уварова, стор. 135). Máchal (згад. твір, стор. 32), ґрунтуючись на цитатах з „Сл. о п. Іг.", уважає Хорса за сонячного бога, слідом за Бодянським,

Іречком, Креком та Ягічем, що ототожнювали його з Дажьбогом. Слово „Хорс“ трапляється як ім'я власне у сербів, але звідки воно взялося — невідомо. Леже (стор. 101) гадає, що на „Сл. о п. Іг.“ (його він має за підробку) покладатися не можна. Він уважає за невдовільну Крекову гіпотезу (стор. 391) про те, що Х. походить з іран. Khor, Khores, Khoreš. Натомість він пропонує виводити ім'я цього бога від грец. χρυσός (золотий), тоб-то той, кого визолотили грецькі ремісники, що їх під той час у Київі було багатенько (стор. 102). Корш („Пошана“, 52), цитуючи літописа р. 980 про ідолів Володимирових, нагадує за авестське hŭarĕ, середньо-перс. chŭaršet або churšēd, ново-перс. хуршед з заміною у стародавніх ясів š на s. За Коршем, з Х. сонячне божество, що вособлює саме світило.

Анічков гадає, що... „ни откуда не следует, чтобы Хърсъ был богом солнца: ‚Великий Хорс‘ „Слова“ есть nomen gentis, а отсюда — nomen loci Хърсъ, т.-е. та обширная местность, где поклонялись Хърсу, а ее пробежал Всеслав в одну ночь“. Покликуючись на мовознавців, котрі вважають слово Х. за тюркське (?), Анічков гадає, що це був бог Торків, а до слов'яно-руського пантеона включено його з міркувань політичних (стор. 341). Пояснінння це просте, але малоймовірне, бо його не можна довести. Для Мансікки (стор. 285) не зовсім ясно, чом тут треба вбачати персоніфікацію сонця. Та нам здається, що инакше, правдоподібніш пояснити — в межах, що їх дає „Слово о п. Іг.“, — мітологи досі не потрапили.

Новітня гадка В. Д. Смірнова, що ототожнює „Хърса“ з м. „Кърчевомъ“ (Керчю)—по-турецькому „Карши“ (Виз. Врем. XXIII, 1923, стор. 71—2), нехай з неї, як гадає цей вчений, і своєрідний східній каламбур— цілком неможлива, бо надто надумана й штучна.

4. Стрибога знаходжувано в літописному оповіданні про Володимирових богів (р. 980), далі — у „Сл. о п. Іг.“ Máchal (стор. 70) цитує ці джерела, зазначає, що існує народнє повір'я про „батька“ вітрів, переказує Афанасьєва (Поэт. Воззр. I, 311) — про вітер, котрий бере подобу старого чоловіка; покликується на непевне повідомлення Чубинського (II, стор. 3), начеб-то в українців — „батько вітрів“ мав дванацятеро синів, що втопилися в морі, чому відповідає у словенців, краль ветров“. У лужичан — буревій = чортячий танок: хто вкине в нього ножа, скропленого св. водою, той заб'є дідька, а на ножі буде кров (Афан., I, 261; Жив. Стар. 1890, I, 118). Леже повторює літописне свідчення. Огоновський (стор. 57) пропонує пояснити „Стрибогъ“ із Стриб-богъ, ставлячи поруч корінь *strib=recreare, стрьблъ=fortis, стриб-ати=saltare; отже, це бог, що очищує повітря, віджившює природу. Ягіч уважає, що назва С. походить з дієслова стерти (лит. styrieti, нім. er-starren—задубнути з холоду). Йдучи за Сребрянським (Изв. Ист.-ф. Инст. XV, 32), що виводив ім'я С. з „стирати, знищити“, Зеленін і собі толкує: Стрибог = Сътрибог, бог, котрий нищить, бог війни (Изв. ОРЯС, 1903, кн. 4, стор. 268). Спитувано пояснятн і з давньо-нім. strīt — що те-ж саме визначає, але

всі ці етимології мало ймовірні. В. Петр порівнював С. з грецьким Гермесом та інд. Sarameyas (Изборн. Киевск. в честь проф. Флоринского, 1904, стор. 107 і дд.), але його міркування не надто переконують. Корш („Пошана", стор. 58), зацитувавши літописа, робить висновок, що С. одповідав грецькому Еолові. Мансікка відмовляється пояснювати першу частину назви С. з слов'янських мов, але зазначає, що на Вологодщині відомий дух „Стрига", він стриже вовну на тім'ї в овець, у білорусів — польовий дух „Стрижак" (стор. 394 — 5). Та навряд щоб вони мали щось спільне із Стрибогом. Анічков має за упереджену думку, що з Стрибога бог вітру: „естественно и логично видеть в этих словах ‚Стрибожи вънуци' только одно—обращение к кому-то, кто происходит от Стрибога, потому что вспомнился древний культ С. в его отношении к данной местности или к данному племени'"; і, настоюючи на своїй думці, Анічков закінчує: „С. внуки—тоже nomen gentis", С. „на основании этого контекста отнюдь никоим образом нельзя возводить в боги ветров" (стор. 340).

Але таке пояснінння — нічого не пояснює, отож ми краще воліємо пристати на давній здогад про те, що являв собою Стрибог, він бо випливає з контексту „Сл. о п. Іг.".

§ 12. „Слово“ і західньо-европейський середньовічний епос.

Серед джерел, що їх свідомо, а чи несвідомо міг використати автор „Слова“, у літературі про нього зазначають пам'ятки давньо-північної поезії, знов-же наводять паралелі з инших західньо-европейських творів середньовічного письменства. Уже М. Полевой в „Моск. Телеграф'і“ (1833, кн. 2, 219—42) висловив здогад, що народня руська поезія „образовалась при соединении Норманнов со Славянами, скандинавских скальдов и славянских древнейших песнопений, в виде саг или поэм, которые петы были русскими Баянами“. Слідом за ним І. І. Давидов одзначив, що „Сл.“ скидається на саги ісландські (Уч. Зап. Моск. Ун. 1834, ч. III, стор. 298). А. Міцкевич у „Cours de la littérature slave“ (1841 р., надрук. р. 1860 у Парижі, стор. 184) показує, що співак „Сл.“ наслідував норманські поезії. Р. 1845 Погодін у листі до Шевирьова (Москвит. № 1, 14—22) підтримував думку Полевого, що „Сл.“ скидається на саги; те-ж саме писав він і в своїй „Древней русской истории“ (II, 2, стор. 724), але—перевагу давав „Слову“, бо воно „представляет несравненно более живости, теплоты, нежели саги“, але загалом має той самий характер, що й саги. У статті Погодіновій додано Стрингольмового нариса про те, чого вимагали від північного скальда, отже й у „Сл.“ вимог тих цілком додержано (Барс. I, 134). Але-ж Максимович із ним не погодивсь (Москвит. 1845, № 3, № 7—8, Сочин. III, 480—487, 494): „воспеваются ли у нас подвиги князей и дружины: тебе кажется, что наши песни подражание сагам Исландским, и проистекли из одного с ним источника, или будто одни скандинавские певцы величали своих конунгов! Не одни саги раздавались в терему Киевских князей: ‚Ту Нѣмци и Венедици, ту Греци и Морава поют славу Святъславлю‘ (стор. 480)“. Давня Русь чула пісень різних народів, але це не перебило їй утворити власну поезію. „Песнь Игорю хотя и принадлежит к народной русской поэзии, но, будучи созданием письменным, не может быть названа сагою“ (стор. 458). Далі, кажучи словами Погодіновими, Максимович подає його думку: „До прихода Норманнов, наши восточные Славяне не пускались ни на какие удалые подвиги; потому и не возникла у них своя историческая поэзия. Наша историческая жизнь началась с приходом Норманнов из Скандинавии, потому наша историческая поэзия началась с того же времени, началась Сагами, пропетыми перед Рюриком и Олегом; таким образом она ведет свое происхождение от саги Исландской; между тем,

как наша Лирическая поэзия развилась из собственных, т. е. славянских начал. Таково было рождение, а вот развитие: наши Норманнские конунги или князья продолжали быть чистыми Норманнами до внуков Ярославовых; но это поколение уже вполне ославянилось, и Норманн сделался Малороссиянином. Подобно тому изменилась у нас и сага Исландская: в продолжение времени она приняла у нас другой, свой, т. е. наш характер, и переродилась в Русскую историческую песню". Та на це Максимович одказує: „и до призвания Рюрика были у нас подвиги и события, которые воспевались, рассказывались в наших песнях и повестях; следственно, наша историческая поэзия существовала еще до прихода Рюрика и возникла наравне с Лирическою из собственных Славянских начал жизни" (стор. 487). Але тут-таки Максимович трохи поступається своїому супротивникові, завзятому норманістові: „От Скандинавской саги могла она в известное время кое-что перенять — так же, как и от песен других народов, прикосновенных к древнейшей и древней Руси. Это совсем не то, что сага приняла у нас другой, свой характер и обратилась в Русскую песню" (стор. 487—488). Палко обороняючи, що історична руська поезія самобутня, Максимович робить висновок, що „Скандинавская сага не была родоначальницею нашей исторической поэзии и не оставила в ней приметного следа" (стор. 494).

Досі сперечалися навколо „можливого" й „неможливого"; сперечаючись, удавалися до історичних паралелей та гіпотетичних збудувань. Чомусь суперечники не вдавалися до єдиного свідка, що міг так чи инакше розвязати їхнє змагання. А втім, Буслаєв, а за ним й инші спитувалися, нехай і дуже боязко та непевно, звернутися до матеріялу. Буслаєв у примітках до „Сл." у „Христоматии" р. 1861 зазначив, що „в песнях древней Эдды вместо слов: сражаться, убить, быть убиту, употребляются постоянные эпические выражения: ‚кормил орлов', ‚ел волчью пищу', ‚лучше тебе попробовать боя да повеселить орлов', ‚где ты корму давал птицам сестер войны', ‚как же под шлемами есть будет сырое мясо', ‚когда копьем кормил я орлиное племя", й додав, що в „Сл." раз-у-раз трапляються вислови, котрі нагадують войовничу давньо-північну поезію (стор. 601—2). П. Полевой в „Опыте сравн. обозр." р. 1864 спитується встановити стосунок „Сл." до давньо-германської поезії. У другій частині він, ідучи за Буслаєвим, зіставляє стилістичні й композиційні деталі „Сл." та середньовічного германського епосу. З зіставлень тих одзначимо мотив віщого сну (див. далі — Сон Святославів) і образ беньокету-битви (с. 27, 43).

Ці самі дані, додавши дещо нове, Буслаєв подає і в „Очерках", напр., у ст. „Об эпических выражениях украинской поэзии" (стор. 220—229). Знов-ж не хто, як Буслаєв прирівнював валькірій Едди у лебедячих сорочках до діви Обиди „Слова", що хлюпотить лебедячими крилами (стор. 235). Слідом за ним цей самий здогад висловив і А. Майков (Заря, р. 1870, № 1).

А. Майков виводить також із скандинавського джерела те „древо", що по ньому „растекался мыслью" Боян: це, мабуть, мітичне дерево, що

росло в царстві богів на вершку небесної бані вниз гіллям; ним бігала з землі на небо білка-блискавка й приносила Одинові звістки з землі. Огоновський (р. 1876) не погоджувавсь з Буслаєвим та иншими, що вбачали в „Сл.“ ознаки поезії скандинавської. „Декотрі бо так звані подобья в вираженьях, пригадуючих воїнську поезію українську і древню скандинавську, не можуть ще подати поводу до зближення народньої поезії руської з поезією скандинавською“ („Слово“, с. XVIII).

І. М. Жданов у ст. „Литература Сл. о п. Иг.“ (р. 1880, соч. I, стор. 444) подав, покликуючись на Кірпічнікова, епізод про плач Лібгарди в поемі про Вольфдитриха: вона чекає свого чоловіка Ортніта: „вона йде на мур і там голосно починає скаржитися на своє лихо“ (Deutsches Heldenbuch, 3 Th. 1871, 276):

„Diu frouwe gienc dô balde an die zinnen stân
So klagte alsô verre iren lieben man“.

Лонґінов (Ист. иссл., стор. 66) і собі каже про стосунки „Сл.“ до скандинавської поезії. Вплив її, гадає він, знати і в „Сл.“ і подає приклад: „в Jomsvik-саге символическое изображение сына датского короля Горма, Канута, брата Гаральдова, очень похоже на толкование боярами сна Святослава. Супруга Горма сказала мужу: ‚У тебя было два сокола; один далеко залетел в пустыню. Там напали на сокола стаи ворон и ощипали у него все перья‘. Из эти слов Горм узнал о смерти старшего сына... Самый склад ‚Сл.‘ напоминает драмы-песни скальдов, которые, по их собственному признанию, не могли расстаться ни с мифическим языком, ни с языческими божествами и по принятии христианства“. Далі Лонґінов згадує за формальний бік скандинавської поезії: „В песнях скальдов, изобилующих двусмысленными выражениями, прихотливыми аллегориями и цветистостью слога, припевы повторяются в каждом почти отделе песни и с некоторыми вариациями помещаются то в начале, то в конце строфы или отдела, подобно тому, как местами и в ‚Слове‘“. Але той самий автор гадає, що не сама-но північна поезія впливала на „Слово“.

Р. 1900 В. В. Каллаш оголосив друком свої міркування що-до спостережень над „Сл.“ і піснею про Роланда (Юбил. Сб., стор. 316—325). Він одзначає, що обидві пам’ятки „стоят на рубеже народной и искусственной поэзии и обладают рядом приемов народно-поэтической техники. И в песне о Роланде — сильна вера в предзнаменования“ (с. 318); „природа не только вещует человеку, но и живо отзывается на его горе и радость, как и в ‚Сл.‘“ (т.-же); та сама ідея вояцької слави й чести, так само віддається перевага смерті перед ганьбою:

„Mielz voeill murir que hunte en seit retraite.
Mielz voeill murir qu’a huntage remaigne“.

Картину бою перебивають виклики захопленого поета; але він говорить про темний бік війни й шкодує тих, котрі пали; він старанно

перераховує, як і автор „Сл.“, узяту здобич, навіть дрібниці (стор. 319). Автор пісні про Роланда каже про віщі сни. Обидві пам'ятки, як гадає Каллаш, „наиболее родственные по духу, органически выростали из почвы народной поэзии“, але „оба прошли через своеобразную общественную среду — дружинную и рыцарскую, не очень сложную по своим основным элементам, но довольно характерную, создавшую при сходных условиях очень близкие друг к другу результаты“... (стор. 324). Все-ж цю близькість ми маємо за надто умовну.

Владіміров (Др. р. лит. 1900) зазначив паралелю до „Сл.“ в поемі „Вальтаріус“, де Острін, дружина Аттілова, радить „опутать соколенка гуннской красной девицей“, і в „Нибелунгах“, де відзначив такі схожі із „Словом“ епічні вислови: „Что седел золоченых понавезли с собой, щитов, одежд нарядных на Рейн на пир честной“ (пер. Кудряшова р. 1889, с. 172), „Прийдется многим славным саксонским женам слезы лить“ (с. 163), „да, многим славным женам пришлось о павших порыдать“ (с. 164), „так выпьем же мы в память и за вино с царем расплатимся“ (с. 382), „цедит, сказал он, Гаген прескверное вино бойцам... что на глазах его тут друзей любезных пало“ (с. 385) та инш.; у тому двоє випадків віщого сну. Але не можна сказати, щоб ці паралелі були переконливі.

В поемі про Вальтарія Еккегарда (X в.) королева Острін, щоб затримати у себе на службі цього героя, радить королеві Аттілі запропонувати Вальтарієві: „Выбери здесь у паннонских вельмож ты невесту по сердцу и не тревожься о том, что жене будет бедность уделом: много даров ты получишь, земель и сокровищ, — стыдно не будет семейству, откуда возьмешь ты невесту. Если вы скажете так — то опутаем крепко Вальтари“ (Казаковский, Сказание о Вальтари Аквитанском, Київ, 1902 р., с. 163, з Ун. Изв.) — що нагадує „опутание соколича красною девицей“ в „Слові“.

D-r R. Abicht у статті „Das südrussische Igorlied und sein Zusammenhang mit der nordgermanischen Dichtung“ (Breslau, 1906) спробував глибше, як його попередники, дослідити питання й зробив отакі висновки: „Сл.“ написав двірський поет, певною віршованою мірою, характерною для системи північної метрики, цим воно нагадує пісенний лад у скальдів. „Слово“ скидається на нього ще й тим, що його автор, бувши християнином, згадує за поганських богів, згідно з вимогами давньої поетики, знов-же й тим, що він держиться історичної істини. Що скандинави могли вплинути на „Сл.“, це видко хоча-б із того, що при дворі українсько-руських князів перебували скальди. На цю статтю відгукнулися В. І. Резанов (Ж. М. Н. Пр., 1908, червень) та М. Гудзій (там-же, 1914 р., лютий). Гудзій ґрунтовно полемізує з Абіхтом, адже думки його надто загальні, щоб переконувати *).

*) Наводимо деякі бібліографічні вказівки, корисні для порушеного питання: Ф. Браун, Русские князья по исландским сагам. Зап. отд. р. и слав. археол. Имп.

Двічі здіймав питання про стосунок „Сл.“ до західньо-европейської середньовічної поезії М. П. Дашкевич (Чт. Ист. Общ. Нест. Лет. 1907, кн. XX, 50 — 52 і в Zborniku u slavu V. Jagića, 1908, стор. 415 — 422). Він пропонує ставити „Плачъ Ярославны“ поруч французьких романсів або chansons d'histoire з XII та попередніх віків, поруч провансальських пісень-жалкувань у розлуці з любим, що вирушив до Св. Землі, і таких самих жалісливих італійських пісень XIII в. (стор. 417). Надто цікаві італійські lai або lamenti: „известна скорбная песня возлюбленной крестоносца, приписываемая Rinaldo d'Aquino (Monaci, Crestomatia ital. dei primi secoli, fasc. 1, 1889, p. 82; D'Ancona, La poesia popolare italiana, 18 — 19); „Il lamento della sposa padovana“ полов. XIII віку (Monaci, fasc. 2, 1897 г., с. 386); такие же песни — ранее во франц. литературе“. Отже, у XIII в. на Заході встановилася традиція пісень про розлуку, що являють собою, як гадає Дашкевич, паралелю до плачу Ярославни. Отож, у давньофранц. романсі змальовувано жінку, що самітна нудить серцем у замку, до того ім'я її повторюється на початку мало не кожної строфи, напр.:

„Bele Doëtte as fenestres se siet“...
„Bele Doëtte tantost li demanda“...
„Bele Doëtte s'est en estant drecie“...
„Bele Doëtte li prist a demander“... то-що.

В „Il lamento“ читаємо:

„eo sto en la çambra
eo men sto sola en çamerela“...

сумуючи за segnor'ом, що перебуває в Pagania.

Дашкевич одзначає й те, що плач Ярославлин строфічний і це відповідає романським паралелям, що, передаючи таку ситуацію, теж додержують строфічности (стор. 419). Романські героїні не вдаються до природи, та ця відміна, як гадає Дашкевич, не виключає можливости „заимствования одного из приемов техники западно-европейского лиризма русским певцом“. „Такое заимствование было возможно, потому что за-

---

Р. Арх. Общ., VII. в. I, 1905. Видання „Antiquités Russes d'après les monuments historiques des Islandais et des anciens Scandinaves, éditées par la Societé Royale des Antiquaires du Nord. Copenhague, I, 1850; II, 1852. — Die Deutsche Heldensage und ihre Heimat, II B. Die Sagen von den Wölsungen und Niflungen, den Wilcinen und König Thidrek v. Bern. Hannov. 1858.—Російська літер.— невеличка: Эймундова Сага, текст і переклад О. Сенковського, Библ. для Чт. 1834 р., т. II; С. Н. Сыромятников, Сага об Эйрике Красном, 1890; Гута — сага в його-ж таки перекладі. Жив. Стар. 1892, в. I; Я. Грот, Др. исландская сага о Фритиофе Смелом, Труды I 1875; К. Тиандер, Поездки скандинавов в Белое море, 1906 (Зап. Ист.-Фил. Ф.-та СПБ. Ун.); Памятники мировой литературы. Эдда, пер. С. Свириденко, 1917 та инш. попул. вид.: Зап.-евр. эпос и средневек. роман в пересказах и сокращ. переводе О. Петерсон и Е. Балабановой, II. Скандинавия, 1898; Р. Класс. библ. под ред. А. Чудинова, XXV, Древне-северн. саги и песни скальдов, 1903. А. П. Сапунов, Сказания исландских или скандинавских саг о Полоцке, князьях полоцких и р. Зап. Двине, Полоцко-Витебская Старина, в. III, 1916.

падные певцы бывали, повидимому, в то время на Руси и в частности в Киеве, который издавна был самым крупным городом восточной Европы и был наполнен иностранцами, как то показывают известия Адама Бременского и Титмара Мерзебургского", — за це свідчить і саме „Слово" „Ту Нѣмци и Венедици" і т. д. (стор. 420).

Шамбінаго (Ист. р. лит. вид., „Мир", 1916, I, 185 — 187), очевидячки, йдучи за Абіхтом та инш., зазначає, що „сходные приемы и обороты находятся в Библии, скандинавских сагах, средневековых западно-европейских поэмах", і згадує про двох скальдів, Зіґвата та Гарольда, що перебували в Київі. Та це не вичерпує питання. Мимохідь згадав про стосунок „Слова" до скандинавської поезії Б. І. Ярхо („Сборн. Моск. Меркурия", I, M. 1917) у статті „Мансанг. Любовная лирика скальдов"; він одзначив поетичну традиційність в образі „обтрушування роси" в Danz'і з Anssaga Bogsveigis: „хвала тобі, луже; стоїш ти поблизу ліса, дуже гарно прибраний зіллям... Юнак обтрушує з тебе ранішню росу („Madhr skekr af thér morgin döggvar"), а я до нього прагну і вдень і вночі" (стор. 88); і далі той-таки автор подає цей самий образ — „гонитву росяною долиною" в Едді (Hkv. Hund, I, 49: „their... rinna létu Svipudh ok Sveggjudh... dala döggòtta" (стор. 90), ставлячи поруч нього вираз у „Слові": „тогда Влуръ влъкомь потече труся собою студеную росу", що мало визначати швидкість.

У статтях про поетику „Слова" Eug. Hoffmann (Beobachtungen zum Stil des Igorliedes, Arch. f. sl. Ph., B. XXXVIII, Heft 3 — 4, 1923, арк. 192) у третьому розділі спитується пояснити, чом повідання „Слова" таке стисле й невиразне, й для цього ставить його поруч скандинавської саги Sigurdtarquidta, відзначаючи властиву їй ознаку, що її зве „verschleierte Darstellung". Отож і в „Слові" вбачає він цю недосказаність і навмисне грання натяками.

Підбиваючи підсумки наукових дослідів, бачимо, що питання про стосунок „Слова" до пам'яток західньо-европейського епосу ще не розвязано. Та шляхи, щоб його розвязати, вже позначено. Нехай щò-б ми казали про „самобутність" творчости давньоруських письменників передмонгольського періоду — факти яскраво промовляють, що творчість їхня багато чого переймала. І коли, складаючи повчання, літописи, послання, наші автори рясно черпали з пам'яток візантійського письменства, відомого в болгарських та руських перекладах, то чом автор „Сл." і, може, його попередники, не могли підпасти спокусі й відтворити в своїй творчості елементів, безперечно їм відомих. Знали вони їх із співів і оповідань західніх та північних представників германського світу, надто останніх, адже й багато ще років по тому, як „покликано варягів", звязки із Скандинавією були міцні й сталі. Не дурно-ж, прим., Ярослав I тікає „за море", не дурно в дружині українсько-руського князя, напр., б'ється „Якун" — варяг. Найдавніші руські літописи мають виразнісінькі сліди, що Русь єдналася з західнім світом, зокрема з Скандинавією. У них безперечно відбився давньо-північний епос (див. праці А. Лященка).

Звязки із Заходом — геть аж до Франції включно, дають спромогу здогадуватись, що були стосунки не то воєнні й шлюбні або торговельні, ба й культурні в ширшому цього слова розумінні. І тоді не видаватиметься за неймовірне, що феодальна Русь разом з иншими европейськими народами XI—XII вв. брала участь у сумісній епічній творчості. Та щоб цеє питання розвязати, не стане сил у наших філологів: тут аж надто потрібна товариська допомога від германістів та романістів. Авже-ж тільки тим, що вони байдужно ставляться до „Сл.“, і можна пояснити те, що стосунок його до европейської поезії й досі остаточно не з'ясовано.

ТЕКСТ.

Слов'янським шрифтом друкуємо текст „Слова“ в такому вигляді, який, треба гадати, був у реконструйованому спискові на початку XV в., в 8-ку, по 18 рядків на сторінку (загалом близько 900 знаків у листку). В цьому рукопису слова „О бояне . . . шеломомь Дону“ були на другому листку, а в нашому виданню поставлено їх куди слід, як і инші три місця, позначені зірочками (*) й застережені в примітках до тексту 243, 349, 441.

Звичайною гражданкою видрукувано теє читання, що в основу його покладено текст 1-го вид. р. 1800 та Катерининську копію; попереду пороблено тут поправки, потрібні для доладнішого розуміння, на підставі даних палеографічних та з історії мови. Обґрунтовано поправки в коментарі.

В обох текстах, слов'янському й звичайному гражданському, взято ще на увагу виписки Маліновського та Карамзіна, що мають вагу для того дослідника, котрий хоче з'ясувати характер графіки в рукопису *П*.

У примітках позастережувано всі ті поправки-здогади вчених, котрі прийнято в тексті, там-таки зазначено варіянти копій П, К, Малін. й Карамз. Незастережені поправки, котрі бачимо, порівнюючи їх до зазначених у примітках читань П й К, — належать авторові цієї книжки; що правда істотних поправок серед них обмаль; здебільшого торкаються вони правопису в відновлюваному тексті XV в.

Змін в інтерпункції не застерегаю; найпотрібніше про них — сказано в коментарі; там попризбірувано всі хоч трохи цінні кон'єктури цього роду.

Великі літери в назвах народів, країн і в власних іменнях, що їх позапроваджували були перші видавці року 1800, збережено й тут, щоб зручніше було читачеві — в обох транскрипціях; певна річ їх не було в рукоп. Мус.-П., ані в попередніх, як і взагалі в давніх пам'ятках. В читанні замість ѧ й ѫ — пишу *я*, замість ѫ — *у*; замість оу й ѹ — скрізь у читанні пишу *у*.

У примітках, одзначаючи ортографічні відміни *П* й *К*, не застерегаю, що слова иноді поділено там різно, приміром „недоста“ й „не доста“, „трава жалощами“ й „траважалощами“: в рукопису Мусіна-Пушкіна, як і звичайно по рукописах XV — XVI в., — свідчать самовидці — слова писано „безъ раздѣленія“. У слов'янському тексті слова поділяю, щоб вигідніше було читати.

Взагалі я не ставлю собі завдання вичерпати чисто-всі графічні відміни поміж копіями *П* й *К*: беру те тільки, що потрібне, на мою думку, критикові й реконструкторові тексту.

арк. 1.

слово ѡ пълкѹ игоревѣ
игорѧ сна свѧтъславлѧ.
внѹка ѡлгова.

Не лѣпо ли ны бѧше братїе
начѧти старыми словесы.
троуды повѣстїй ѡ пълкѹ
Игоревѣ. Игорѧ Стъславича.
Начѧти сѧ тъ пѣни по был-
намь се времени а не по за-
мыленїю Боѧню. Боѧ бо вѣщї
аще комѹ хотѧше пѣ творити.
то ратѣкашеса мыю по дре-
вѹ. сѣры вълко по земли. ши-
зы ѡло по ѡблакы. Пом нашеть
бо ре първы време оусобїцѣ.
Тога пѹщащеть. ї. соколовь
на стадо лебедѣи. которыи|

I. Заспів. [Слово о пълку[1] Игоревѣ Игоря сына Святъславля внука Ольгова]. „Не лѣпо ли ны бяшеть[2], братіе, начяти[3] старыми словесы трудныхъ повѣстій о пълку[4] Игоревѣ, Игоря Святъславича?[5] Начяти[6] же ся тъй[7] пѣсни по былинамь[8] сего времени, а не по замышленію Бояню. Боянъ бо вѣщій аще кому хотяше пѣснь[9] творити, то растѣкашеть ся[10] мысію[11] по древу, сѣрымъ вълкомъ[12] по земли, шизымъ[12a] орломъ подъ облакы. Помняшеть[13] бо, рече[14], първыхъ[15] временъ усобіцѣ[16]. Тогда пущашеть ї[17] соколовь[18] на стадо лебедѣй[19]: которыи[20] |

[ ] Можлива річ, що заголовок вигадали перші видавці. ¹) П; К полку. ²) П; К бяшетъ, Тіх. бяшⷮⷮе. ³) П; К начати. ⁴) П; К полку. ⁵) К; П Святъславлича. ⁶) П К начати. ⁷) П тъй; К тъ; Тіх. тъ҇. ⁸) П; К былинамъ. ⁹) П; К пѣснѣ. ¹⁰) П растѣкашется, К растекашется. ¹¹) Карелк.; П К мыслію. ¹²) П; К волкомъ. ¹²ᵃ) Малін. шизыⷨ. ¹³) П; К помняшетъ. ¹⁴) Тіх. реⷱ; П речь, К рѣчь. ¹⁵) П; К первыхъ. ¹⁶) П; К усобицѣ. ¹⁷) П; К 10-ть. ¹⁸) П; К соколовъ. ¹⁹) П; К лебедей. ²⁰) Вс. Мілл.; П К который.

арк. 1 зв.

дотечаше. та преди пѣ҃ поѧше. старомꙋ Ꙗрославꙋ. храбромꙋ Мстиславꙋ и҆җ зарѣза Редедю пре҃ пълкы Касожьскыми. краснoмꙋ Романови Ст҃ъславличю. Боѧ҃ же бра҃е не. і҃. соколовь на стадо лебедѣ пꙋщаше. нъ своѧ вѣщїа пръсты на живыѧ стрꙋны въскладаше. ѡ҆ни҃ сами кн҃зе҃ славꙋ рокотахꙋ. Поне҃ же братїе повѣть сїю ѿ стара҃ Владимера до нн҃ѣшнѧ҃ Игорѧ. и҆җ и҆стѧ҃нꙋ оу҆мь крѣпо҃тїю своею и҆ поѡ҃трѝ срдца свое҃ моу҃ство҃. наплънивсѧ ра҃наго д҃ха. наведѐ своѧ храбрыѧ плъкы на зе҃лю Половѣцькꙋю за зе҃лю Роу҆ськꙋю.|

дотечаше, та преди пѣснь[21] пояше старому Ярославу[22], храброму Мстиславу, иже зарѣза Редедю предъ пълкы[23] Касожьскыми[24], красному Романови Святъславичю[25]. Боянъ же, братіе, не і҃[17] соколовь[18] на стадо лебедѣй[19] пущаше, нъ своя вѣщіа пръсты на живыя[26] струны въскладаше; они же сами княземъ славу рокотаху. Почнемъ же, братіе, повѣсть сію отъ стараго Владимера до нынѣшняго Игоря, иже истягну умь[27] крѣпостію своею и поостри сердца своего мужествомъ, наплънився[28] ратнаго духа, наведе своя храбрыя плъкы[29] на землю Половѣцькую[30] за землю Руськую.

---

[21]) Тіх. пѣ҃; П пѣсь, К пѣснѣ. [22]) К; П Ярослову. [23]) П; К полкы. [24]) П; К Косожьскыми. [25]) П К Святъславличю. [26]) Ґрамм., Потеб., Огон.; П К живая. [27]) П К умъ. [28]) П; К наполнився. [29]) П; К полкы. [30]) П; К половецькую.

Ѡ Боꙗ́не соло́вїю̂ ста́рого вре́менн. а̑бы ты̀ сїа̀ плъкы̀ оу̓щекота̑. скаҹа̀ сла́вїю по мы́слену дре́ву. лета́ѧ̂ оу̂мо̑ по̑ ѡ̑блакы. свива́ѧ сла́вїю ѡ̂ба́ полы сего̂ вре́мени. ри́ща в҆ тропу̀ Троѧ̂ню чре̑ полѧ̀ на́ горы. Пѣ́ти было пѣ̑ Иго-ревн. того̂ вноу̂ку. Не боу́рѧ со́колы занесѐ чре̑ полѧ̀ ши-ро́каѧ. га́лици ста́ды бѣжа́ть к҆ До́ну вели́кому. чи́ли въ-пѣ́ти было. вѣ́щей Боѧ̂не Веле́совь вноу́че. Ко́мони ржу́ть за Соуло́ю. звени́ть сла́ва в҆ Кы́евѣ. троу́бы троу-ба̂ть в҆ Новѣгра́дѣ. стоѧ̂ть стя́зи в҆ Путивлѣ. Игорь жде̑ |

арк. 2.

*ωλ́га

О Бояне, соловію старого[31] времени! абы ты сіа плъкы ущекоталъ, скача, славію, по мыслену древу, летая умо[м][32] подъ облакы, свивая, славію[33], оба полы сего времени, рища въ тропу Трояню чресъ поля на горы. Пѣти было пѣснь[34] Игореви, того[35] внуку: „Не буря соколы занесе чрезъ поля широкая; галици стады бѣжать къ Дону великому“; чи ли въспѣти было, вѣщей Бояне, Велесовь[36] внуче: „Комони ржуть за Сулою; звенить слава въ Кыевѣ; трубы трубять въ Новѣградѣ“.

II. Ладнаються в похід.

„Стоять стязи въ Путивлѣ. Игорь ждетъ |

---

* Арк 2 та зв., „Ѡ бояне — князю славѣ“ в П і К стоять після арк. 3 „... шеломомь Дону“. [31]) К; П стараго. [32]) К; П умомь. [33]) Бусл., Тіх.; П К славы. [34]) П пѣсь; К пѣснѣ. [35]) Карамз.; П того (Олга), К того (Ольга); можливо — глоса в рукопису. [36]) П; К Велесовъ.

арк. 2 зв.

мила брата Всеволода. И рече[37] ему буи[38] туръ[39] Всеволодъ: „одинъ братъ, одинъ[40] свѣтъ свѣтлый ты Игорю, оба есвѣ Святъславичя![41] сѣдлай, брате, свои бръзыи[42] комони, а мои ти готови, осѣдлани у Курьска напереди[43]. А мои ти Куряни свѣдоми къмети[44], подъ трубами повити, подъ шеломы възлелѣяни[45], конець копія въскръмлени, пути имь[46] вѣдоми, яругы имь[46] знаеми, луци у нихъ напряжени, тули отворени, сабли изъострены[47], сами скачють[48] акы сѣрыи влъци въ полѣ ищучи себе[49] чти а князю[50] славѣ[51]“. |

[37]) П; К речь. [38]) К; П Буй. [39]) П К Туръ. [40]) К; П одинъ. [41]) П К Святъславличя. [42]) П; К бързыи. [43]) К; П на переди. [44]) Грамм., Макс., Дуб. та ин.; П К къ мети. [45]) К; П възлелѣяны. [46]) П; К имъ. [47]) П изъострени; К изострени. [48]) П; К скачютъ. [49]) П; К себѣ. [50]) П К Князю. [51]) Грамм. та ин. — славы.

Тогда̀ И҆́горь въ҃рѣ̀ на свѣ҃-
лое с҃лнце и҆ ви́дѣ ѿ него̀
тьмо́ю вся̀ своя̀ воя̀ прикры́-
ты. И҆ речѐ И҆́горь к҆ дроужи́-
нѣ свое́й. Бра́тїе и҆ дроу-
жи́но. лоу́це҃ бы̀ пота́ту бы҃
не҃ полоне́ну бы́ти. а҆ в҆ся́де҃
бра́тїе на́ свои̑ бръ҆зыя̀ ко́-
мони да̀ по́з҆ри҃ си́него До́ну.
Спа҃ кн҃зю оу҆́мь похоти.
и҆ жалость є҆мꙋ̀ ꙁна́менїе
ꙁастꙋпи̑ и҆скꙋси́ти До́нꙋ ве-
ли́каго. Хощꙋ̀ бо речѐ ко́пїе̑
приломи́ти коне́ць по́ля
Полове́ц҆кого. с҆ ва́ми Роу́-
сици хощꙋ̀ главꙋ̀ свою̑
приложи́ти. а҆ лю́бо испи́-
ти шело́момь До́нꙋ. |

арк. 3.

III. Сонце потьмарюється. „Тогда Игорь възрѣ на свтлое солнце и видѣ отъ него тьмою вся своя воя прикрыты. И рече Игорь къ дружинѣ своей: „братіе и дружино! луце жъ бы потяту быти, неже полонену быти; а всядемъ, братіе, на свои бръзыя комони, да позримъ синего Дону“. Спала[52] князю умь[53] похоти[54] и жалость ему знаменіе заступи искусити Дону великаго. „Хощу бо, рече, ко́піе[55] приломити конець поля Половецкого[56]; съ вами, Русици, хощу главу свою приложити, а любо испити шеломомь Дону“. |

---

[52]) П; К спалъ. [53]) П; К умъ. [54]) Вяз., Тіх.[1] — по хоти. [55]) К; П копіе. [56]) К; П Половецкаго.

арк. 3 зв. Тогда въстоупѝ Игорь кнзь в' злат стре́мень и̂ поѣха по чи́стому по́лю. Слнце е̂мꙋ̀ тъмо́ю поу̂ть застоупа́ше. но́щь сто́нꙋщи е̂мꙋ грозо́ю п'ти́чь оу̂боуди. сви́стъ звѣри́нъ въста́. збис ди́въ. кли́четь връ́хꙋ дре́ва. велит послоу́шати землѝ незна́е̂мѣ. Влъ́зѣ. и̂ Помо́рїю. и̂ Посоу́лїю. и̂ Соу́рожꙋ. и̂ Корсꙋню. и̂ тебѣ̂ тъмꙋторока́ньскый блъван. А по́ловци него́товами доро́гами побѣго́ша к' До́нꙋ вели́комꙋ. крычат тѣлѣ́гы полꙋ́нощи. р'цѝ ле́беди роспꙋ́жены. Игорь к' До́нꙋ во́и ведет. Оужѐ бо̂ бѣ́ды е̂го̀|

IV. Похід. „Тогда въступи[57] Игорь князь въ златъ стремень и поѣха по чистому полю. Солнце ему тъмою[58] путь заступаше, нощь стонущи ему грозою; птичь убудися[59]; свистъ звѣринъ въста[60]; збися[60] дивъ, кличеть[61] връху древа: велитъ послушати земли незнаемѣ — Влъзѣ[62] и Поморію[63], и Посулію[64], и Сурожу, и Корсуню и тебѣ, Тъмутороканьскый[65] блъванъ. А Половци неготовами дорогами побѣгоша къ Дону великому: крычатъ телѣгы[66] полунощы[67], рци, лебеди роспужены[68]. Игорь къ Дону вои ведетъ. Уже бо бѣды̀ его |

---

[57]) П; К вступи. [58]) П; К тмою. [59]) П К убуди. [60]) Яковл.; П въ стазби; К слів „свистъ звѣринъ въ стазби“ немає. [61]) К; П кличетъ. [62]) П К влъзѣ. [63]) Оленін та ин.; П К по морію. [64]) Оленін та ин.; П К по Сулію. [65]) К; П Тьмутораканьскый. [66]) К; П тѣлѣгы. [67]) П; К полунощи. [68]) Дуб., Тіх., Потеб. роспужени; П К роспущени.

пасе́ть п҆ти́ць по дꙋбїю. арк. 4.
влъ́ци грозꙋ̀ въсрожа́ть
по ꙗ҆рꙋ́гамь. ѡ҆ⷬ҇ли клеⷦ҇тоⷨ҇ на
ко́сти звѣ́ри зовꙋⷮ҇. лиси́ци
бре́шꙋтъ на чрълѐныѧ̑ щитꙑ̀.
Ѡ҃ роу́скаѧ зеⷨ҇ле. оу҆жѐ за ше-
лома́неⷨ҇ е̑сѝ. Дл́ъго но́чь мрь-
кнеⷮ҇. зарѧ̑ свѣⷮ҇ запала̀. мъгла̀
полѧ̑ покры́ла. щеко́ⷮ҇ сла́вїй
оу҃спе. го́воⷬ҇ га́личь оу҆бꙋдиⷭ҇.
Роу́сичи вели́каѧ полѧ̑. чръ-
ле́ными щитꙑ̀ прегороди-
ша. и҃щꙋчи себѣ̑ чⷮ҇и, а҆ кнѕ҃ю
сла́вы. С҆ зара́нїѧ в҆ пѧⷮ҇къ по-
тоⷫ҇та́ша пога́ныѧ плъкꙑ̀ поло-
ве́ц҆кыѧ. и҆ раⷭ҇соуша̑ стрѣ́ла-
ми по́ полю поⷨ҇ча́ша краⷭ҇ныѧ
дѣⷡ҇кы половец҆кыѧ. а҆ с҆ ни́ми|

пасеть [69] птиць по дубію [70]; влъци [71] грозу въсрожать [72] по яругамь [73]; орли клектомъ на кости звѣри зовутъ; лисици брешутъ на чрълены щиты. О руская земле, уже за шеломянемъ [74] еси! Длъго [75] ночь мрькнетъ [76]. Заря свѣтъ запала́. Мъгла [77] поля покрыла. Щекотъ славій успе; говоръ галичь убудися [78]. Русичи великая поля чрълеными [79] щиты прегородиша, ищучи себѣ чти а князю славы".

V. Перший бій. „С [80] заранія въ пятокъ [81] потопташа поганыя плъкы [82] Половецкыя, и рассушяся [83] стрѣлами по полю, помчаша красныя дѣвкы Половецкыя, а с [80] ними |

---

[69]) К; П пасетъ. [70]) Тіх.[1], Барс. та ин.; П К подобію. [71]) П; К волци. [72]) К; П въсрожатъ. [73]) К; П яругамъ. [74]) П; К Шоломянемъ. [75]) П; К долго. [76]) К; П мркнетъ. [77]) П; К мьгла. [78]) Вс. Мілл., Потеб., Барс. та ин.; П К убуди. [79]) К; П чрьлеными. [80]) К; П съ. [81]) Тіх. пяткъ (з *т* надрядков.); П пяткъ, К пякъ. [82]) П; К полкы. [83]) Малін. рассушѧ̑; П рассушясь; К рассушась.

арк. 4 зв.

ѕла́то и҆ па́волокы. и҆ драгы́ѧ
ѡ҆ксами́ты. ѡ҆рьтъма́ми. и҆
ꙗ҆понҷи́цами. и҆ кожꙋхы̑ на-
ҷа́шѧ мосты̑ мости́ти по бо-
ло́то҃ и҆ граѕи́вы҃ мѣсто҃. и҆
вся́кыми оу҆ѕоро́ҷьи поло-
вѣ́ц҄кыми. Чръ́лень ста҃ бѣ́-
ла хорю́говь. ҷрълена ҷо҃-
ка. срѣ҃рено строу́жїє хра҃-
ромꙋ Ст҃ъсла́вичю. Дрем҄-
леть в҄ по́лѣ Ѡ҃л҄гово хоро́-
брое гнѣѕдо̀. дале́ҷе ѕалѣ-
тѣ́ло. Не́ было о҃ ѡ҆би́дѣ поро́-
жено. ни со́колꙋ ни кре́ҷетꙋ.
ни тебѣ̑ ҷръ́ный воро҃ пога́-
ный Половҷи́не. Гѕа бѣжи́ть
сѣ́ры҃ влъко҃. Коҷа҃ емꙋ слѣ҃
пра́вить к҄ До́нꙋ вели́комꙋ.|

злато и паволокы и драгыя оксамиты; орьтъмами[84] и япончицами и кожухы начашя[85] мосты мостити по болотомъ и грязивымъ мѣстомъ и всякыми узорочьи Половѣцкыми[86]. Чрълень[87] стягъ, бѣла хорюговь, чрълена[88] чолка, сребрено стружіе храброму Святъславичю[89]. Дремлеть[90] въ полѣ Ольгово[91] хороброе гнѣздо; далече залетѣло[92]. Не[93] было оно[93] обидѣ порождено ни соколу, ни кречету, ни тебѣ, чръный[94] воронъ, поганый Половчине! Гза[95] бѣжить[96] сѣрымъ влъкомъ[97]; Кончакъ ему слѣдъ править къ Дону великому. |

---

84) П; К ортъмами. 85) П; К начаша. 86) П; К Половецкыми. 87) К; П чрьленъ. 88) П чрьлена, К чръвлена. 89) П Святьславличю, К Святъславличю. 90) К; П Дремлетъ. 91) П Ольгово; К Олгово. 92) П; К залѣтѣло. 93) П небылонъ; К не было нъ. 94) П; К черный. 95) Шішк., Потеб. та ин.; П К Гзакъ. 96) К; П бѣжитъ. 97) П; К волкомъ.

Дрꙋгаго д҃нѝ вѣ҃ми ра́но кро- арк. 5.
ва́выѧ ꙁо́ри свѣ҃ повѣ́даю҃.
чръ́ныѧ тоу́чѧ с҆ мо́рѧ и҆дꙋть.
хотѧ́ть прикры́ти .д҃. с҃лнца.
а҆ в҆ ни҃ трепе́щꙋть си синїи
млъ́нїи. Бы́ти гро́мꙋ вели́-
комꙋ. и҆тѝ дожю҃ стрѣ́лами
с҆ До́нꙋ вели́кого. тꙋ́ сѧ̑ ко-
пїе́мъ прилама́ти. тꙋ́ сѧ̑ са́-
блѧ҃. потроучѧ́ти ѡ҆ шело́мы
полове́ц҆кыѧ. на́ рѣцѣ̀ на Ка-
ѧ̑лѣ. оу҆ До́нꙋ вели́кого. ѿ
роу҃каѧ ꙁе҃лѣ. оу҆жѐ ꙁа шело-
мѧ́немъ е҆сѝ. Се̑ вѣ҃ри Стри-
божи внoу́ци вѣю҃ с҆ мо́рѧ
стрѣ́лами на хра́брыѧ̑ плъ-
кы̀ И҆горевы. Ꙁемлѧ̀ тоу҃не҃.
рѣ́кы моу҃но текоу́ть. по́роси|

VI. Лиховісні познаки.

„Другаго дни велми рано кровавыя зори свѣтъ повѣдают[98]. Чръныя[99] тучя[100] съ моря идуть[101], хотять[102] прикрыти д҃[103] солнца, а въ нихъ трепещуть[104] си[105] синіи млъніи[106]. Быти грому великому ити[107] дождю стрѣлами съ Дону великого[108]; ту ся копіемъ приламати, ту ся саблямъ потручяти[109] о шеломы Половецкыя, на рѣцѣ на Каялѣ, у Дону великого[108]. О Руская землѣ[110], уже за[111] шеломянемъ еси! Се вѣтри Стрибожи внуци вѣютъ съ моря стрѣлами[112] на храбрыя плъкы[113] Игоревы. Земля тутнетъ, рѣкы мутно текуть[114], пороси |

---

[98]) К повѣдаю҃т; П повѣдаютъ. [99]) П; К черныя. [100]) П; К туча. [101]) К; П идутъ. [102]) К; П хотятъ. [103]) П; К — 4. [104]) П; К трепещу҃ть. [105]) Додав Козловський. [106]) П; К молніи. [107]) П К итти. [108]) К; П великаго. [109]) П; К потручяти. [110]) П; К земле. [111]) Ґрамм., Бутк. та ин.; П К не. [112]) П; К стрелами. [113]) П; К полки. [114]) П; К текутъ.

арк. 5 зв.

поля̀ прикрывають. стя́зи г҃лютъ. Полов́ци и҆́дꙋть ѿ Дона. и҆ ѿ мо́ря. и҆ ѿ всѣхъ стра҃н. Роу҆́кыя плъкы̀ ѿстоупи́ша. Дѣ́ти бѣ́сови кли́ко҃м поля̀ прегороди́ша. а҆ хра́брїи роу́сици прегради́ша чръле́ными щиты̀. Ꙗ҆́ръ тоу́ре Всеволо́дѣ. стои́ши на боро́ни. пры́щеши на́ вои стрѣ́лами. гре́млеши о҆ шело́мы мечѝ харалꙋ́жными. камо тоу҃ поскоча́ше свои҃м ꙁлаты҃м шело́мо҃м по҃свѣ́чивая̀. та́мо лежа́ть пога́ныя го́ловы полове́ц́кыя̀. поске́паны са҃блями кале́ными шело́мы Ѡва́рьскыя̀ ѿ тебѐ ꙗ҃р|

поля прикрывають[115], стязи глаголютъ. Половци идуть отъ Дона и отъ моря, и отъ всѣхъ странъ Рускыя плъкы[116] оступиша[117]".

VII. Починається другий бій.

„Дѣти бѣсови кликомъ поля прегородиша, а храбріи Русици преградиша чрълеными[118] щиты. Яръ туре Всеволодѣ[119], стоиши на борони, прыщеши на вои стрѣлами[120], гремлеши о шеломы мечи харалужными! Камо туръ поскочяше[121] своимъ златымъ шеломо҃м[122] посвѣчивая, тамо лежать[123] поганыя головы Половецкыя; поскепаны саблями калеными шеломы Оварьскыя отъ тебе, Яръ |

---

[115]) К; П прикрываютъ. [116]) П; К полки. [117]) Макс., Тіх., Потеб. та ин.; П К отступиша. [118]) П; К чръвлеными. [119]) П; К Всеволоде. [120]) П; К стрелами. [121]) П; К поскочаше. [122]) К; П шеломомъ. [123]) К; П лежатъ.

тоу́ре Все́володе. ка́ѧ̑ ра́ны арк. 6.
дорога̀ бра́тїе. ӡабы́вь ч҃ти
и̓ живота̀. и̓ гра҃ Чрънѝгова.
ѡ҃т на ӡла́та стола̀. и̓ своѧ̑
ми́лыѧ̑ хо́ти. кра҃ныѧ̑ Глѣ́бо-
ны свы́чаѧ и̓ ѡ̓бы́чаѧ.
Бы́ли вѣ́чи Троѧ̑ни. мину́-
ла лѣ̑та Ꙗросла́влѧ. бы́ли
плъци̑ Ѡ҃л҄говы. Ѡ҃л҄га Свѧтъ-
сла́вличѧ. Тъ҃ бо̑ Ѡ̓ле́гъ ме-
че́мь крамо́лꙋ кова́ше и̓ стрѣ́-
лы по ӡе҃мли сѣ́ѧше. Стоупа́е҃
в҄ ӡла҃ стре́мень в҄ гра́дѣ Т҄-
мꙋторока́нѣ. тъ҃ ӡво҃ слы́ша
да҃ный вели́кый Ꙗ̓росла́вь. а̑
с҃нъ Всеволожь Влади́миръ
по всѧ̑ оу҃тра оу҃ши ӡа҃клада́-
ше в҄ Чрънѝговѣ. Бори́са же|

туре Всеволоде. Кая раны, дорога братіе, забывь [124] чти и живота, и града Чрънигова, отня злата стола и своя милыя хоти красныя Глѣбовны свычая и обычая“.

VIII. Спомини про Олегові походи

„Были вѣчи [125] Трояни [126], минула лѣта Ярославля; были плъци [127] Ольговы [128], Ольга [129] Святъславичя [130]. Тъй [131] бо Олегъ мечемь [132] крамолу коваше и стрѣлы [133] по земли сѣяше. Ступаетъ въ златъ стремень въ градѣ Тъмутороканѣ [134]; той же [135] звонъ слыша давный великый Ярославь а [136] сынъ Всеволожь Владимиръ по вся утра уши закладаше в Чръниговѣ [137]; Бориса же |

---

[124]) К; П забывъ. [125]) Карамз. сѣчи. [126]) П; К Зояни. [127]) П; К полци. [128]) П К Олговы. [129]) П; К Олга. [130]) П Святьславличя; К Святъславлича. [131]) П; К Той. [132]) К; П мечемъ. [133]) П; К стрелы. [134]) П Тьмутороканѣ, К Тмутороканѣ. [135]) П К тоже. [136]) „а сынъ“ — переставив Пот. слідом за Бутк.: „а Всеволожь сынъ Владиміръ“; П К—„а Владиміръ“. [137]) П К Черниговѣ.

арк. 6 зв.

Вачесла́вича сла́ва на́
соу̑ приведе́. и̓ на Ка́нину
ѕеле́ну пəпол́ому пост'ла̀.
ѕа̀ ѡ̓би́ду Ѡ̑л'гову. хра́бра и̓
мла́да кн҃ѕя. С' тоа̑ же Каа̑лы
С҃топлъ́къ. полелѣ́а ѿца̀ свое̓-
го. меж̑ю Оу̓го́рьскими и̓но-
ходьцы. ко с҃тѣй Со́фіи к' Кі-
е̓ву. Тога̑ при Ѡ̑л'ѕѣ Гори҃ла́-
вличи. сѣ́а̑ше҃са и̓ растя́шеть
оу̓со́бица ми̑. погыба́шеть
жи́ѕнь Даж̑ьбо́жа вноу́ка
в' кн҃жи̑ крамо́ла̑ вѣ́ци ч҃лко̑
с'крати́ша̑. Тога̑ по Роу̑кой
ѕе̑ли̇̀. рѣ̑ко ра́таевѣ кика́-
хоуть. нъ ча́сто вра́ни гра́-
а́хоуть троу́піа себѣ̑ дѣ́-
лаче. а̓ га́лици свою рѣ̑ гово́-|

Вячеславича [138] слава на судъ приведе и на Канину [139] зелену паполому постла за обиду Ольгову [140] храбра и млада князя. Съ тояже Каялы Святоплъкь [141] полелѣя [142] отца своего междю Угорьскими иноходьци [143] ко святѣй Софіи къ Кіеву. Тогда при Ользѣ [144] Гориславичи [145] сѣяшется и растяшеть усобица ми [146]; погыбашеть [147] жизнь Даждь-Божа внука; въ княжих [148] крамолахъ вѣци человѣком [149] съкратишася [150]. Тогда по Руской земли рѣтко ратаевѣ кикахуть, нъ часто врани граяхуть, трупіа себѣ дѣляче, а галици свою рѣчь, гово |

---

[138]) П К Вячеславлича. [139]) П К канину; Малін. казатину. [140]) П К Олгову. [141]) П; К Святополкъ. [142]) Потеб., Прозор.; П К повелѣя; Карамз. по сѣчѣ я. [143]) П; К иноходцы. [144]) П К Олзѣ. [145]) П К Гориславличи. [146]) П К усобицами. [147]) Малін.; П К погибашеть. [148]) Малін. княжи̑; П К княжихъ. [149]) Малін. человѣко̑; П человѣкомь К человѣкомъ. [150]) Тіх. скратиша̑; П К скратишась.

рѧхоуть. хо́тѧ̑ полетѣти на оу҆едїє. То̑ было в҆ ты̑ ра́ти и҆ в҆ ты̑ плъкы̑. а҆ си́цеи ра́ти не слы́шано. с҆ зара́нїа до́ вечера. с҆ ве́чера до́ свѣта. летѧ́ть стрѣ́лы кале́ныѧ. гри́млють са́бли ѡ҆ шело́мы. трещѧ́ть ко́пїа харалꙋ́жныѧ. в҆ по́лѣ незна́ємѣ. среди зе̑ли половец҆кыи. Чрънa зе̑лѧ̑ по̑ копы́ты ко̑тми была̀ посѣ́ѧна. а҆ кро́вїю по́льѧна. тоуго́ю в҆зыдо́ша по Роу̑кой зе̑ли̑.

Что̀ ми̑ шоуми́ть. что̀ ми̑ звени́ть дале́че ра́но пре̑ зорѧ́ми; И̑горь плъкы̀ заворочаєть. жа́ль бо̑ є҆мꙋ ми́ла|

арк. 7.

ряхуть, хотячи[151] полетѣти[152] на уедіе".

IX. Ігореве військо зазнає поразки.

„То было въ ты рати и въ ты плъкы[153], а сицеи[154] рати не слышано: съ заранiа до вечера, съ вечера до свѣта летять[155] стрѣлы[156] каленыя, гримлють[157] сабли о шеломы, трещать[158] копiа харалужныя въ полѣ незнаемѣ среди земли Половецкыи. Чръна[159] земля подъ копыты костьми была посѣяна, а кровiю польяна: тугою взыдоша по Руской земли.

Что ми шумить, что ми звенить далече[160] рано предъ зорями? Игорь плъкы[161] заворочаеть[162]: жаль бо ему мила |

---

[151]) П К хотять. [152]) П; К полѣтѣти. [153]) П; К полки. [154]) Тімк., Калайд., Тіх. та ин.; П К сице и. [155]) К; П летятъ. [156]) П; К стрелы. [157]) К; П гримлютъ. [158]) К; П трещатъ. [159]) П; К черна. [160]) Бусл.; П давечя, К давеча. [161]) П; К полкы. [162]) К; П заворочаетъ

арк. 7 зв.

брата Всеволода. Бишасѧ
д҃нь. биша другый. трет ѧго
д҃ни к полуднію падоша стѧ-
зи Игоревы. Тоу сѧ брата
разлоучиста на брезѣ бы-
строи Каѧлы. тоу кровава-
го вина не доста. тоу пиръ
докоуаша храбріи Роуси-
уи. сваты попоиша а сами
полегоша за землю Роускую.
Ниунть трава жалощами.
а древо с тоугою к земли
преклонило. Оуже бо бра-
тіе. не веселаѧ година въ-
стала. оуже пустыни силу
прикрыла. Въстала обида
в сил҃а Дажьбожа в ноука.
в ступи д҃вою на землю Тро-|

брата Всеволода. Бишася день, бишася [163] другый, третьяго дни къ полудню падоша стязи Игоревы. Ту ся брата разлучиста на брезѣ быстрой [164] Каялы; ту кровавого вина не доста; ту пиръ докончаша храбріи Русичи: сваты попоиша, а сами полегоша за землю Рускую. Ничить трава жалощами, а древо съ тугою [165] къ земли преклонилося [165а]".

X. Тужіння за Ігоревим військом.

„Уже бо, братіе, не веселая година въстала; уже пустыни силу прикрыла. Въстала обида въ силахъ Дажь-Божа́ внука, вступила [166] дѣвою [167] на землю Тро- |

---

163) П; К бишась. 164) Мілл.; П К быстрой. 165) П К стугою. 165а) П К преклонилось. 166) Шішков; П К Вступилъ. 167) Малін. д҃вою; П К дѣвою.

аню. въсплескала лебедиными крылы. на синѣмь морѣ оу Дону плещуи. оупуди жирна времена. Оусобица княземь на поганыя погыбе. рекоста бо братъ брату. се мое а то мое же. И начяша князи про малое се великое млъвити а сами на себѣ крамолу ковати. а поганіи съ всѣхъ странъ прихождаху съ побѣдами на землю Рускую. О далече зайде соколъ. птиць бья къ морю. А Игорева храброго плъку не кресити. За нимь кликну карна и жьля поскочи по Руской земли смагу людемъ мычючи въ пламянѣ | арк. 8. * людѣ

яню, въсплескала лебедиными крылы[168] на синѣмь[169] море[170] у Дону плещючи, упуди[171] жирня времена. Усобица княземь[172] на поганыя погыбе; рекоста бо братъ брату: „се мое а то мое же“. И начяша[173] князи про малое „се великое“[173a] млъвити[174] а сами на себѣ[175] крамолу ковати; а поганіи съ всѣхъ странъ прихождаху съ побѣдами на землю Рускую. О! далече зайде соколъ, птиць бья къ морю! А Игорева храброго[176] плъку[177] не кресити[178]. За нимь[179] кликну карна и жьля[180] поскочи[181] по Руской земли смагу людемъ[182] мычючи въ пламянѣ |

[168]) П, Малін.; К крилы. [169]) П, Малін. синѣмъ, К синемь. [170]) П, Малін.; К морѣ. [171]) Потеб., П К убуди. [172]) К; П княземъ. [173]) П; К начаша. [173a]) ми виправляємо „велико есть“, П К — великое. [174]) П; К молвити. [175]) П; К себе. [176]) К; П храбраго. [177]) П; К полку. [178]) П; К кресити. [179]) К; П нимъ. [180]) П Карна и Жля; К Карнаижля. [181]) П К по скочи. [182]) К людемъ; в П — немав, мабуть — глоса.

арк. 8 зв.

ро́ꙁѣ. же́ны Роу҃кыѧ въспла́-
каша҃ а҆ркꙋчи. оу҆же на҃ свои҃
милы҃ ла҃ ни мы҃лїю с҆мы҃лити.
ни доу́мою с҆доумати, ни ѡ҆чи́-
ма съгладати. а҆ ꙁла́та и҆
сре҃ра̀ нима́ло того̀ потре-
па́ти. а҆ въстона̀ бо̑ бра́-
тїє Кїевъ тоуго́ю. а҆ Черни́-
говь напа́стьми. тоска̀
ра҃лїа́сѧ по Роу҃ко́ ꙁе҃ли. пе-
ча́ль жи́р҆на оу҆течѐ средѣ̑
ꙁе҃ли Роу҃кыи. а҆ кн҃ѕи са́ми
на́ себѐ крамо́лꙋ кова́хоу.
а҆ поганїи са́ми побѣ́дами
нари́щоуще на Роу҃кꙋю ꙁе҃лю.
е҆млахоу да҃ по бѣ́лѣ ѿ двора́.
тїи бо̑ д҆ва̀ хра́браѧ Ст҃сла҃-
личѧ. И҆горь и҆ Все́воло҃ оу҆жѐ|

розѣ. Жены Рускыя [183] въсплакашася [184] аркучи [185]: уже намъ [186] своих [187] милых [188] ладъ ни мыслію смыслити, ни думою сдумати, ни очима [189] съглядати, а злата и сребра ни мало того потрепати. А въстона бо, братіе, Кіевъ тугою а Черниговь напастьми; тоска разліяся по Руской земли; печаль жирна утече [190] средѣ [191] земли Рускыи [192]. А князи сами на себе крамолу коваху, а поганіи сами побѣдами нарищуще на Рускую землю емляху дань по бѣлѣ отъ двора".

XI. Похвала кн. Святославові.

„Тіи бо два храбрая Святъславича [193], Игорь и Всеволодъ уже |

---

183) К; П Рускія. 184) Тіх. въсплакаша҃; П К въсплакашась. 185) П К аркучи. 186) Малін. на҃; П намъ; К намь. 187) Малін. свои҃; П К своихъ. 188) Малін. милы҃; П К милыхъ. 189) П очима, К оочима. 190) К; П тече. 191) К; П средь. 192) К; П Руский. 193) П Святъславлича, К Святъславличя.

л҄жꙋ оубꙋди҃ которою. тꙋ арк. 9.
бѧше оус҄пи҃ ѿць и҃ Свеславь
грозны҄ великы҄ Кіевьскый
грозою. бѧшеть притрепа҃
своими си҃ными плъкы. и҃ ха-
ралꙋж҄ными мечи. настꙋпи
на зе҃лю Половец҄кꙋю. прито҃-
та хлъми и҃ ꙗрꙋгы. в҄змоути
рѣкы и҃ ѡзеры. ис҄соуши пото-
кы и҃ болота. а҃ поганого Ко-
бѧка и҃ лоукꙋ морѧ ѿ желѣз҄-
ны҃ великы҃ плъковъ Поло-
вец҄кы҃ ꙗко вихръ выторже.
И҃ падесѧ Кобѧ҃ в҄ градѣ Кіе-
вѣ. в҄ гри҃ницѣ Стъсла҃ли.
Тоу Нѣ҃ци и҃ Венедици. тоу
Греци и҃ Морава пою҃ славꙋ
Стсла҃лю. кають кнѕѧ И҃горѧ|

лжу убудиста [194] которою [195]; ту [196] бяше успилъ отець [197] ихъ Святъславь грозный [198] великый [199] Кіевьскый [200] грозою: бяшеть притрепалъ [201] своими сильными [202] плъкы [203] и харалужными мечи; наступи на землю Половецкую, притопта хлъми и яругы; в҄змути [204] рѣкы [205] и озеры; иссуши потокы [206] и болота, а поганого [207] Кобяка изъ луку моря отъ желѣзных [208] великыхъ [209] плъковъ [210] Половецкыхъ [211] яко вихръ выторже: и падеся Кобякъ въ градѣ Кіевѣ, въ гридницѣ Святъславли. Ту Нѣмци и Венедици, ту Греци и Морава поютъ славу Святъславлю каютъ [212] князя Игоря |

194) Ґрамм., Потеб. та ин.; П К убуди. 195) Тіх., Потеб. та ин.; П К которую. 196) Потеб.; П К то. 197) К; П отецъ. 198) П; К гроздный. 199) П; К выликый. 200) К; П Кіевскый. 201) Тіх., Потеб. та ин.; П К притрепеталъ. 202) П; К силными. 203) П; К полкы. 204) К; П взмути. 205) К; П рѣки. 206) К; П потоки. 207) К; П поганаго. 208) К желѣзны҃; П желѣзныхъ. 209) К; П великихъ. 210) П; К полковъ. 211) К; П Половецкихъ. 212) П; К каютъ.

арк. 9 зв. и҆җ погроузѝ жи҆р во҆нѣ̀ Каꙗ̂лы рѣкѝ Полове́ц'кыѧ. Роу҆скаго зла́та насы́паша тоу̂. И҆го҆р кн҃зь вы́сѣдѣ и҆з сѣ҆ла̀ зла́та а̂ в' сѣ҆ло кощїево. Оу̂ны́ша бо̂ гра́до҆м забра́лы а̂ весе́лїе пони́че.

А҆ Ст҃ъсла́вь моу́те҆н со ви́дѣ. в' Кїевѣ на гора҆х си́ночь с' ве́чера ѡ̂дѣва́хоуть мѧ̂ ре҆ чръ́ною паполо́мою на крова́ты ти́совѣ. чръ́пахоуть ми̂ си́нее вино̀ с' троудо҆м смѣ́шено. сы́пахоуть ми̂ тъ́щими тоу́лы поганы҆х тлъкови҆н. вели́кый же҆нчюгь на́ ло́но. и҆ нѣ́говахоуть мѧ̂. оу̂жѐ дьскы̀ бе҆ кнѣ́са в' мое҆м|

иже погрузи жиръ во днѣ Каялы рѣки Половецкыя[213]: Рускаго злата насыпаша ту. Игорь князь высѣдѣ[214] изъ сѣдла злата а в сѣдло кощіево[215]. Уныша бо градомъ забралы а веселіе пониче".

XII. Сон Святославів. „А Святъславь[216] мутенъ сон[217] видѣ[218] въ Кіевѣ на горахъ: синочь[219] съ вечера одѣвахуть[220] мя, рече, чръною[221] паполомою на кроваты[222] тисовѣ; чръпахуть ми синее вино съ трудом[223] смѣшено; сыпахуть ми[224] тъщими тулы поганыхъ тлъковинъ[225] великый женчюгь на лоно и нѣговахуть[226] мя; уже дьскы[227] безъ кнѣса в[228] моем |

---

[213]) К; П Половецкія. [214]) П; К высѣде. [215]) П К Кощіево. [216]) П; К Святъславъ. [217]) К со҆н; П сонъ. [218]) П; К виде. [219]) Потеб., Владім.; П К си ночь. [220]) Глагол., Макс., Дуб. та ин.; П одѣвахъте, К одѣвахъ те. [221]) П; К черною. [222]) П; К кровати. [223]) К трудо҆м; П трудомь. [224]) К; П сыпахутьми. [225]) К; П тльковинъ. [226]) Потеб.; П нѣгуютъ, К нѣгують. [227]) П; К ужедъ скы. [228]) П; К въ.

теремѣ златовръсѣ. Всю нощь с вечера бусови врани възграяху у Плѣсньска на болони бѣша дебрьски сани и несоша ѥ къ синему морю. И рькоша бояре князю: „уже, княже, туга умь полонила; се бо сокола слѣтѣста съ отня стола злата поискати града Тъмутороканя, а любо испити шеломомь Дону. Уже соколома крильца припѣшали поганыхъ саблями, а самою опуташа въ путины желѣзны. Темно бо бѣ въ г день: к солнца помѣркоста, оба багряная стлъпа погасоста |

арк. 10.

теремѣ златовръсѣмъ [228a]. Всю нощь съ вечера бусови [229] врани възграяху у Плѣсньска [230] на болони бѣша дебрьски [231] сани [231] и несоша [232] ѥ [232] къ синему морю".

XIII. Бояри пояснюють сон.

„И рькоша бояре князю: „уже, княже, туга умь полонила; се бо к [233] сокола слѣтѣста [234] съ отня стола злата поискати града Тъмутороканя [235], а любо испити шеломомь Дону. Уже соколома крильца [236] припѣшали поганыхъ саблями, а самою [237] опуташа [238] въ путины желѣзны. Темно бо бѣ въ г [239] день: к [240] солнца помѣркоста, оба багряная стлъпа погасоста |

228a) П; К златовръсемъ. 229) Вс. Міллъ., Барс. та ин.; П босуви, К бо суви. 230) П; К Плѣньска. 231) Макуш.; П К дебрь Кисаню. 232) П К не сошлю. 233) П; К два. 234) П; К слетѣста. 235) П Тьмутороканя, К Тмутороканя. 236) П; К крилца. 237) Макс., Потеб., Козл. та ин.; П самаю, К самого. 238) К; П опустоша. 239) П; К 3-й. 240) П К два.

арк. 10 зв.,

и҆ с̓ ни̑ молода́ѧ м҃ца. Ѡ҆ле́гъ
и҆ С҃тъсла́въ тъмо́ю сѧ пово-
локо́ста*. и҆ в̓ мо́рѣ погроу-
ȥи́ста. и҆ вели́кое боу̓ство
пода́ста Хи́нови*. Н а рѣцѣ̀
на Каꙗ҆лѣ тьма̀ свѣ҃ по҃рыла.
по Роу҃ко̓ ȥе҃ли̇̀ простро̀ша
сѧ По́ло҃ци. а҆кы па҃доуже
гнѣ҃до. Оу҆жѐ с̓несе́сѧ хоула̀
на хвалꙋ́. оу҆жѐ тре́снꙋ ноу-
жа҃ на́ волю. оу҆жѐ връ́же сѧ
ди́вь на́ ȥе҃лю. Се бо҃ го́ть-
скыѧ кра҃ныѧ дѣ́вы, въ҃пѣша
на́ бре́ȥѣ си́немꙋ мо́рю. ȥво-
на҃ Роу҃кы ȥла́то҃. поюо̑ть вре́-
мѧ Боу́сово. лелѣ́ю҃ ме́сть
Шарока́ню. А҆ мы̑ оу҆жѐ дроу-
жи́на жа́д̓ни весе́лїа. |.

и с нима [241] молодая мѣсяца, Олегъ и Святъслѧвъ тъмою [242] ся поволокоста *[243] и въ морѣ погрузиста и великое буйство подаста [244] Хинови *[243]. На рѣцѣ на Каялѣ тьма свѣтъ покрыла; по Руской земли прострошася Половци, акы [245] пардуже гнѣздо. Уже снесеся хула на хвалу; уже тресну нужда на волю, уже връжеся [246] дивь [247] на землю. Се бо Готьскыя [248] красныя дѣвы въспѣша на брезѣ синему морю, звонячи [249] Рускымъ златомъ: поють [250] время Бусово, лелѣютъ месть Шароканю. А мы уже, дружина, жадни веселіа! [251]“ |

---

241) Снєґір., Ґрамм. та ин.; П К нимъ. 242) П; К тмою. 243) ** перестановка за Макс., Малаш., Вяз. та ин.; в П К — між „гнѣздо“ і „Уже снесеся“. 244) Снєґір., Тіх. та ин.; П К подасть. 245) К; П аки. 246) Дуб. та ин.; П К връжеса. 247) П; К дивъ. 248) К; П Готскія. 249) П К звоня. 250) К; П поютъ. 251) К; П веселія.

Тогⷣа великый Стъславъ — арк. 11.
изрони злато слово с сле-
зами смѣшено. и реⷱ. ѡ моꙗ
сыновⷱꙗ. Игорю и Всеволоде.
Рано еста начала Половеⷰ-
кую землю мечи цвѣлити а
себѣ славы искати. нъ не-
чтно одолѣсте. нечтно бо
кровь. поганую пролїꙗсте.
Ваю храбраꙗ срⷣца в жесто-
цѣⷨ харалузѣ скована. а
в буести закалена. Се ли
створисте мое сребрене
сѣдинѣ; А уже не вижⷣу вла-
сти силнаго и бгатаго и мно-
говоꙗ брата моего Ꙗросла-
ва с Черниговьскими былꙗ-
ми. с могуты и. с Татраны.|

XIV. Святославове „Златое слово“.

„Тогда великый[252] Святъславъ[253] изрони злато слово с[254] слезами смѣшено и рече: „о моя сыновчя[255], Игорю и Всеволоде! Рано еста начала Половецкую землю мечи цвѣлити а себѣ славы искати; нъ нечестно одолѣстеся[256] нечестно бо кровь поганую проліясте[257]. Ваю храбрая сердца въ жестоцѣмъ[258] харалузѣ[259] скована а въ буести закалена. Се ли створисте моей сребреней сѣдинѣ! А уже не вижду власти сильнаго и богатаго и многовоя[260] брата моего Ярослава съ Черниговьскими былями, съ Могуты, и съ Татраны, |

---

[252]) К; П великій. [253]) К; П Святславъ. [254]) Додали Грамм., Вс. Милл., Козл. та ин.; в П К — немає. [255]) П; К сыновча. [256]) П К одолѣсте. [257]) П; К прольясте. [258]) К; П жестоцемъ. [259]) П; К Харалузѣ. [260]) Потеб.; П К многовои.

арк. 11 зв.

и҆ с҆ Шелъби́ры. и҆ с҆ Топча́кы. и҆ с҆ Ревꙋ́гы. и҆ с҆ Ѡ҆л҆бѣ́ры. ті́и бо̑ бе҃с щито́вь с҆ ꙁасапо́ж҆никы кли́ко҃м плъкы̀ побѣжа́ють ꙁво́нѧчи в҆ прадѣ҃нюю сла́вꙋ. Нъ̀ реко́сте. мꙋжа́имѣ сѧ̑ са́ми. пре҃нюю сла́вꙋ са́ми похы́тимь. а҆ ꙁа҃нюю си̑ са́ми подѣ́лимь. А҆ чи̑ ди́во сѧ̑ бра́тїе ста́рꙋ помолоди́ти. Колѝ со́ко҃л в҆ мы́тѣ҃х быва́е҆ть. высоко̀ пти́ць въꙁбива́е҆ть. не да́сть гнѣꙁда свое҆го̑ в҆ ѡ҆би́дꙋ. Нъ̀ сѐ ꙁло̀ кн҃же ми̑ не посо́бїе. На́ ниче сѧ̑ годи́ны ѡ҆брати́ша. Се оу҆ Ри҃м кричáть по҃ саблѧми Полове́ц҆кыми. а҆ Володиме҃р по҃ ра́нами.|

и съ Шелъбиры[261], и съ Топчакы, и съ[262] Ревугы, и съ Олбѣры[263]: тіи бо бес[264] щитовь съ засапожникы кликомъ плъкы[265] побѣждають[266] звонячи въ прадѣднюю славу. Нъ рекосте: мужаимѣ ся[267] сами: преднюю славу сами похытимь[268], а заднюю си[269] сами подѣлимь[270]. А чи диво ся, братіе, стару помолодити? Коли соколъ въ мытѣхъ[271] бываеть[272] высоко птиць[273] възбиваеть: не дасть[274] гнѣзда своего въ обиду. Нъ се зло: княже ми непособіе. На ниче[275] ся годины обратиша: се у Рим[276] кричать[277] подъ саблями Половецкыми а Володимеръ[278] подъ ранами. |

---

[261]) К; П Шельбиры. [262]) П К исъ. [263]) К; П Ольберы. [264]) П; К бесъ. [265]) П; К полкы. [266]) К; П побѣждаютъ. [267]) Макс. та ин.; П му жа имѣся; К мужа имѣся. [268]) К; П похитимъ. [269]) Тіх., Вс. Мілл.; П К ся. [270]) К; П подѣлимъ. [271]) К; П мытехъ. [272]) К; П бываетъ. [273]) К; П птицъ. [274]) К; П дастъ. [275]) П; К наниче. [276]) Карамз., Дуб. та ин.; П Уримъ, К ури҃м. [277]) Карамз.; П К кричатъ. [278]) Карамз.; П Володимиръ, К Володиміръ.

Тоу̑га и̑ тоска̀ с҃нꙋ Глѣ́бо- арк. 12.
вꙋ. Вели́кый кн҃же Всѐволо-
де. не мыслїю̑ ти̑ прелетѣ́-
ти и҆̑далѐча. ѿ́т на̀ стола̀ по-
блюсти̑. Ты бо̑ мо́жеши Во̑гꙋ
ве̑лы рас́кропи́ти. а̑ До̑ ше-
ло́мы вы̑ѧти. А҆́же бы̑ ты́ бы̑.
то̑ была́ бы чага̀ по нога́тѣ.
а̑ коще́ по реза́нѣ. Ты̀ бо̑ мо́-
жеши по́ соухꙋ живы́ми ше-
реши́ры стрѣлѧ̑ти. оу̑далы́-
ми с҃ны̀ Глѣ́бовы. Ты̑ боу́й
Рю́риче и̑ Дв҃е. не ваю̑ во́и
ꙁлаче́ными шело́мы по́ кр҃ъ-
ви̑ пла́ваша. Не ваю̑ хра̑раѧ
дроужи́на. ры́кають а҆́кы тꙋ́-
ри. ра́нены са̑лѧми кале́ны-
ми на по́лѣ не̑на́емѣ. В́стꙋ-|

Туга и тоска сыну Глѣбову!“

XV. Заклик до князів. „Великый княже Всеволоде! Не мыслію ль[279] ти прилетѣти издалеча отня стола поблюсти? Ты бо можеши Волгу веслы раскропити, а Донъ шеломы выльяти. Аже бы ты былъ, то была бы чага[280] по ногатѣ а кощей[281] по резанѣ[282]. Ты бо можеши посуху[283] живыми[284] шереширы стрѣляти[285], удалыми сыны Глѣбовы. Ты буй Рюриче и Давыде! Не ваю ли вои[286] злачеными шеломы по крови плаваша? Не ваю ли храбрая дружина рыкають[287] акы[288] тури ранены саблями калеными на полѣ незнаемѣ? Всту- |

---

[279]) Вс. Мілл.; П К мыслію. [280]) К; П Чага. [281]) П К Кощей. [282]) П К; Карамз. рѣзани. [283]) П; К по суху. [284]) П; в К — немає. [285]) П; К стреляти. [286]) П К — немає, вставка наша. [287]) К; П рыкаютъ. [288]) К; П аки.

арк. 12 зв.

пи́та г҃на в҆ зла҃ стре́ме҃. за ѡ҆би́дꙋ сего̀ вре́мени. за̀ зе҃лю Роу҃кꙋю. за̀ ра́ны И҃горевы. боу́его Ст҃ъславлича.

Галич҃кы́ Ѡ҆смо́мыслѣ Ꙗ҃ро́славе. высоко̀ сѣди́ши на́ свое҃ златокова҃нѣ҃ столѣ́. подпе҃ го́ры Оу҆го́рьскыи. свои́ми желѣ́з҆ными плъки́. заступи҃ королеви поу́ть. затвори҃ Доуна́ю ворота. меча̀ бре́мени чре҃ ѡ҆блакы. соуды̀ рѧдѧ̀ до Доуна́ѧ. Гро́зы твоѧ̀ по зе҃лѧ҃ текоу́ть. ѿтворѧ́еши Кі́евꙋ врата. стрѣлѧ́еши с҆ ѿт҆нѧ зла́та стола̀ сал҆тани за зе҃лѧми. Стрѣлѧ́. г҃не. Ко҃ча́ка. пога́-|

пита, господина[289], въ злата[290] стремена[291] за обиду сего времени, за[292] землю Рускую[293], за раны Игоревы, буего Святъславича[294]! Галичкый[295] Осмомыслѣ[296] Ярославе! высоко сѣдиши на своемъ златокованнѣмъ[297] столѣ, подперъ[298] горы Угорьскыи[299] своими желѣзными плъки[300], заступивъ королеви путь, затворивъ[301] Дунаю ворота, меча бремены[302] чрезъ облакы[303], суды рядя до Дуная. Грозы твоя по землямъ текуть[304]; отворяеши[305] Кіеву врата; стрѣляеши[306] съ отня злата стола Салътани[307] за землями. Стрѣляй[308], господине[309], Кончака, пога- |

289) П; К г҃на. 290) П К; Карамз. златый. 291) Вс. Мілл.; П, К, Карамз. — стремень; Тіх. стреме҃. 292) П; К зане. 293) К; П Русскую. 294) П К Святъславлича. 295) П К Галичкы. 296) П; К Осмомысле. 297) П; К златокованнемъ. 298) П К Подперъ. 299) К; П Угорскыи. 300) П; К полки. 301) К; П затвори въ. 302) Снєґір., Ганка та ин.; П К времены. 303) К; П облаки. 304) К; П текутъ. 305) К; П оттворяеши. 306) П; К стреляеши. 307) К; П Салтани. 308) П; К Стреляй. 309) П; К Господине.

но҃ кощє́ѧ ꙁа ꙁе҃лю Роу҃кꙋю. арк. 13.
ꙁа раны И҃горевы. боуе҃ Стъ-
слави҃. А ты̀ боу́ Рома́не и҆
Мстисла́ве. хра҃рꙗ мы҃ль но́-
сить ва́сь оу҃мъ на́ дѣло.
Высоко̀ пла́ваєши на́ дѣло в́
боу́єсти. ꙗ҆ко соко҃ на вѣ҃рѣ҃
ширѧ́ѧсѧ. хотѧ̀ птицю в́ боу́
ствѣ ѡ҆долѣ́ти. Соу҃ бо̀ оу҆ ва́ю
желѣ́ꙁныи па́поꙁи. по҃ шело́-
мы лати́ньскыми. Тѣ́ми
тре҃ноу ꙁе҃лѧ. и҆ м́ но́гы
стра́ны. хынова́. литва́.
ꙗтвѧ́ѕи. деремє́ла и по́ло҃-
ци. соули́ци своѧ̀ повръго́-
ша. а҆ гла́вы своѧ̀ по҃клони́-
ша по҃ ты́и мечѝ харалꙋ҃жныи.
Нъ оу҆же кн҃же И҃горю оу҆тръ-|

ного кощея, за землю Рускую, за раны Игоревы, буего Святъславича[310]! А ты, буй Романе и Мстиславе! храбрая мысль носить[311] вась[312] умь[313] на дѣло. Высоко плаваеши (на дѣло[314]) въ буести, яко соколъ на вѣтрѣхъ[315] ширяяся, хотя птицю въ буйствѣ одолѣти. Суть бо у ваю желѣзныи[316] папорзи подъ шеломы латиньскыми[317]; тѣми тресну земля, и многы[318] страны, Хинова, Литва, Ятвязи, Деремела и Половци сулици своя повръгоша[319] а главы своя подклониша[320] подъ тыи мечи харалужныи. Нъ уже, княже Игорю, утръ- |

---

[310]) К; П Святславлича. [311]) К; П носитъ. [312]) П К васъ. [313]) К; П умъ. [314]) „на дѣло“ — зайвий раз повторено попереднє, див. слов. транскр. [315]) К; П вѣтрехъ. [316]) П; К желѣзніи. [317]) К; П латинскими. [318]) К; П многи. [319]) К; П повръгоща. [320]) Тіх., Вс. Мілл. та ин.; П К поклониша.

арк. 13 зв.

пѣ̀ с͠лнцю свѣ̑. а̓ древо не
бо́логомь ли́ствїє с҆ронѝ.
по́ Ръсї ѝ по́ Соулѝ гра́ди
подѣли́ша. а̓ Игорева хра̑-
раго плъкꙋ̀ не крѣсѝти.
До̑ ти̑ кн͠же кли́четь ѝ ѕо-
веть кн͠ѕи на побѣ́дꙋ.
Ѿ л҆говичи хра̑рыи кн͠ѕи до-
спѣ́ли на бра́нь. Инъгварь
ѝ Всѐволо̑ ѝ всѝ три М҆сти-
сла́вичи. нс хꙋдà гнѣ̑ѕа ше-
стокри̑ци. не побѣ̑нымѝ
жрѐбїи собѣ̑ вла́сти расхы́-
тисте; коѐ ва́ши ѕлаты́и
шело́мы. ѝ соули́цы ла́цкыи
ѝ щиты̑; ѕагороди́те по́лю
воро́та свои́ми ѡ̓стрыми
стрѣ́лами ѕа́ ѕе̑лю Роу̑кꙋю.|

пѣ[321] солнцю свѣтъ, а древо не бо́логомь[322] листвіе срони: по Ръсї и[323] по Сули гради подѣлиша; а Игорева храбраго плъку[324] не крѣсити[325]. Донъ ти, княже, кличеть[326] и зоветь[327] князи на побѣду.' Ольговичи[328] храбрыи князи доспѣли на брань. Инъгварь[329] и Всеволодъ и вси три Мстиславичи[330] не худà[331] гнѣзда шестокрильци[332], не побѣдными ль[333] жребіи собѣ власти расхытисте? Кое ваши златыи шеломы и сулицы ляцкыи[334] и щиты? Загородите полю ворота своими острыми стрѣлами[335] за землю Рускую, |

---

[321]) К; П утрпѣ. [322]) К; П бологомъ. [323]) T і,х. та ин.; П Рсіи, К Роси. [324]) П; К полку. [325]) П; К кресити. [326]) К; П кличетъ. [327]) П; К зоветъ. [328]) П К Олговичи. [329]) П; К Ингварь. [330]) П; К Мстиславличи. [331]) П не худа; К нехудà. [332]) К шестокрильци, П шестокрилци. [333]) Ґрамм.; П непобѣдными, К не побѣдными. [334]) К; П Ляцкіи. [335]) П. К стрелами.

ѕа ра́ны И҆́горевы. боу́его арк. 14.
Ст҃ъсла́вича. Оу҆жѐ бо Соу-
ла̀ не тече́ть. сре́бреными
строу̂ами к҄ гра́дꙋ Переѧ̂-
сла̑влю. и҆ Двина̀ боло́томь
тече́тъ ѡ҆ны̑ гро̑ны Полочѧ́-
но̑ по̑ кли́ко̑ поганы̑. Еди̑
же И҆ѕасла̑ с҃нъ Васи̑ковь.
по̑вонѝ своѝми ѡ҆стрыми
мечѝ. о҆ шело́мы лито́вськыѧ.
притрепа̀ сла́вꙋ дѣ́дꙋ сво-
е҆мꙋ Всесла́вꙋ. а҆ са̑ по̑ чрь́-
ле́ными щитѝ на̀ крова́вѣ
травѣ̀. притрепа̑ лито̑-
скыми мечи́. * и҆ с҄хотию на
крова́ть *. и҆ ре̑. дроужи́нꙋ
твою̂ кн҃же пти́ць кри́лы
приѡ҆̑дѣ̂. а҆ ѕвѣ́ри кр҃вь поли-|

за раны Игоревы, буего Святъславича [336]!“

XVI. Згадка про полоцьких князів. „Уже бо Сула не течеть [337] сребреными струями къ граду Переяславлю, и Двина болотомь [338] течетъ онымъ грознымъ Полочяномъ подъ кликомъ поганыхъ. Единъ же Изяславъ сынъ Васильковь [339] позвони своими острыми мечи о шеломы Литовьскыя [340], притрепа славу дѣду своему Всеславу, а самъ подъ чрълеными щиты на кровавѣ травѣ притрепанъ Литовскыми мечи * и с҄хотию на кровать и * [341] рекъ: „дружину твою, княже, птиць крилы пріодѣ а звѣри [342] кровь поли- |

---

[336]) П К Святъславлича. [337]) К; П течетъ. [338]) К; П болотомъ. [339]) К; П Васильковъ. [340]) К; П Литовскія. [341]) П К; дуже попсовано; див. кон'ектури в коментарі; може, випадає виправити: „и се хоти юна [на] крови ти рече“. [342]) П; К звери.

арк. 14 зв.

зáша. Не бы҃ тоу҃ брáта Бра-
часлáва. ни дрꙋгáго Всево-
лóда. еди҃ же и҃рони жемчю҃-
нꙋ д҃шꙋ и҃ хра҃ра тѣла чре҃
злáто ѡжерелїе. Оунылы
голосы * троубы троуба҃
Городеньскїи *. поничe ве-
селїе. Ꙗрославе и всѝ вноу-
ци Всесла҃ли. Оужѐ понизить
стѧзи свои. во҃зить свои
мечи вережени. оужѐ бо вы-
скочисте и҃ дѣ҃ней славѣ.
Вы бо своими крамолами
начѧсте наводити погá-
ныѧ нá зе҃млю Роу҃кꙋю. нá
жизнь Всесла҃лю. Которою
бо бѣше насилїе ѿ зе҃ли По-
ловец кыи. На се҃момъ вѣцѣ |

заша“. Не бысть [343] ту брата Брячяслава [344], ни другаго Всеволода; единъ же изрони жемчюжну [345] душу изъ храбра тѣла чресъ [346] злато ожерелїе. Унылы [347] голосы [348] * трубы трубятъ Городеньскіи * [349] поничe веселіе. Ярославе и вси внуци [350] Всеславли! Уже понизить стязи свои, вонзить свои мечи вережени, уже бо выскочисте из дѣдней славѣ. Вы бо своими крамолами начясте [351] наводити поганыя на землю Рускую, на жизнь Всеславлю; которою [352] бо бѣше насиліе отъ земли Половецкыи“.

XVII. Пісня про Всеслава.

„На седьмомъ [353] вѣцѣ |

---

343) П бысь, К бы; Тіх. бы^{ст}. 344) П; К Брячаслава. 345) П; К жемчужну. 346) П; К чрезъ. 347) П; К Унылы. 348) К; П голоси. 349) ** „Трубы... Городеньскіи“ в П К—після „веселіе“; переставив Потеб. 350) П К внуце. 351) П; К начасте. 352) Снєгір., Макс., Тіх. та ин.; П К Которое. 353) П; К седмомъ.

Троѧ́ни връ́же Всесла҃ жре́- арк. 15.
кі́й ѡ҆ д҃вцю себѣ̂ лю́бꙋ. Тъ̋
клюка́ми по҃пръ́сѧ окони҃.
и҆ скоч̀и к҆ гра́дꙋ Кы́евꙋ. и҆
дот҆че́ сѧ стро́ужіе҃ ӡла́та
стола̀ Кі́евьскаго. скоч̀и
ѿ ны҃ лю́ты҃ ӡве́ре҃ в҆ плъ́-
ноч̀и и҃ Бѣлагра́да. ѡ҆бѣ́си-
сѧ си́нѣ мьглѣ̂. оу҆трѣ҃ во-
з҃ни стри́кꙋсы. ѿворѝ врата̀
Новꙋгра́дꙋ. ра҃шибѐ сла́вꙋ
Ꙗ҆ро́славꙋ. скоч̀и влъ́ко҃ с҆
Дꙋдꙋто҃. На Неми́ӡе снопы̀
сте́лють голова́ми. моло́-
та҃ че́пи ха҃лꙋ́ж҆ными. на
тоцѣ̀ живо́ть кладꙋ́ть. вѣ́ю҃
д҃шꙋ ѿ тѣ́ла. Неми́ӡѣ кр҃ва́-
ви бре́ӡѣ не бо́лого҃ бѧ́хꙋть|

Трояни[354] връже Всеславъ жребій о дѣвицю себѣ любу. Тъй[355] клюками подпръ ся[356] оконися[357] и скочи к граду Кыеву и дотчеся стружіемъ злата стола Кіевьскаго[358]; скочи от ныхъ[359] лютымъ звѣрем[360] въ плъночи[361] изъ Бѣлаграда, обѣсися синѣ мьглѣ; утрѣ же[362] вознзи[363] стрикусы[363], отвори[364] врата Новуграду, разшибе[365] славу Ярославу, скочи влъкомъ[366] до Немиги съ Дудутокъ[367]. На Немизѣ снопы стелють[368] головами, молотятъ чепи харалужными[369], на тоцѣ животь[370] кладуть[371], вѣютъ душу отъ тѣла. Немизѣ кровави брезѣ не бологомъ[372] бяхуть |

---

354) П; К Зояни. 355) П; К тъ. 356) П К подпръся. 357) Потеб.; П К о кони. 358) П; К Кіевскаго. 359) К; П отъ нихъ. 360) К зверѣ, П звѣремъ. 361) П; К полночи. 362) Огон., Потеб.; П утръ же, К утръже. 363) Козловськ.; П воззни, К вазнистри кусы. 364) К; П оттвори. 365) П; К Раз шибѣ. 366) П; К волкомъ. 367) П; К съ дудутокъ. 368) К; П стелютъ. 369) П; К халужными. 370) К; П животъ. 371) К; П кладуть. 372) П; К Бологомъ.

арк. 15 зв.

посѣѧни. посѣѧни кость-
ми Роу҇ки҇ с҃новь. Всеславъ
кн҃ѕь люде҇ соудаше. кн҃ѕе҇
грады рѧдаше. а са҇ в ноүь
влъкомь рыскаше. и҇ Кые-
ва дорискаше до коу҇ Т'моу-
торокана. великомȣ Хръ-
сови влъкомь поуть прѣры-
скаше. Томȣ в Полотьскѣ
по҇вониша ѕаоу҇ренюю рано
оу с҃тыѧ Софеи в колоколы.
а о҇ в Кыевѣ ѕво҇ слыша. а-
ще и вѣщa д҃ша в дръѕѣ тѣ-
лѣ. нъ ү҇ато бѣды страдаше.
Томȣ вѣще Боѧ҇ и прѣвое
припѣвкȣ смысленый ре҇.
ни хыт'рȣ ни гораѕ҇ȣ. ни
птицю гораѕ҇ȣ. соуда Б҃жіа|

посѣяни, посѣяни костьми Рускихъ сыновь[373]. Всеславъ князь людемъ судяше, княземъ грады рядяше[374], а самъ въ ночь влъкомь[375] рыскаше: ис[376] Кыева дорискаше до куръ Т'мутороканя: великому Хръсови влъкомь[377] путь прерыскаше. Тому въ Полотьскѣ[378] позвониша заутренюю рано у Святыя Софеи въ колоколы, а онъ въ Кыевѣ звонъ слыша. Аще и вѣща душа въ дръзѣ[379] тѣлѣ, нъ часто бѣды страдаше. Тому вѣщей Боянъ и пръвое[380] припѣвку смысленый рече: „ни хытру, ни горазду, ни птицю горазду суда Божіа |

---

[373]) К; П сыновъ. [374]) П; К радяше. [375]) П влъкомъ; К волкомь. [376]) К исъ, П изъ. [377]) П влъкомъ; К волкомь. [378]) К; П Полотскѣ. [379]) Вс. Мілл., Потеб. та ин.; П К друзѣ. [380]) П; К первое.

не ми́нѹти. ѿ стона́ти роу́ской ꙁе́млѝ. помѧнѹ́в'ше пръ́вѹю годи́нѹ и҆ пръ́выхъ кн҃ѕе́й. Того̀ ста́рого Вла- ди́мера не́ꙁѣ бѣ пригвоꙁ҄ди- ти к' гора҃ Кїевьскы҃. Сего̀ бо ны́нѣ ста́ша стѧ́ѕи Рю́ри- ковы. а҆ дрѹꙁїи Д҃ви. нъ ро́ꙁно сѧ и҆ хо́боты па́шѹть. ко́пїа поютъ. арк. 16.

На́ Дѹна́и Ꙗросла́вны҃ гла҃ сѧ слы́шить. ꙁеꙁицею не҃на- е҃ ра́но кы́четь. полечю̀ ре҃ ꙁеꙁицею по́ Дѹна́еви. ѡ҆мо- чю́ бебрѧнъ роука҃ в' Каѧлѣ рѣцѣ̀. оу҆трѹ̀ кн҃ѕю кр҃ва́выѧ е҆го̀ ра́ны на жесто́цѣмъ е҆го́ тѣ́лѣ. Ꙗросла҃на ра́но пла-|

не минути“. О, стонати Руской земли, помянувше пръвую [381] годину и пръвыхъ [382] князей! Того старого [383] Владимера [384] нелзѣ [385] бѣ пригвоздити къ горамъ Кіевьскымъ [386]. Сего бо нынѣ сташа стязи Рюриковы, а друзіи Давидови [387]; нъ розно ся [388] имъ хоботы пашуть [389], копіа поютъ [390]“.

XVIII. Ярославнин плач-тужіння. „На Дунаи Ярославнынъ [391] гласъ ся [392] слышить [393], зегзицею незнаема [394] рано кычеть: „полечю, рече, зегзицею по Дунаеви, омочю бебрянъ рукавъ въ Каялѣ рѣцѣ, утру князю кровавыя его раны на жестоцѣмъ его тѣлѣ“. Ярославна рано пла- |

---

[381]) П; К первую. [382]) П; К первыхъ. [383]) П К стараго. [384]) П К Владимiра. [385]) К; П не льзѣ. [386]) К; П Кіевскимъ. [387]) К; П Давидовы. [388]) Дуб., Бусл., Тіх. та ин.; П К нъ рози нося. [389]) К; П пашуть. [390]) Крапка, як запроп. Смірн. [391]) П; К Ярославнымъ. [392]) Дод. Барс. [393]) К; П слышитъ. [394]) Бусл.; П К незнаемь.

арк. 16 зв.

четь в' Путиⷡлѣ на ꙁаⷡра́лѣ
а҆ р'ку́чи. ѿ вѣ́тре вѣⷮри́ло.
чемꙋ̀ г҃не наси҃но вѣ́еши.
чемꙋ̀ мы́чеши Хи́новьскыѧ̑
стрѣ҃кы. на своѐю нетроⷣу-
ною кри҃цю. на моѐа̑ ла́ды
во́и. Мало҃ ти̑ ба́шеть го҃
поⷣ ѡ҃блакы вѣ́ѧти. лелѣ́ючи
кораⷡли на си́нѣ морѣ. Чемꙋ̀
г҃не моѐ весе́лїе. по ковы́-
лїю раⷥвѣ́ѧ. Ꙗ҆рославна ра̀но
пла́четь Путиⷡлю го́родꙋ на
ꙁаборо́лѣ. а҆ ро́кꙋчи. ѿ Дне́ⷫре
слову́тицю. ты̀ проби҃ е҆сѝ
камеⷩныѧ го́ры сквоꙁѣ̑ ꙁеⷨ-
лю Полове́цкꙋю. ты̀ лелѣ́ѧ̑
е҆сѝ на̀ себѣ̑ Ст҃ославли на-
са́ды до̀ плъкꙋ̀ Кобѧ́кова.|

четь [395] въ [396] Путивлѣ на забралѣ а ркучи [397]: „О, вѣтрѣ [398] вѣтрило! Чему, господине [399], насильно вѣеши? Чему мычеши Хиновьскыя стрѣлкы на своею нетрудною [400] крилцю на моея лады вои? Мало ли ти бяшеть [401] горѣ [402] подъ облакы вѣяти, лелѣючи корабли на синѣ морѣ? Чему, господине, мое веселіе по ковылію развѣя?“ Ярославна рано плачеть Путивлю городу на заборолѣ а ркучи [403]: „О, Днепре [404] словутицю [404]! Ты пробилъ еси каменныя горы сквозѣ землю Половецкую; ты лелѣялъ еси на себѣ Святославли насады [405] до плъку [406] Кобякова: |

---

395) К; П плачетъ. 396) Дуб., Тіх. та ин.; П К къ. 397) Вс. Мілл., Потеб.; П К аркучи. 398) П; К вѣтре. 399) К г҃не; П Господине. 400) П К не трудною. 401) К; П бяшетъ. 402) Полев., Дуб. та ин.; П К горъ. 403) П К аркучи. 404) П; К дне пресловутицю. 405) Ґрамм., Потеб.; П К носады. 406) П; К полку.

въꙁлелѣ́й г҃не мою̂ ла́дꙋ къ мнѣ̂. а̑ бы̑ не сла́ла к҆ немꙋ̀ слє̑ на́ морє ра́но. Ꙗро-сла̑на ра́но пла́чєть в҆ Пꙋ-тѝлѣ на ꙁабра́лѣ а̑ р҆кꙋ́чи. Свѣ̑лоє̑ и́ тресвѣ̑лоє̑ слъ́нцє. всѣ̑ тєплò и̑ кра̑но є̑си́. чємꙋ̀ г҃не прострѐ горѧ́чюю̂ свою̂ лꙋчю̂ на ла́дѣ во́и. в҆ по́лѣ бє̑во̑нѣ жа́жєю и̑мь лꙋ́чи съпрѧжє́. тоуго́ю и̑ тꙋ́ли ꙁат҆чє́.

Пры́снꙋ мо́рє полꙋ́нощи. и̑дꙋть смо̑ци мьгла́ми. И̑горєви кн҃ѕю Бъ̑ пꙋ́ть ка́-жє̑ и̑ ꙁє̑лѝ Полове́ц҆кой на́ ꙁє̑лю Роу̑кꙋю к҆ ѿ҃ню ꙁлатꙋ столꙋ́. Погасо́ша вє́чєрꙋ ꙁа-|

арк. 17.

възлелѣй, Господине, мою ладу къ мнѣ, а быхъ не слала[407] къ нему слезъ на море[408] рано". Ярославна рано[409] плачеть[410] въ[411] Путивлѣ на забралѣ а ркучи[412]: „Свѣтлое и тресвѣтлое слънце[413]! всѣмъ[414] тепло и красно еси. Чему, господине[415], простре горячюю свою лучю на ладѣ вои, въ полѣ безводнѣ жаждею имь лучи съпряже, тугою имъ тули затче?"

XIX Втеча Ігорева. Прысну море полунощи; идуть[416] сморци мьглами: Игореви князю Богъ путь кажетъ изъ земли Половецкой на землю Рускую къ отню злату столу. Погасоша вечеру зо- |

---

[407]) П К неслала. [408]) П; К морѣ. [409]) П; К на морѣ. [410]) К; П плачетъ. [411]) Ґрамм., Дуб. та ин.; П К къ. [412]) П К аркучи. [413]) П; К Солнце. [414]) П; К всемъ. [415]) П; К г҃не. [416]) К; П идутъ.

арк. 17 зв.

ри. Игорь спи́ть. Игорь
б́ди́ть. Игорь мы́слїю поля̂
мѣ́рить. ѿ вели́кого До́нꙋ
до ма́лого До̑ца. Ко́монь в́
полꙋ́ночи Ѡ̑влꙋръ свѝнꙋ за
рѣко́ю̂. вели́ть кн҃зю ра̑ꙋ-
мѣ́ти. кн҃зю Игорю не бы̑.
Кли̑нꙋ. стꙋ́кнꙋ зе̑ля̂. въшꙋ-
мѣ̂ трава̀. ве́жи ся Полове́ц́-
кїи по̑двигоша. А̑ Игорь кн҃зь
поскочи̂. го̑носта́е̑ ќ тро́-
стїю. и̑ бѣ́лы̑ го́голе̑ на́ во-
дꙋ. въ̑въръже ся на́ бръ́зъ ко́-
монь. и̑ скочѝ с́ него бꙋсы̑
влъко̑. и̑ потечѐ ќ лꙋ́гꙋ
До̑ца. и̑ полетѣ̀ со́коло̑ по̑
мьгла́ми и̑збива́я гоу́си и̑ ле́-
беди. за́втрокꙋ и̑ ѡ̑бѣдꙋ и|

ри[417]. Игорь спить[418]. Игорь бдить[419]. Игорь мыслію поля мѣрить[420] отъ великого[421] Дону до малого[422] Донца. Комонь въ полуночи Овлуръ свисну за рѣкою; велить князю разумѣти: князю Игорю не быти[423]. Кликну; стукну земля, въшумѣ трава, вежи ся Половецкіи подвигоша[424]. А Игорь князь поскочи[425] горностаемъ[426] къ тростію и бѣлымъ гоголемъ на воду; възвръже ся[427] на бръзъ[428] комонь, и скочи съ него бусым[429] влъкомъ[430], и потече къ лугу Донца, и полетѣ соколомъ подъ мьглами[431], избивая гуси и лебеди завтроку, и обѣду, и |

---

[417]) Потеб.; П К зари. [418]) К; П спитъ. [419]) К; П бдитъ. [420]) К; П мѣритъ. [421]) К; П великаго. [422]) П К малаго. [423]) Дуб.; П К быть. [424]) Потеб.; П К подвизашася. [425]) П; К по скачи. [426]) К; П горнастаемъ. [427]) Вс. Мілл., Потеб.; П вьвръжеся, К въвержеся. [428]) П; К борзъ. [429]) Вс. Мілл., Корш.; П босымъ, К босы̑ (?). [430]) П; К волкомъ. [431]) П; К мглами.

оужинѣ. Коли Игорь соко- арк. 18.
ло полетѣ. тога Влу влъ-
ко потече. труся собою сту-
денѹю росу. претръгоста
бо своя бръзая комоня.
Донець ре. кнже Игорю. не
мало ти величія. а Кочакѹ
нелюбія. а Роукой зели ве-
селія. Игорь ре. ѡ Доче не-
мало ти величія. лелѣашу
кнѕя на влъна. стлашу ему
зелѣну траву на свои сре-
рены брезѣ. ѡдѣвашу его
теплыми мъглами по сѣ-
нію зелену древу. стрежа-
ше е гоголе на водѣ *. чрь-
надьми на струя. чацами
на вѣтрѣ. Н е тако. ре рѣка |

ужинѣ. Коли Игорь соколом [432] полетѣ, тогда Влуръ влъкомъ [433] потече, труся собою студеную росу: претръгоста бо своя бръзая [434] комоня. Донець [435] рече: „княже Игорю, не мало ти величія а Кончаку нелюбія, а Руской земли веселіа“. Игорь рече: „О Донче, не мало ти величія, лелѣявшу князя на влънахъ [436], стлавшу ему зелѣну [437] траву на своих [438] сребреныхъ брезѣхъ, одѣвавшу его теплыми мъглами [439] подъ сѣнію зе-ену древу: стрежаше его [440] гоголемъ на водѣ, *[441] чрьнядьми на струяхъ, чайцами на вѣтрѣхъ [442] *[441]. Не тако ли, рече, рѣка |

---

[432]) П соколомъ, К сокол(ом?). [433]) П; К волкомъ. [434]) П; К борзая. [435]) К; П Донецъ. [436]) П; К волнахъ. [437]) П; К зелену. [438]) К свои, П своихъ. [439]) П; К мглами. [440]) Т і х., В с. М і л л., К о з л о в с ь к. та ин.; П К е. [441]) ** П о т е б., К о р ш; П К „чайцами на струяхъ, чрьнядьми на...“ [442]) К; П ветрѣхъ.

арк. 18 зв.

Стоугна. хȣдȣ стрȣю имѣа.
пожръши чȣжи рȣч'и. и стрȣ-
гы простре на кȣстȣ. оуно-
шȣ кнѕю Ростиславȣ ꙁаво-
ри Днѣпрь. Тѣм'нѣ березѣ
плачеса мати Ростисла-
ла. по оуноши кнѕи Рости-
славѣ. Оуныша цвѣты жало-
бою. и древо с' тоугою к'
ꙁели прѣклонило.

А не сорокы вътроскота-
ша. на слѣдȣ Игоревѣ ѣꙁ'-
дить Гꙁа с' Коучакомъ. Тога
врани не граахȣть. галици
помлъкоша. сорокы не тро-
скоташа. по лоꙁїю поꙁаша
токо. далове текто пȣть
к' рѣцѣ кажȣть. соловїи ве-|

Стугна, худую струю имѣя, пожръши чужи ручьи и стругы простре[443] на кусту, уношу князю Ростиславу затвори Днѣпрь? Темнѣ березѣ плачется мати Ростиславля[444] по уноши князи Ростиславѣ: „Уныша цвѣты жалобою и древо с тугою[445] къ земли прѣклонилося“[446].

XX. Гонитва. „А не сорокы въстроскоташа[447]: на слѣду Игоревѣ ѣздить[448] Гза[449] съ Кончакомъ. Тогда врани не граахуть, галици помлъкоша[450], сороки не троскоташа, по лозію[451] ползаша[452] только[453]; дятлове тектомъ путь къ рѣцѣ кажуть[454], соловіи ве- |

---

443) Вс. Мілл., Козл.; П К ростре. 444) К; П Ростиславя. 445) П К стугою. 446) Ґрам., Тіх. та ин; П прѣклонило, К преклонило. 447) Тіх., Вс. Мілл. та ин.; П К втроскоташа. 448) К; П ѣздитъ. 449) Потеб., Огон.; П К Гзакъ. 450) П; К помолкоша. 451) К; П полозію. 452) К; П ползоша. 453) П; К толко. 454) К; П кажутъ.

се́лыми пѣ҃ми свѣ҃ повѣ́даю҃. арк. 19.
Млъ́вить Г҆за̀ къ Ко҃ча́кови.
а҆́же соко҃ къ гнѣ҃зꙋ лети҃.
соко́лича рострѣля́евѣ сво-
и҆́ми ꙁлаче́ными стрѣ́лами.
Ре҃ Ко҃чакъ къ Г҆зѣ. а҆́же со-
ко҃ къ гнѣ҃зꙋ лети́ть. а҆ вѣ̀
соко҃ца ѡ҆пꙋтае́вѣ кра́сною
д҃вцею. И҆ ре҃ Г҆за̀ къ Ко҃ча́-
кови. а҆ще е҆го̀ ѡ҆пꙋтае́вѣ кра҃-
ною д҃вцею. ни на́ма боу́де҃
соко҃ца. ни на́ма кра҃ны д҃вце
то̂ по҃чнꙋ на́ю п҆ти́ци би́ти
в҆ по́лѣ Половец҆ко҃.

Ре҃ Боѧ̑нъ и Ходы́на Ст҃ъ-
сла҃лѧ пѣ҃твор҆ца ста́ро҃ вре́-
мени Ꙗ҆росла҃лѧ. Ѡ҆л҆гова ко-
га́нѧ хо́ти. тѧ҃ко ти̂ головы̀|

селыми пѣсньми[455] свѣтъ повѣдаютъ. Млъвить[456] Гза къ[457] Кончакови: „аже соколъ къ гнѣзду летит[458], соколича рострѣляевѣ своими злачеными стрѣлами[459]“. Рече[460] Кончакъ къ[461] Гзѣ: „аже соколъ къ гнѣзду летить[462], а вѣ соколца опутаевѣ красною дивицею[463]“. И рече[464] Гза къ[465] Кончакови: „аще его опутаевѣ красною дѣвицею, ни нама будетъ сокольца, ни нама красны девице, то почнутъ наю[466] птици бити въ полѣ Половецкомъ“.

XXI. Поворіт Ігорів і слава князям.

„Рекъ Боянъ и Ходына[467], Святъславля пѣснотворца[468] старого[469] времени Ярославля: „Олгова коганя хоти! Тяжко ти головы |

---

[455]) К; П пѣсьми. [456]) П млъвитъ, К молвить. [457]) Потеб.; П К Гзакъ. [458]) К лети҃; П летитъ. [459]) П; К стрелами. [460]) Тіх. ре҃; П Рече, К Речь. [461]) П К ко. [462]) К; П летитъ. [463]) П; К дѣвицею. [464]) П; К рекъ. [465]) Потеб.; П К Гзакъ. [466]) П; К на ю. [467]) Забелін; П К иходы на. [468]) К; П пѣстворца. [469]) П К стараго.

арк. 19 зв.

кро́мѣ плечю̀. ꙁло̀ ти̑ тѣ́лꙋ кро́мѣ головы̀. Роу҃ко́ ꙁе҃лѝ бе҃ Игоря. Сл҃нце свѣти҃ ся на́ н҃бсѣ̀. Игорь кн҃ѕь в́ Роу҃кой ꙁе҃лѝ. Дв҃ци пою҃ на Дуна́и. вью҃ся го́лоси чре҃ мо́ре до Кїева. Игорь ѣде҃ по Борнче́вꙋ къ с҃тѣй Бц҃и Пирого́ще́. Стра́ны ра́ди гра́ди ве́сели. Пѣ҃ше пѣ҃ ста́ры҃ кн҃ѕемь. а̑ пото҃ молоды҃ пѣ́ти. сла́ва Игорю Ст҃ъсла́ви҃ боу́ тꙋ́рꙋ Все́володꙋ. Влади́мерꙋ Игореви҃. ꙁ҃дра́ви кн҃ѕи и дрꙋжи́на побара́я̑ ꙁа хр҃тя̑ны на пога́ныя плъки́. кн҃ѕе҃ сла́ва а дроужи́нѣ.

Аминь.

кромѣ плечю, зло ти тѣлу кромѣ головы“ Рускои земли безъ Игоря. Солнце свѣтится на небесѣ[470], Игорь князь въ Руской земли. Дѣвици поютъ на Дунаи, вьются голоси чресъ[471] море до Кіева. Игорь ѣдетъ по Боричеву къ святѣй Богородици Пирогощей. Страны ради, гради весели. Пѣвше пѣснь старымъ княземь[472] а потомъ молодым[473] пѣти слава: Игорю Святъславичю[474], буй туру Всеволоду[475], Владимеру[476] Игоревичю[477]. Здрави князи и дружина, побарая за христьяны[478] на поганыя плъки[479]! Княземъ слава а дружинѣ. Аминь.

---

[470]) П; К небесе. [471]) К; П чрезъ. [472]) К; П Княземъ. [473]) К молоды(м?); П молодымъ. [474]) П Святъславлича, К Святъславличь; Тіх. Святъславли҃. [475]) Ґрамм. та ин.; П Всеволодѣ, К Всеволоде. [476]) П К Владиміру. [477]) Потеб.; П Игоревичу, К Игоревичь; Тіх. Игореви҃. [478]) П; К христьаны. [479]) П; К полки.

КОМЕНТАР.

I. Заспів.

Не лѣпо ли ны бяшеть, братіе... замышленію Бояню]. Ганка 1821 р.: „не лѣпо *бы* бяшеть“... Ґрамм. — бяше.

не лѣпо ли: тут „лѣпо“ визначає не „красиво“, а пристойно, справедливо: „нъ лѣпо есть паче оному хвалу и поклонъ и чьсть отъ цѣсарь же и князь и воеводъ“ Срезн. Сборн. Супр. р. с. 234; „Лѣпо с разумомъ и по разсмотрѣнію всѣ творити“, Слово Іо. Злат. рукопис Р. П. Б. F. I, 915, арк. 435 зв.; „лѣпо ли есть женѣ откръвеною главою молитися богови“, Христ. Ап. I Кор., II, 13, с. 152; „лѣпо есть требу положити Агамемънену Артемиди богыни“, О Трое, Іо. Екс. с. 181; „уже лѣпо есть пакы не дати ему глаголати“, Амарт. 338; „лѣпо есть города поставляти царемъ“ Флав., I, Арх. Ин. Д. арк. 357^{b}; „лѣпо при брани убіену быти от ратных рукь“ там-таки III, р. Волок. № 651, арк. 88 зв.; „лѣпо ны на славу варити помощьникы“ там-таки, арк. 95 зв.; „лѣпо ны есть правду дѣюще милости божія просити“ „Сл. о правде и неправде“, Измар. Тр. Серг. Л., № 202, арк. 228; „лѣпо бо бяше намъ отъ трудовъ своихъ кръмити убогыа“... Ѳеодос. Печ., Пам. уч. лит. I, с. 35; „лѣпо ны было (~~намъ~~, братья, възряче на божию помочь и на молитву святоѣ Богородици, поискати отець своихъ и дѣдъ пути и своеи чести“... Іп. літ. 1170 р., ст. 538; „а лѣпо вы бы потрудитися“, там-таки 1189 р., ст. 663; той самий зворот — з запереченням (= οὐ γὰρ πρέπει): „нелѣпо есть намь оставльше слово божие служити трьпезамь“ Христ. Ап., Дѣян. 6, 2, с. 13 (доп. за р. Гільф.); „не лѣпо ми есть презрити тщания ихъ“ Флав., Барс. I, 260; „не лѣпо бо ему переяти от таковаго отца владычьство без боязни“, Флав. I, Волок. 651, арк. 4; „нелѣпо есть, да иже быша взяли нищии“ Жит. Іо. Милост., Барс., III, 449; „нелѣпо бо есть намъ подобитися въ пустыни бывшиимъ ръпътникомъ“ (= οὐ γὰρ πρέπει); „не лѣпо есть проскумисати въ горахъ ни въ клѣтех...“ укр. Сборн. Петруш. № 138, п. XVI в. арк. 166; „не лѣпо ти есть патрикиевъ санъ“, Амарт. 513; „не лѣпо же мнѣ паче, аще и бых моглъ от нихъ убѣжати“ Олександрія I ред.; „да не лѣпо намъ есть... удержати себе“, Ѳеодос. Печ. Пам. уч. лит. I, 35; „нѣсть лѣпо намъ, братіе, таити чюдесъ божии“ Жит. Ѳеодос., с. 32. Той самий зачин — у пізній традиції: „Лѣпо же убо не преити молчаніемъ, но должьно есть воспомянути въмалѣ нѣчьто о боговѣнчанном царѣ и самодержцѣ, о великомъ князѣ Владимере Всеволодичи Манамасѣ“ Степ. кн., П. С. Р. Л. XXI, 1-а пол.

1908 р. с. 184. — До цього „зачину“ Слова — давненько зазначено паралелю в Кирила Турівського: „яко же историци и вѣтіа, рекше лѣтописци и пѣснотворци, приклоняють своа слухы въ бывшая между царей рати и ополченіа, да украсять словесы слышащая и възвеличать крѣпко (храбровавшая и) мужествовавшая по своемъ цари, и не давшихъ в брани плещи врагомь, и тѣхъ славяще похвалами вѣнчають; колми паче намъ лѣпо есть и хвалу къ хвалѣ приложити и храбрымь и великымь воеводамъ Божіимь“... Сл. на соб. свв. отець. Пам уч. лит. I, с. 167.

братіе] „братия“ — звичайно по дав.-р. пам. Срезн. I, 169. Звертання в дав.-р. письменстві звичайне. „Драгая братия“ трапляється в беседах на Ев. Григорія Двоєслова, папи Римського: сл. 4-е „Братия драгая, егда вѣдомо есть всѣмъ...“; сл 5-е — „Слышите, братія драгая...“; сл. 38-е — „Се, братие драгая, растоить и раздѣляетьсе межю богатьствъмъ плотънымь и духовнымь...“; сл. 39-е — „Аще поразумѣемъ, братия драгая, како и коль велика суть яже намъ обѣщана на небесихъ...“; сл. 42-е — „Въ книзехъ святыхъ словесъ, братия драгая, хранима есть истина“... і ин.; рук. Увар. № 197 (509), Леонид, I, сс. 145 й дд.; ще приклади: „...Тѣмь же, братіе, кая польза есть чьловѣку...“, „Тому убо, братия, порьвнуимъ...“ Климент еп. Слов., Унд.-Лавр., с. 8, 9. В сл. на цвітний тиждень „Днесь съзывает ны, братие, свѣтозарный Павьлъ апостолъ...“, Стоянович, Нов. сл. Клим. Слов., с. 28; „Послушайте, братья возлюбленная и сынове, да скажемь вь славу и честь...“ с. 49; пор. далі стор. 110, 116, 130. Те саме звертання в Задонщині: „Братия, хощу повесть начати“, Рум. сб. 1689 р., № 378. В нар. пісенній традиції: „Какъ у насъ, братцы, было на тихомъ Дону | Нездорово, братцы, учинилося“, Кир. I, 90.

старыми словесы] — тоб-то по-давньому, старосвітським робом (пор. далі — згадку про Бояна та його маніру). Тіх. порівнює цей вислів до билинного: „И то де Добрынюшкѣ не сказочка | Теперь старины его началъ пойдетъ“, Рыбн., III, 69; Огон. зіставляє з висловом „ст. сл.“ вираз у Пісні про Нібел. „alte maere“: „Uns ist in alten maeren wunders vil geseit“, I, 1. Епічне — для „сказителя“ завсіди „старое“, отож варте як-найбільшого шанування.

трудныхъ повѣстій] „трудъ“, „трудьнъ“ в дав.-р. мові визначають багато тямок. „Трудъ“ = праця, пильнування, клопіт, невпокій, хороба, біль, страждання, скорбота, лихо (пор. „приложи Господь трудъ на трудъ мой“ (= ... κόπον ἐπὶ πόνον μου, Єрем. XLV, 3), звідки „трудьный“ ἔγκοπος (Іс. XL, 23, Евс.) = сумний, вартий жалю, плачу. Але „трудъ“ — визначало й „подвигъ“, прим., „Вѣнець труда“ = τῶν ἀγώνων жит. Агафии, Мин.-Ч. лют.: „Нъ толико ихъ чюждяться, елико ихъ трудъ вѣдять“ (= ἀγῶνας γνωρίζουσιν) Григ. Наз. XI в.; „Слава ти, пресщедрый живодавце, яко сподобилъ мя труда святыхъ ти мученикъ“, Сказ. о Бор. и Гл. XI в. й ин. (Срезн. III, 1008—9). Звідси — „трудная повѣсть“ — повідання про подвиги.

повѣсть] — теж мало в дав.-р. мові скількись значіннів: звістка, повідомлення, напутіння, повчання, опис, розмова, ба найчастіш — оповідання, розповідь: „се повѣсти времяньных лѣтъ“ Лавр. л.; „Исполнь бо есть дива и сладости повѣсть си“ Печ. Патер.; „О благодати и истинѣ... повѣсть си есть“. Сл. Илар., див. Срезн. II, 1008—9. Симон... „заповѣдаше да никто же съ другы своими повѣсти не дѣет“ Флав. 5 кн., Волок. № 651, 182 зв.; „Сице же бысть повѣсть о князе велицем, о Александре Ярославиче...“ Серебрянск., с. 121. „Выже внимайте себѣ разумно слаткія повести сія“ (писано після перемоги над татарами). Ист. Каз. ц., ст. 2.

о пълку] звичайно значить „плъкъ“ = військо, загін, вояцтво, потуга; бій — рідше; тут значить або „вояцтво“ (прикладів дуже багато в Срезн. II), або „бій“, „війна“, пор. в Олександрії I ред. „отца бо Николина убилъ бяше Филиппъ на плъку“, с. 22; „убіенъ есть на плъку Александръ“, с. 29; „убіенъ ли есть кто от васъ на плъку“, с. 47.

Игорь Святославичь] — кн. Новгорода Сіверського, нар. 1151 р., хресне ймення Георгій (Ип. ст. 492), — син Святослава II-го, онук Олегів „Гориславичів“, „сѣде в Новѣгородѣ Сѣвѣрьскѣмь“ 1179 Ип. ст. 613; р. 1183 з братом, сином і небожем звоював Половців: „Того же лѣта слышавъ Игорь Святославличь, оже шелъ Святославъ на Половцѣ, призва к собѣ брата своего Всеволода и сыновця Святослава и сына своего Володимѣра; молвяшеть бо ко братьи и ко всѣй дружинѣ: ‚Половци оборотилися противу Рускимъ княземъ, и мы без них кушаимся на вежах ихъ ударити‘. Да яко бысть за Мѣрломь, и срѣтеся с Половци, поѣхалъ бо бяше Обовлы Костуковичь в четырѣхъ стѣхъ воеватъ к Руси, и ту абье пустиша к ним кони. Половци же побѣгоша Божьимъ повелѣньемь и Русь погнаша\ѣ, и ту побѣдиша ѣ и возвратишася во свояси“, Ип., ст. 633. Подія р. 1183 свідчить, що в 1185 р. — Ігор з тими самими близькими до нього молодими князями уже вдруге на власну руч, незалежно від в. кн. Святослава, переможця над Половцями, виправивсь був у похід, на цей раз нещасливий. Пом. Ігор — в 1202 р., князюючи в Чернігові, Лавр. с. 396.

Начяти же ся той пѣсни по былинамь сего времени] „по былинамь“ = так, як справді дія діялася, а не як понавигадував був Боян, без казкового, фантастичного елементу, або, — каже Пот. 8: — тут „противуполагаются понятия однородные: форма прозаическая поэтической“. Так, треба думати, розумів і авт. Задонщини: „Начаша ти повѣдати по дѣломъ и по былинамъ“. Срезн. I, 203.

а не по замышленію бояню] Про Бояна — I-е вид.: „такъ назывался славнѣйшій въ древности стихотворецъ Русской, которой служилъ образцемъ для бывшихъ послѣ него писателей. Изъ нѣкоторыхъ въ примѣръ здѣсь приведенныхъ словъ его явствуетъ, что Боянъ воспѣвалъ всегда важныя произшествія и изъяснялъ мысли свои возвышенно. Когда и при которомъ Государѣ гремѣла лира его, ни по чему узнать не льзя; ибо не осталось намъ никакого отрывка, прежде великаго князя

Владиміра Святославича писаннаго"... с. 2. Отож — 1-ші видавці обмежуються на даних самого „Слова". Пл. Бекетов у своїм „Пантеоні" вмістив був портрета Боянового, в дусі поч. XIX в. Про Б. в літературі про „Сл." — низка думок: 1) Б. — взагалі співакове назвище (од. „баять"), так уважали М. Полевой, Ор. Міллер; може бути — так звали співака, що близький був до традицій народньої пісні (Лавровський). — 2) Вельтман з Бояна зробив „бо Яна", ототожнивши цього з старцем Яном, сином Вишатиним, що подостатком дав був матеріялу складачеві Пов. врем. лет.; про те-ж і деякі инші коментатори. — 3) Боян — стародавній поет = Гомер (кн. В'яземський). — 4) Боян — князь болгарський Боян Володимирович, помер р. 931 (за Венеліном, Крит. иссл. об истор. болг. 1849 р. с. 263—5); давніш мітр. Євгеній згадував за Аварського кн. Б. (у Стриттера, ч. I, 45, 47; Евгений, Сын От. 1821 р.. ч. 70, 172—175). Думку Венеліна, покликуючись на свід. Ліутпрандове („qui" — тоб-то Симеон, † р. 927 — „duos filios habuit, unum nomine Baianum, alterum, qui nunc usque superest potenterque Bulgariis principatur, nomine Petrum. Baianus autem adeo fertur magicam didicisse ut ex homine subito fieri lupum et quamcumque aliam cerneres feram") — обстоював Вс. Міллер (Взгляд, 130 і дд.) тільки не цілком: Б. „Слова" — болгарин і потрапив в „Сл." з болгарського джерела. (Завважмо, що Боян кн. болгарський, „усеченный за Христа, около 830 г." (Москоп. 28 листопада) канонізований, пам'ять його православна церква шанує 28 березня. Сергий, Правосл. месяцесл. Востока, I вид. II, с. 79). Нижче — „в болгарском народе слава Б., как вещего чародея и оборотня, была широко распространена, и ничего о Б. неизвестно нам от древней Руси" (с. 133). Проти цього заперечували: Ор. Міллер (Ж. М. Н. Пр. 1877, вер.) і Барсов; знов-же Веселовський та Потебня не визнали міркувань Міллерових за історично правильні, до того Пот. дав етимологію слова „Боян", порівнявши його до „Стоянъ, Жданъ", то-що, а це цілком можливо й на руському ґрунті; у згоді з ним — одкидаємо здогад, начеб-то в цьому імені слід убачати іменник рядовий од „баяти", й вертаємось до поясніння перших видавців. — 5) Бусл. і Барс. висунули цінні хронологічні дані, що визначають коло пісень Боянових. З них можемо почасти судити й про те, коли жив та творив цей співак: як каже автор „Сл.", Боян оспівував „стараго Ярослава" († 1054), брата його Мстислава († 1036 р.), що зарізав Редедю (1022 р.), „краснаго Романа" († 1079); Боянові належить приспів про Всеслава (1101), він зветься піснотворцем давнього часу Ярослава й Олега († 1115 р.), згадано в „Сл." і за в. кн. Святослава († 1079 р.). Отже, діяльність Б. одбувалася десь у другій половині XI в. й поч. XII-го. Про характер піснотворчости Б. див. Буслаєв, Очерки, I, 391; нехай в „Сл." ми маємо і вільні цитати з пісень Боянових, все-ж ми можемо уявити собі цю історичну особу тільки в звязку з Руссю, а не з далекою Болгарією.

замышление] — вигад, винахід, пор. Амарт. XIII — XIV в.: „послѣди же замышлениемъ воеводскымъ разори", I, с. 522.

вѣщій] — мудрий, тут — надхненний; покликуються на значіння „чарівницький“, „чарівник“, пор. „Прозваша Ольга вѣщимъ, бяху бо людие погани и невѣголоси“ Ип., ст. 23, або: „псковичи сожгоша 12 жонке вѣщихъ“, 1411 р. Пск. 2-ий і т. п., але разом із Пот. гадаємо, що й тут, і нижче навряд чи можна говорити про Бояна, як про чаклуна, чарівника.

растѣкашеться мысію по древу] Яковл. 31: „растѣкашется мыслію [славіемъ] по древу“; Корш: „рысію“ або „бѣлою“. Приймаємо поправку Карєлкіна, що її засвоїли Гербель, Ор. Мілл., Вс. Мілл., Барс.; її підказав М. Полевой, що гадав, чи не птаха або звірятко мається тут на оці (Моск. Тел. 1833 р., ч. 5, с. 438, прим.); справді, „мысь“ (фонет. відп. „мышь“, за псков. вимовою) визначало також і „векша“, векша-летяга (Опоч. п. Псков. губ.); окрім того — у білорусів (Шейн, Б. п. 1873 р., с. 452): у пісні з Суразьк. п. читаємо: „Як уси мои дзевярья | со охвотушки идуць, | по звярусицки нясуць: | Хто лисицу, хто бобрицу, | хто заинку трасуна, | а нялюбы муж идзець, | у зубах мысинку нясець. | Ен нясець и трасець, | У зубах мысинка пищиць“. Українське „мися“ — мишеня (лемків. вим.). Порів. з Грінченка, *s. v.* За Барс. — у Мус.-Пушк. рук. було гаплографічне написання зам. „мысл мыслію“, що було в оригіналі, але це зайве, адже й без цього трьохчленове порівняння цілком правильне. Огон. виправляє: „мыслию (славию или славиемъ) по древу“ (с. 29), але-ж і це непотрібне. Аналогічний вираз знаходимо у Данила Заточн. „ползая мыслию, яко змия по каменію“, сп. Унд. Шляпк., с. 52. Схему „растекания“ аналогічно спостережувано в заспіві билини про Солов'я Будимировича (Кирша, с. 1): „Высота ли высота поднебесная, | глубота-глубота акиянъ море, | широко раздолье по всей земли, | глубоки омоты днепровския...“, або в Кирила Тур. „Неизмѣрна небесная высота, ни испытана преисподняя глубина, ниже свѣдомо Божия смотрения таинство“... (Сл. о расслабл. Рук. гр. Увар. II. в, I, 1858 р., с. 36). Трьохчленовість — з иншим змістом бачимо і в бил. про Вольгу: „Стал Вольга растеть-матереть, | Похотелося Вольге много мудрости: | Щукой-рыбою ходить ему въ глубокихъ моряхъ, | Птицей соколомъ летать подъ оболока, | Серымъ волкомъ рыскать во чистыхъ поляхъ“, Рыбн. I, 17.

сѣрымъ вълкомъ] Стала формула: сѣрые волци — у Зад. вид. Сімоні 26, 31 та инш., у Кирші 19, III, Григ., I, 349, 374 та инш., III, 20, 87 та инш., Марков, 256, 258 та инш., Шейн. Вел. № 621; в українських піснях — сірії вовки — Ант.-Драг. II, 19; Чуб. I, 411, III, 192 — „перебіг йому доріженьку сірий вовк“; у білорусів — серый, шерый воук, Шейн Б. п. 469, 591, Шейн, Мат. I, 2, 57, 424 та инш., I, 1, 34 та инш.

шизымъ орломъ] з орла — символ швидкого льоту і в христ. літературі: „четвертое животно сказаеть орле высокое летание“ Апок. XII—XIII в., арк. 32; „и дано бысть женѣ обѣ криле орла великаго, да парить въ пустыню, въ мѣсто свое“, арк. 57; у перекл. Толков. прор. „аще възнесешися яко и орьлъ и створиши си гнѣздо срѣдѣ звѣздъ,

и оттуду съврьгу тя, глаголеть господь", Авдия 1, 4, (Туницкий, с. 66) і Осия IX, 11: „Ефремъ акы птица залетѣ"... (с. 21). Порівняння з орлом у Климента єп. Словенського: у сл. на неділю—„не понавлятися по вся дни чистотѣ, яко орьлъ и горѣ възлѣтати умъмь", Унд.-Лавр., с. 14; „Лазорь — небопарьный орьлъ" у сл. на воскр. Лазаря, с. 22; „радуйся, небопарный орле" — у похв. прор. Захарії, с. 30; нарешті в похв. первоучителеві словенському Кирилові Філософові: „прѣлѣтая яко орль на вся страны от востока до запад, от сѣвера и до юга"... с. 35. В „Слове о житьи" про Макарія Римського: „бѣ бо унъ тѣлом а умом старъ и высокъ мыслью, лѣтаи мыслью под небесемъ, яко орелъ", Сборн. Рум. Муз. № 358, арк. 304: Сухомлинов, Исслед. 1908 р., с. 468; в повч. Кирила Філософа (XVI в.): „полѣтай мыслию своею, акы орелъ по воздуху", с. 467; пор. „они страни прѣлѣтая яко и орелъ", служба Кост. Філос., Срезн. Свед. и зам. XXVIII, с. 78; у пізнішій традиції — у Ів. Грозного: „дана... божественнымъ слугамъ божия слова всю вселенную, яко же орелъ летаніемъ обтекши даже искра благочестія доиде и до Российскаго царствія", 1-е посл. Курбському, Р. Ист. Библ. XXXI, 1, 1914 р., с. 10. „Младъ сизой орелъ" — Кирша, с. 157 і див. у нов. піснях. У голосін.:... „Нелетит ли лада милая, | Перелетной вольной пташечкой, | Иль сизым орлом в поднебесьи", Шейн, Вел. № 2536. Епітет „сизый" не трапляється в пам'ятках д.-руського письменства. У записах пісень: Кирша—перены оне (стрелы) перьицам сиза орла 10, младъ сизой орелъ 157, 158; Григ. сизой орел III, 87; Марков 159, 291; Міллер, Ист. песни 462, 464, 531 та инш. Шейн, Вел. №№ 985, 1172, 1184 та сила инш.; в українськ. пісні—сизі орли Ант.-Драг. I, 88, 119; Чуб. V, 174; в білор. пісні—Шейн. Б. п. 393; Шейн, Мат. I, 1, 174, 194; I, 2, 50, 405 та инш.

помняшеть бо, рече, първыхъ временъ усобіцѣ] Дуб.— „помняшеться". Пот. уважав „помняшеть — усобіцѣ" за зайві. Дуб., Огон., та деякі инші заховують читання *К.* сп. „рѣчь", Петруш. „речью"; але Бусл., Тіх., Пот., Корш, Шамб. — виправляють „рече", на це й ми пристаємо, бо слово це звичайно писано під титлом, тож можливо, що розкрито його не до ладу; *ъ* в *К.* сп. може, повстало під пером переписувача к. XVIII в. Що треба читати й розуміти „рече", в тому переконують парал. місця, які наводить Пот.: „едва силою к вечеру, рече, одолѣ Ярослав" (—„як каже"), Мол. Дан. Заточн. сп. Унд. та инш.

усобіцѣ] виправки Тіх. „усобіцы" та Пот. „усобіци" — зайві й граматично безпідставні: „усобіцѣ" — правильна форма зн. відм. мн. і для д.-р. мови і для пізнішого переписувача, що чергував *и* та *ъ*. Що воно визначає, про те див. нижче.

първыхъ = колишніх, стародавніх, пор. „не поминайте прьвыхъ и ветхыхъ непомышляите", Ис. 43, 18; „присла Романъ и Костянтинъ и Стефанъ слы к Игореви построити мира первого", Пов. вр. л. 6453 р.; „в то же лѣто Мьстиславъ залежи Новъгородъ болии пьрваго", Новг. 1-ий літ. 6624 та инш. Срезн. II, 1766—7.

тогда пущашеть 10 соколовъ на стадо лебедѣй: которыи дотечаше, та преди пѣснь пояше] Корш: „соколъ... котороѣ [кый]. Влад. пущашеть [ся]; Барс.: „которыи дотечаху“ (соколи); пристаємо на читання Вс. Міл., що з ним погоджується Смірн. II, 76 (пор.: рускыи земли), вбачаючи тут р. відм. однини. Виправка В'яз.: „тому преди...“—зайва. Пристаємо на читання Тіх. Змисл: „тоді (боян) пускав 10 соколів на табун лебідок; до котрої (сокіл-перст) добігав, тая раніше співала пісню“. „Пѣснь“—вперше виправив Ґрамм., гадаючи, що титла розкрито неправильно, і це підтвердив *К.* сп. Читання Лонґ. 17 „которы и дотечашетъ. А преди пѣснь пояше“ не можна зрозуміти.

Гру порівнюється до полювання: персти (= соколи) наскоком б'ють лебедів (= струни), звідси — десять соколів. Образ лебеди, що її переслідує сокіл (орел) не чужий і усній традиції: „Ой на морі, на морі синенькім | Там плавала біла лебедонька | Із маленькими лебедятами. | Де ся взяв сизопірий орел, | Став лебедку бити й забивати, | Стала лебедка до його промовляти: | „Ой не бий мене, сизопірий орлоньку, | Скажу тобі всю щирую правдоньку“... — тут сокіл примушує лебідь співати про воєнні події, — цілковитий паралелізм до „Сл.“, коли пісню не підправлено, Максим. Укр. нар. п. 1834 р. 116. А втім варіянт, — Чуб. V, 957 свідчить, що її не підправлено. Тут поетичний заспів про лебідь та орла: „Ой по морю, ой по морю | Та по тихому Дунаю | Та плавала та білая лебедина | З маленькими лебедятами. | Десь узявся орел сизокрилий, | Став лебедку бити-побивати, | Стала лебедка ик орлу промовляти“... — і далі оповідає про бій біля міста Батура з козаками. Чуб., V, 957, № 42. Великор. весільна пісня в першій частині порівняння має: „Летал сокол по крутым по горам, | Искал сокол лебединые стада, | Как нашел же сокол лебединые стада, | Всех лебедок разогнал, | Одное только поймал, | За правое крыло, за павлиное перо. | Просилася лебедушка у сокола полетать: | „Пусти, пусти, соколик, | Меня к лебедкам полетать“. | — „Тогда, лебедушка, я табе пущу, | Когда все перушки общиплю“... Шейн, Вел., № 1982, пор. № 2164 та ин.; „Летал сокол по вишенью, | Поймал себе белую лебедушку“, № 2497; ще той самий образ — № 1596. Порівн. з соколом у бил. давно запис.: „Что ясенъ соколъ на стада на галечья“ (63), „Потомъ не ясенъ соколъ вострепенулся“ (65), Тих. Мил. Был. ст. и нов. зап. Сокол убивает лебедь белую, Сахар. I, III, с. 32 — у хоров. пісні. До хороводної-ж пісні перейшов цей образ у запису Шейна, Р. нар. п. 1867 р. с 480—1: „Как летал то, летал сокол | С горы на гору летал; | Как искал то, искал сокол | Стадо лебединое; | Как нашел то, нашел сокол | Стадо лебединое. | Ен все стадо разогнал | Одное лебедушку ухватил... | — Взмолилася лебедка | Своему ясну соколу: | Ти пусти, пусти, сокол, | В стадо лебединое. | — Я тогда тебя пущу, | Сизы перышки ощиплю, | Златы крылушки обобью, | Горячую кровь пролью“. У весільній пісні — наречений = сокіл, наречена = лебідь, Жив. Стар. 1911, с. 73 (Перм. губ.). Повторні порівняння: „не ясен сокіл на долині по табуру гуляє, | Не білая лебедь співає: | Пол-

ковник Хвилоненко похожає, | Словами промовляє", Максим. Укр. н. п. I, 53—54; як забулося за антитезу сокола — лебіді: „по заморьицу бѣлы лебедки клычутъ | По-за синему лебедь бѣлешенекъ". Ж. Ст. 1911 р., с. 73. Лебедь плаче, „кычеть": „Тут белая лебедушка жалко воскликнула, | Милосердна наша государыня слезно восплакнула" Кир. 8, с. 278 і Пот. 13. Про спів лебедів — низка поетич. легенд. Тут мовиться не про звичайного лебедя (Cygnus gibbus s. olor), а про лебедя кликуна, Cygnus musicus, що видає звуки, які нагадують кларнет або тромбон; сумний, що стогне, звук його співу й став за основу і для легенд і для порівнянь, див. Пот. 151—3 з поклик. на Ваеґа та инш.

пѣснь пояше... славу рокотаху] „пѣти" у д.-сл. і р. відповідає грец. ᾄδειν, Евсеев, Кн. Исаии, — ὑμνεῖν, хвалити (там-же), звідкіля й пісня — то ᾆσμα, то ὕμνος, то ψαλμὸς. В „Сл." мовиться не про звичайний спів, а про хвалебний. Про співаків та співи: „и възиде пѣвьць и глаголеть пѣ сию" Парем. XIII в. Соф. бібл. № 53, арк. 23, або: „тъгда пѣтъ Моиси и сынове израилеви пѣ сию", арк. 14. У Амарт.: „Иувел же яви пѣсни и гусли", I, 32, або: „овже (Иувел) гусльми и пѣми диаволскими козньми замысли", там-же. Можливо, що тоді існував такий звичай. Окрім того, — авт. XII в. довідувавсь з того-ж-таки Амарт., що коли імп. Ираклій, перемігши персів, повертавсь, „людие... поашя цесаря, радующеся, плещуще и славяще", I, с. 436. В Пов. Флавія: „тѣм же и пѣсни пояхуть ему (Ироду) по Сурьскымъ градомъ", кн. I, Арх. рук. арк. 354c; підчас облоги Єрусалима Йосип каже до Йвана: „не срам ти, Іоане, уклонитися от зла. Добръ ти образъ вда собою царь Іюдейскъ Іохоніа, иже древле, пришедшемь нань Вавилоняном волею выступи пред плененіемъ и съ своим родом, да не пожгут ратьніи дому божіа; тѣм же и до сего дне вси Іюдеи въспѣвают ему пѣсни священныя и памят, текущи въ вѣкы вьину обнавляющися творити и яко бесмертна. Подобает, Іоане, тебѣ також сътворити", т.-же кн. 6, Волок. рук. № 651, арк. 195 зв. Мабуть, щось таке мав на оці літописець, вихваляючи кн. Рюрика Ростиславича з приводу того, що манастирські мури закінчено (Ип. 1199 р.); почавши — „Нашея грубости писание приими, акы даръ словесенъ на похваление добродѣтелий"..., він каже далі: „отселѣ бо, не набрезѣ ставше, но на стѣнѣ твоего создания, пою ти пѣ побѣдную, аки Мириамъ древле", ст. 712 і 714. — Од такого вихвалювання треба відрізняти у літопису-ж-таки згадувані „песни" (1054 р.): „Всеволодъ же спрята тѣло отца своего возложивъ на сани, и повезоша Кыеву, поповѣ по обычаю пѣсни пѣвше и плакашеся по немь людие", ст. 150; або на похороні кн. Ізяслава Ярославича: „повезоша и с пѣсньми попове и черноризьци"... ст. 193. — Літопис про співаків згадує мало: Ип. 1137 „скопечь Мануило", — „Поставленъ бысть скопечь Мануйло епископомъ Смоленеску, пѣвечь гораздый, иже бѣ пришел из Грекъ" ст. 300; там-же, ст. 794 — згад. славутный пѣвець Митуся; в Соф. I літ. 1052 р. — „в Кіевъ пришли тріе пѣвци изъ Грекъ съ роды своима", с. 138 — мабуть, церковні.

Старому Ярославу] у I вид. Ярослову, в *К* сп. — Ярославу, як іще до того, як знайдено *К*, виправили Ґрамм. та инш.; але, можливо, у рук. було саме *о*: пор. в Іп. л. „Вячесловъ“ (сп. Хлуд. Пог. — *а*), ст. 385. — Мовиться про в. кн. Ярослава Володимировича, † р. 1054. Літоп. характеризує його: „бяше... хромоногъ, но умомь свершенъ и храборъ на рати, и християнинъ, чтяше самъ книгы“. П. С. Р. Л. V, ст. 136.

храброму Мстиславу, иже зарѣза Редедю пред пълкы Касожьскыми] Мстислав Володим., кн. Тмутороканський та Чернігівський, пом. р. 1036. Про бій його з Редедею Лавр. літ. каже (р. 1022): „Въ си же времена Мьстиславу сущю Тмутороканю поиде на Касогы. Слышавъ же се князь Касожьскый Редедя изиде противу тому, и ставшема обѣма полкома противу собѣ и рече Редедя къ Мьстиславу: ‚что ради губивѣ дружину межи собою? но сыидевѣ ся сама боротъ; да аще одолѣеши ты, то возмеши имѣнье мое, и жену мою и дѣти моѣ, і землю мою; аще ли азъ одолѣю, то възму твое все‘. И рече Мьстиславъ: ‚тако буди‘. И рече Редедя ко Мьстиславу: ‚не оружьемь ся бьевѣ, но борьбою‘. И ястася бороти крѣпко, и надолзѣ борющема ся има нача изнемагати Мьстиславъ: бѣ бо великъ и силенъ Редедя; и рече Мьстислав: ‚о пречистая Богородице, помози ми; аще бо одолѣю сему, съзижю церковь во имя твое‘. И се рек удари имь о землю, и вынзе ножь (Іп. дод. „удари и вь гортань ножемь“) и зарѣза Редедю, и шедъ в землю его взя все имѣнье его, и жену его, и дѣти его, и дань възложи на Касогы. И пришедъ Тмутороканю, заложи церковь святыя Богородица, и созда ю, яже стоить и до сего дне Тьмутороканы“, Лавр. 143, Ип. ст. 134; Соф. 1-ий, с. 134. Сподіваючись, що йому пощастить, і не вдовольняючись з Тмуторокани, Мстислав з Хозарами й Косогами рушив у похід на Дніпро, захопив Чернігів, пішов на брата Ярослава (р. 1024) й розбив його при Листвені грозової ночи, але віддав йому Київ. А втім Ярослав їхати туди не наважився, а залишився у Києві до дальшого року, коли з'явився з великою дружиною знову, і в Городці князі замирилися, поділивши Руську землю Дніпром; Ярослав узяв західній, Мстислав — східній бік. Р. 1036 „Мьстиславъ изыиде на ловы и разболѣся и умре“; з цього приводу літопис подає його характеристику: „бѣ же Мьстиславъ дебелъ тѣломъ, чермьномь лицемь, великома очима, храбръ на рати и милостивъ, и любяше дружину повелику, а имѣния не щадяще, ни питья, ни ядения не браняше“ Ип. ст. 138, Лавр. с. 146—7; Соф. I, с. 136; Новг. 4-ий, 1915 р., с. 113. — Касоги або Косоги — плім'я, що оселяло північне Прикавказзя, споріднене, як гадають, з черкесами. За них не раз згадано в літопису: р. 965 — Святослав переміг Ясів та Касогів; Мстислав воюється з ними, а р. 1023 вони вже в його війську, підчас походу на кн. Ярослава; 1066 р. кн. Ростислав стягає данину з Касогів та инш. Солов. Ист. России I, 142.

Красному Романови Святъславичу] Роман Свят., що його взивали Красним, — внук Ярослава Володимировича, брат Олега

„Гориславича“, князь Тьмутороканський геть-аж до р. 1179; р. 1078, по нещасливій війні з кн. Всеволодом Чернігівським, де пав кн. Борис, а Олег — утік до Тьмуторокани — кн. Роман відновив міжусобицю за допомогою Половців і Хозар. Та Всеволод пішов йому назустріч, замирився із Половцями, а вони, вертаючи додому, забили кн. Романа: „убиша и Половцѣ мѣсяца августа 2 день, і суть кости его и до сего лѣта тамо лежаче, сына Святославля і внука Ярославля“, Ип. ст. 195—6. Бестужев-Рюмін (О сост. летоп. с. 42) вбачає тут одгук епосу про загибіль Романову. — „красьнъ“ — у давній мові прекрасний, гожий, приємний. В Парем. = ὡραῖος, Евсеев, Кн. Ис. 63, I; „Красьнѣйши еси причиста, паче вьсякого красьнаго земьнымъ рожьши“, Мин. р. 1096, „коль красьна милость въ врѣмя скръби“ Панд. Ант. XI в. „отъврати очи твои отъ жены красьны“ (= εὐμόρφου), там-таки „Се вся, отче, красная прелесть мира сего суть“, Нест. Жит. Ѳеодос.; „Просвѣти очи мои Христе боже, и далъ ми еси свѣтъ твои красный“, Поуч. Мон., Срезн. II, 1318. У пізнішій писаній традиції: „красныя убо новыя повести достойно намъ послушати, о христоименитіи людіе“ (початок Ист. о Каз. царстве).

Боянъ... вѣщіа пръсты на живыя струны въскладаше; они же сами княземъ славу рокотаху] 1 вид. — „живая“; пристаємо на поправку Ґрамм., Пот., Огон.; Смірн., II, 77 гадає, що можна залишити й „живая“, але він помиляється, думаючи, начеб-то зн. в. мн. ж. р. міг отак закінчуватись у давньо-рус. мові. Пор. в „Слове о воскр. Лазаря “:„Удари[мъ], рече Давидъ в гусли и възложи[мъ] персты своя на живыя струны“, рук. Унд. 1109 і Уваров, 316, арк. 155, і Пам. Ст. Р. Л. III, с. 11; в инш. ред. — „Рече Давидъ царь, накладывая многочестныя персты на живыя струны“, або „глаголаше Давидъ, сѣдя в преисподнемъ адѣ, накладая многоочитая персты на живыя струны: а въспоемъ пѣсни тихіа и веселыа, дружина моя“, М. Дух. Ак., Волокол. № 157—521, арк. 31. Цей самий зворот — наслід. „Слову“: „Тотъ бояринъ вѣскладаша горазная своя персты на живыя струны, пояша Русскимъ княземъ славу“, Задонщ. Тих., с. 27. „При гуслех недовлѣеть единою струною пѣ̑ творити“ Пчела XIV в., 4. — У пізнішій традиції — XVII в. — той самий образ: „Давидъ сѣдящій накладавъ очитыя персты на живыя струны; мы же пріемля трость скорописную съ черниломъ и бумагу, накладываемъ письмена“. Зерц. Бог. Кир. Транкв., рук. Опис. Солов. мон. I, 500. — Билинний епос змальовує гру так: Ставр — „скоморошина“ — „натягивалъ тетивочки шелковыя | На тые струночки золоченыя. | Учел по стрункам похаживать | Учел он голосом поваживать“, Рыбн. I. с. 136. — Струни „рокотаху“, наче сами струни говорять; у нар. пісні: „струна струні стиха промовляє“, „струнва струнві правду вповідає“ Купчанко, Буков. п. № 99, Пот. 14.

Почнем же, братіе повѣсть сію от стараго Владимера до нынѣшняго Игоря] — повторний заспів, що безпосередньо стосується до теми — походу Ігоревого. Порівняймо аналогічні заспіви: „Начнемь же сказати бещисленыя рати и великыя труды и частыя войны,

и многия крамолы и частая востания, и многия мятежи, измлада бо не бы има покоя", Ип. 1227 р., ст. 750. У Пролозі 16 грудня: „Восхвалимъ убо мужи славны..., до вѣка пребудетъ сѣмя ихъ и слава их не потребится" (Сл. в нед. св. праотец, пред Рожд.); „Помянемь пръвый свой входъ", Сл. Ѳеод. Печ., Пам. уч. лит. I, с. 38; „Похвалимъ же и мы, по силѣ нашей малыми похвалами великая и дивная сътворшаго, нашего учителя и наставника, великаго Кагана нашея земля, Владимера, внука старого Игоря, сына же славнаго Святослава, иже в своя лѣта владычествующа, мужьствомъ же и храбрьством прослуша в странахъ многихъ и поминаются нынѣ и словуть". Сл. м. Илариона, Пам. уч. лит. I, 70. — „старый Владимеръ" = Вл. Мономах, Лонгин., с. 18. — Корш — читає: „повѣсть сю... до нынѣшнего [сего Игоря]", але зрозуміти можна й без оцих змін.

иже истягну, умь крѣпостію своею] Дуб., Барс., Вс. Мілл., Пот. — читають „и стягну"; справді, читаючи „истягнути" = extendere (поклик. на Сл. о п. Іг.) у Срезн. I, 1160, — не можна зрозуміти цього місця як слід; краще — читати „стягну", беручи на увагу наближення В'яз. 75, що його підтримав Пот. 15, розуміючи „умь" — воля, намір, рішучість, тоді „и стягну умь крѣпостію" = міцно затягнув, себ-то рішуче наважився. Пот. й сам визнає це за надто книжне. Але це толкування все-ж не замінено на краще, його додержуються Яковл. 32 та инш.; Барс. перекладає „и умь опоясахъ онъ крѣпостію своею", себ-то приготувавсь до подвигу: у кн. Исх. так змальовано лаштування в похід: „чрѣсла ваша прѣпоясана, и сапози ваші на ногах ваших, и жьзлі ваши въ рукахъ вашихъ"... Парем. XIII в. Соф. бібл. № 53, арк. 8 зв. Може, з цим місцем слід зіставити отаке з Климента Слов. в повч. на пам'ять ап. або муч.: ...„Святии и правьдиви чьловѣци крѣпъко препоясаша чрѣсла своя и брань пріимъше святую вѣру на противьнаго врага, побѣдивъше же его, пакы вънидоша въ пръвую породу"... Унд.-Лавр., Клим. єп. Сл. 1895, с. 6. Пор. Пог. і Бол. Псалт. 17, 33: „Богъ прѣпоясаяй мя силою" Ягич, 73; Симон. Пс. 17, 40: „И препоясалъ мя еси силою на брань", I, 97; „прѣпоясавъше ся въ чресла помышления вашего", Христин. Ап. Посл. Петра I-е, 1, 13, с. 81 пор. там-же Ефес. 6, 14, с. 197; Володимир кн. Волинський „крѣпостию бѣ препоясанъ" Ип. 1289 р. ст. 924. Усі ці й инші паралелі до перекладу В'яз., Барс. та инш. придатні тільки тоді, коли „сътягнути" = прѣпоясати, „сътягнути" = 1) стягнути, затягнути, 2) загнуздати, звязати, в переносному розумінні, Срезн. III, 856; в Парем. чт. Ісайї 9, 5 истягнути = ἀποτείνειν. Евс. Взявши на увагу, що дієслово „сътягнути" можна вживати в абстр. розумінні, напр. „вънѣшнимъ стягнувъ мысль" Панд. Ник. XI в. — перекладаємо це місце в „Слові" так: „той, хто вгамував волю своєю силою (міццю)"; або — може, „зміцнив". В Іст. Флавія є цінне паралельне місце: Веспасіян... „пріимъ оумь въ свою крѣпость и ста крѣпко исполчився", кн. 4, Волок. рук. № 651, арк. 103 зв.; воно, мабуть, мало не синонімічне з „укрѣпишася душами кождо их" 6 кн., арк. 188. — Але

звернімо увагу: у давн. Псалт. 138, 23, читається „истяжи мя и разумѣй пути моя“, вар. „испытай мя“..., „искуси мя“... Симон. Пс. II, 478; Болонск. Пс. 658. Иосифовская Пс. XVII в. зберегла читання „искуси мя Боже и увѣждь сэрдце мое, истяжи мя и разумѣй пути моя“. Ясно, „истягнути“ = випробувати. Чи не випадає й це місце „Сл.“ розуміти: „що (Ігор) випробував (свій) намір своєю міццю (силою)“, себ-то обміркував майбутній похід?

и поостри сердца своего мужествомъ] Огон. відносить „сердца“ до „поостри“, маючи це слово за додаток. Вс. Мілл,, Пот. вбачають у „сердца своего“ визначник до слова „мужествомъ“, що стоїть попереду означуваного слова, себ-то Ігор „загострив свій намір (умь) мужністю свого, серця“, зробив його непохитним. „Поострити“ — трапляється в давньому слов. письменстві і в матеріяльному розумінні і метафорично: „поостриша языкъ свой, якъ зміинъ“ Пс. 139, з, Симон Пс. та инш., II, 480; Бол. Пс. 660; „поострить же гнѣвъ свои“ Парем. XIII в., Н.-Соф. бібл. № 53, арк. 30; „поостритъ же нестояненъ (вар.— лють, напрасенъ) гнѣвъ“, Син. бібл. № 452 (502), Минея Служ., Паремія 2-а з Премудр. Солом. V, 15—16; „на бога языкъ свой поострять“ Апокал. XII—XIII в., арк. 72; „си свою руку на своя сродникы поостриваху“, Флав. 5 кн., Волок. рук. № 651, арк. 144; „поостриваше я (= їх, себ-то розбишак) да бы ю кто убилъ“, кн. 6, арк. 204 зв. Та багато частіше в цій пам'ятці маємо „подострити“ в тому-ж-таки розумінні: Йосип і Харія, „подхупше и подостривше своя, изведоша из града“, кн. 4, Волок. арк. 102; Іван — „подостривашет я(?) народ“, арк. 109 зв.; Горіон і Симеон „подостриваху люди мьстити“, 111 зв.; „не подострили быхом оружіа на ся“, арк. 113; Анан каже — „подострите душа ваша на мсти“, арк. 114; „не могоша подострити вас на ны“, арк. 118; „другъ друга подостриша“, 5 кн., арк. 148; Тит. „подострися сѣчи и жещи“, арк. 161; „Кесар же обиездя плъкы подостряше дѣлати“, арк. 182; в Олександрії 1-й ред. маємо в тому-ж розумінні „възострити“: „еще бо паче велми ны есть бръзы сътворилъ и възострилъ ны еси на рате“, с. 81; ц. Пор. „възострися зѣло“, с. 82; те саме і в Хрон. Амарт. XIII—XIV в. „воеводы на брань възострішася“, I, 391. „Поострити“ — у Срезн. немає, але є один приклад з „поостривати“: „Давидъ... нача поостривати на ослѣпление“ Пов. вр. л. Радз. Акад. див. Лавр,, с. 250, вар.; Ип. 1097 р., ст. 234. — „Мужествомъ“: „мужество“ в дав. р. мові визначало: чоловічий пол (το ἄρσεν), достигліть, хоробрість (ἡ ἀνδρεία): „яко же дрѣвле Данилъ мужьство восприим“, Мин. 1096 р.; „мудрость раждаеть мужьство“ (ἀνδρεῖαν), Панд. Ант. XI в. Срезн. II, 193; Половці „послаша пред собою в сторожѣ Алтонопу, иже словяше в них мужствомъ“, Лавр. 1103 р., с. 268; „Левъ князь думенъ и хороборъ и крѣпокъ на рати, немало бо показа мужьство свое во многыхъ ратѣхъ“, Ип. 1291 р., ст. 935; „младъ сы показа мужьство свое и всю нощь бистася“, 1213 р., ст. 734. — В „Сказ. о Дм. Ив.“ це місце перифразовано так: „истезавше

умъ свой крѣпкою крѣпостію и поостриша сердца свои мужествомъ и наполнися ратнаго духа", Тих., 27.

наплънився ратнаго духа, наведе своя хробрыя плъкы]. Корш, щоб здійснити свої плани метричної реставрації, переставляє: „духа ратьного... своѣ плъкы хоробьрыѣ". „Наплънитися" (ἐμπίμπλημι) часто в Парем., Толк. Прор. див. Евс. Кн. Ис. с. 143, поруч — „исплънитися" у тому ж розумінні: Захарія „исплъніся духомь святымь" Лук. I, 67, Гал. Єв., II, 37; „исплънишяся вси ярости", Лук. 4, 28, 11, 93; „скърбь исплъні сърдця ваша" Іо, 16, 6, II, 904. Очевидячки, наслідуючи Лук. 1, 67 в жит. Тодосієвому: „тъгда же о(те)ць нашь Θ. напълнившеся с(вя)того д(у)ха начатъ того обличати", Усп. сб. XII в., с. 85; те саме в паралель до „Сл." маємо у Флавія: „исполнившеся ратнаго духа", кн. 3, Волок. № 651, 76 зв.; „тако рекшу Титу вси вои исполнишяся духа браннаго", арк. 96 (ἀρείου πνεύματος ὁπο-πιμπλάμενοι). Цей живовидячки книжний зворот перейшов в перекази про князів: „мужи Александровы исполнишася духа ратна"... 1-ша ред. Жит. О. Невськ. Мансікка, с. 6; Серебрянський, с. 130; або — „слышав же то король страны Римскыя мужьство Александрово, ополчися нань в силѣ тяжцѣ и въ множествѣ кораблев и исполнися духа ратнаго" 2-а ред., Мансікка, с. 11; дальша зміна — „пыхая духомъ ратнымъ", с. с. 2, 35, 127; „дыша духомъ ратным" с. 19; Витовт — „съ яростью гнѣва наполнився отвѣт даде" Пск. 2-ий, с. 24; цар Тохтамышь „духа ратнаго наполнився", Лет. Аврамки, П. С. Р. Л. XVI, 1382 р., ст. 122; „воеводы... наполнишася духа храбра", Ист. Каз ц. ст. 153 — так міцно тримавсь цей шаблон. — Епітета „ратный", як книжного — усна народня традиція не засвоїла.

„земля Половецкая"] пор. „Он же ѣхавъ вся землю Галичьскую, иде в землю Половецкую", Ип. 1228 р., ст. 753 — південний степ, до Чорного та Озівського моря. Половці (= Узи, Кумани) з'явилися вперше на Україні р. 1061 на зміну Печенігам і, перемігши Всеволода, кн. Переяславського, невтомно турбували південні кордони України-Руси. Про них див. Бурачков, Опыт исслед. о куманах или половцах, Зап. И. Одесск. Общ. Ист. и Др. X, 1877 р., с. с. 111—136; П. Голубовский, Печенеги, Торки и Половцы до нашествия Татар, Киев. 1884; Аристов, Исслед. о Половецкой земле, Изв. Ист.-Фил. Общ. при Нежинск. Институт. кн. Безбородко 1877 р. Спогади про „землю П." збереглися в пізнішому письменстві XVII в. і в билинному епосі: див. толкування половецької мови на руську в рукоп. Уварова № 2093 (25), арк. 15 зв., і в билині: „Царь Саулъ Леванидовичь поехал за море синея в далну орду, в полувецку землю", Кирша, с. 104, 106, 116; те саме — Кир. 111, 116. Див. нижче — „поле Половецкое".

за землю Русьскую] — вираз, що частенько трапляється в літопису: „нынѣ же, брате, христьянъ дѣля и всее Русскои земли умирися", Ип. 1148 р., ст. 365; кн. Ізяслав каже: „всего того не поминаю Руския дѣля земля и христьян дѣля", ст. 366; в. кн. В'ячеслав: „язъ Русскыя дѣля

земли... того всего не помянул", ст. 429; „яз же того всего не правилъ Рускыя дѣля земли", ст. 430, 431, 1151 р. Про термін „Русь", „Русская земля" див. Л. Падалка, „Происхожд. и знач. имени Русь" Тр. XV Арх. С'езда, I, 357: назви владущих вершків слов'янських та варягів. Територіяльно „Руська земля" за Максимовичем (Соч. III, с. 645) у XII в. закінчувалась на Дніпрі — з правого його боку р. Тясмином, а з лівого — р. Ореллю. Нижче по Дніпру геть аж до моря була вже „земля Половецкая".

О Бояне, соловію старого времени... чрес поля на горы.] Ставимо сюди цей уривок із звертання до Бояна, керуючися змислом (пор. попередню згадку про „храбрые полкы"), знов-же й тим, що в однім з рукоп. „Слова", від якого веде свій початок рук. Мус.-Пушк., аркуші, можливо, переплутано (див. Вступ § 5).

абы ты сіа плъкы ущекоталъ] = оспівав, пор. нижче „щекотъ славій"; у Пов. о Мам. поб. „славій птица, чтобы еси выщекотала сія два брата, два сына Вольярдовы", Срезн. I, 459, поклик. на нар. п.; „соловей сѣвъ въ алтарѣ на горнемъ мѣстѣ, на окнѣ, прежъ началъ посвистывать по обычаю и защекоталъ и запѣлъ и пропѣлъ трижды" — з доповіди настоят. соб. ц. Валд. ман. від 9 червня р. 1666 патр. Никонові, Р. Ист. Сб. V, Лонгин., 47. Пор. у билинах: „защекталъ то по соловьиному, щектанье соловьиное", Рыбн. II, с. 26; „Вечор перепелочка | Во саду щекотала"—„невеста громко речи говорила", Шейн, Вел. № 2491; „соколы то щекотят, а бояре говорят" № 1511; у білорусів: Шейн, Б. п.: „щакотала сорока на тыченце сидзючи", с. 499; „под стрешенкой начеваць, | З вирабейками щекотаць" с. 563.

скача, славію, по мыслену древу] Ті, хто пристає на читання 1-го вид., де дано переклад: „скача мысленно по дереву", толкують „мыслено древо" по-різному: за В'яз. — це древо життя людського роду, і автор натякає на згадку Боянову про давні роди й про подвиги предків оспівуваних героїв. Барсов (III, 488) вбачає тут „древо мыслей" = древо уяви. „Приглашая соловья-Бояна порхать подобно соловью по саду фантазии, автор указывает тем эпически, сколько на богатство Бояновой фантазии, столько же на свободу, игривость и непосредственность его песнотворчества". Жданов (Соч. I, 431—434): „мысленый" = метафоричний, що його можна уявити тільки розумом, напр. „аще и образы земьскыми и шаротьными и инѣми образы многы святымъ являеться (ангелъ), нъ невидими и мысльни суть", Апокал. XII — XIII в., арк. 40, і нижче „глас крилъ мысльныхъ пругъ", арк. 45; пор. зіставлення раю мисленого й почуттьового в письм. XIV в. і згодом. „Мыслено древо" — дерево нереальне, уявлюване. Таке дерево родоводу. Боянові годилося-б, пурхаючи по „мыслену древу", співати то на тій, то на иншій гілці, то співати про давніх, то про нових князів. І Ор. Міллер і сам Жданов (с. 435) погоджуються, що цей образ — надто штучний, але-ж виправдуються тим, що в „Сл.", мовляв, чимало штучного, риторичного. Потебня (Об'ясн. малор. и ср. пес. II, 1887, с. 223), — помірко-

ваніший: він вбачає тут ідеальне, поетичне дерево. Як єсть ніщо не виправдує читання Мандичевського „по маслині дереву".

летая умом под облакы.] Максим., Тіх., Огон. — „орломь", ґрунтуючись на порівн. до Дан. Зат. „быхъ паря мыслію своею, аки орелъ по воздуху" сп. Унд., „бых мыслію яко орел, паряй по воздуху", вид. Шляпкіна 18 та ин.; або „Садился на орла самолетного | Улетаетъ онъ во чисто поле | Подъ тыя подъ облака высокія". Рыбн. III, с. 321; але Пот. 20, має цю поправку за безпідставну, і на це доводиться пристати: образ соловейка, що літає наче орел, — штучний, що завважив і Вс. Мілл., 193.

свивая, славію, оба полы сего времени] у І вид. „славы", що Ґрамм. та Пожарськ. уважали за оруд. відм. мн., Дуб. „славою" (прийняв Яковл.) або „славьи" (= по солов'їному); Пот. — „свивая словеса", поклик на „мзвитіе словесъ" у Мол. Дан. Зат.; Барс. „славъю"; Бусл. Хр. 600 запропонував поправку „славію", на ню пристали Тіх., Вс. Мілл. і мало не всі коментатори. Вс. М., опріч того, читає „свивая", але це — зайве. — Свідоме порівняння до соловейка подибуємо в перекладній ораторській літературі: „Славію нѣкоему велегласну подобя наше слово"... читаємо в сл. на Рожд. Предтечи и Крестителя Иоанна, 24 липня, Сборн. О. Ист. и Др. Р. № 321, XVI—XVII в., арк. 406. Серед „пѣснивыхъ птиць различными гласы поющих ‚пѣсни красные'" в Пролозі Іо. Ексархом згадано — „славие", Калайдов. с. 141. „О славию (в пр. соловию) пѣснивый" — читаємо в службі Кост. Філософові, Срезн. Свед. и зам. XXVIII, с. 71—78; друге порівняння в стихирі муч. Ермогенові, Мині та Евграфові, подобенъ: „Добропѣваную пътицю, въ лѣсѣ глашающю подвизании славьнии на подобие Ермогена привлѣкъша Мину и Еуграфа съ тѣми вражия протъргша уловления, мъного съплетеныя, и възлетѣвша въ божествьныя дворы и въ куча небесьныя, вельгласьно славимъ". Стихирарь XII в. Рос. Ак. Н., 34.7.6, арк. 67 зв.

оба полы сего времени] „оба полы" в розумінні прислівника звичайне в пам. давньо-рус. письменства: „обаполы вратъ" Амарт. I, 116; „столпы постави обаполы вратъ" 185; у Флавія: „Антіохіане... ставша обаполы пути", 7 кн. Волок. № 651, арк. 238; „пути же два яко стъзи а обаполы ею пропасти", арк. 254; „обаполы же ею измарагды" Олександрія I ред., с. 39; Ип. „обаполы Волгы", ст. 371; „стрѣлчѣ же пусти (кн. Даниил) наперед, а другия обаполы дороги", 1256 р., ст. 832; „узрѣша полкы обапола озера" 1151 р., ст. 437; „сѣдоша обаполы [дъскы] Сновидъ Изечевичь и Дмитръ" Лавр., с. 251; але див. Срезн. II, 1142 і дд., де „полъ" в розум. речівника „половина", тому воліємо розуміти: „звиваючи (себ-то об'єднуючи) обидві половині (себ-то обидві частині) цього часу". Влад. виправляє — без потреби — „оба полкы".

рища въ тропу Трояню] Проминаючи фантастичні домисли в царині давньо-слов. мітології (Ор. Мілл., В'яз. та ин.), маємо три гіпотези щоб пояснити це місце. І. Першу запропонував Тіх. 27—8:

мовиться не про Трояна, а про Бояна, видавці (чи, може, переписувачі одного з рукописів) хибно прочитали були цеє ймення, не потрапивши відрізнити літери Б од лігатури Тр, що скидаються одна на одну. Що ця поправка потрібна, аргументує Тіх.: 1) тим, що автор „Сл.“ наслідує Бояновим співам; 2) „обращение к Бояну во второй части вопросительного предложения предполагает Бояново имя и в первой, об'ясняя желание, чтобы этот песнотворец соединил обе половины сего времени“; 3) міркування Бусл. (Ист. Оч. I, 393): „рекомендуя Бояну воспеть о полку Иг., автор тотчас же, как кажется, намеренно приводит его слова или говорит в его духе“: „Не буря соколы занесе“...; 4) у билині про Підсонячн. царство, Рыбн. III, 321, льот орла змальовано так само, як і польот Боянів, отже — „не этот ли орлиный путь называется в ‚Сл.‘ тропою Бояновою, через поля и горы“; 5) Тіх. згадує, що віщого Бояна зіставлено з віщим Всеславом, і через те авторові „Сл.“ видалось „лѣпым“ оспівати молодих князів, підроблюючись під пісню Бояна, соловейка й орла давнього часу. — Всі ції міркування — самісінькі здогади й не мають жадних тривких підстав, залежать бо тільки од палеографічної гіпотези; але, можливо, що переписувач і не плутав Б і Тр. — тоді всенька будова висить у повітрі. — II. Друга гіпотеза правдоподібніша: її запропонував Вс. Мілл. 107: в укр. тропа (як і влкр.) визначає стежку, слід, „в тропу пойти“ — йти слідком. Не знаходячи попереду жадної географічної вказівки, Вс. Мілл. вважає, що тут лиш поетично продовжено попередню думку: „рыская по слѣду Троянову чрез поля на горы“. Боян — що ганяв наче сірий вовк по землі, ганяв (у поетич. свідомості авт.) як Троян, що про нього болгари кажуть, наче б він ночами „рыскалъ“ з свойого міста в Срѣмъ. Отож як він (і як Всеслав, що встигав перебігти од Київа до Тмутороканя перш як заспівають півні), „рыщетъ“ і уява піснотворця Бояна. На ці міркування пристав і Пот. 21, що покликується на Вс. Мілл. Що-до Трояна, то про нього, як про мітич. істоту в болгар, давненько писав Бусл. Ист. Оч. I. Може бути, автор „Сл.“ знав, що Трояна обожували, сліди чого залишились у письменстві (пор. „Трояна, Хърса, Велеса, Перуна на богы обратиша“ Хожд. Богород. по мукам, сп. XII в. вид. Срезн., або „И да быша разумѣли многии человѣци, и въ прѣльсть велику не внидуть, мняще богы многы: Перуна и Хорса, Дыя и Трояна“ Лѣт. р. лит. кн. V, від. 2, 5), знав він так само і південно-слов'янську легенду, тим-то й виник у його свідомості образ Бояна — що швидко мчав наче легендарний Троян. Це — дарма що складніш, дак зате психологічно простіш як палеографічні доводи Тіх.—III. Третя гіпотеза, що запропонував її ще Карамзін, прийняв Ґрамм., 102, розвинув він та Огон., 38, може, краще від инших пояснює „Тропу Трояню“ та инші місця, де згадано Трояна: цяя „тропа“ — єсть via Traiani, що провадить од Дунаєвих берегів до Прута й далі Україною на Схід. Банатці нещодавно битий шлях звали були — троян, це видко з Лугошанського словника близько 1670 р.: „Troian = via strata“ (Хыждеу, див. А. Яцимирский, Шесть статей по слав. и русск.

письменности, М. 1901, с. 4; ще с. 5—7); Ґрамм. давненько вже здогадувавсь, що земля Трояна — Дакія, що завоював її цей імператор (98—117 р. по Р. Хр.). За даними Шафарика, вал Троянів тягнеться і на Поділлі від Дністра аж до Збруча і в Галичині до Магерова (Slov. Starož. I, 418); на Україні цей самий вал іде лівим берегом Роси, через Білу Церкву, через низку сіл до с. Синиці Богусл. п. Через те під „тропою“ Тр. треба розуміти вал або шлях імп. Траяна. З цим погоджується й те, що сказано вище — про обожування Трояна й про легендарні оповідання про нього у слов'ян. Карський теж вбачає в Тр. „Слова“ — імператора Траяна, Белоруссы, III, 1, 22. Свідоцтва про Трояна зібрав Лонґінов (Ист. иссл. 106 і дд., див. також Вс. Мілл., Взгляд, Потеб. 119—121; Яцимирск. згад. твір). „Тропа“ в давньо-р. мові = дорога, путь, Срезн. Мат. III, 1002; про тропу Тр. — Дринов, Заселение Балкан. полуостр. Славянами, Чт. О. И. и Др. Р. 1872 р., тут-же й перекази про Тр. — Гальковський (Борьба христ. с языч. I, 1916 г.) слушно зазначає, що „всякий поэт, желая быть понятным, должен употреблять такие образы, которые понятны и доступны его современникам“ (с. 12); звідси слід припустити, що автор „Сл.“, згадуючи за Трояна, говорив про те, що за його часів всі знали, отож, що в XII в. ще живий був спогад про імп. Траяна, пам'ятали про землю його (Дакію) і про тропу, via Traiani. Римляни шанували Траяна як бога: це відбилося в апокрифі. Тож недивниця, що про Траяна пам'ятали в XII в., коли про нього записано перекази у Сербів та Болгарів в XIX в. (Гальк. 15). Згад. автор пропонує розуміти: віки Троянові — віки слави й могутности, іти тропою Трояновою — чинити подвиги. Не можемо пристати на таке толкування. Додамо наприкінці, що в імени Траяна імператора не було нічого нового й дивного для давньо-руського читача й для автора „Сл.“: про „Трояна царя“ знали не тільки із історичних творів, розмірно мало поширених, але й з популярних житій свв., що їх читаємо в Пролозі: 6 вересня „мучение св. Евдоксія, Ромила, Зинона, Макарія и иже с ними“ починається: „Въ времена она, царствующу Траіяну въ старомъ Римѣ“... рукоп. Увар. № 1790 (349) (370), арк. I; 20 вересня — муч. Евстафія, Татьяни, Агафії і Теоктиста: „Во дни царствія Троіана, кумирьстѣй жертвѣ одержащи“..., Увар. № 1051 (409), 136 зв.; 1 березня — прп. муч. Евдокії: „Во временехъ Трояна царя бысть нѣкая отроковица именемъ Евдокія“... та инш. У житії муч. Прокла та Іларія: „бысть при Максимьянѣ игемонѣ и Траианѣ цари... запрещение“, Сборн. Вахрам. XVI—XVII в. № 372, арк. 165; стаття про катування Климента еп. Римського (чюдо о отрочати, 25 листоп.) — починається також згадкою про Тр.: „Св. Клименту от Рима оземьствовану в Херсонъ Траяном царемь вѣры ради“... Никольский, Матер. для поврем. списка, с. 435.

чресъ поля на горы] Корш без потреби дод. „на горы [кыевьскыѣ]“.

пѣти было пѣснь Игореви, того (Олга) внуку] — Вставку 1-х вид. одні — передруковують, інші — викидають. В тексті

слід. Ерб. й Тіх. Про якого „внука“ тут мова? Може, — про Ігоря, що з нього справді був онук славнозвісного Олега „Гориславича“; проминаючи фантастичне ототожнювання Полевого „Троян = Владимир I“, і т. п. здогади (див. Смірн. 81), можна думати ще й так: „того“ — вказує саме на Бояна, отже „годилося-б онукові Бояновому так співати пісню Ігореві“. Волімо пристати на перше пояснінння, що його дає 1-е вид., як простіше. Пояснінння Пот. 21 — надто штучне, вставка „*и* того“ зайва. — Далі — автор „Слова“ подає зразки заспівів Боянових — у формі заперечного порівняння, відомого й із пізнішої народньої поезії:

„Не буря соколы занесе чрезъ поля широкая“] — це заперечне порівняння так використано в „Повѣданіи“ Софонії про Куликов. побиванку (— Сл. о в. кн. Дм. Ив.): „Ци буря соколі снесетъ из земля Залѣския в полѣ Полотское“, сп. Унд. № 632, Шамбинаго, Пов. о Мам. поб., с. 95: „Через поле широкое“ — Шейн, Мат. I, 1, с. 145, „широкеє поле“, „широка толока: тільки орлам пролітати“ Чуб. V, 128, № 2736.

Галици стады бѣжать къ Дону великому] Пот. виправляв: „галичь“ (ім'я збірне); Біц., Вс. Мілл. (194), Жданов, Шамб. виправляють: „не галици“, відновлюючи, як вони гадали, попсоване заперечне порівняння; але Смірн. правильно вважав це „не“ за зайве. Огон. даремне гадав, що під „галицею“ (= галка, Corvus monedula) треба тут розуміти крука — зловісного птаха. Простіш і природніш — Пот. 24: соколи — Русь, галки — вороги її. Пор. той самий образ: „видѣ вой свой располошенъ, аки птичье стадо“. Жит. кн. Михаила Тверск., Барс. I, 434.

вѣщій Бояне, Велесовъ внуче] див. Вступ § 11.

Комони ржутъ за Сулою] комонь — звичайно в давньоруськ. пам., пор.: „яко ту вся благая сходятся... из Угоръ сребро и комони“, Лавр. 6477 р., Ип. ст. 55; Ип. 1150 р. „и самъ вѣдаеши люди своя, а комони подъ ними“, ст. 414; „Кияне же дивляхутся Угромъ, множеству и кметьства ихъ и комонемъ ихъ“, ст. 416; Ип. 1151 р. „одариста... комонми и паволоками“ ст. 419; „комонь“ — зберігся в билинній мові: „Аль нѣт у тебя добрых комоней“, Рудн. II, 104; „Ой вы, чай, еси бояра | Воротите вы комоня | Ко святому монастырю“, Кир. 5, с. 66. „Хотя есть у меня добрых комоней, | Добры комони стоят все нѣздятся“ Чт. О. И. и Др. 1870, I, 563, 553 та инш.; зберігсь і в побутовій та обрядовій пісні: „Дворъ комоней понаставили“, Кир. Нов. сер. I, № 191; „стояли комони, пошибли головы... слышали комони дальнюю дорожку“, Шейн, Р. нар. п. 563. № 33. „Масляница годовая... | Усе на комонях разъезжаить“, Шейн. Вел. № 1171; „да чьи же это комони | Рано в путь попущены“, № 1831; ще — № 1817; „Убилса тут Васильевой доброй комонь он“, Григор., Арх. был. I, с. 170; „бежит комонь, конь вороненькой“, с. 260, „добры комони“ с. 324, див. ще Вс. Мілл. Ист. п. 334—335.

Сула] — р., що вливається в Дніпро, в Переяславському князівстві; про ню — епічний спогад в Іп. літ., в оповіданні про Кончака, „иже снесе Сулу, пѣшь ходя, котелъ нося на плечеву“, ст. 716. Частенько згадувано, починаючи від перших-таки сторінок літопису.

Трубы трубять в Новѣградѣ] Звук сурм — визначає, що сталося щось надзвичайне, пор. в кн. Исход в оповіданні про Мусієву розмову з Богом: „глас трубы звяцяше вельми“, Парем. XIII в. Н. Соф. бібл. № 53, 1 зв.; „трубы трубять“ звичайний епічний вислів у стародавній повісті: „и въструби труба“ Олександрія 1 ред., 22, „и въструбиша въ бранный гласъ“, 82; в Іп. літ. 1151 р. „трубы вострубиша“, „в трубы трубити“, ст. 436 та инш.; в пізнішому письменстві: „и вострубиша воя ихъ въ ратныя трубы и въ сурны во многия“, Ист. Каз. ц., ст. 153.

„в Новѣградѣ“] — звичайно, в Сіверському на р. Десні.

II. Ладнаються в похід.

стоять стязи] — „стягъ“, відомий і в инших слов. мовах (давньогор.-нім. stanga, сканд. stöng), має скількись значінь — щогла, ратище корогви, див. Срезн. III, 590; тут — бойовий прапор, що визначав, мабуть, місце, де перебував командувач; „знаменье глаголеть стягъ, им же знаменають воеводы побѣду“, і „знаменье же и стягъ, ли хоруговь“ Слова Григ. Богосл. XIV в. Син. б. № 117, арк. 147 (Горск. и Нев. II, 2, 85); Іп. „Мьстиславичи же не доѣхавше повергоша стягъ и побѣгоша“, ст. 601; „Даниилъ... позрѣвь же семь и сѣмь и види стягъ Василков“, ст. 768, 1231 р.; „стягъ“ в Пск. 1-му літ. 1501 р., с. 274; „стяги воткнуты“ б. збірних місць, Пот. 24, — в м. Путивлі, уділі сина Ігоревого, Володимира.

Игорь ждетъ мила брата Всеволода] Ігор зустрівсь з Всеволодом біля Переяслава: „и сняшася у Переяславля Игорь съ двѣма сынома из Новагорода Сѣверьскаго, ис Трубѣча Всеволодъ брат его, Ольговичь Святославъ из Рыльска и Черниговьская помочь“, Лавр. с. 376—7; в Іп. инакше: ...„перебреде Донѣць и тако приеда ко Осколу и жда два дни брата своего Всеволода, тот бя[ше] шелъ инемь путем ис Курьска, и оттуда поидоша к Салницѣ“, ст. 638. Таким чином, за Іп. чекання й зустріч сталися по сонячному потьмаренні. Але звернімо увагу на попередній стовпець: „В то же время Святославичь Игорь внукъ Олговъ поѣха из Новагорода мѣсяца априля въ 23 день во вторникъ, поимя со собою брата Всеволода ис Трубечка...“ (ст. 637). Отже, ця перша зустріч, з'їзд братів, відбулась трохи раніше; далі — змальовано, як сонце потьмарилося, й розказано про другу зустріч братів; це цілком убезпечає нас од закидів за те, що ми, мовляв, переставляючи текст нехтуємо хронологію. Так, здається, можна розвязати незрозумілі місця, що за них Жданов, Соч. I, 435 — 438. Кн. Всеволод, брат Ігорів — один з тогочасних героїв (Іп. ст. 629 і дд.): р. 1160, ще молоденьким парубком бувши, він бере участь у князівських міжусобицях; р. 1164 — добивається того, що кн. Олег обіцює наділити його та Ігоря — „и ни тѣма управи“; р. 1180 бере участь в поході в. кн. Святослава й одбиває наскік Рязанських князів, далі охороняє Чернігів; р. 1183 двічі ходить на Половців, потім бере участь у поході на них р. 1185, а визволившись з полону — р. 1191 знову двічі ходить на Половців з братом Ігорем; р. 1194 „радиться“ з в. кн. Святославом „на Рязанские князи“; помер р. 1196. Літописець

так характеризує його: ...„во Олговичехъ всихъ удалѣе рожаемь и воспита[нь]емь і возрастомъ и всею добротою и мо[у]жьственою доблестью и любовь имѣяше ко всимъ“. Іп., ст. 696.

буй тур Всеволодъ] буй — не „дурний“, а зухвалий, відважний = θρασύς; Антипатр „буй и не тръпим бысть“, Флав. І кн., Вол. арк. 11 і в Срезн. І, 191: „Буии въ ересихъ“ Кир. Тур.; „и прислаша Рязанци буюю рѣчь по своему обычаю и непокорьству“, Лавр. 6716 р. Инше підхоже значіння: дужий, смілий, напр. „Олег же въсприимъ смыслъ буи и словеса величава“ 6604 р.; „всприимше буи помыслъ нача ся гнѣвати“, 6694 р., Срезн. І; Пот. 111 пропонує значіння — „високий“, а пристосовуючи до осіб—„гордий, пишний“ (в колядках: „Пишная панно“, „пишний пане“); в велик. піснях: „я клоню да свою буйную головушку...“ „буйну голову носить надо низешенько“, Барс. Причит. І, 109, 21 та инш. = колись горда голова повинна скоритися, схилитися. Буй тур = „гордий тур“.

„Тур“ — символ мужности й сили: „турове“ згадано в Олександрії 1 р., с. 125; кн. Роман „храборъ бѣ яко и туръ“ 1201 р. Іп., ст. 716. Тури в билинному епосі — в бил. про Ваську п'яницю та ин.: „А ишше шли де туры подле синё море, | А переплыли туры ти дак за сине морё | А переплыли туры ти на Буян остров, | А идут по Буяну, славному острову. | А им настрету турица златорогая, | Златорогая турица однорогая, | А 'шше им то туриця родная матушка...“ Далі — розмова з турами про лихо, що загрожує Київу-граду од Кудреванки-царя. Григ. III, с. 53 і дд.; ще с. 76 і дд.; тури розмовляють з турицею, 163, 334—5, 378—9; тури пливуть на Боян острів, І, 311. Див. Марков, 95—6, 409.— Спогад про турів на Україні — у весільн. пісні: „Повідали нам люде | Ой що то тур буде; | Ой не тур, не туриця, | Єно красна молодиця“, Чуб. І, с. 371, № 1031; ще — с. 472; або І, 446, № 1325. Докладно про них — Огон. 42—3. Перша звістка про турів — у Цезаря (De bello gallico, VI, cap. 28) і Плінія (Natur. hist., VIII, 15), що відрізняє їх од зубрів. За історичних часів тури водилися в Німеччині, Чехії, Польщі, Русі і, м. б., в Зах. Европі; тепер вони повимирали, але в Польщі існували ще до поч. XVIII в. Wrześniowski, O turach w Europie, Ateneum. Warsz., 1876 I, zesz. I, 299—330. Можна відзначити, що Буй трапляється, як власне ім'я (Буй Кузьмин, 1539 р.) так само, як і Туръ (від 1495 р., часто), Тупиков, Словарь др.-р. соб. имен, 1903 р.

...один свѣтъ свѣтлый ты Игорю] Пор. звертання в грец. романі про Девгенія: „φῶς μου γλυκύ, φῶς τῶν ἐμῶν ὀμμάτων“ (цит. Вс. Милл., с. 54); в слов.-руськ. переробці цього роману: „О свѣте, свѣтозарное солнце, преславный Девгений“, П. Ст. Р. Лит. II, с. 385, „О свѣтозарное свѣтлое солнце, преславный Девгений“ с. 386 і т. п. В Сказ. про кн. Бориса та Гліба, в Успенськ. ред.: „Увы мнѣ, свѣте очию моею, сияние и заре лица моего“..., „Како заиде свѣте мой, не сущу ми ту“ (Бугосл. сс. 117, 118); „камо заиде свѣтъ очию моею“, — Плачь Юрия Всевол. по взятии Москвы Татарами, рук. Р. Публ. б., Строев. № 43,

арк. 43 зв.; перейшло до усної традиції: „свѣты вы наши высокие хоромы“, „свѣты браные убрусы“, „свѣты золоты ширинки“, „свѣты яхонты серешки“, Пес. Рич. Дж. 1619 - 20 рр., Симони, 10—11. „Уж ты свет, родимый батюшка“, Шейн, Вел., № 1540 та ин.; „Уж ты свет, родимый дядюшка“... № 1538; „Уж ты свет сокол, милый брат“, № 1541 та ин. Важко погодитися з Вс. Мілл. 54, наче-б-то це привітне звертання, що й дотепер збереглося в нар. пісні, — запозичено невідмінно з Візантії.

одинъ братъ — одинъ свѣтъ] = „єдиний“ мій брат... Огон. 43 одзначає, що такими словами Ігор підкреслює, як він любить брата — Всеволода, пор. нижче — в „Сл.“ і Літопису (Іп.) момент, коли Всеволодові загрожує небезпека загинути на очах у Ігоря. Подібна формула — у 4-ому Новг. літ.: „Отвѣща же Юрьи: ‚единъ есмь братъ съ Ярославомь‘“, с. 22.

сѣдлай, брате, свои брѣзыи комони...]. Пор.: у билині Соломон каже: „Затрублю я де во турій рогъ во первый разъ, | Такъ вы скоро сѣдлайте добрыхъ коней“, Рыбн. III, с. 304. В укр. пісні: „Ой крикну-ж я на малого: | ‚Сідлай коня вороного, | А під себе буланого, | та поїдем в чисте поле, | Чи не найдем щастя й долі‘“ Чуб. V, 546, № 1475.

брѣзыи комони] „борзый“ — мужній, швидкий, хуткий; б. коні, звичайні і в пам’ятках давньо-рус. перекладного та оригінального письменства: „Погонници, иже ѣздяху на конех борзых“, кн. Естери XV в. (σπεύδοντες); „борзы кони“ (εὔδρομοι ἵπποι) Амарт., I, 456, De-Boor 712; Девген. Дѣян.: „Дайте мой борзы конь рекомый фарь“, Сперанський, с. 162; „сяде на борзой свой фарь“, с. 160; в Ип. 1160 р. — „Да Святославъ Ростиславу... два коня борза“, ст. 504; 1213 р. — „Мьстислав... дары дасть ему (Даниилу) великыи и конь свой борзый сивый“, ст. 735; 1217 р. слова „гордого Фили“: „острый мечю, борзый коню, многая Руси“, ст. 736; 1225 р. „Мьстиславъ же... да ему конь свой борзый“, ст. 746; 1227 р. — „Бѣ бо борзъ конь под нимъ“, ст. 751. В усній традиції: „Вы впрягите борзых коней иноходныихъ“, Барс. Прич. III, 21; „...коня да столько борзаго“, с. 115; „Напоилъ он да жъ коня тутъ скороборзаго“, с. 139. Інші приклади — Барс. Слово, III, с. 51.

а мои ти готови, осѣдлани у Курьска напереди] Пор. Іп. р. 1178: Новгородці кажуть до кн. Мстислава, що ладнається на Чудь: „княже, аще се Богови любо и тобѣ, а семы готови есмы“, ст. 608; Іп. 1282 р. — Литва каже кн. Володимирові Галицькому: „ты насъ возвелъ, да поведи ны куда, а се мы готовы, на то есмы пришли“, с. 889.— у Курьска: Курськ — місто на р. Тускорі, там, де вливається в неї струмок Кур; за житієм Тодосія Печ. — існував уже р. 1032; в літоп. вперше згадано про нього під р. 1095; про те, як він відноситься до инших уділів — див. у Лонґ. 179 і дд. Підчас Ігоревого походу там сидів, за Барсовим (III, 419—20), Всеволод Ольгович, брат Святослава III,

грізного Київського. Лонґ. непевний також, що Курськ увіходив до уділа Всеволода Свят. Трубчевського: адже тоді він звався-б Курським, а не Трубчевським, бо Курськ — місто поважніше. Всеволод „яр-тур", мабуть, командував тільки військом своїм та Курським. — напереди: пор. Іп. 1175 р. „князь же Андрѣй вражное убийство слышавъ напередѣ до себе", ст. 584; Володимир Глібович „посла ко Игореви прося у него ѣздити напереди (bis) полкомъ своимъ", 1183 р., ст. 628.

А мои ти Куряни свѣдоми кмети... ищучи себе чти а князю славѣ] — похвала воякам; вона має паралелі в дав.-руськ. письменстві, що було перед „Словом"; так — характеристика вояків Давидових: „бяху мужи пресилни и неподвижими къ противнымъ и зѣло страшни, щиты имуще и копья велиа, и легци ногами, яко серны на горах суще, и пристроя ихъ зѣло удивлена (= оздоблена), и лица ихъ, яко лица львова", Амартол, І, с. 132; також — казковий народ в Олександрії 1 ред.: „Крѣпци велми, готови суще на брань, без копий и без стрѣлъ, но колиемъ бияхуся съ вои", с. 75—76. У Флавія — опис Римлян: „егда же исполчатся (рук. исполнятся) вси, плъкъ яко едино тѣло будет, тако утвержденъ есть чинъ их, скоровратно же есть приведение их, и уши их острѣ на послушаніе, очи же на хоругви зрят и руцѣ на сѣчю готовают" кн. 3, Вол., арк. 78; там-таки опис їхнього озброєння: „конници же на деснѣй странѣ носят саблю долгу и длъго копіе в руцѣ, щит же долгъ, яко минет ребро коневи, и съ треми сулицеми тулъ, имущи желѣза велика; шелом же и бронѣ имѣют подобны пѣшцемъ" (кн. 3, арк. 77); „пѣшци же их въ бронях и в шеломѣх суть, а на лѣвѣй странѣ сабля долга велми, а на деснѣй мечь пяди вширѣ", там-таки. Щось подібне — і в Никон. літ. р. 1216: „Новогородци и Псковичи и Смолняне усердни суть къ бою"... „Есть у него (кн. Мстисл. Мстисл.) мужи храбры зѣло и велици богатыри, яко лвы и яко медвѣди, не слышатъ бо на себѣ ранъ", с. 71. У пізній традиції: в Сказ. о Мам. поб. П. С. Р. Л. XI, 53: „ратницы велиции и богатыри крѣпции и смыслени зѣло къ воинственному дѣлу и наряду"; — вояки „скакаху на Туркы, акы дивіи звѣри" Нест. Искандер, Пов. о взят. Царьграда., вид. 1886 р. с. 29. Звернімося до подробиць.

мои ти готови... мои ти Куряне] „ти" — не визначає „тебѣ", „для тебя"; це — за термінол. Потебні 188 — „дат. поэтический", відпов. сучасн. „вѣдь", і в такому розумінні часто в „Сл." й ин. пам.: „али ти лихое да то ти сѣдитъ сынъ твой хрестьный", Вл. Мон., Лавр. с. 245; „Рече има Янъ: то ти вама право повѣдали", 1071 р., с. 173; в Іп. р. 1159: „неѣзди, княже, вѣче ти в городѣ, а дружину ти избивають", ст. 495. Сучас. народн. „насъ ти в Ростовѣ ти, луку ти, чесноку ти" (Даль. Слов.); ще див. Пот. 186—192.

свѣдоми къмети] „къмети" із „къ мети" — поправка Карамз. й Ґрамм., що на ню пристали трохи чи не всі коментатори; Корш — „къметіе"; за Міклош. звязане з лат. comes (Lex. paleosl.) за Маценауером

(Cizí slova 43) — од грецьк. κομήτης = селянин, хлібороб; є в усіх слов. мовах і визначає орача, „ратая“ або старшину. В дав. пам. маємо в розумінні вояка, одважної людини; в Пов. про Девгенія цар Амір, „призвавъ кметевъ своихъ, и рече имъ: братия моя силніи кмети“, Сперанськ. „в шатеръ во единъ многия тысячи вмѣщаются сильныхъ и храбрыхъ кметей“, „а в нихъ пребывают многія кмети“; „хощу избрати силные кмети“, с. 382; „на што нарекаешься царемъ и сильный кметь у себя имѣеши“ 382; „взявъ немного кметей своихъ и поиде въ греческую землю“, 383; в Лавр. р. 1075 німецькі посли кажуть кн. Святославу, що показав різні коштовні речі: „сего суть кметье луче: мужи бо ся доищють и болши сего“, с. 192—3; р. 1096 Вол. Мон. перелічує бранців: „Коксусь с сыномь Акланъ... и иныхъ кметий молодыхъ 15“, с. 242; Ип. 1150 р. „Угре на фарехъ и на скокахъ играхуть... Киянеже дивляхутся Угромъ множеству и кметьства ихъ и комонемъ ихъ“, ст. 416; Новг. 1-ий л. і 4-ий, р. 1187 „и паде головъ о стѣ къметьства“ або „кметѣй“, вид. р. 1888, с. 161 і Новг. 4-ий літ., с. 174, і ин. У пергам. рук. Син. бібл. (= Істор. Муз.) XII в. № 442 (167) на останньому 223 арк. — дві постаті на конях, а од двох инших — сліди; написи: „Удалець“ і „Сопешка“, а між ними „кмети два“ (рукою XIV—XV в.). — „Къмети“ в „Сл.“ — „свѣдоми“, тоб-то „певні, випробувані“: „Изберѣте убо... мужь от васъ свѣдом (= μαρτυρουμένους) 7“, Ап., Дѣян. VI, 3; „свѣдомъ же всею страною Июдейскою“, там-таки X, 22; або — „знаменитий, славнозвісний“: „велико зѣло и съвѣдомо“ (γνώριμος) Григ. Наз. XI в. 53, див. Срезн. III, 675. В живій укр. мові „кметь“ визначає 1) селянина хлібороба і 2) метикувату людину, хитруна, Грінч. Слов. II, 257.

под трубами повити] Пор. у пізній літер. і в усній традиції: „иже во оружиях возврастли“ Ист. о Каз. ц.. с. 39; бил. про Волха: „а и гой еси сударыня матушка, молода Марфа Всеславьевна, а не пеленай во пелену черчатую, а не поясы в поесья шелковыя, пеленай меня матушка в крепки латы булатныя, а на буйну голову клади златъ шеломъ, по праву руку палицу, а и тяшку палицу свинцовую...“ Кирша, с. 19; „шеломъ“ подибуємо вже в кн. Ісаії 59, 17 у найдавн. перекладі (= περικεφαλαία) Евсеев, 117; у Флавія, кн. 5, Юліян „бысть облъченъ въ шелом и въ бронѣ“, Вол. арк. 144; Тит був „без шолома и без броній и без щита“, арк. 147; у літоп. — часто.

яругы имь знаеми] серб. јаруга, укр. яруга = великий яр, улоговина: „по степових балках та яругах“, Грінч. Слов. IV, с. 543.

луци у нихъ напряжени] — звичайний вислів, що трапляється в бібл. письм.: Пс. 7, 13 „лукъ свой напряже и уготова и“ Сим. Пс. та ин. р. I, 30, і Болон., с. 30; Пс. 36, 14 „оружіе извлекошя грѣшьници, напрягошя лукъ свой“, Сим. Пс. I, 239; 57, 8 „напряжетъ лукъ свой дондеже изнемогутъ“, Сим. Пс. I, 383; 63, 4 „напрягоша лукъ свой, вещь горьку“ Сим. Пс. I, 417 та ин. У Флав. „мы немощни и слаби есми противитися Римляном, яко же и лукъ напряженъ“, Барс. III, 446.

Зазначимо тут між иншим, що образ переможного узброєного луком верхівця дано і в Апокаліпсисі: „и се конь серень и сѣдя на немь имяше лукъ, и данъ бысть ему вѣньць, изиде побѣжаяй, да побѣдить“, Апок. XII—XIII в., арк. 30 зв.

тули отворени] — тоб-то сагайдаки напоготові; про тула, що в нім переховувано списи для кидання, див. вище, у Флав. Пор. Сим. Пс., с. 10 „яко се грѣшници напрягоша лукъ, уготоваша стрѣлы въ тулѣ“, I, 52; Огон. гадає, що слово „тулъ“ запозичене з перського „tül = bursa sartorum“, Meniński, Lex. arab.-pers.-turc. II. 187; Ип. 1241 р. „и тулы ихъ бобровые раздра“..., ст. 794; „и лучницѣ и тулници“..., ст. 843.

сабли изострены] — запозич. зброя та її назва, пор. мадярськ. „szab“ = scindere, рубати, звідси száblya Огон. 44; відп. грецьк. ἐγχειρίδιον у перекл. пам'ятках, див. Срезн. III; відома в літоп. від перших-же-таки років, як зброя, загострена з одного боку: „Рѣша старци Козарьстии: не добра дань княже: мы ся доискахом оружьемь одиною стороною [остромь], рекше саблями, а сихъ (себ-то Полян) оружье обоюду остро, рекше мечь“... Лавр. с. 16 (до 6360—852 р.) і р. 968; „въдасть Печенѣжьский князь Прѣтичю, конь, саблю, стрѣлы“, с. 65 і П. С. Р. Л. IV, 1905, с. 46 та ин.; Ип. 1087 р. шаблею забито Ярополка, ст. 197; р. 1162 „сѣче по главѣ саблею“, ст. 518; „въѣхаша Берендичи“... „саблями и почаша я сѣчи“, ст. 326 та ин. „Сабля долга вельми“, згад. і в Флав., Вол. арк. 77. „Сабли изострени“, пор. в Апокал. XII—XIII в. „мець обоюду остръ изъострѣнъ“, 15 зв.; „вострая сабля“ — звичайна в нар. піс. традиції: „онъ узялъ, узялъ востру саблю“... Шейн, Р. нар. п. с. 132 та ин.

сѣрыи влъци] звичайний вислів в усній пісенній традиції: „Ко другой та мудрости учился онъ Вольхъ | Оберьтаватца серымъ волкомъ“, Кирша, с. 19; „серой волкъ на корме стоитъ“, 111; також Рыбн. III, 280, Гильф. Он. был. (покажч.) й ин.; у билині про військо Соломонове: „будто ясные соколы облетели | будто серые волки обрыскали“, Рыбн. III, с. 304.

ищучи себе чти а князю славѣ] Корш — „ищуче“, але плутання форм та утворення дієприкметників — явище дуже давнє. — Ґрамм., Максим., Тіх., Огон. Пот., Корш, Шамб. і деякі інші виправляють „славы“, — це, звичайно, граматично правильно; тільки-ж у Пск. рукоп., надто ще — копії з укр., могло бути й „славѣ“, пор. „мало дружинѣ“ Іп. (тимчасом у X л. Пог. — дружины), ст. 647. — „Слава“ віддавало грец. δόξα, кн. Ісайї 2, 10, Евс.: „честь“ = γέρας (власне — нагорода, „свободным честь“ — γέρας δὲ ἐλευθέροις Йос. Фл.), рідше = τίμη; сполучення „честь и слава“ — Апокал. XII—XIII в. „и ту есть слава и честь“, арк. 102, „добрыми дѣянии славу и честь принесуть“, „принесуть славу и честь языкомъ“ 102 зв. та ин. Також див. і в літургічній літературі і в літоп. „И ту нощь стоявше князи поидоша розно... побѣдивше сильнии полки и вземше свою честь и славу“ 4 Новг. 1216 р., с. 196.

Протилежне в Олександрії 1 ред.: „безъ славы и безъ чти“, 71. — Пор. ще в українськ. Четьї р. 1489: „оканный же ворогъ наш дьявол увидел, што человѣка богъ почестилъ и его со чьти небесное искинулъ“, арк. 22; „в велицей чьти будет“, арк. 32 (муч. Микити). — Про „славу“, як предмет людських змагань — руський читач к. XII в. міг прочитати думки філософів у Пчелі, с. 302—306. — Форма „чти“ (з „чьсти“) звичайна в д.-р. пам.: „Змій лукавый иногда чти моей позавидѣвъ. пошепта лестію Евѣ въ уши“ Триодь П. (Ак. Н. 33, 1, 5), ірм. сл. суб. веч. тижд. сирн.; „тоя чти небрегшу“ Амарт. I, с. 520; у Флавія: „Ирод уймашеть от уношу чти“ кн. I, Арх. 368[a]; Антигон „хотя славу налѣсти“ 359[c] та ин. в літоп.

III. Сонячне потьмарення.

Тогда Игорь възрѣ на свѣтлое солнце и видѣ от него тьмою вся своя воя прикрыты.] Мова тут про потьмарення р. 1185, що спогад за нього доховав літопис; Іп. „Игорь же возрѣвъ на небо и видѣ солнце стояще яко мѣсяць“..., ст. 636; Лавр. „В лѣто 6694 мѣсяця мая в 1 день на память святаго пророка Іеремия, в середу на вечерни бысть знаменье въ солнци, и морочно бысть велми яко и звѣзды видѣти, человѣкомъ въ очью яко зелено бяше, и въ солнци учинися яко мѣсяць, из рогъ его яко угль жаровь исхожаше: страшно бѣ видѣти человѣкомъ знаменье Божье“, с. 376 (Соф. 1-ий вар.: „въ вечернюю годину... изъ рогъ его акы огнь горящь“... с. 168). В Новг. 1-ому: „Въ лѣто 6693 маія в 1 день въ часъ 10 дни яко в звоненіе вечернее солнце померче, яко на часу и боле и звѣзды быша, и пакы просветися, и ради быхомъ“ вид. р. 1888, с. 160. Точну дату цього потьмарення вираховує М. Степанов, „Таблицы для рѣшенія лѣтописныхъ задачъ на время“, Изв. ОРЯС р. 1908, кн. 2, с. 127—8. — Підхідка ця — змальовувати, як потьмарюється сонце, — вводить в оповідання про нещасливу, невдалу для героїв подію: в думі про Олексія Поповича — „Половина сонця й місяця | У тьму потьмарило, | Уже во тьму уступило...“, а далі — загибіль козацьких суден. Ант.-Драг. I, 190, 197.

Щоб зрозуміти, як багато важило сонячне потьмарення для Ігоря (літописного й поетичного) та його дружини, — спинімось на питанні, як ставились до сонячних потьмарень візантійські і руські освічені люди XI—XII вв. Чисто-всі мітологічні здогади, напр. Огон. 33—34, проминаємо: помиляється, як це далі побачимо, і Пот. 17, гадаючи, начеб-то Ігореві „Затмение представляется делом самого солнца, а не враждебной ему силы: само солнце предостерегает людей“. Не сонце, що його, як уявляли були давньо-руські люди, водили янголи, мало тут якусь вагу, ба, звичайно, бог, подаючи через його знаки. Вдамося до пам'яток, — не до непевних одгомонів давньої „народньої“ віри, а до писаних, що під їхнім впливом складалася ця віра, спостережувана й досі. В Євангелії (за списками XII віку): „Абье же по скрѣбі днѣй тѣхъ солнце помьркнеть, и луна не даеть свѣта своего... и тъгда явіться знаменье сына человечьскаго на небесе, и тъгда въсплачються вся колѣна земьская“ Матв. 24, 29—30 (Амфилох. I, 406—7) пор. Марк. 13, 24—26; і в Луки 21, 25: „и будуть знаменья въ солнці и лунѣ, и на земли туга

языкомъ“ (Амфил. II, 487). В Паремейнику у прор. Ісаії читаємо: „Плачитеся: близь бо день Господень и скрушенье от Бога придеть... Се бо день Господень [грядеть] положити вселеную всю пусту и грѣшники [потребити] с нею: звѣзды бо небесныя и кружилья (себ-то планети) и вся тварь небесная свѣта не просияють. И померкнеть солнце всходя, и мѣсяць не дастъ свѣта своего“ (Григ. Парем., Брандт, I, 53). У витягу з кн. прор. Іоїля: „И дамь чюдеса на небеси выспръ и знамения на землі низу... солнце обратится въ тьму и луна въ кръвь прѣже даже не прідеть день Господень великый“ (Парем. XIII в. Новг. Соф. Б. № 53, 28 зв.); у перекл. Толков. прор., після II, 30—31 Іоїля „и дамъ чюдеса на небеси... дне господня великааго и страшнаго“, читаємо толкування: „Се и Господь самъ в святыих евангелиих проповѣда рекый: будут знаменіа на небеси и въ солнци и въ звѣздах, когда въ день великый пришестіа втораago Господа нашего, егда придет судить всей земли“ (Туницкий, кн. 12 мал. прор., 39). В Апокаліпсисі читав стародавній грамотій: „И видѣхъ егда отвьрзе 6-ю печать, и бысть трусъ велми и солнце мрачно бысть яко врѣтище власяно и мѣсяць бысть яко кровь...“, а в толкуванні: „Будущюю страсть при антихристѣ мѣнить, въ немь же пророче многу скърбь и муку от антихриста,... а еже омрачное тьмное и кръвавое—прѣщение являеть, на нихъ же будеть божий гнѣвъ“, Апок. XII—XIII в., арк. 33 і зв. Підо впливом св. письма — думали й писали візантійські автори. Амартол, що за ним й ідейно й формально ішов наш літописець, каже, часом просто подаючи факт („ищезенье солнцю бысть въ час третий дне, яко звѣздамъ на небеси явитися“, I, 340), часом його витолковуючи; сонячне потьмарення завсіди не на добре: „И за мало пакы солнце без лучя свѣтяше, яко луна; крамоли же и недузи и умертвие человѣкомъ болшею не престаяху“, с. 421; підчас Перської навали на Царгород, за ц. Іраклія „солнце омрачися“, с. 434; „сбившема же ся полкома, сущіи же с Костянтиномъ побѣждени бышя и иссѣчени, едва убо самъ убѣжа; бысть же тогда и солнцу исчезновение в 6 час дня, яко и звѣздам явитися; вѣтром же велиемъ износимомъ молниа и громи, яко и на тръговных степенех 7 человѣк пошибани бышя; плѣнен же бысть тогда Срацины Самос, яту ж в немъ и стратигу, именем Паспала“, с. 528—29. Цей випадок нагадує оповідання в наших літописах під р. 1185. Не то сонячне потьмарення розглядувано як ознаку зловісну, ба й місяцеве: „бысть же исчезновение лунѣ; царь же митрополита Пантелѣонта призва, увѣдѣти хотя лунное исчезновение. Сему же ходящу к цареви, Самона же въ проси его: ‚на кого хощеть быти зло‘. Сей же рече: ‚на тя; аще в 13 день іуниа мѣсяца изидеши, оттолѣ ничтоже ти будеть зло“; по цьому Самона силоміць пострижено, а в травні помер і цар Леон, Амарт., с. 539. Ворожбитська книга Громник виразнісінько зазначала: „ноемврie.. аще солнце помръкнеть — бѣды и мятежь много и градовом разореніе“, то-що. Перетц, Мат. по ист. апокр. I, 63. — Отож природньо, що й у літоп. так само категорично пояснювано вагу сонячних потьмарень: перерахувавши низку випадків з

візантійської історії, літописець підбиває підсумок: „знаменья бо въ небеси, или звѣздахъ, или въ солнци, ли птицами, ли етеромь чим не [на] благо бываеть, но знаменья сиця на зло бывають: ли проявленье рати, ли гладу, ли смерть проявляють", Лавр. 1065 р., с. 161; Іп. ст. 155; Соф. 1-ий та ин. Подамо скількись прикладів, що це підтверджують: р. 1088 — „тогоже лѣта бысть знаменіе в солнци, яко погибнути ему, и мало ся его оста, и акы мѣсяць бысть в 2 час дни маія в 21 день", Соф. 1-ий, с. 149; р. 1113 — „бысть знаменье въ солнци, в 1 час дне бысть видѣми всѣмъ людемъ: остася солнца мало аки мѣсяца доловъ рогома... — проявляше Святополчю смерть", Іп. ст. 274—5; р. 1115 „в сеже лѣто бысть знамение: погибе солнце и бысть яко мѣсяць, его же глаголють невѣгласи ‚снѣдаемо солнце'; в сеже лѣто преставися Олегъ Святославичь" Іп., ст. 282; Соф. 1-ий, 1124: „пред вечернею почя убывати солнца и погибе все. О велии страх! и тма бысть и звѣзды быша и мѣсяць; и пакы начя прибывати вборзѣ и наполнися, и ради быша вси", с. 158; Іп. р. 1137 „быша знамения в солнци мѣсяца июня въ 9 день; в се же лѣто бишася Новъгородьчи съ Суждальчи на Жданѣ горѣ и подолѣша Суждальци Новгородцем", ст. 300; Іп. р. 1187 „Того же лѣта бысть знамение мѣсяца сентября в 15 день: тма бысть по всей землѣ, якоже дивитися всимъ человѣкомъ. Солнце бо погибе, а небо погорѣ облакы огнезарными. Таковая бо знамения не на добро бывають; в той бо день того мѣсяца взятъ бысть Ерусалимъ безбожными Срацины", ст. 655; Літ. Переясл. Сузд. р. 1201 „явися знаменіе в лунѣ мѣсяца декабря въ 29 день — и на утріи преставися княгини Ярославляя", вид. Оболенськ. р. 1851, с. 105; Никон. л. р. 1204 „В лѣто 6712 преставися князь велики Чрьниговскій Олегъ сынъ Святославль. Знаменіи: Того же лѣта быша знаменіа на небеси въ солньцѣ и въ лунѣ", а далі — про те, що хрестоносці захопили Царгород, с. 37; Лавр. р. 1236 „Того же лѣта погібе солнце по всей земли... Того же лѣта прішедше безбожніи татарове попленіша всю землю Болгарскую", с. 486, про те-ж саме — 4 Новг., с. 214; в 4 Новг., 1237 р. — „тма бысть в солнци съ запада, аки мѣсяць... и пріидоша Немци въ силѣ велицѣ из Заморья", а далі Батиєва побиванка, т.-же, с. 214—15; Соф. 1-ий, р. 1271 „померче солнце пятыя недѣли поста в среду и паки наполнися и ради быхомъ", с. 197; Соф. 2-ий, р. 1460 „того же лѣта мѣсяца іюля 18 в пяток в часъ 2 дни изгибло солнце и бысть яко осмый день молод мѣсяць; того же лѣта приходилъ царь безбожный Ахмутъ ратью на Резань градъ съ татары", с. 184; Пск. 1-ий, р. 1476 „в 2 часа дни и въсходящу солнцу... внезапу нача наступати мракъ и бысть тьма мало не часъ... и ужасошася вси людіе", с. 252. Псковський 1-й літ. одзначає крім того сонячні потьмарення: р. 1230 14 травня — по потьмаренні настає голод, „туга и печаль", с. 178; р. 1236 3 серп. „знаменье в солнци"; р. 1265 — в повісті про Домонта: „знаменье в лунѣ" — і далі, як вдерлися Німці, с. 182; р. 1331 — „помраченіе солнцу", с. 186, то-що. Тож недивниця, що потьмарення не аби-яке враження справило на Ігоря,

авже-ж і до і по ньому освічені люди в давній Русі гадали, що це явище віщувало майбутнє нещастя. В поетичній композиції — згадка про потьмарення могла бути за засіб виставити рельєфніш відважність героєву.

И рече Игорь к дружинѣ своей: „братіе и дружино... да позримъ синего Дону“] Корш викинув „своей“.

Звертання до війська, до дружини, як підхідку, як композиційний засіб — подибуємо в д.-р. письм., від біблійного тексту починаючи, напр. промови Матафіїні в І-й кн. Маккав., розд. 2. Звертання-заклик до бою подибуємо в прор. Іоїля III, 9—11: „проповѣдите се въ странах, освятите рать, въставите сѣчьця, приводите и въсходите вси мужи войсціи; расѣцѣте рала ваша на оружіе и срьпы ваша на лущя. Немощьный да глаголеть, яко ‚могу азъ‘; съвъкуплѣйтеся и въходите вся страны обимо и съберетеся ту, кроткый да будет храбъръ“ (Туницкий, Кн. 12, мал. прор. 1918, с. 41). В Христ. Ап. „Мужие и братие, достойно есть рещи къ вамь с дрьзновениемь о патриарсѣ Давидѣ“, Дѣян. III, 29, с. 4 (дод. з р. Гільф.); „мужи и братья“ т.-же XXIII, 1, 6 і „Мужие и братие“ XXVIII, 7, сс. 55 і 68; „Мужи, братия и отци“... XXII, 1, с. 53. У Флавія — промова Титова до вояків: „О мужи римстіи, въскую медлим пріати побѣды, Богу выдающу нам Іюдея! неслышите ли вопля: смятутся иже утекоша рук наших. Наш град, аще ускорим. Потрудимся, понудимся, ничтоже бо славно исправляется бес труда и без бѣды. Предварим ратных крупоуміе, им же нужа ес[ть] умиритись межи собою скоро. Аще мы и еще помедлим, аще ли прибудет нам помощи, то побѣда наша менши будет и хвала ся умалит. Аще же мы малы побѣдим толико множство и град возмем, кто славнѣй нас будет? И тако рекь, воскочи на конь и еха напреди“..., кн. 3, р. Вол. арк. 97; друга промова: „О воини, осуженія немощь пріемлют, иже повелят на безбѣднаа дѣла ити...; подобно же есть подострити на дѣла славнаа и невозможнаа, простѣйша же и возможна сами мужу творят и неповелѣни. Аз же отинуд вѣмь, яко люто есть желаніе стѣнам и исповѣдаю вам, како подобает мужем, жажущем славы, битись от лютѣйших мѣстъ и искати смерти похвалны и конца плодовита“. Флав. кн. 6, Вол. арк. 189 зв. Пор. ще вмовляльну промову до вояків в 3 кн. Вол. арк. 194—196, див. мою ст. про вплив Флавія на „Сл. о п. Іг.“ (Изв. ОРЯС, XXXIX). В Олександрії 1 ред. — Олександер, прочитавши листа Дарієвого, коли всі полякалися — „тѣшаше я глаголя: ‚мужи воинстии, аще и мало есть число наше, но смыслъ въ насъ великъ“..., с. 64; Олександер „рече к нимъ: ‚мужи Макидоньстіи, дружино моя, почто ся смятосте?.. да видѣти начнемъ, с кимъ ся хощемъ бити лютѣ, да не побежени бывше, посрамимся“, с. 44; „Мужи войстіи и поборници, Макидони и вси силніи Еллинстии, си бо пръсяне врази ваши суть и мои; и нынѣ почто ропщете“..., с. 80; „Мужи войстіи, да не смущаеть вас пакы прочтенаа грамота Порова“... с. 81; в Пов. про Девгенія — „братія моя милая, силніи и храбріи аравитяне. Хто хощеть со мною дерзость твориги, той поди со мною въ греческую землю пакости творити“, П. Ст. Р. Л. II, 382; у „Сл. об Адаме сущем в адѣ“: „Воспоем,

дружино, пѣсньми днесь"... Там-же III, с. 11. Звертання „братие и дружино" — читаємо в Успенській ред. Сказ. про Бориса та Гліба. Бугославський, тексти, 129. Те самісіньке подає й літописна промова Ігорева „Игорь же рече: ‚братья и дружино, тайны божия никто же не вѣсть, а знамению творѣць богъ"... Іп. ст. 638. Мабуть, за найближчий зразок для промови Ігоревої в „Сл." — була промова кн. Святослава 1-го: „уже нам здѣ пасти: потягнемъ мужьскы, братье и дружино" Іп. р. 971, ст. 57, і Новг. 1-ий. Ладнаючись під Перемишлем до бою з Володимиром кн. Галицьким, Ізяслав (Іп. 1152 р.) „рече дружинѣ своей: ‚братья и дружино, богъ всегда Рускы землѣ и Руских сыновъ въ бещестьи не положилъ есть: на всих мѣстех честь свою взимали суть. Нынѣ же, братье, ревнуимы тому вси; у сих землях и перед чюжими языки дай ны богъ честь свою взяти'", ст. 448—49; кн. Данило так підбадьорює свою дружину (р. 1254): „Почто ужасываетесь? не вѣсте ли яко война безъ падшихъ не бываеть. Не вѣсте ли, яко на мужи на ратныѣ нашли есте, а не на жены. Аще мужь убьенъ есть на рати, то кое чюдо есть? Инии же и дома умирають без славы, си же со славою умроша. Укрѣпите сердца ваша и подвигнете оружье свое на ратнѣѣ", Іп. ст. 822; в Пск. 1-му літ. с. 181 — промова кн. Довмонта; а під р. 1327: „братья моя и друзи, ни буди на вас проклятия, ни отлучения мене ради" (промова кн. Михайла), с. 185. У літоп. сполучення це звичайне й в инших випадках, напр. „Всеволод здумавъ с братьею своею и с дружиною" Лавр. 1184 р., с. 369.—У пізнішій літературній традиції: цариця Динара вдається „ко всѣм воемъ своимъ": „Друзи и братія! азъ главу свою напредь васъ хощу сложити за достояние пр. Богородицы"... Пов. про Динара ПСтРЛ, II, с. 375; Єрмак удається до козаків: „О друзи и братья, помолимся Богу"... Сиб. літ., р. 1907, с. 23; він-таки, перед боєм: „Братия моя любимая, атаманы, казаки! не устрашитеся множества их бусорманского", Опис. Сибири, Сиб. літоп., с. 374. Сюди-ж належить звертання „братцы", що його дістали в спадку історич. пісні, див. Вс. Миллер, Ист. п., с. 29 й дд. Звертання в усній традиції звичайні: „Дружина моя добрая хоробрая", або „Дружинушка ты моя добрая, хоробрая", Рыбн. I, с. 2—3, 4, 6, 8 і дд.; „Вся моя дружина хоробрая, | Дѣлайте дѣло повеньное | И слушайте большаго атамана"... Рыбн. III, с. 188, 190; „Ай же ты дружинушка хоробрая", там-же с. 239 та ин. Мабуть, що до дружини, сопутників, друзів, то-що отакими словами зверталися раз-у-раз.

Слово „дружина" — у д.-р. письм. звичайне: Євангг. XII в. Лук. II, 44, „мнѣвшя же и въ дружинѣ" = ἐν τῇ συνοδίᾳ, Гал. Єв. II, 60; ще — в Истор. Палее, Попов, Кн. быт. неб. и земли 1881 р., с. 160; „Слово Адама": „А того есми, дружино, мнози дни жадали", ПСтРЛ. III, с. 11; у Флавія: „и ту постави лѣпшюю хитрейшую дружину", кн. I, Арх. рук., арк. 359[a]; „Антипатрова же дружина естьствомъ быша жестъсерди", арк. 368[c]; „на Александрову дружину подходяшеть" арк. 368[a]; „съ своее дружинѣ" арк. 367[c]; „раздѣлю им дружину и сердоболя" арк. 368[a]; так само 370[b, d, c], 371[c]; „Ирод... и дружины его почьсти когождо по достоянію",

I кн., Вол. арк. 2 зв., „нарядив преднюю дружину, арк. 3; теж кн. 2, арк. 39; „Симон... поим вѣрнѣйшую дружину“, кн. 7, арк. 230; „съвокупивъ вельдушьнѣйшую дружину“, арк. 256 зв.; Олександрія 1 р. — „приведе же всю дружину старую отца своего Филиппа“, с. 27; у билинному епосі — звичайне; „иде удалъ молодецъ, | Боярьский сынъ Дюкъ Степановичъ | Со своей ли со дружиной боярьскоей...“ Рыбн. II, 130, то-що.

Луцеж бы потяту быти неже полонену быти] Ґрамм. „луце же“; Огон., Пот. та ин. „лучежь“, що, звичайно, було в українському оригіналі; але в псковськ. рукоп. — звичайно було як у 1-ому виданні; Корш — „луче же“. Ганка, Ербен, Гаттала — „луцежь *ны*...“, вбачаючи в вид. помилку переписувачеву. — „Луче“ = краще, „луче ми толикы бы тмы человѣкъ не погубити злѣ“ Олександрія 1 р., с. 80; також — Пчела, с. 139, 407, 409 та ин. Срезн. s. v. — „Потяти“ = порубати: „и ты потят будеши серпом небесным“, Флав. кн. 2, Вол. арк. 44 зв.; Іп. „другий татаринъ... потя Ляха“, Іп. ст. 853. У „Задонщ.“ цьому місцю відповідає: „Лучши бы намъ потятым быть“ (сп. Унд., Смирн. II, 77).

Сама ідея, висловлена в подібній до „Сл.“ двочленовій-таки формі, трапляється як прислів'я у низці відомих в д.-р. письменстві пам'яток перекладних та оригінальних: прор. Йона — „добрѣи ми бы умрети, нежели жити“ Парем. XIII в. Соф. б. № 53, арк. 11; в 1 посл. ап. Петра 3, 17: „луче бо благое творящи... мукы приимати, нежели злое творити“, Христ. Ап. XII в., 84; у „вояцьких повістях“ ця паралеля набуває й значіння тотожне до промови Ігорової; у Флав.: „лѣпле смерть славну взяти, неглі жити плѣнени“ (Барс. „пріати“) кн. 4, Вол. арк. 118 та зв.; старець, печерний розбійник, коли Римляни запропонували йому піддатися, відповідає: „смрътъ свободна (рук. свободно) — есть лучьши ми твоего царства“, кн. I, Арх. р. арк. 358^{b} та й забив себе; в кн. 7 Елеазар, начальник міста Масади: „сего ради, дондеже рукы наша несвязаны сут, а мечи в них да послужат нам службу подобну, да умрем непоработившеся иноплеменникомь, свободни да отидем сего житіа съ чяды и съ женами“, 7 кн. Вол. арк. 259; ессеї — „славну смерть луче живота мнят“, кн. 2, арк. 42; „нам смрътъ лѣпши живота есть“, кн. 1, Арх. р., арк. 346^{c}. У Амарт.: „луче бо есть умрети благочестивно, нежели царствовати нечестивно“ — каже ц. Тодосій В., с. 380; „сыне, луче есть человѣку красна (вар. добра) смѣрть, негли зол живот“, Пов. про Акіра, Григорьєв, дод. с. 65; вислів цей, як прислів'я, вжито в листі Мстиславського єп. Методія Филимоновича до гетьмана Брюховецького р. 1667: „лучше смерть, нежели золъ животъ“, т.-же, Иссл. с. 487; мабуть, за оригінал править тут — речення Ісуса с. Сирахова, XXX, 17: „луче есть съмьрть паче живота горька“, Изб. Свят. 1076 р. арк. 165^{a}; у Пчелі: „Луче есть смерть паче живота продолъживъшася и паче болести беспрестанные“, с. 400; „Луче душю ицѣлити паче тѣла,

и зла житья луче смерть“ т.-же, с. 409; „уне славну мужьскы умрети, нежели жити съ срамомъ“ т.-же, 407; „Тако же и мужеви лѣпше смерть, ниже продолженъ животъ в нищети“, Мол. Дан. Заточн., с. 6—8, 42—43). Слова кн. Святослава Ігоревича подано вище, але на цьому літописні паралелі не обмежуються: Іп. 1150 р. кн. Ізяслав, ідучи з невеличкою дружиною на кн. Володимира Галицького, перед боєм промовляє: „Луче, братье, измрѣмъ сде, нежели сесь соромъ възмемъ на ся“, ст. 401 і Лавр. с. 310 (вар. у Никон. л. „Лучши смерть пріати, неже срамь и зол животъ имѣти“ — підо впливом Флав. і Пчелы, П. С. Р. Л. IX, 1862 р. с. 184). — Авт. „Слова“ використав вислів, що зробилося з нього прислів'я; літописець користується з иншої форми, та воно й природньо: „Игорь же рече с братьею своею: ‚оже ны будеть не бившися возворотитися, то соромъ ны будеть пущеи смерти; но како ны Богъ дасть‘“, Іп. 1185 р., ст. 639, і далі, в полоні, коли його намовляють тікати: „азъ славы дѣля не бѣжахъ тогда от дружины, и нынѣ неславнымъ путемь не имамъ поити“ ст. 650. Коли другі слова й бренять трохи піднесено, риторично, то перші можуть претендувати через свою простоту на те, що вони скидаються на правду. Цим помітно визначається „літературність“ звертання у „Слові“. — У пізнішій літер. традиції маємо також паралелі: слова кн. Рязанського Юрка Ігоревича — „Лутче намъ смертию живота купити, за святыя божия церкви, за вѣру крестьянскую смерти вкусити, нежели в (поганой) сего окаянного царя воли быти“ Пов. о разор. Рязани Батыем, Срезн. Свед. и Зам. XXXIX с. 83. Цар Іван IV одповідає воєводам, коли вони, зважаючи на те, що наближається зима, радять йому зняти облогу з Казани: „И молюся вамъ, господіе мои, къ тому посейчасъ не стужайте ми о семъ, да умру съ вами здѣ на чюжей землѣ, а к Москвѣ съ поношеніемъ и со студомъ не возвращуся: лутче есть намъ единою умрети и пострадати кровію за Христа и похвалнымъ быти въ роды, или победившимъ великая благая преобрести“. Ист. Каз. ц., ст. 135; козаки вагаються, але вирішають „по смерти нашей память наша не оскудѣетъ в тѣхъ странахъ и слава наша вѣчна будет... Вкупѣ готови умрети за св. божии церкви“, то-що. Сибірськ. літ., 1902 р., с. 24; тут уже — сама-но ідея, за форму забулись. — Конструкція з „луче — нежели“ частенько трапляється в Пчелі, с. 139, 400, 407, 409 та ин.

А всядемъ, братие на свои брѣзые комони] Вираз „всѣсти на конѣ“ — іти в похід, див. Іп. „слахуть бо ся к нему (кн. Івану Берладнику) Галичане,] веляче ему всѣсти на конь“, 1159 р., ст. 498 та ин. — В пізній писаній традиції: „Вседаютъ же на своя кони силная вси князи и воеводы и храбрые воины и сѣдше вскорѣ, яко високопарніи орли полетѣвше изо очію безчисленного множества народа Московского, борзо идучи и другъ друга женучи и другъ друга состизаючи, яко на царевъ пиръ позвани и царемъ радующеся идяху“, Ист. Каз. ц., ст. 110. — В білор. пісні подибуємо аналогічне звертання: „Сѣдайця

все молойцы на коній, | А едзьце молойцы в славен город; | А ў слаўным городзе дзельбу дзелюць“... Шейн, Мат. I, 1, с. 236; у весільн. п. аналогічний заспів: „А свет свитаиць, | Зара займаиць, | Ах, рана, рана зара займаиць, | Млады Гапулька з двора з'изжаиць“, Шейн. Б. п. 1873 р. с. 615.

Спала князю умь похоти, и жалость ему знаменіе заступи искусити Дону великаго] Ґрамм. запропонував переставити й поправити: „Спали князю умъ похоти | искусити Дону великаго | и жалость ему знаменіе заступи“, і розумів „спала“ = спало, (власне „вспали на ум желания“); більше-менше так, з невеликими варіяціями, розуміли й инші: Макс., перекладаючи р. 1837, „Запала на умъ князю охота“, Бусл. Хр. 600 „вспала... по хоти“; Вяз. „спала... по хоти“ (= по любці, по дружині), — йдучи за Снеґір.; Вс. Мілл. „вспала“ (або впала) „князю у умь похоть“, Пот. „успала к. у умъ похоть“, Огон. „съпала“ (але перекладає „зайняла“); Тіх. і Малаш. — „спалъ“ (заснув) кн. умъ по хоти“ (по дружині), але Тіх.[2] — „похоти“; Ганка — „спяла“(?); Соловйов: „спала“ — (пор. заря свѣтъ запала): „затмило ум князя сильное желание“. Вельтм. „опала... похыти“, Гонсіор. „слава... похыти“, Барс. „спала (= запал, горливість)... похопи“ (= охопило); Влад. „спала... похыти“; Корш „отъяла кънязю умъ похоть“, або „отъ[н]ятъ“, або „съпятъ“...

Питання, як читати слова „спала“ і „похоти“, знов-же, й те, як розуміти слово „жалость“, толкували по-різному. Запропоновано різні поправки, можлива річ і зайві. Соловйов вперше висловив здогад, що слово „спала“ вжито тут у розумінні „падать“, „упасть“, справді, „палати“, „полѣти“ = „горіти, палахкотіти“ не тільки в матеріяльному розумінні („нача палати пламень утлизнами“ Ип. 187), ба й в абстрактному, переносному: „въсполевъ же ся гнѣвомъ“ Олександрія 1 р., с. 21; „Святославъ располѣся гнѣвомъ“, Іп. р. 1180, ст. 614; кн. Андрій „располѣвься гнѣвомъ“, Іп. р. 1174, ст. 534; „И вскрича Еупатій в горести душа своея и разпалаяся въ сердци своемъ“ Пов. о раз. Батыем Ряз. Срезн., Св. и Зам. XXXIX, с. 86.

Хоч слово „похоть“ в розумінні „велика охота“ частенько трапляється в ц.-сл. пам., прим. Притч. Солом. „Сыне, да не удолѣеть ти похоть туждея доброты“ Григор. Парем. XII—XIII в., Брандт, II, с. 175 і в д.-р. пам., див., напр., „похоть имѣяшеть Еладою обладати“, Олександрія I ред., с. 65, „имѣниемь похоть безъ сытости“, там-же Синод. № 280, с. 113; „аравы... похотию ратною оскудѣваху“, Флав., кн. I, Арх. рук. арк. 361[a]; „Клеопатрина похоть затче ему уши“, 362[c]; „Флор иде в Иерусалим, да римскым оружіемь и страхом и грозою исполнит свою похот“, кн. 2, Вол., арк. 58; „злодѣи время обрѣтше на свою похот“, 4 кн., арк. 126; „похоть посѣченія нападе на них, яко всем сердцем забыша своих сродник“, кн. 7, Вол. арк. 259 зв. Див. ще Срезн. II, s. v.— „Похоти“ пояснюють (Пот.) тим, що кінцевий *ь* асимілювавсь наступному

и, Яґіч помітив це в низці українських пам. XII—XIII вв. (Крит. зам.); але поруч із тим слово „хоть“ дуже поширене в д.-р. пам. Срезн. III, 1389 і в нас нижче, в „Сл.“ — раз-у-раз визначає — „дружина“, „улюбленець“, „любка“, „коханець“.

жалость] — Вельтман виправляв на „жадость“, за ним ішов Петрушевич (р. 1887), але-ж виправка ця непотрібна: в давній мові „жалость“ = ζῆλος, горливість, старанність: „жалость дому твоего сънѣсть мя“ Остр. Єв., Іо. II, 17, також Гал. Єв., II, 617, і те саме в пс. LXVIII, 10. Сим. Пс. II, 462 або пс., 118, 139 „истала мя есть жалость твоя“ III, 387; Бол. Пс. 602 з варіянтами „ревнощі“, „заздрощі“, пор. Іп. літ. „великий Богъ вложив жалость велику у Половцѣ, и страхъ нападе на ня и трепетъ от лица Русьскыхъ вой“, ст. 254. Пот. 18 невдало покликується на „Сказ. о Бор. и Гл.“ (Срезн. розд. 54): в устах Святополкових — цитата з Псалтири і в иншому розумінні, як це гадав Потебня.

„Заступати“ = ἀντιλαμβάνειν, Ісайя, Парем. і Толков. Прор. 9, 7; 63, 5, Евсеев; але також і — „загородити“: „и се множьство людей заступили двери“, Дан. Паломн. спис. Барсова (III, с. 301); „Антоній же заступи имь вся пути“ Флав.; „Се печенѣзи заступиша порогы“... Лавр. 72, р., 971; „искусити“ = πειρᾶν, спробувати, Ис. 7, 12, Евс.

Завваживши, що ще за Пот. 17 „безпредложный винительный на вопрос куда (умъ) хотя и предполагается в языке, но сколько известно не встречается“, — можна це слово мати за наз. відм. у розумінні „думка“ (пор. нижче „носить вашь умь на дѣло“ „Сл.“) й перекласти все місце: „запалала в князя думка про кохану, й ревність спробувати великого Дону переважила (власне, замінила) знак (зловісний)“; пор. нижче зворот — з кола понять поезії лицарської: „копие преломити“. Читаючи „похоти“ в одно слово — матимемо переклад: „запалила князеві пристрасть (похоть) уяву (умь) і...“

Хощу бо, рече, копіе приломити конець поля Половецкого] „приломить копье“ = стятися, спробувати сили, звичайний перший герць на лицарських грищах, відомих і в феодальній Русі, пор. у Дан. Заточн. про грища: „Рытиры, яко орелъ; инъ воспад на фарь бѣгает чрез подрумие отчаявся живота“, с. 52—53, і Іп. — про грища в Угрів у Київі. До цього вислову паралелі: Іп. р. 1151 „Андрей же Дюргевичь възмя копье и ѣха напередъ и съѣхася переже всих и изломи копье“, ст. 437; Лавр. с. 316; „въѣха Изяславъ одинъ в полкы ратных и копье свое изломи“, Іп. ст. 438. „Приломить“ = „зламати“, як сучас. „тут дубова эта мачта приломилась“ Барс. Причит., I, 253.

Конець поля] — accusat. loci; в Іп. літоп. р. 1256: „срѣтоша стрѣлци конѣць вси, рекомѣй Привища“..., ст. 832; або — в нар. мові: „Хватилъ онъ камень конечь рукми“, Рыбн. II, 77; „Один сидить конець столу, мед-вино кружає“, Метл. 8 та ин.

„Поле Половецкое“ — в Іп. літ. р. 1224: „и поидоша в поле Половецкое“, — те самісіньке, що й „земля Половецкая“, див. вище.

с вами, Русици, хощу главу свою приложити] Пот., Огон., Корш і деякі інші виправляють: „Русичи“, що, звичайно, правильно для оригіналу укр. і середньо-р. списків, але для псков. рук. — треба залишити так, як у 1-му вид.

„Приложити главу“ має низку паралелів з літератури до „Слова“ й по ньому: „...буди правдивъ тако, яко не каяся правды дѣля и закона Божія и приложа главу“, Поуч. Луки Ж. Пам. учит. лит. I, с. 14; Пов. про Девг.: „...аще сестры своея не возмете, и вы сами тамо главы свои поло[жь]те за сестрицу свою“, Сперанский, с. 149; „Днемъ ся родили, днемъ ся мы и скончаемъ по повелению матери своея, и главы своя положимъ за сестрицу свою“, там-же, с. 151. В Іп. л. р. 1015 „и рече Путьша: можемь головы своѣ, с Вышегородци положити“, ст. 119; вар. в Лавр. (і в Новг. 4): „можемъ главы своа сложити за тя“, с. 99. В жит. кн. Бориса та Гліба в Четьї р. 1489 „Путьша же рече: княже, мы вси можемъ за тебе головы своя сложити“ Абрамович, Жит. муч. Б. и Г., 181; Ізяслав Яросл. каже „за брата своего положу главу свою“, Іп. ст. 193 „Рече же Путьша и Вышегородьци (Святополкові): ‚можемъ главы своя сложити за тя‘“ Лавр. р. 1015, с. 129; Ярополк про Ізяслава р. 1078 „за брата своего положи главу свою“, с. 196; Лавр. р. 1097, кн. Василько: „любо налѣзу собѣ славу, а любо голову свою сложю за Русьскую землю“, с. 257; Ізяслав в Іп. каже до війська...: „да любо си голову положю передъ вами, любо си налѣзу столъ дѣда своего и отца своего“, ст. 323; Іп. 1150, Ізяслав говорить дружині: „...язъ паки своея дѣдины и отчины не могу перезрѣти; но любо голову свою сложю, паки ли отчину свою налѣзу и вашю всю жизнь“, ст. 410; р. 1151 Кияни, Половці та Чорні Клобуки — кн. Ізяславові: „хочемь же за отца вашего за Вячьслава и зятя (Х. і П. за тя) и за брата твоего Ростислава и за всю братью и головы своѣ сложити, да любо честь вашю налѣземъ, пак ли хочемъ с вами ту измерети, а Гюргя нехочемъ“, ст. 427; Половці — Ізяславові, р. 1151; Ізяслав і Ростислав говорять підчас битви в. кн. В'ячеславові: „нынѣ же, отце, хочемъ головы своя сложити за тя, пакы ли, честь твою налѣсти“, Іп., ст. 437; кор. Угорський — Ізяславові: „любо голову сложю, любо налѣзу Галичьскую землю“, Іп., ст. 452; кн. Володимир Галицький відповідає кн. Ізяславові: „любо свою голову сложю, любо себе мьщю“, Іп. р. 1152, ст. 462; Галицькі мужі — Ярославові р. 1153: „а хочемъ за отца твоего честь и за твою головы своя сложити“, ст. 466—7; Половці прохають у кн. Юрка повернути їхнє браття, що захопили в полон Берендичі: „Берендици же недаша их, рекуще: ‚мы умираемъ за Рускую землю с твоимъ сыномъ и головы своя съкладаемъ за твою честь“, Іп. ст. 480; Лавр. с. 327; р. 1170, князі відповідають кн. Мстиславові Ізясл., що кличе їх на Половців: „намъ дай Богъ за крестьяны и за Рускую землю головы своѣ сложити“, Іп. ст. 538; р. 1177 Володимирські бояри та купці кажуть кн. Всеволодові: „княже, мы тебѣ добра хочемь, за тя головы

свои съкладываемъ", Іп. ст. 605; р. 1189, кн. Ростислав Берладничичь каже: ..."язъ не хочю блудити в чюже землѣ, но хочу голову свою положити во отчинѣ своей", Іп. ст. 665; р. 1282: Литва — кн. Володимирові „обѣщася... ркуче: Володимере, добрый княже, правдивый, можемъ за тя головы своѣ сложити, коли ти любо, осе есмы готовы" Іп. ст. 889. В Пск. 1-ому: „пѣша вѣчную память такоже и инѣмъ добрым людемъ, которыя положиша главы своя и кровь прольяша", р. 1450, с. 214; р. 1474 — „или градъ возмемъ, или главы своя положимъ", с. 248. — В розмірно пізньому житії кн. Олександра Невського знати чималий вплив усіх оцих формул: „мужие святаго князя Александра исполнишася духом ратным, бяху же сердца ихъ, яко сердца львомъ, и глаголаша ко святому: ‚О княже нашь честный и драгій, нынѣ приспѣ время намъ положити главы своя за тя'", жит. сост. Василием-Варлаамом. XVI в., Серебрянськ., 130 (вар. Барс. I, 432; Мансікка, с. 40 і 3). — У пізній історичній традиції — відгуки тієї самої формули; князі та воєводи так одказують цареві Іванові IV-му перед тим, як здобуто Казань: „Ради есмя и се готови, о самодержце великій, всѣмъ сердцемъ подвизатися вседушевно, елико поможетъ богъ, и класти главы наша нелѣстно за веру христьянскую и за вся люди Русскія и за тебя, царя нашего, умрети; а со срамом съ тобою живы во своя не возратимся"... Іст. Каз. ц. 149—150; „Добліи ти юноша... положиша главы своя за Рускую землю", ст. 95; в Строгон. літоп. „казаки... токмо едино возлюбиша, како угодити господу богу и государю царю послужити и головы своя положити и за святорусскую землю", Сиб. літ. 1907, с. 93. В давньому запису усної традиції: „Говорить в тѣ поры Илья Муромець: слышите лі мои товарыщи, за то хочю голову сложить за государеву чашу и молитвы и за ево хлѣб соль великую" Симони, Сказ. о Киев. богатырях, XVII в., р. 1922, с. 13—14.

а любо испити шеломомь Дону] „испити Дону" — образно віддана думка: „досягти як переможець Дону"; цей образ, що змальовує, як добуваються переможно чужих кордонів — доволі стереотипний в д.-р. письм.; бажаючи нагадати про переможні походи Володимира Мон. на Половців, гал.-вол. літописець пише: „Тогда Володимеръ Мономахъ пилъ золотом шеломомъ Донъ" Іп. р. 1201, ст. 716; в Новг. 1-ому літ., р. 1224, кн. Юрко загрозливо сказав Новгор. послам: „...я поилъ есмь коне Тьхвѣрью, а еще Волховомь напою", Новг. 1-ий р. 1888, с. 221; Тверськ. л. р. 1224, П. С. Р. Л. XV, р. 1863, с. 344; Іван Грізний пише до Курбського: „и коней наших ногами переѣхали вси ваши дороги из Литвы и въ Литву, и пѣши ходили,и воду во всѣхъ тѣхъ местехъ пили, ино ужъ Литвѣ нельзя говорити, что не вездѣ коня нашего ноги были". Р. Ист. Б. XXXI, р. 1914, ст. 123; може, сюди-ж належить і „Пов. об Азове": „козаки его (рус. царя) с Азова оброкъ берут и воды из Дону пить не дают", Барс III, 342; у билинному епосі: „стала сила пить воды... | А которая сила шеломом пьет, | Тую силу с собой берет",

Рыбн., I, 44; конкретне пиття води з добутої ворожої ріки — стало за образ перемоги.

а л ю б о] = або; див. літер. у Барс. III, 454 і Срезн. Мат. 11; ще: „любо бийся с нами, любо отступи от града нашего", Олександрія 1 р., с. 52; Лавр. арк. 1093: „а нонѣ пойдита противу поганымъ любо с миромъ, любо ратью", с. 212; „любо убий, любо и̑ дай нама", с. 221; „любо имѝ, любо прожени", 255; Іп. „любо свою голову сложю, любо себе мьщю", ст. 462. „А любо къ его доброму помочи̑, а любо от смерти присужоное отняти", український. Четья р. 1489, Сл. на Покров Богородицы, арк. 51. В „Сл." — перше „любо" — проминуто, але воно мається на думці: „або голову сложу, або нап'юся шоломом води з Дону".

IV. Похід.

Тогда въступи Игорь князь в златъ стремень и поѣха по чисту полю] пор. нижче: Олег „ступаеть въ златъ стремень въ градѣ Тьмутороканѣ“ і „въступита, господина, въ злата стремена“: у князів, як шоломи, так і стремена „золоті“; може, звичайна епічна ідеалізація: у героя — усе що-найцінніше, що-найкраще, що-найкоштовніше. Парал. місце у Флавія — див. вище; Олександрія 1 р. „и въсѣдъ Александръ на конь повелѣ въструбити бранный глас“, с. 49; в літоп.— їздити „у стремени“ = помагати: „ать ездить Мьстиславъ подлѣ твой стремень по одинои сторонѣ тебе, а я по другои сторонѣ подлѣ твой стремень ѣждю всими своими полкы“, Іп. ст. 465. В укр. пісні: „Сонце сходить грає, | Івась коня сідлає, | В стремена ступає, | В сідельце сідає“, Чуб. III, 203. Там-же — „стремена з білого золота“, Чуб. V, 396; в великорос. пісні — „струмена позолочены“, Шейн, Вел., № 2406.

по чисту полю] „Полем“ — у літоп. звуть Половецькі степи: „ѣха в поле къ Половцемъ“, Іп. ст. 497. В народній пісні і в писан. традиції — це сполучення звичайне: „на чистое поле“, Іп. ст. 435; „въ чистое поле“ Задонщ., Сим., 3; „на полѣ чистѣ“ Сказ., Шамб. с. 58; „по чистому полю“ та ин. Ск. о Киев. богат., Симони 7, 39, 49 та ин.; Кирша, 7 та ин.; Горе Злоч. 46; Григ. III, 5, 11 та ин., Марков — часто, Шейн, Вел. №№ 1197, 1951 та ин.; в україн. пісні — Ант.-Драг. I, 7, 164 та ин.; Чуб. I, 144, 175 та ин.; III, 281, 283, 349 та ин.; V, 17, 284, 305 та ин.; в білор. пісні — Носов. 166, 219; Шейн, Б. п. 316 та ин.; Шейн, Мат. I, 1, 61, 72, 73, 256 та ин.; „по чисту полю бояри все розъезжалисе“ Милл. Ист. п. 61.

Солнце ему тъмою путь заступаше] — тьма = погана ознака, загроза: „да тма васъ не иметь“, Гал. Єв. Іо. 12, 35, II, с. 852; у Пск. 2-му літ., р. 1484: „бысть проявленіе нѣкоему священнику в Веленской волости на Плотичнѣ: ѣдущю ему путемъ, бысть тма, и по тмѣ облакъ свѣтелъ, та же гласъ невидимо глаголя: повѣждь людемъ, да бы каялися“, с. 42. Потьмарення сонячне, як і затемнення (див. вище) — погана ознака і в усній епіч. традиції: „Не по Дюковой пало участи, | Напалъ туманъ со маревомъ: | Не видно пути дороженьки. | Стоючись то Дюкъ самъ дивуется“, Рыбн. II, 136. Це місце дається зрозуміти в звязку з дальшим: „сонце (що потьмарилось) застувало йому путь тьмою,

а ніч, — стогнучи йому, грозою", це дає паралелізм, що його не були завважували коментатори.

...нощь стонущи ему грозою; птичь убудися] 1-е вид. „убуди"; звичайно, від Ґрамм. (р. 1823), „стонущи ему грозою" ставили у протинках, а „нощь" уважали за підмет до „убуди" (прокинула), птичь (випр. на птиць) мали за предмет: так Огон., Тіх., Барс., Вс. Мілл. та ин.; Пот. читає: „нощь стонущи ему грозою птичь убуди свист", гадаючи, що не до речи буде звязувати останнє слово з дальшим; Корш іде за традицією, виправляючи його в дусі мови XII в.: „ночь", „стончи", „пътицѣ". Владім. „нощь стоняше ему грозою, птичь"..., ґрунтуючись на здогаді, начеб-то на місці „стонущи" має бути відп. до „заступаше", — „стоняше". Не пристаючи на цю поправку, все-ж маємо її за доволі вдалий здогад. — Грозова ніч віщує лихо і в Флавія: „приключися в нощь буря неизрѣченная, и громи страшни, и молнии части, и земля трясашеся ревуще... Великъ ужасъ нападе на мятежники", Барс. I, 231; в иншому випадкові там-же: „нощь бо бяше безлунна, бурна и громна", 264.

птичь убудися] ц.-сл. пьтищь, πτησσός, Ис. 60, 80 в Толк. прор. та ин. = пташеня, в д.-р. „птичь" — в тому-ж розумінні: „птичь голубинъ" Парем. Быт. XIII в. Соф. б. № 53, арк. 42; див. ще у Срезн. Мат. II, 1757—8; тут — в розумінні „птах" узагалі: „птичь акы голубь" Олександрія I р., с. 99; „Два птичя летяща", „птичь пакы провѣща", „птичь възлете", с. 79 і „Ту есть птичь, человѣческымъ языкомъ толкуя", с. 99; і в Срезн.; Огон. убачає тут ім'я збірне, що його утворив суфікс — -ичь, тільки-ж і звичайна форма „птица" може мати збірне значіння. Додаємо в „убуди" 1-го вид. надрядкове *с* і читаємо „убудися", а це палеографічно можливо і не перекручує розуміння.

свистъ звѣринъ въста; зби дивъ, кличеть...] у 1-м вид. цілком незрозуміле „въ стазби дивъ...", що́ викликало низку поправок: Максим. „въста. Зви", себ-то завив; Вельтм. „въста, а бы"; Барс. „въ стаи зби", а за ним Шамб. змінивши й „звѣрий"; Вс. Мілл. „въста зълъ"; Пот. „звѣрина въста; *узбися*"...; Огон. „въсталъ *и* Дивъ"...; Петруш. „въста зыкъ"; Владім. „въ стазби[*хъ*]" (?); Корш: „свистъ*мь* звѣръ въ ста*да* съби". В. Щепкін (Учебн. палеогр. 166) читає: „въста — зр'и (на берегу рукопису) — дивъ". Інші — Ґаттала, Бусл. убачали тут „стезю", стежку або — Бодянськ. Бусл. — „стадбу", пасовище, але ці гіпотези не виправдує лексика д.-руськ. пам'яток. За найправдоподібніше ми маємо читання Яковл., подане вище, у тексті, але в рукоп. Мус.-Пушк. або в його попередникові було *с* виносне над *и*, що його переписувач не помітив і проминув; „збися" = събися; събитися визначало зійтись, стятися; възбитися, могло визначати „стрепенутися". Виправляти „звѣрий", „звѣрина", на нашу думку, не треба: Давня рус. мова знає речівн. зб. „звѣрина" („бываше множество отъ мясъ, отъ скота и отъ звѣрины" Лавр. 996 р. с. 127), але так само й прикмет., напр. „звѣрина уста", Мин. 1907 р.; „Видяща ярость звѣрину на вы текущую", Стихир. Новг. до 1163 р.; „Бѣ бо ихъ свадилъ о ловищахъ звѣриныхъ", Переясл. літ. 977 р. та ин.

Срезн. I, 965; „створить бо икону звѣрину“ Апокал. XII—XIII в., арк. 61 зв.; там-же „число звѣрино“ 62, „начьртание звѣрино“, 70 зв.; „на звѣринаа мѣста“ Олександрія 1 ред., с. 79. Коли звіри кричать, це погана ознака: в билині про Дюка „На дубахъ орлы воскрежетали, | Во лѣсахъ звѣри засвистали, | Лѣсъ улицмы попадалъ, | Раздумался Дюк, распечалился“, Рыбн. II, 137.

Дивъ — трапляється в „Сл.“ і далі: „уже врѣжеся Дивъ на землю“. Про „Дива“ існує низка думок. Буслаєв (Оч. I, 80): „извѣстно, что въ отдаленные средніе вѣка дьяволъ представлялся между прочимъ въ видѣ птицы, сидящей на деревѣ. Миѳическій дивъ, согласно польскимъ преданіямъ, могъ предвѣщать воинамъ Игоря вѣрную смерть“; за польським-же повір'ям — „дьяволъ, превратившись въ сову (puszczyk), обыкновенно сидитъ на старой дуплистой вербѣ и оттуда вѣщуетъ, кому умереть“, 79. Так само й Мансікка, Die Religion d. Ostslaven, I, 286. Максим. (Замеч. 124) гадав, що він подібний до дива або дева перської та індійської мітології; цю думку підтримували Вс. Мілл., 88 і дд., Огон. та ин., згадуючи про серб. та болг. „дивів“ і „самодивів“, що з ними б'ються багатирі; на це пристає і Веселовський (Ж. М. Н. Пр. 1887 р. серпень, 277). Інші, погоджуючись з 1-ми вид. (Ґрамм., Дуб., Біцин, Барс.), вбачають у „дивѣ“ пугача або зловісного птаха —„укальницю“, криласту зловісну істоту (Барс. I, 370). Сумцов (Культ. пережив.) і Владім. гадають, що цього „Дива“, й досі живого в місцевих назвах, заступив тепер лісовик; лісовик цей в лісі дорівнює що-найвищим деревам, а в полі що-найнижчій травичці, Пам. уч. лит. III, 202. Мочульський (Р. Ф. В, XXI, 197) цілком довільно уважав „дива“ за „чорного бога“, лихе божество. — В ц.-сл. і д.-р. мові „дивъ“ визначало „мара“: „змий бо той из гнѣзда испльзѣ и дивь являѣшеся“, Прол. 1339 р. 7 січня, вид. ОЛДрП, ст. 306, ще див. Срезн. I, 664; инше значіння — gryphus, дивоглядний хижий птах: „в дивъ превратити“ Жит. Влас. Мин. Ч. лютий 213; Срезн. I, 664, порівнює до цього й „дива“ „Сл. о п. Іг.“. Гадаємо, що правильніш було-б убачати в „дивѣ“ саме цього дивоглядного вістуна лиха, птаха, що у свідомості поетовій ототожнивсь із лихом. Воно, лихо отеє, бачимо в пізнішій повісті, „кличетъ богатырскимъ голосомъ“, Горе Злоч.; „лихо“ в нар. голосінні вихваляється: „На чистомъ полѣ Горюшко садилося, | И само тутъ злодійно восхвалялося, | Што тоска буде крестьяном неудольняя“ Барс. Причит., I, 290, — порівняймо Дива, що велить прислухатись далекій незнаємій землі (див. Пот. 28). Але, м. б., годилося-б це місце розуміти й конкретно: нічний птах кричить, а Ігоревому військові видається, наче він скликає на нього ворогів.

велитъ послушать земли незнаемѣ: Влъзѣ и Поморію и Посулію и Сурожу и Корсуню] „Поморію“, „Посулію“ — виправки Оленінові (Письмо о камнѣ Тмутор., с. 25), на їх пристали чисто-всі коментатори, відп. до „Поволжье“, „Посемье“, то-що. Корш одкидає друге й третє *и*. — Помор'я взагалі — побережна країна: „пришедше же в не в

кое мѣсто помория (παραλάσσιον) и шатры наша и плъкы наша поставиша"... Олександрія, с. 78. — Тут Помор'я — узбережжя Чорного моря; Посуліє — країна, що межує з степом, з землею незнайомою, невідомою. Сула, Ворскла і Хорол — це прикордонні річки, що відділяли Русь од кочовиська Половецького, од „поля Половецького". По Сулі Володимир Вел. збудував низку міст й оселив там Словен, Кривичів, Вятичів і Чудь для оборони від наскоків степняків — Печенігів. — Суражь — стародавнє торговельне місто в Криму, нині Судак. Корсунь, давн. Херсонес — місто за дві верстві од Севастополя в Криму, нині руїни. В Лавр. „Оньдрею учащю в Синопии и пришедши ему в Корсунь, увидѣ яко ис Корсуня близь устье Днѣпрьское", ст. 7; про те, як кн. Володимир захопив Корсунь — під р. 988. Греки пильно стерегли Корсунь, Барс. III, 394.

и тебѣ Тъмутороканьскый блъванъ] Потебня і Корш „бълване". Тмуторокань, грец. Таматарха, згодом Фанагорія, — місто Боспорського царства на східньому узбережжі Озівського моря, згодом Тамань; м. Тм. в. кн. Володимир В. оддав в уділ Мстиславові; як він і Ярослав Волод. померли — Тм. перейшла під Чернігівськ. кн. Святослава. До р. 1078 належала „Красному Роману", далі його братові, Олегові „Гориславичеві", дідові Ігоревому; р. 1094 Тмуторокань захопили половці, р. 1114 вони розбили на Дону Печенігів та Торків, і відтоді за Тм. серед руських земель вже не згадують, див. Ламбин, О Тмутороканской Руси, Ж. М. Н. Пр., 1874 р. II; Голубовский, Печенѣги, Торки и Половцы до нашествія Татаръ, с. 183—191. Про Тмуторокань див. Вяз. 370. В. Д. Смірнов не був певний, чи-ж справді існувало князівство та місто Тмуторокань, дарма що літопис і Печерський Патерик яскраво за це свідчать (Виз. Врем. XXIII, 1923 р., с. 15—73). Ак. Соболевський має Т. за місто, що стояло в Керченській протоці, проти Пантикапеї; рештки його — Тамань, Изв. ОРЯС, 1921, XXXVI, 38—39.

Щоб пояснити „блъвана", маємо такі гіпотези: ще Савельєв (Изв. Арх. Об. I, 168) розумів „нѣчто болѣе замѣчательное каменныхъ бабъ, какихъ цѣлыя сотни находились тогда и доселѣ еще встрѣчаются въ степяхъ южной Россіи... На Таманскомъ полуостровѣ, близь Тмуторокани, почти до прошедшаго (до XVIII-го) столѣтія стояли еще двѣ колоссальныя статуи, воздвигнутыя божествамъ Санергу и Астартѣ за 300 слишкомъ лѣтъ до Р. Х. Комосаріей, супругой Босфорскаго царя Перисада. Ихъ то, или одну изъ нихъ могъ разумѣть пѣвецъ Сл. о п. Иг.". Так думав і Шевирьов, покликуючись на Кеппена (Древн. Крыма, 63, пр. 85); до них прилучились Іловайський (Неск. соображ. о памятниках Тмутор. Руси... „Слово" 1874 р. Львов, № 92—94), Пот. 28; але Барс. III, 25, гадає, що це поясніння силуване; він, як знати, схиляється до иншого поясніння Ілов. — саме, що „блъванъ" тут у розумінні польськ. bałwan, хвиля (слідом за Сенковським), в переносному розумінні — протока; остаточна думка Барс. — слідом за Буслаєвим, — що блъванъ = стовп, вежа, себ-то в даному разі м. Тмуторокань, його фор-

теця, що її Див попереджує про майбутній руський наскок, Барс. III, 23; інші здогади — менше скидаються на правду. Корш виводив „блъванъ“ з перського pählävan, герой, що дав у сучасній сартській та киргизькій мовах palvan, baluan, але Меліоранський це заперечував, як і гіпотезу Міклошича, що виводив це слово з турецьк. balaban = величезне, грубе пташеня; Меліор. виводить „блъвана“ з орхонсько-турецьк. balbal = статуя, звідки через дисиміл. balvan. Ак. Соболевський вважає, що кам'яні баби, відомі в степовій Україні і в Передкавказзі з написом „балбал“ це зображення предка східніх скитів, швидше Таргитая-Геракла (див. Изв. ОРЯС, 1921, XXVI, с 18—25). Корш, заперечуючи міркування Меліоранського, дуже вскладнив справу (див. Изв. ОРЯС, 1902 р., кн. 2; 1903, кн. 4; 1905, кн. 2). Дуже непевна й гіпотеза Смірнова про „болвана“, що в ньому цей учений вбачає „не предмет, не местность, а лицо“, саме атлета, якогось бойця, перебійця (згад. ст. с. 52—53).

Але звернімось до д.-руського словного матеріялу в перекл. та оригін. пам'ятках: „жена же его (Лота) бъльванъ бы сланъ“, Св. Изб. 1073 р. с. 92 та ин. — визначає стовп грец. στήλη; але поруч із тим, в руських та порусілих пам'ятках = ідол, бовван, статуя (ἀνδριάς): „Бълвани не въскреснуть“ Жит. Андр. Юр., „На стоящемъ врху бълванѣ“ (ἀνδριάντι) ib.; „якоже бълванъ без душа“, Срезн. I, 197; у тому-ж розумінні — в Олександрії 1 р. „сътвори... болванъ великъ красенъ“, с. 34; „болванъ Александровъ“; „елико имяше мѣдяныхъ болванъ“, 82; „болъвани же бяху мѣдяни бесчислени“, 92 та ин.; „Болванъ бо есть ідолъ написанъ осяженъ“, Паис. Сб. XIV в. 49. У Четьї р. 1489: „ув однои вѣре с нимъ, покланяяся скверным болваномъ“ (Муч. Дим. Селунск. арк. 55 зв.); у цьому-же розумінні Лавр. 1246 р.: „Посла Батый к Михаилу князю, веля ему поклонитися огневи и болваномъ ихъ“, с. 447, і Пск. 1-й 1540 р., — кажучи про „болванное поклонение“, с. 303. — В українській весільній пісні: „Старший боярин як болван, | Витріщив очі як баран“, Чуб. III, 306, № 794.—Усі ці дані приневолюють нас пристати на традиційне, що його 1-ші ще видавці запропонували, розуміння — „статуя, ідол“, застосовуючи слово б. до якоїсь справжньої статуї, котра оздоблювала була Тмуторокань (— може κάστρον, що за нього говорить Смірнов). Автор „Слова“ міг знати за неї з переказів.

неготовами дорогами] — невторованими; див. у пізнішій традиції: „а Мамай страхомъ встрепетав и велми въстонавъ и рече в собѣ: ‚великъ есть Богъ христіаньскый и велика сила его! Братіе Измалитовичи, безаконніи Агаряне, побѣжите неготовыми дорогами“, Скор. Новг. літ. Супр. р., вид. кн. Оболенський, с. 109; „неуготованными дорогами“ — в Сказ. о Дм. Ив., що відзначили Снєгір. і Тіх. 30; „Братіе Измаиловичи, побѣжим неготовыми дорогами“, — каже Мамай в инш. сп. Сказ. 1 ред. П. С. Р. Л. XI, 64.

крычатъ тѣлѣгы полунощы] „телѣга“ — уже в найдавніших пам. ц.-сл. і руськ. мови — в толкув. Микити Іраклійського на Григ. Бог. (Соболевский, Мат. и иссл. в обл. слав. филол. с. 170); „оселъ бо лѣнивъ

подъ телѣгою подпряженъ", Поуч. Кир. Филос. Изв. Ак. IV, 139. В Лавр.: „веляше въпрячи 3 ли, 4 ли, 5 ли женъ в телѣгу и повести Обърѣна", с. 11; „не бѣ слышати от гласа скрипания телѣгъ его", Іп. 1240 р., ст. 784 і Новг. 4, с. 226, не без впливу, може, Амартолового: „възмущахуся вси... слышаще гласъ множьства скрипания колесниць", I, с. 204; „по четыре телеги", Сказ. об Инд. ц. XV в. Волок. № 309, Истр. 73; Тіх.[2] 31, покликуючись на Рыбн. III, 197, помиляється. — „Сл." порівнює вози до лебедів, див. аналог. порівняння бочок до лебедів: „И загогочутъ бочки какъ лебеди, | какъ лебеди на тихихъ на заводяхъ", Рыбн. II, 172. — полунощы = опівночі, пор. „полунощі же въпль бысть" Мѳ. 25, 6, Гал. Єв. I, 420 та ин., див. нижче „прысну море полунощи".

рци лебеди роспужены] у 1-му вид. — роспущени; Ґрамм. „расъпущени"; Дуб. виправляє „распужени", ґрунт. на читан. Ев. Іо. 10, 12; з ним погоджуються Тіх., Вс. Мілл., Пот., Шамб. — на це й ми пристаємо, погоджуючи з „лебеди" (ж. р.) „Распудити" = розігнати, розвіяти, Срезн. III, 82; „вълкъ расхытить я и распудить овьця" Іо. 10, 12, те саме — р. Ев. XII в., II, 497; „стадо же христово раженеть и роспудить", жит. Ниф. XIII в.; „зълокъзньный вълькъ вышьдъ распудить божествьное то стадо" жит. Ѳеодос., Успенск. Сб. XII в., 82. Відгомін „Слова" — „моимь именемъ и вашею рукою распуженъ будеть князь Димитрей", Сказ. о Мам. поб., Срезн.; у первісній ред. жит. Олександра Невськ. „по пле[не]нии жъ Невруеви князь великий Александр Ярославичъ церкви воздвигнувъ и градъ исполнивъ и люди распуженныя собра въ домы своя", Мансікка, с. 8; те саме в особ. ред. с. 134. В Іст. Каз. ц. з цитатою з Єв.: „разпудитъ, аки волкъ овца", про царя Шигала: „по единому всѣхъ насъ до остатка пригубитъ, мудрых казанцовъ, аки бездушныхъ, розпудитъ, аки волкъ овца, придавитъ, аки мышей горностай, пріестъ, аки куры лисица", ст. 87. — Що-ж до „роспущени", як це місце читають 1-ші видавці, то на користь їхньої думки доводів можна навести не гурт: „а они несмѣша ся по нихъ роспустити" — себ-то напасти, переслідувати, Іп. 1150 р., с. 401; „роспущены" = переслідувані.

уже бо бѣды его пасеть птиць по дубію; влъци грозу въсрожать по яругамь] — прийнято інтерпункцію Тіх., Вс. Мілл., Пот., Барс.; 1-е вид. „подобію"; запропоновані поправки: Пот. „бѣда... пасеть птичи по дубію" або (156) „побѣда"; Ґрамм. „пасуть"; Дуб., Арістов „по подобію" (Ист. Хр. 1267); Максим., Огон., Петруш. „по лозію"; Веселовськ. „Обида пасеть"... Russ. Revue, 1873, II, 515. Тіх.[1], Барс. та ин. „по дубію"; Тіх. „по добію"; Яковл. „бѣда... под облакы" (= „скликає птиць під хмарами"); Владім., ґрунтуючись на Сказ. о Дм. Ив. „а уже бѣды их пасоша птици крылати под облокъ летятъ": „уже бо бѣды его пасутъ птицы подъ облакы"; Корш виправляє тільки „по дубію".

Всі оці поправки залежать од того, що саме визнавати за підмет чи „бѣды", ачи „птиць" (зб. „птичь"); „бѣды" — може тільки наз., знах.

або орудн. відм. множ., тоді — поправка „пасуть“, або-ж зам. „бѣды“ — „бѣда... пасеть“; воліємо вбачати підмет в „птичь“; „подобію“ палеографічно можна виправити тільки на „подобію“. Пристаючи цілком на цю поправку, залишаємо все инше без непотрібних змін: пасти — не „годувати“, як гадав Пот. 29, а „стерегти“: „яко овца во адѣ положени суть, смерть упасетъ я“ Симон. Пс. 48, 15 (I, 326), те саме Пог., Болон. Пс., 238; пс. 22, I „Господь пасет мя и ничесоже мене лишит“, 129, Бол. 101; отже, відкидаючи завваження Смірн. II, 8 Вс. Міллерові за те, що він не подав приклада дієсл. „пасти“ без „ся“ — маємо „птичь“ за підмет, „бѣды“ — за предм. і перекладаємо разом з Вс. М. і Дуб. „птахи по деревах вистерегають його нещастя“ (його лиха); це гармонює і з дальшими реченнями, що змальовують, як звірі та птахи чекають кривавого бенькета.

„Дубъ“ = ξύλον, дерево взагалі, див. Ис. в Толк. Прор. 7, 2, Евс.; в Парем. — перекладено „древо“; „вѣя отсѣкааху от дубія“ (ἐκ τῶν δένδρων) Марк. II, 8, Ев. Юрьевск. 1118—28 р. Мстисл. та инш. Єв. XII і XIII в., Амф. I, 760; „дубіе молодое“, Пск. 1-й л. 1471 р., с. 239.

в ъ с р о ж а т ь] — викликало різні поправки й толкування, бо в д.-р. літ. воно поодиноке: ніде, окрім „Сл.“, воно не трапляється. Снєгір. „врожатъ“ (110, пр. 18), за ним — Корш „ворожать“; за Вс. Мілл. — од „въгражати“ = наводити грозу, загрожувати (пор. „въгражает тужа“ Григ. Наз. XIV в., Срезн. I, 330); Пот. „въсрашають“ (прийняв Орл.) або „въсорошають“, *ж* зам. *ш* поставив переписувач, як у „пардуже“, 31, 156 (пор. „Бесѣда многоклятвъникъ не точію власы въсрашаетъ, къ слухома стужает“ Панд. Ант. XI в. (= ἀνορθοῦν); „съмятено вьсе и въсрашено“ (= ἀνώμαλον) Гр. Наз. XI в., Срезн., I, 419; „не въсорошися, ни ражьжися“, Панд. Ник.; отже „вовки збивають, зворушують грозу“. Огон. вбачає тут у „въсрожити“ verbum denominativum од „сроґъ“, terribilis, що наближається до думки Вс. Мілл., але мало переконує. — Сенс — „вовки підіймають грозу“.

„Я р у г а“ — слово відоме в давній мові тільки з „Сл.“, де воно трапляється тричі; див. Срезн. III, 1663. За „Опытом областн. великор. словаря“ р. 1852, — струмок, байрак (рівчак поміж горами); на Курщині — яр, порослий лісом, Тіх. 75. Див. вище.

„Г р о з а“ — згадувана й тут, і далі, — засіб зупинити увагу читачеву 1) на жахливих умовах, за яких почато боротьбу з Половцями і 2) на удалі Ігоря та його війська, що не злякалися й цього зловісного віщуна поразки. Як схоплювали розумом грозу письменні сучасники Ігореві та найближчі їхні нащадки? У Флавія Ідумеї приходять на допомогу зілотам, але здобувши одсіч од первосвящ. Анана й Ісуса, „невидяще помощи от звавші их. Стоящем же им окрестъ стѣнъ приключися в нощь буря неизреченнаа и громи части и страшни, и земля трясашеся ревуще, яже вся быша знаменіа на пагубу“, кн. 4, Вол., арк. 120. — Із 1-го Пск. літ. видко, яку вагу надавали грозі воєводи: „...и паки онъ невѣрникъ христіянскія вѣры князь Витовтъ нача лестьми

своими льстити Вороночанъ о перемирьи, занеже въ то время въ нощь бысть туча грозна и страшна велми, молнія и блистанія и громъ страшенъ зѣло, и взя перемирье съ Вороночаны; и Вороночане послаша вѣсть ко Пскову, и онъ взя перемирье, убоявшеся страшныя и грозныя тоя туча" р. 1426, с. 204; пор. до 207, 217 та ин. Перед одним роком, коли Вітовт облягав Псков, 16 вересня, р. 1425 „внезаапу наиде туча страшна и грозна, и дождь силенъ, и гром страшенъ, и млъніа безпрестани блистая, яко мнѣти уже всѣмъ отъ дождя потопленымъ быти, али отъ грому каменіем побіенымъ быти, или от млъніа сожженымъ" 2-я Пск. л. с. 25. Пор. сюди далі „быти грому великому, ити дождю стрѣлами"... і прим.

Чом стародавня руська людина страхалася грози, це, мабуть, можна пояснити не тільки рештками поганського світогляду, ба й тим, що християни мали грім та блискавку за ознаки „гнева божия", ґрунтуючися на кн. Исхода, гл. 9, 22—34: Мусій з наказу Божого простягає руку — „Господь же дасть глас грома и градъ и огнь течяше по земли... бѣ же градъ и огнь горяше въ градѣ"... На прохання Фараонове, що він покаявсь у гріхах, — Мусій „въздвиже руцѣ свои къ Богу и престаша громове"... Остр. Б. 1581 р., арк. 29. В Толк. прор., після ст. II, 10—13 Іоїля, отак пояснюються „знамення": „Се мню и дѣлы събывшеся многажьди, гласъ бо божій есть громъ, солньцю же и мѣсяцю видѣли есмь многажди въшедъ свѣтъ и помьрьцающа оба, и звѣзды потухшя мьглою сухоты бездъждьныя, и земля трясущися гнѣвъ божій являеть, нѣсть бо ни едино слово божіе праздно дѣло, нъ еже речет, то ту абіе дѣло съ нимь" (Туницкий, кн. 12 мал. прор., с. 37); там-же після II, 16—21 Іоїля: „и симъ тожде повѣдаеть: гласъ господень громъ наричеть и трусъ небу и земьли божій гнѣвъ являеть, бывшій на них"... (с. 43). Апокаліпсіс надає не аби-яку вагу громові й блискавиці; тут читаємо: „и быша громи и блистания и глас трусъ"... — толкування: „вся прѣже концины страшная знаменіа являеть"... Апокал. XII — XIII в., арк. 40 зв.; у розд. 33 — „о церковныхъ прогонениихъ пьрвѣйшихъ пакы при антихристѣ" читаємо: „И отвьрзеся церкы божия на небесѣхъ и явися крабии завѣта божия въ царствии его, и быша блистания и глас и громи труси и градъ велии", арк. 53 зв.; „молния свѣтлость являеть достойныхъ, громи же страхъ божия пришьствия", 25 зв.; „И 7-й ангел излия фиаль свою на аерось, изиде глас велий изъ церкве от прѣстола глаголя, и быша блистания и громи"... В толкув.: „мълния же и громи и гласи пристрашное будущее Христово пришьствие являеть", арк. 74 зв.

Громник підтримував віру в те, що гроза начеб-то має якусь вагу, знов-же не хто, як він лякав цим природнім явищем; напр. „аще въ дне гром или млъніе, велици болѣри въ рати погибнут на въстоцѣ, и въ море мятеж; аще ли в нощ — рождающи жени измрут и напрасна съмрътъ", або: „аще ли въ дне гром будет или млъніе, то духове многы повѣдует и глад, и рѣкы исплънѣются и юнымь погыбѣль"...; „аще въ дне гром или млъніе, болѣзнь и съмрть повѣдуеть, скоту мор будеть", або: „въстануть на царя и погибнет", або — „разбойници въстануть и убийства",

то-що (Перетц, Мат. к ист. апокр. I, Громник, с. 57 і дд.). Отже ясно, звідки взялося повір'я, що відбилося в укр. прислів'ях: „хай його поб'є те, що в хмарі гуде", „бий тя сила божа", „хай його гнів божий поб'є" (Номис 73—74): справа тут, мабуть, не в „поганській" мітології; дослідники, студіюючи народню творчість, звертали на неї занадто вже велику увагу.

орли клектомъ на кости звѣри зовутъ] пор. д.-р. і укр. „клекотати" — про орлячий клекіт: Іп. р. 1249 „орлом же клекьщущим и плавающимъ крилом[а]", ст. 802; „двѣма орлома клекчющема" або „орлома клекчющима обоима" Амарт.; „мы же Рахмани... послушаемъ гласъ сладкихъ от птицъ и орля клектания", Хроногр., Барс. III, 361; „орли заклекотали", Максим. Сборн. у п., с. 10. — „на кости" = на бойовищі: „и ту костію падоша" Новг. 4-ий, с. 214; „ста на костех" — Сказ. о Мам. побоище, Шамбин. с. 34, 119. Автор „Слова", кажучи про орлів, може, мав на оці ту саму картину, що її дали згодом укр. думи на забитого: „Налетять орли хижі, стануть жалковати, | А ворони налетять, дай стануть здобичи ждати піджидати", Макс. Сборн. у. п. 62, або „Орли сизопері налітали, | З лоба очі висмикали, | Вовці сірохманці набігали, | Тіло козацьке рвали; | По тернам, по прикмітам | Жовту кость жвакували" | , Цертел. с. 7.

лисици брешутъ на чръленыя щиты] Лисяче брехання або виття так само, як вірить народ, віщує лихо; також і лисиця, перебігши дорогу, Огон. 49; „червленые" себ-то червоні щити — у норманів-варягів і в Руси, див. і д.-р. міньятюри; напр. в Сильвестр. Збірн. XIV в., в лицев. житії кн. Бориса та Гліба; ц.-сл. „чръвьнъ (Парем., Ис.), „Чръвленица" (Толк. прор.) = грец. κόκκινος; „Червленые щиты" — подибуємо в „Сл." далі: „Русичи великая поля чрьленими щиты прегородиша", „храбріи Русичи преградиша чрълеными щиты". — У Амарт. трохи инакше: „Овы за златыми щиты и с златыми копіи", I, 558; в Іп. р. 1231 „блистахуся щиты и оружницы подобни солнцю", ст. 765.

О, руская земле, уже за шеломянемъ еси] Корш: „уже за шеломеньми еси". Шеломя — взагалі підвищення, гора, горб; за Татіщевим, конкретно Ґрамм. зазначав на село Переяславського краю, прим. 57, с. 140, але переклав він „за высотой". Бутков убачав тут Ізюмський високий курган, Гербель пішов за ним, та це непотрібно: подане речення це рефрен до двох частин „Сл." і зосереджує нашу увагу на Ігоревій дружині, що залетіла далеко в степи. За шеломянем = за горою, себ-то вже далеко, звідки не видко рідну Руську землю. В літоп. звичайно: Іп. р. 1151 „поиде Гюрги за шоломя с полкы своими" (Хл. і Поґ. „за соломя") ст. 435; „наворопници (передове військо) же перешедше Хоролъ взиидоша на шоломя" р. 1184, ст. 635; „ѣдуще по шоломени оминуша", 636. У пізній історично-поетичній традиції: „нечестивый же царь Мамай съ пятьмя князи большими взыде на мѣсто высоко, на шоломя, и ту сташа, хотя видѣти кровопролитие человѣческо и скору смерть", Никон. л. П. С. Р. Л. IV, 112; „и выступиши Татарская сила на шоломе и пойдоша съ шоломяни" Ск. о М. поб., Ник. л.

П. С. Р. Л. XI, 58. В великор. епіч. традиції: „выѣдёшь ты на шеломя на окатисто“, Кир. 3, с. 46; „шолумя роскатисто“ Мат. собр. в Арх. губ. 1901 г. А. Марковым, А. Масловым и Б. Богословским, 4, 2, Терск. берег, 1909, с. 45; Єрмак — „Пріѣзжалъ на гору на высокую, | На тое на шеломя оскатное“, Рыбн. I, 103 (двічі), 104; „Выехал Илеюшка на шеломя окатисто, | Да на тоже шоломя — круту гору“, Григ. III, 489; „на шеломи было окатистом“, 84; шоломя о. — 504, 505, 607, 612: Марков, сс. 438, 445, 502. „Дала сь мене, моя мати, за високі гори“ Чуб. V, 537 — визначає те саме: далеко.

Длъго ночь мрькнетъ; зоря-свѣтъ запала; мъгла поля покрыла] — у 1-му вид. „Длъго. Ночь мркнетъ, заря свѣтъ запала“... Пожарськ. перший сполучив „Длъго“ з дальшим, за ним — инші. Яковл. „Длъга ночь“... Зоря — Пот., Голуб. (Киев. Ст. 1884 серпень 712); Лонґ. 173 має за род. відм.; „мьркнути“ = obscurari, σκοτίζεσθαι потьмаритися: „слъньце мьрькнеть и луна не дасть свѣта своего“ Мѳ. 24, 29, Остр. Єв., „мерьче слнце“ Лук. 23, 45, Гал. Єв., Срезн. II, 231; також в Іс. 13, 10, Парем., Евсеев; отож перекладаємо: „довго ніч перебуває в темряві“.

„Зоря-свѣтъ“ синонімічні слова, вжиті як „путь-дорога“, „рід-плім'я“ в нар. традиції або в ц.-сл. — „вѣтръ-сѣверъ“ Супр. р. 67; пор. грец. — φῶς в пер. Ісайї 2, 5 = „свѣтъ“, а 4, 5 = „заря“, Евсеев 112; церк.-сл. „заря“ = λαμπρότης Ис. 60, 3 Парем. (у Толк. прор. = свѣтлость), Евсеев; „нѣкоторая солнечьная заря“ Амарт. 97; „блистаашеся заря“, Олександрія I р. с. 39; див. ще Срезн. I. Але в Іп. літ. звичайно „зоря“: „по зорямъ“ ст. 320 і 400, „в зорѣ“ (Хл. Поґ. „по зори“), ст. 507.

„запала“ — одні виправляли: Вс. Мілл. 199 „запяла“, Пот. „запо*вѣдала*“; инші розуміли: „запа́ла“, себ-то пропала, Ґрамм., Бусл., Огон. та ин.; деякі—„зайнялась“—Яковл. та ин., перефразовуючи, але не перекладаючи. Корш — „заря съ свѣтъмь запала́“. Найприродніше розуміти — „зайнялась“, пор. дієслово „палати“, з похідними (див. вище „съпала умь похоти“); додаємо приклади: Флав. кн. 5, Вол. „палаше пламень“, арк. 178; „располѣвшюся огню всюда“, 202 зв.: „огнь заполяше по храмом“, кн. 6, арк. 207; „устремленіа ратнаа палаху паче пламене“, арк. 210; „палающу пламени въста буря от сѣвера страшна“, кн. 7, арк. 256. — Наступ руських почавсь удосвіта, пор. Іп. 1151 р.: „утрии же день в пятницю яко зорѣ почашася заимати“, ст. 436.

„мъгла“ — досвітній туман, на сході сонця; „аще ж и кто въставъ, мъглою неможаху видѣти“, Флав., кн. 3, Вол., арк. 86; Іп. л. „и бысть въ тъ день мьгла велика... богъ разгна мьглу и бысть ясно“, ст. 466.

„щекотъ славий“] — цвіріньканнія; у Срезн. III, 1609 — приклади тільки з „Сл.“; в усній традиції: „Не слыхалъ свисту змѣинаго | И щектанья соловьинаго“, Рыбн. III, 26; „защекталъ то по соловьиному“, там-же. Див. вище до „абы ты сіа пълка ущекоталъ“. Ранішній спів соловейка вдосвіта — в укр. пісні: „Ой без милого соловейка і світ

не світає", Метл., с. 5; але коли розвиднюється, спів його звичайно припиняється.

говоръ галичь убудися] Пот. „галичи", але „галичь" — „галиць", р. в. мн.; можливий і прикметник од того самого слова. В 1-му вид. „убуди". Даремнісінько, здається, Огон. 51, — покликуючись на „Ярославнынъ гласъ слышить", себ-то „слышится", „бога издраилева убоять", себ-то „убояться" (Супр. 239), — доводить, що „-*ся*" тут і непотрібне: в обох прикладах — помилки переписувачеві, що їх треба виправити; Вс. Мілл., Пот., Барс., Яковл., Корш — виправили „убудися", що палеографічно дуже скидається на правду, коли припустити, що в одному з списків-предків проминуто надрядкове, невиразно написане *с*.

V. Перша битва.

С заранія в пятокъ потопташа поганыя плъкы Половецкыя] пор. в Іп. р. 1185 „заутра же пятъку наставшу, во обѣднее веремя, усрѣтоша полкы Половѣцькиѣ“... „и Русь же дошедше вежь и ополонишася“... ст. 639—640. Нагадаємо, що „потопташа“ — вислів в аналогічних випадках у літопису звичайний: „абье Мьстислав сшибеся с полкы ихъ, и потопташа середний полкъ“, Іп. 1174, ст. 576; „Половци же видивше устремишася на нѣ и сразишася с нимь, Русь же потопташа ѣ“, 1180 р., ст. 623; 1195 р. — „стяги Олгови потопташа“, ст. 691; „Полочани... удариша в тылъ полка Мьстиславля и потопташа и“, ст. 692; „Олегъ же Святославичь видивъ, ажь Полочанѣ потопталѣ стяги Мьстиславли и възвратишася к нимъ“, там-же. В пізній літер. традиції: Турки „потопташа гражанъ“, Нест.-Исканд., Пов. о Царьг., 1886 р. с. 34. Що в 1-му вид. написано „пяткъ“ і в Кат. сп. „пякъ“ це пояснюється тим, що в Мус.-Пушк. рукоп. це слово написано було з невиразним виносним *т* (пор. „ пя̑къ“ Іп. л. ст. 530), отож як робили Кат. копію, його й не помітили, а до тексту вид. р. 1800 його хоч і внесено, але недбайливо; див. ще „в пя̑“, Іп., ст. 651, прим. 32 (1185 р.).

рассушяся стрѣлами по полю, помчаша красныя дѣвкы Половецкыя.] В тексті йдемо за поправкою Тіх. та Пот., що її стверджують записи Маліновськ. „рассуша̑“. „Расутися“ = розсипатися, розвіятись, пор. „тако и жидове рассушяся от лица Христова“, Толк. пс. XII в.; „Расушася кости ихъ при адѣ“ Пс. 140, 7 там-же, Срезн. II, 96 і III, 173. В літоп. р. 1068 „се Половци росулися по земли“, Іп., ст. 160, Лавр. і Соф. I, 142; „Татарове же разсунушася по земли“ Лавр. та ин., Дан. Заточн. „сіи (воїни) яко ловцы рассыпашася по земли“ — нові заміни. Образ „розсипатися стрілами“ — в нар. традиції також змінено: „И тутъ воры разбойники испугалися, | По дикой степѣ разстрѣлялися“ Чт. О. И. и Др. Р. 1859 р., III, 127.

красныя дѣвкы] сполучення звичайне для XI—XII вв., пор. „не сквьрньная агница... добрая дѣвъка Θекла“ Стихир. XII в. й ин. „Красьно отроча“, „уношя красьнъ зѣло“ Изб. Свят. 1076 р.; „отъврати очи твои отъ жены красьны“, Панд. Ант. XI в. Срезн. I, 1318. Іп.: „жену красну вельми“ ст. 284; у велик. піснях — Тіх.-Мілл. „препусти мнѣ ту дѣвку красную“, 34; „с красных девок повенечное“, Милл., Ист. п. 196; Шейн, Вел.: красная девка №№ 365, 554, 398, 1642 та ин.; в українських —

красна дівка, красні дівки, Чуб. I, 91; V, 102, 267, 623 та сила ин.; у білор. — красна дзейка Носов, 221; Шейн, Б. п. 342, 395 та ин.; Шейн, Мат. I, 127, 174 та ин.

а с ними злато· и паволокы и драгыя оксамиты] „паволока“ — коштовна тканина, може, шовкова або грезетова, див. Срезн. II, 855. Часто в д.-р. пам. перекладних та оригін.; у Флавія „вѣшающе по вратом вѣнцѣ и паволокы радощями“ кн. 4, Вол. 119 зв.; „паволока вавилонска“, кн. 5, арк. 155 зв. та кн. 7, арк. 241 зв. — „в поволочитыя ризы“; „ризы и паволокы“ кн. 6, арк. 211 зв.; в Сказ. про Девген., „а гдѣ сестра ваша ходитъ и тутъ изослано паволоками златыми“, ПСтРЛ, II, с. 381; „паволокы“ бере Ігор у візантійців; Новг. 4-ий 944 р. с. 30, 32; „и дарми многыми одариста я (В'ячеслав і Ізяслав Угрів), и съсуды и порты, и комонми и паволоками“, Іп. р. 1151, ст. 419: за „паволокы“ згадано серед инших коштовних речей, пограбованих, як забито кн. Андрія Боголюбського р. 1175, Іп. ст. 592; „паволока испещрена на многими шелки“ Дан. Заточн., с. 12 та ин., див. приклади у Срезн. II, 855.

„оксамитъ“ — грец. ἑξάμιτος, саєтовий грезет з мережкою, саєта, оксамит, див. Срезн. II, 653; „плотная бархатная атласистая парча по золотой и серебряной земле, с травами и разводами, местами шитая золотыми и серебряными петлями, иногда двойными“, єп. Савва, Указат. патр. библ., додаток с. 2; вельможні особи вживали її для розкішного святочного вбрання: кн. Володимира Васильковича „увиша оксамитомъ со круживомъ, яко же достоить царемь“ Іп. 1288 р.; боярин каже до забійці Андрія Богол.: „ты нынѣ в оксамитѣ стоиши, а князь нагъ лежить“ 1175 р., ст. 590—1. — Затрималося в укр. нар. пісні, як назва коштовної матерії: „моя дівка багатирка: | В будень ходить в сріблі-в злоті. | В свято ходить в оксамиті“ Чуб. III, 464, № 27; „ти в аксамиті, а я в сірій свиті“, Чуб. V, 1017; „з червоного аксамиту намет напяли“, 1016; „чорний оксамит“ 781, і Ант.-Драг. I, 183.

орьтъмами и япончицами и кожухы начашя мосты мостити] ортма — одяг; Макс. наближує до Половецького „артмакъ“ (Укр. 104, пр. 13); Меліоранськ. виводить з турецьк. кореня ört — (вкривати), звідки örtmä, покривало. — „япончица“ —накидка, капюшон, запозич. з турецьк. japanča або japunča (звідки серб. јапундже, польськ. opończa, укр. опанча), що відзначив уже давно Березін; у д.-р. повстало й здрібніле. — „кожухы“ — хутряна одіж з широкими, але короткими рукавами; від полов. XVI в. звичайно звуть „шубою“; слово, відоме в старовину: „тръговыа кожюхомъ дѣлательница“ Амарт., I, с. 565; в Студ. Уставі, відомому в нас од XI в. див. Срезн. I, 1246; у пов. про Девген. стратиг „дасть кожуховъ 50..., а теща подасть ему кожуховъ 20“, Карамз. И. Г. Р. III, прим. 272; „от кожь устроеныя ризы же и мантиѣ, яже кожюхы вѣсть нарицати обычай“ Уст. 1193 р.; шатний — „кожюх оловира Грецькаго и круживы златыми плоскыми ошит“ — в Іп. л. 1252 р., ст. 814.

мосты мостити...] — вислів, звичайний і в давн. і в усн. творчості: „и рече Володимеръ: требите путь и мостите мост“, Лавр. л. р. 1014, с. 127, Новг. 4-ий „мосты мостите“, с. 97; „и повелѣ мосты мостити на Дону“, т.-же, р. 1380, с. 317 (Пов. о Мам. поб.); „Да того же лѣта по всѣмъ городомъ мосты мостили и дорогы чистили“ Новг. л. вид. 1879 р., с. 120; „улици мостили новымъ мостомъ улицу“, 76, себ-то клали новий поміст на брудному місці, як у „Сл.“. — В усн. традиції: „через ті річки мостять мости, | Мостять мости да все головками“ Макс. Укр. нар. п. I, 116; „Рукой онъ коня повелъ, | А другой началъ мосты мостить“, Рыбн. I, 47; „И черезъ рѣченьку мосты они мостили“, Барс. Причит. III, 126. „Надо мост мостить, серебром гвоздить“, Шейн, Мат. I, 1, 32; „Царівно, мостіте мости“, Чуб. III, 83; „а ми мости помостимо, | по пуд гряззю положимо“, Чуб. III, 42—43; (пор. „по грязивымъ мѣстомъ“, себ-то болотяним, грузьким; „грязивая рѣчка“, р. 1485, Срезн. I s. v.); „його тестенька любить, | Йому мостоньки мостить“ Голов. IV, 220; „Марусенька і помостила мости | З калинової трости“, Чуб. IV, 416; також Голов. IV, 409; Чуб. V, 509; „Яж табе, милая, масты мащу“, Шейн, Бел. п. 201; про символічне значіння — див. Пот. Об'ясн. млр. и сродн. песен I і II, покажч. Схоже місце в укр. пісні-колядці: „мостила мости жуковинами... | Вберала ліси паволоками, | Сіяла поле дрібнов жемчугов“, Голов. II, 87; IV, 73, Пот. Об'ясн. I, 136.

и всякими узорочьи Половѣцкыми] „узорочие“ = „драгоценные вещи или ткани с литыми, резными, ткаными или шитыми узорами; вообще драгоценные вещи“, Срезн. III, 1171. Це слово звичайне в пам. д.-р. письм., напр.: „Приде Олегъ к Киеву, неся золото, и паволокы, и овощи, и вина и всяко узорочье“ Іп. р. 907, ст. 23; ще приклади: кн. Андрій, збудувавши церкву, „жемьчюгомъ украси ю многоценьнымъ и всякыми узорочьи удиви ю...“ Іп. ст. 582 (в Лавр., с. 364 і літ. Переясл. Суздал., с. 83); р. 1175 „выимаша золото и каменье дорогое и жемчюгъ и всяко узорочье“, Іп., ст. 589; р. 1183 погоріли „узорочія“, в ц. у Володимирі, ст. 630; „копимъ сребро и соболи и ина узорочья“ 1-ий Новг., р. 1193, вид. р. 1888, с. 167; те саме Соф. I, 169; Новг. 4-ий, с. 175 та ин. В пізній літер. традиції — теж: „со всѣми его благими узорочьи“ Іст. Каз. ц. с. 4; „и обогатися Казански царь велми узорочьи безчисленными драгими, златом и сребромъ и конми, и доспѣхи и оружиемъ и полономъ“..., с. 28; „убози вои... наполнишася всякого узорочья до воли своея“, с. 162 і частенько; „казаки государевыхъ воеводъ даруваша соболми, лисицами, бобрами, і всякими иными узорочьи дорогими“, Строгон. літ. Сиб. л. р. 1907, с. 76; „его дочерямъ всякое узорочье покупай“ 2-ий лист од Ів. Грозн. до кн. Курбського, Р. Ист. Библ. XXXI, р. 1914, с. 120; „И въ полстола царь Давидъ рече гостямъ-заморянамъ: ‚есть ли у васъ узорочье и такая вещь‘“. Пов. о ц. Дав., р. XVII в., ПСтРЛ, III, с. 65 (bis). Сполучення всіх трьох коштовних речей, згадуваних у „Сл.“ — маємо в Іп. л. р. 1164 „...Присла царь дары многы Ростиславу, оксамиты и паволокы и вся узорочь[я]

разноличная", ст. 522. — У переносному загальному розумінні (= оздоба, окраса) — це слово застосовувано й до людей: „Братіе моя милая и дружина ласкова, узорочье и воспитаніе Резанское", або „удальцы и рѣзвецы, узорочіе Резанское" та ин. — у „Пов. о разор. Рязани" Срезн., Свед. и зам. XXXIX, с. 89 та ин.

Потеб. 34 уважає слова „и всякыми — Половецкыми" за пізнішу глосу або вставку, що її зробив сам-таки автор, а переписувач поставив не на місці, зам. „и кожюхы и всякыми... Половецкыми начяшя", тільки-ж Пот. зразу-таки застерегає, що в давн. пам. слова можна було і так розставити.

Чрълень стягъ, бѣла хорюговь, чрълена чолка, сребрено стружіе...] — перераховується здобич, що її захопили руські в вежах Половецьких після першого бою, вона припала Ігореві, як проводиреві.—„стягъ" — див. попереду.—„хорюговь" — запозичене слово монгольськ. „оронго", д.-ц.-сл. „хорѧгы" з діялект. hоронго, прапор (Меліор.); можливо, корогва була за прапор для окремого загону; у Флав. — часто: кн. 5, Вол., арк. 145 та ин., „возносоша хоругви кесаревьскыя", „хоругви от'емше", кн. 6, арк. 20 зв.; Тит. ...„возложи нань вѣнець злат и гривну злату и вда ему долго копіе злато и хоругвь сребрену", кн. 7, арк. 229; в Іп. р. 1235 „Данило же... постави на нѣмечьскых вратѣхъ хоруговь свою", ст. 778; „возлѣзоста два татарина на город с хоруговью", ст. 853; „Туже Марцелъ хоругве своее отбѣже", ст. 725; „аще Руская хоругвь станеть на забролѣхъ" ст. 757 та ин. чрълена чолка = бунчук, в Іп. р. 1172 „и бысть сѣча зла, и потяша и стяговника нашего, и челъку стяговую сторгоша (съ) стяга", ст. 558. — сребрено стружіе = спис, власне ратище до списа; трапляється ще в „Сл.": Всеслав „дотчеся стружіемъ злата стола Кыевскаго"; у Флав. „и абіе воини обуимше я біахут стружии", 2 кн. Вол., арк. 61; „Римляне же привязывающе сръпы къ стружіем отрѣзываху мѣхы", кн. 3, арк. 83; „есть же распятие Господне къ востоку лиць, есть же на камени высоко было, яко стружия выше" Дан. игум. ред. Норова р. 1864, с. 27, вар. з Мак. Мин., вид. Веневит., с. 19.

Дремлеть в полѣ Ольгово хороброе гнѣздо, далече залетѣло] пор. Іп.: „и рече Игорь ко братома и к мужемь своим... ‚нынѣ же поѣдемы чересъ нощь...'; и рече Святославъ Олговичь строема своима: ‚далече есмь гонилъ по Половцехъ, а кони мои не могуть; аже ми будеть нынѣ поѣхати, то толико ми будеть на дорозѣ остати'. И поможе ему Всеволодъ, ако же облечи ту; и рече Игорь: ‚да не дивно есть разумѣющи братья умрети', и облегоша ту", ст. 640—641. —„Ольгово хороброе гнѣздо" — хоробра князівська сім'я, рід кн. Олега; пор. далі „не худа гнѣзда шестокрыльци" (кн. Ингварь, Всеволод и все три Мстиславича"); далі — розвивається це порівняння. Пор. у Сказ. о кн. Дм. Ив. „Братія и князи Русскіе, гнѣздо есмя были великаго князя Владимера Киевскаго, не въ обидѣ есми были пороженію ни ястребу, ни кречету, ни черному ворону, ни поганому сему Мамаю", Тіх., с. 32.

не было оно обидѣ порождено] У 1-му вид. „небылонъ“; Бусл. і Тіх., ґрунтуючись на поданому парал. місці з Сказ. о Дм. Ів. виправили „не было *въ*“..., — на це пристали Весел., Огон., Малаш., Корш; Вс. Мілл. „не было *къ*“; Огон. здогадується, прим. с. 54, що спочатку було „не было ни обидѣ“; Владім. — не было оно [*къ*] обидѣ“. Уже Шішков убачав тут недоладньо розкрите „не было оно“, що обґрунтували Козл. та Барс.; на їхню поправку й ми пристаємо, гадаючи, що палеографічно її доведено. Тільки-ж і „*въ*“ має за себе паралельні місця: „и се в тузѣ сей многа лѣта во обидѣ есмя“ Сл. Адама к сущим в аде, Унд. 575, арк. 93, Увар. 316, арк. 156; вар. у ПСтРЛ. III, 12; „уже бо солнце наше заиде ны и во обидѣ всимъ остахомъ“, плачуться новгородці по смерті кн. Мстислава, р. 1179 Іп., ст. 610; „аз всѣм во обиде есм“, Мол. Дан. Заточн., сп. Унд., Миндалев, 165. Але „обидѣ“ може бути й без прислівника, як завважив Пот. 35, от-як „избивая гуси... заутроку, обѣду и ужинѣ“, пор. „повергоша поруганью“ Іп. л., отож це місце випадає перекласти „не було воно породжено для зневаги“... „Обида“ — див. Срезн. II, 502 і далі.

ни соколу, ни кречету, ни тебѣ чрѣный воронъ] Порівняння — і заперечні і позитивні до птахів маємо в „Сл.“ раз-у-раз; тут за Пот., „ні соколові й кречету, тим менш — чорному крукові“... — „Кречет“ — це одна з порід сокола, що визначається не аби-якою силою і чималенька завбільшки. „А что поимали на Вологдѣ кречеты и сребро и бѣлу“... Догов. р. 1318 в. кн. Юрка з в. кн. Мих.. Яросл. Срезн. I, 1321; „Кречату егда пута разрѣшатся, тогда онъ напущается на стада лебединыя и побиваетъ утята, летая по тихимъ заводямъ“, Дан. Заточн. в оброб. XVII в., Шляпк. с. 68. Р. 1476 кн. В. Шуйський в Новгороді подарував ц. Іванові Вас. „2 кречета да сокол“ разом з иншими коштовними подарунками, а посадник (?) Казимер і собі 2 кречети. Новг. літ. за Арх. сп., с. 54; 1-ий Соф. 16; цінували кречетів за Литов. ст. 1588, — червоного — 6 р., білого — 5 р., сірого — 3 р., а це була сума таки величенька; р. 1584—85 „Дано кречатникомъ... за два кречата под красные молодики по сукну доброму, цена по два рубли сукно“, Расх. кн. Срезн. I, 1321. В народній усній традиції — таке саме зіставлення, що й у „Сл.“: „не видали сокола и кречета перелетнова“ Кирша, с. 66, і див. показч. (6 разів); „Не ясен сокол перелетывал, | Не белой кречет перепархивал, | Приезжал добрый молодец старый козак | Илья Муромець“ Этн. Сб. VI, 92; пор. Рыбн. III, 147, 158; „Вот тебе 12 ясных соколов, | Вот тебе 12 белых кречетов“, Кир. II, с. 85. Володимир князь загадує Василеві Казимировичеві їхати до Батия в Орду, кажучи: „А да свези где ему ноньце подароцьки: | А во первых де двенаццэть ясных соколоф, | А во фторых то двенаццеть белых лебедей, | А во третьих то двенаццэть да серых крецятоф“, Григор. III, с. 296, 297, 298, 301.

„Черный ворон“ — в Іп. „вранъ черьный“ ст. 187; у Задонщині — „черному ворону“ (сп. Унд.); в усній великор. традиції — часто: Кирша, 86, 88, 122 та ин.; Григ. I, 35, 207, 210 та ин.; III, 21 та ин.;

Марков, 93, 159 та ин.; Миллер, Ист. п. 558, 561; Гильферд. 917; Рыбн. III, 53 та ин.; Шейн, Вел. №№ 986, 1147, 1154, 1172 та ин.; в українській пісні — чорний ворон: Ант.-Драг. I, 24, 85 та ин., Чуб. I, 149, 596; V, 86, 372, 454 та ин.; те саме в біл. піснях — Шейн, Мат. I, 1, 184, 420 та ин. Так само як у „Сл." ворог = чорний крук в усній традиції: Ілля Муромець—„насмотрѣлъ Невѣжу во чистомъ полю, | Летаетъ Невѣжа чернымъ ворономъ..." Мати Добринина говорить до сина: „Невежа то среди дня летает черным вороном, | По ночам ходит змеем Тугариновым, | А по зарям ходит добрым молодцом, | Берегись ты от Невежи, чорна ворона", Рыбн. II, 13, 14, 16; III, 70. Крук — лиха ознака і в „Пов. о Горе Злочастье": „злое Горе напередъ зашло на чистомъ поле молотца въстрѣтило, учало над молодцемъ граяти, что злая ворона над соколомъ", Симони, с. 46, ст. 352—355; пор. в українській пісні — чорний крук — символ лиха, Чуб. V, 784; в білоруській — „Ой у леси черны ворон граче, | А мне молодому головку оплаче", Шейн, Мат. I, 1, 470. — Поганый Половчине: „поганство" Половців пояснювано: 1) тим, що з них погани, не християни і 2) тим, що „и нынѣ — каже літописець, — „при насъ Половци законъ дѣржать отець своихъ, кровь проливати, а хвалящеся о семъ, и ядуще мертвечину и всю нечистоту, хомякы и сусолы, и поимають мачехы своя и ятрови и ины обычая отець своихъ" Іп., ст. 11; Лавр., с. 15; Тверск. П. С. Р. Л. XV, с. 25 та ин. — В літопису „поганый" застосовувано до низки народів та вір: „поганыя измаильтяны" ст. 716, „поганѣѣ половьцѣ" 637, „поганыхъ болгаръ" 590, „поганыя бохмиты" 620, „поганых татаръ" 786; у Задонщині, опріч останнього сполучення — ще й „поганые бусурманы", „хиновя поганые"; в усній епічній традиції — звичайно „татаровя поганые", що заступили инших стародавніх ворогів Руси.

Гза бѣжить сѣрымъ влъкомъ...] — пристаємо на поправку Пот. й Огон. „Гза" (пор. Кзичь), що могло бути в рук. Мус.-П. або його оригіналі. У протографі — Къза, як чит. Корш, пор. тат. коджа (за Березіним, кза — гусь). — „Кза у силах тяжьких" згадано в Іп. р. 1185, ст. 649. Р. 1185 — спільник Кончаків в Іп. „Коза Бурновичь". „Сѣрымъ влъкомъ" — з вовка символ швидкости, як часто в „Слові".

Кончакъ ему слѣдъ править к Дону великому] Кончак — енергійний, діяльний половецький хан, запеклий ворог Руси, керував низкою наскоків; літописець зве його „окаянным, богостудным, безбожным, треклятым" за зло, що вчинив він Руській землі. Р. 1192 він бере участь в князівських міжусобицях („Половци диции Кончакъ с родомъ своимъ", ст. 548); р. 1174 Кончак і Кобяк йдуть до Переяславля, але їх прогнав Ігор Святославич, і вони „побѣгоша весь полонъ свой пометавъше", Іп. ст. 568—69; у серпні р. 1179 „поидоша иноплеменьници на Руськую землю, безбожнии Измалтянѣ, оканьныи Агаряне нечистии, ищадья дѣломъ и нравомъ сотониным, именемь Кончакь, злу началникъ"..., „сии же богостудный Кончакъ со единомыслеными своими, приѣхавше къ Переяславлю, за грѣхы наша много зла створи крестьяномъ, онихъ плѣниша,

а иныи избиша, множайшия же избиша младенѣць", Іп. ст. 612—13; наприкінці цього 1180 року бачимо Кончака й Кобяка в спілці з кн. Ігорем, ст. 621, а дальшого року Ігор укупі з Кончаком та Половцями зазнають поразки від воєвод кн. Мстислава й Рюрика („Игорь же видѣвъ Половцѣ побѣжены и тако с Кончакомъ възскочивша в лодью бѣжа на Городѣць к Чернигову", ст. 623); р. 1183 23 лютого „в 1-ю недѣлю поста придоша Измалтяне безбожнѣи Половци на Русь воевать ко Дмитрову съ оканьным Кончаком", ст. 628; дальшого 1184 р „пошел бяше оканьный и безбожный и треклятый Кончакъ со мьножествомь Половець на Русь, похупся яко плѣнити хотя грады Рускыѣ и пожещи огньмь, бяше бо обрѣлъ мужа такового бесурменина, иже стрѣляше живымъ огньмь; бяху же и у нихъ луци тузи, самострѣлнии, одва 50 мужь можашеть напрящи" (Іп. ст. 634), все-ж це не пособило, і Кончак утік; дальшого 1185 р. — він тікає від загону, що його вирядив навздогін йому в. кн. Святослав (ст. 636), а потім знову, зібравши військо, розбиває Ігоря з братом та дружиною, ручиться за нього, узятого в полон, й іде до Переяславля. Р. 1187 — звойовує Русь по Рсі. Образ його в нар. традиції набуває епічно-багатирського вигляду. За це свідчить Іп. літ. під р. 1201: „от него (хана Отрока) родившусю Кончаку, иже снесе Сулу, пѣшь ходя, котелъ нося на плечеву", ст. 716. Инший Кончак, може, син його — далі провадив політику батькову, то стаючи до спілки з Руссю, то воюючися проти неї: „в лѣто 6711 (1203) Рюрикъ съ Ольговици и съ погаными Половьци, Концякъ и Данила Кобяковиць, възяша градъ Кыев на щитъ в 1 день генваря на св. Василія" Новг. 1-й л., р. 1888, с. 179. Див. ще Голубовський: Печенѣги, Торки и Половцы..., р. 1884, с. 131 і дд. та ин. Безпосередньо або через писану традицію — Кончак зберігсь у билинному епосі: „Да у Артака силушки сорок тысяцей, | да у Коньшика силы сорок тысячей" Григ. III, 77; на Київ нападає Шкурлак, у нього улюблений зять Концичек — там-же, 471; або — „Подошол де веть к нам да Кудреванка царь, | Подошел де со рать-силою великою, | Со милыем зятелком со Коньшаком. | ...У Коньшака силы сорок тысяцей", там-же, 215, 212 і дд.

Пот. 38 виправляє „ему [у] слѣдъ править", але це зайве, пор. „легко кормнику правити корабль" Іо. Злат. р. XIV в. та ин. Срезн. II, 1345; правити = скеровувати; перекладаємо: „К. скеровує йому путь до Д. в.", а чом — це видко з дальшого половецького наступу „от Дона и от моря".

VI. Лиховісні познаки.

Другого дни велми рано кровавыя зори свѣтъ повѣдаютъ] кривава зоря — ознака, що віщує лихо, пор. літоп. „знаменье на небеси“ — „акы пожарная зоря“, р. 1102 Іп., ст. 251. „повѣдати“ й „повѣдѣти“ = сповістити, оповідати, оголосити: „повѣжь мя папѣ“ = μήνυσόν με πρὸς τὸν πάπαν, Патер. Син. XI в. та ин. Срезн. II, 1006—7.

чрѣныя тучя съ моря идуть] Корш, щоб здобути пісенну міру, переставляє, транскрибуючи на мову XII в.: „чьрныѣ тучѣ идуть съ моря“. Уже Афанасьєв, Поэт. воззр. I, 269, гадав, що хмара символічно визначала вороже військо; так — в усній традиції: „А не силная туча затучилася, | А не силніи громы грянули: | Куде едет собака Крымской царь | А ко силнему царству Московскому“, Пес. Рич. Дж. 1619—20 р. Симони, с. 12; „Что не облаки подымалися, | Не грозны тучи соходилися, | Собиралися тьмы невѣрныхъ врагъ“, Тіх. 32; „Нанесло тучу черную | Со громамы со трескучима, | Со молоньями со сверкучима, | Пріѣзжалъ чужой чужбининъ“, Рыбн. III, с. 403; женці в укр. пісні: „на чорную хмару озираються: | Ой то-ж не хмара, то-ж орда іде“ Ант.-Драг. I, 79; „Із-за гори хмара виступає, виступає вихожає, | До Чигрина громом вигремляє, | На українську землю блискавкою блискає“, Максим. Сб. укр. пес., с. 54; „Та за тучами громовими сонечко не сходить; | За вражими ворогами мій милий не ходить“, Метл., с. 51; „виступала чорна хмара“ Чуб., III, 309; „чорна хмара наступає“ Чуб. V, 231 та ин.; „Наступала чорна хмара, | спід білої синя“, там-же, 93 — звичайна формула, вона визначала, що наближається нещастя. — Сполучення „Сл.“ в усній традиції: білор. — чорная туча, Шейн, Мат. I, 1, 196; українськ. — Ант.-Драг. I, 118; II, 37, 40; Чуб. III, 204, 212, 291, 423; V, 50 та ин. — чорна хмара; у великор. — чорное оболоко, Григ. I, 481.

хотять прикрыти 4 солнца] Пот. пропонує „2 сълньця“, як і далі „2 солнца помьркоста“, але тут, може, „4“ стосується до всіх чотирьох князів — учасників у поході; палеографічно 4 (д҃) з 2-х (к҃) неможливо.

Порівняння до сонця має чималу літер. історію; його подибуємо в візант. проповіді, до того застосовувано його там по-різному; Христос = сонце: „Христу праведному солнцу, днесь от дѣвы пречистыя восиявшю, тма нечестивыхъ отбѣже...“ Торжеств. Увар. № 328 (71) арк. 147 та сила ин. рук.; в слові на Різдво: „Восія намъ днесь праведное

солнце", Чет.-Мин. груд. 25, Увар. № 1041 (319) (264) й чимало ин.: „Солнцю сему хотящю изыти ис предѣла..." — в „Сл. на Рожд. Предтечи", Увар. Сб. р. 1390 № 1045 (613) арк. 171 й ин. рук. В Четьї М. р. 1489 перекл. на українську мову в Кам'янці: „праведное солнце Христос" в Сл. Іо. Золот. на Р. Хр., арк. 109 зв.; в житії св. Миколи: „Истиньный боже, источниче щедротам, солнце праведное", арк. 102; „И того дѣля, братья, пришло врѣмя спасению нашему, нам в тмѣ бывшимъ взышло солнце праведное" 17 зв.; „нынѣ тиха весна — Христосъ правѣдное солнце свѣтлым свѣтом осия насъ" сл. Григорія Нис. на Благовістя. Про Христа: „великое солнце въ Ерданѣ омывается, огонь у водѣ куплется" — в Сл. Іо. Золот. на Водохрещі, арк. 124; в Сл. Іо. Золот. у суб. 5-го тижня посту, на похвалу Богородиці: „Восіа нам братие свѣт днесь — праведное солнце"... Златоуст XVI в. Тверськ. Муз. № 29 (3100) арк. 149 зв.; Синод. Б. № 231, арк. 162 зв.; поч. похв. слова на Рожд. Іо. Предтечі: „солнцу сему хотящу видиму изыти ис предѣла земьнаго"... рук. Тітова № 525 (3276). Мин. служ. травень-червень, XVI в., арк. 175. У рук. Увар. 1052 (166) арк. 531: „Солнцю сему хотящу изыти не предѣла земного, заря прежде вкривше повѣдаетъ и той за нею грядет"; „Возлюбленніи, солнце красуется подъ небесемъ, Марія Іаковля и Саломия купиша воня", Увар. Златоуст, № 323 (1056), сл. Іо. Золот. у тижд. мироносиць, арк. 220; пор. „Возлюбленніи, подъ облакомъ солнце красуяся бываетъ видящимъ", Увар. № 324 (733), арк. 220. У похвалі Кирилові Філософові Климента, єп. Словенського: „блажу свѣтозарнѣи твои нозѣ, има же обьтече, яко солнце, всего мира просвѣщая", Унд.-Лавр., с. 37. Звідси далі й стали порівнювати царя, князя до сонця — в давньо-рус. перекл. повісті. В пов. про Акіра: „Ты, царю, уподобился солнцу, а вельможи твои уподобилъ еси лучам солнечным", Григорьев, 177; „царь царемъ... сияя съ солнцемъ", Олександрія I ред., с. 43; „Никакоже, свѣтозарное солнце, и прекрасный Девгений, и не имѣй помысла во умѣ своемъ никакова"... ПСтРЛ. II, с. 385; „О свѣте, свѣтозарное солнце младый юноша", там-же 387 та ин.; „Преставися ...Володимеръ Мономах, иже просвѣти Рускую землю, акы солнце луча пущая", Іп., ст. 389; р. 1179 про смерть кн. Мстислава Ростиславича: „уже бо солнце наше зайде ны", Іп. ст. 610; як помер кн. Володимир Василькович (р. 1289) „лѣпшие мужи" говорять: „уже бо солнце наше заиде ны и въ обидѣ всѣхъ остахомъ", ст. 920; мітр. Кирило говорить людям: „чада моя, разумѣйте, яко уже зайде солнце земли Суждальскыя" = помер кн. Олександер Невський, у первісній ред. його жит., Мансікка, с. 9; князя порівн. до сонця — в Молін. Дан. Заточн.: „вижю вся человѣки, яко солнцем грѣемых милостию твоею", Шляпк. 36; і „солнце едино грѣет весь мир лучами своими, а ты, княже, нас украшаеши і оживляеши милостію своею", там-же, 38; в плачах по князях: „О солнце мое пресвѣтлое, рано заходиши" — кн. Євдокія по Дм. Донському, Серебр. 157; „солнце мое драгое, мѣсяц мой прекрасный, почто рано зашли есте", Плач в. кн. Юрка Всевол., с. 163. Згадаймо за

загальновідомого „Владимира — красное солнышко“. Стародавній руськ. проповідник енергійно повставав проти такого порівнювання: „не нарицайте другъ друга праведнымъ солнцемъ, нижь самаго царя земнаго, никогожь отъ властелей земныхъ не мозите нарицати и праведнымъ солнцемъ, то бо есть Божие имя“, Лонгин. с. 111; Повість про ц. Соломона пояснює це порівняння: „царица рече: ‚Кому подобна милость Божія‘. Соломон рече: ‚солнце сіяетъ на злыхъ и на благія; такоже и Богъ милуетъ праведныя и грѣшныя‘“, ПСтРЛ. III, с. 62. Тільки-ж усна традиція все-таки використала це порівняння: „Из славнаго града, каменной Москвѣ | Не красное солнце катилося: | Пошел государь, православной царь, | встрѣчати своего батюшка“, Рич. Дж. р. 1619—20, Симони, 8; в істор. пісні — „закатилось наше красно солнышко: | Не стало млада Федора Ивановича“, Миллер, Ист. п. 382; ця ідеалізація відбилась у весільних піснях: наречена каже друзям про батьків: „два солнца обогреют вас“... Шейн, Вел., № 2301; батько „красное солнце угревное“, іb. №№ 1298, 1300—1; „не могла я углядеть схожа красна своего солнышка-родителя батюшка“, № 1332; „к схожему красну солнышку, | Ко родимому батюшку“ № 1320; отець — кр. солнышко № 1368 та ин.; знов-же й мати: „моя сердешная матушка, | мое красное солнышко“, там-же № 2526; пор. в українськ.: „Ясне сонейко — його матюнька, | ясний місяць — його батейко, | ясна зірка його дівка“, Чуб. III, 280; далі — брат: „уж ты свет да сокол, милый брат, | Ты мое да красно солнышко“, Шейн, Вел. № 1413; далі — „Тысяцкой — от сидит | Ровно красно солнышко“, № 1368; нарешті — сама наречена: „красно солнышко — Полагеюшка“, № 1255. „Ай извѣдай тепло красно мое солнышко“... Барс. Прич. I, с. 192, 193; „Ласково сонцо Владимеръ князь“, Кирша, с. 153 та інші билини.

Порівняння — в величальних піснях-колядках — див. у Пот., Об'яснен. млр. и сродн. песен I—II, часто; його-ж „Слово о п. Иг.“ 42 та ин.; Вс. Мілл. гадає, що порівняння взято з Візантії (Взгляд, 55) — і він має певну рацію, адже ідея порівняння в відомих нам формах зачинається від біблійної й середньо-грецької літер. традиції, як і чимало иншого в літер. обігові давньої Руси; античний грек добачав сонце в Аполлоні, візантієць — в Христі: „Солнце из гроба красно възсіявъ, Владыка, якоже свѣтоносныя луча вселенныя всей“... Тріодь Цв. (честв. 7 нед. по Пасцѣ, на утр. пѣснь 9, слава), звідси це порівняння поширено й на святих, напр.: „Съльнце Елеазаръ да пѣтъ боудеть, лоуна соломонии древле седмь макавеи свѣтильници пресвѣтьлии“, Стихир. XII в. Р. Ак. Н. (34, 7.6) арк. 174.

А в нихъ трепещуть си синіи млъніи] у 1-му вид. *си* немає, пристаємо на поправку Козл., що з нею погодився і Влад. — Усенький цей епізод („другаго дня... синіи млъніи“) подано в Сказ. про Дм. Ів.... „прилѣша (?) тучи на Русскую землю, изъ нихъ же выступали кровавые зори, а въ нихъ трепещутся силные молыньи“ Тіх. с. 33.

Быти грому великому] Битву порівнювано до грози. Це порівняння в різних варіянтах дає й літопис. Іп. 1111 р. „тресну акы

громъ съразившима[ся] (Хл. П.) челома", ст. 267; про те-ж самісіньке Новг. 4-ий: „и сразишася полки Половечтіи и первое с полкомъ Рускимъ, и тресну аки громъ, и сразишася челома и бысть брань люта межю ими и падаху обои", с. 141; можливо, літературна форма повстала підо впливом того, що змальовувано одночасні моменти битви й грози, напр., Соф. 1-ий, 6532 (1024) р. „и бывши нощи [в]рабиной, бысть тма и громъ шибаше, и молнія и дождь... и съступишася въ чело Сѣвера с Варягы, и трудишася Варягы сѣкуще Сѣверу, и по сем наступи Мьстиславъ съ своими и нача сѣчи Варягы, и бысть сѣча зла и страшна; яко посвѣтяаше молнія, тако блещаашеся оружіе, елико же молнія освѣтяше, толко мечи видяху, и тако другъ друга убиваху, и бѣ гроза велика и сѣча силна", с. 135. — В пізній історично-епічній традиції це порівняння відбилося в повістях про Мамаєву побиванку і в Пск. літ., р. 1544: „и слышати было стуку и грому великому межи Москвичь и Литвою", с. 290. Див. попереду прим. до „грозу въсрожать".

и т и д о ж д ю с т р ѣ л а м и] — стилістична формула, що її добре знає давньо-руське письменство в пам'ятках перекладних та оригінальних: „...помысли о убогыхъ како лежать ныня дъждевьными каплями, яко стрѣлами пронижаеми", Стосл. Геннад. гл. 77, Изб. Свят. р. 1076 і Злат. Усп. XIV в. (у нов. сп. — гл. 78, мій Отч. экск. в Нежин, 1918, 54), звідки й у Молінні Дан. Заточн. „мнѣ помяни... каплями дождевными, яко стрѣлами сердце пронизающе", сс. 12, 46, 47. В епічній традиції: „и стрѣлы на ня летяху яко дождь" Флав. кн. 4, Вол., арк. 128: Лавр. л. р. 1097 „идяху стрѣлы аки дождь", с. 262, Іп. ст. 247; „с города яко дождь каменіе метаху нань" 1149 р. Іп. ст. 390; „мечющимъ же пращемъ и стрѣламъ, яко дожду идущу на град ихъ", р. 1245, ст. 796; „вси полцы рускыя испустиша стрѣлы яко дождь умноженъ" — Сказ. о чуд. Знамения Бож. Мат. в Новг., Соф. Минея XIV в.. Изв. ОРЯС, VI с. 293; те саме з вар. в Новг. 4-ому л. р. 1169, с. 163, 2-й Пск., с. 9; з пізньою традицією — німці „огненыя стрѣлы на градъ пущая, акы дождь", Пск. 2-ий р. 1480 с. 39, в „Слове похв. инока Ѳомы о кн. Борисе Ал." р. 1453: „съ града же біаху овіи пушками, а иніи пращами, а друзіи каменіе метааху, а овіи стрѣлами, яко же дождем, пущаху", вид. Ліхачова, П. Др. П, CLXVIII, р. 1908, с. 49; „они паки своими стрѣлами стрѣляху, аки дождь" Пов. о Моск. взятіи от ц. Тохтамыша, Барс. I, с. 434. В літоп. пов. о прихожении Тохтамыша: „И идяху стрѣлы их на град, аки дождь силен и умножен зѣло, не дающе ни прозрѣти, понеже и воздух омрачиша стрѣлами", Ник. л., П. С. Р. Л. XI, 74, 75; „сверху падаша стрѣлы на струги ихъ, аки дождь" Сибір. літ., р. 1907, с. 20; „стрѣлы падаху, аки дождь", там-таки, с. 66; „аки великій дождь пущахуся стрѣлы", там-таки; у „Видѣніи пономаря Тарасія": „по глаголу же чюдотворца Варлаама взыде пономарь Тарасие на церковь св. Спаса в верьхъ: видитъ множество ангелъ, стреляющихъ огнеными стрѣлами, яко дождь силный из тучи, на множество народа людьскаго", ПСтРЛ. I, с. 283. Інші приклади попризбірував Орлов, Об особ. форме р. воинск. пов. М. 1902, с. 18—19. — В піснях: „стрелы летятъ

какъ часты дожди“ Кирша, с. 49; в укр. весільних п. бояри „наробили хмарно жупанами, | Испустили дощик стрілочками, | Наробили ясно шабельками“, Чуб. I, с. 194, № 390. У білор. пісні — „За нами стрэлы як дым лецели, | За нами кули землю побили“, Шейн, Мат. I, 1, 58. В народній усній традиції відзначив ще Пот. Об'ясн. млр. п. II, 659: „Заграють труби, як грім на небі, | Блиснуть мечеми, як мольня в небі, | Пустє стрілочки, як дробен дощик“, Kolberg, Pokucie, I, 104, 109—10. „За нами стріли як сніг літали“, що його цитує Пот. 46 з Метл. 337 — дуже скидається на підробку; так само і Голов. III, отд. 2-е, с. 127 „За нами кули як дождь шумѣли“, пор. попереду білор.

ту ся копіемъ приламати, ту ся саблямъ потручяти о шеломы Половецкыя, на рѣцѣ на Каялѣ] Пор. Іп. 1174 р.— „Ту бѣ видити ломъ копийный и звукъ оружьиный“, ст. 576; „Ту бѣяше ломъ копейный“ 4 Новг. р. 1240, с. 226 та ин.; „И ту бѣ видѣти ломъ копейный, щитомъ скепаніе, и стрѣлы омрачиша свѣтъ“ Соф. 1-й р. 1240 с. 175; „и бысть ту сѣча зла нѣмцамъ и чюди, и трускъ от копей ломления и звукъ от мечнаго сѣченія“... там-же, с. 180.—„потручяти“ — пор. польськ. trącać; перекладаємо з Пот. „тут шаблям ударятися“.— Зазначимо підхідку єдинопочинання: „Ту..., ту...“ див. у кн. прор. Ісаії, розд. 34 і в инших місцях. — „На рѣцѣ на Каялѣ:“ отак повторюється прислівник — в д.-р. мові: Мстислав „поиде на Полтьскъ на зятя на своего на Всеслава“ Іп. р. 1178, ст. 608, „аже погубите слѣдъ на гостинци на велицѣ“, Рус. Пр. Бусл. Хр. 398. — „Каяла“ — це спірне місце в д.-р. географії. Карамзін (И. Г. Р. III, пр. 76) уважав її за р. Кагальник, що вливається з лівого боку до р. Донця; за Арцибашевим (В. Евр. 1826, липень), це — р. Андар, що вливається до р. Донця нижче від Ольхової криниці аж на 30 верстов; за Бутковим (В. Евр. CXXI, с. 53), що за ним іде акад. Багалій (Ист. Сев. земли, с. 252), — це р. Калміус, — її він ототожнює із р. Калкою, що на ній р. 1224 одбулася нещаслива битва з татарами. Лонгінов (Ист. иссл. с. 216—17), ототожнюючи з Калкою — р. Кальчик, сполучену з р. Калміусом гирлами коло Озівського моря, — за Каялу вважає рр. Суху й Мокру Яли, поблизу верхів'їв р. Кальчика. (Ці річки за кн. Больш. Чертежа звуться річками „Калами“). Беляєв та Іловайський гадали, що це якась річка поблизу Озівського моря. Коцовський (Ист.-лит. зам. 1893 р., с. 34) гадає: коли Сальниця — Сухий Торець, коли битва відбувалася поміж Донцем і морем, то Каялу випадає шукати на південь од Торця: це могла бути річка Суха або Мокра Яла (Ка-ялы́). Але вже Ґрамматін (прим. 89) висловив здогад: „не оттого ли Каяла и название получила, что Русские каяли Игорево предприятие“. Мені здається, розшукувати епічну Каялу це річ даремнісінька; літописець зазначає достоту, де треба, ріки — Сюурлій, Тор, але про „Каялу“ каже тільки одного разу і не в самому-но оповіданню про похід Ігорів, але в усьому літопису. Це місце літопису (Київськ. р. 1185), на нашу думку, навіяло „Слово“ або спільне з ним джерело (див. Sertum bibliologicum, 1922), отже історично-географічного значіння мати не може. Що визначає „каяти“ — про те див. далі.

Уже за шеломянемъ еси] у 1-му вид. помилка переписувачева (пор. попереду „за шеломянем“) — „*не* шеломянем“. За 1-м вид. читають Дуб., В'яз. Владім., Лонґін.; Шішков випр. „не *за* шеломянемъ“, але від Буткова (В. Евр. 1821 р. № 22, с. 48) повелося вважати „не“ за помилку й виправляти, згідно з тим, що попереду — „за“: такої думки тримаються Ґрамм., Макс., Бусл., Тіх., Огон., Пот., Яковл., Шамб. та ин.; Корш — як і в першому випадкові: „уже за [*шла за*] шеломень ми еси“.

Се вѣтри, Стрибожи внуци вѣютъ съ моря стрѣлами] Вітри уявлювано тут як онуків Стрибогових; за нього див. у Вступі § 11. Звичайно пояснюють: з Стрибога = бог вітрів; але звідки взялося саме слово — невідомо. Сполучення „вѣтри... вѣють“ звичайне в усній традиції: „Віет вѣтер со чиста поля“ Рыбн. III, 156 і „Какъ повіют вѣтры буйные“, I, 287; „віют вѣтры“, „віют витрышки“, Барс. Причит. I, 34, 72, 114 та ин. Відповідно до „Сл.“ — і в українській пісні вітер ворожий козакові: „А із низу буйний вітер повіває, | Судна козацькі на три части розбиває“ Чт. О. И. Др. Р. 1884, 4, с. 390.

земля тутнетъ] „тутьнъ“ = шум, гуркіт: „в нощи бывши тутенъ“ Іп. 1092 р., ст. 206; Соф. 1-ий, р. 1093 „въ мечтѣ бываше въ нощи тутенъ стонящь по улицамъ“, с. 149; Пск. 2-й р. 1478 „мѣсяца декабря 26 бысть тутенъ, громъ и молніи блистаніе нощію“, а за цим — морове повітря й війна, с. 38; = грім, гроза: „да будеть тутенъ по всеи земли“ Исх. 9, 22, XIV в. та ин. Срезн. III, 1040. Громник: „аще погрьмит 1-й день или тутень...“, „аще растущи лунѣ гром или тутень великъ муж умреть“ й ин. Перетц, Мат. к ист. апокр. I, с. 59 й ин. — „Тутьнѣти“ = гриміти, густи: „глас, рече, трубы тутняаше велми“, Пс. Толк. Ѳеодор. LXXX, 3; „Бысть обоихъ многое множество, яко и земля тутняше, горы и холми трясаахуся“, Соф. вр. р. 1380, I, 362; „тогда блистаніе веліе бяше и громъ тутняше“, там-таки, р. 1460. II, 97. Срезн. III, 1040. Ще пор. Орлов, Об особ. форме р. воинск. пов., с. 15.

рѣкы мутно текуть] — образ звичайний і в усній традиції = ознака смутку, нещастя: „Как бывало ты (Дон) все быстер бѣжишь, | Ты быстер бѣжишь все чистехонек; | А теперь ты, кормилец, все мутен течешь, | Помутился ты, Дон, сверху до низу“... Сахар. Сказ. I, III, 240; „Как Непра река тецёт да не по старому, | Не по старому тецёт да не по прежнему, | Как вода-та с песком да сомутиласе. | За ей стоят то тотаровья поганыя, | Они днем-то мостят мосты калиновы: | Ишше ноцью Непра река повыроёт.“ Григ. III, с. 144. „Синяя речинька быстра ишла, | На завтра реченька смутненька: | Прициснуў яе лют мороз“, Шейн, Белор. п., с. 476. Думаємо, проте, що в цьому місці „Сл.“ — означає це не смуток, як нижче, а образ живий, він показує рух війська, що то бреде через річку, то здіймає куряву по дорозі.

пороси поля прикрываютъ] „Порохъ“ = порох, пил: „насыштяяся многосластьнааго пития, помяни пиющааго теплу воду от слъньца въстопѣвшу и ту же пороха нападшу от мѣста не завѣтрьна“, Изб. Свят. р. 1076 Стосл. Геннадия. В усній традиції — в заспівах: „Ужь как в поле пыль пылит, во дуброве лес шумит,... Француз с

армией валит", Кир. 10, с. 41; „Не пыль в поле запылилася, | Не туман с моря подымается", там-же 8, с. 162; пор. „Не пыль въ поле пылится, | Не туман с моря подымается, | Не грозна туча накатается, | Не из той тучи молонья сверкат, | Подымалась силушка зла неверная" Этн. Сб. 6, с. 79. В думі про Озівськ. братів: „Ой то не пили пилили, | Не тумани уставали: | Як із города Азова із тяжкої неволі | Три братики втікали", Ант.-Драг. I, с. 127. „А не пыль въ полѣ, курева стоитъ, | Еще матушка сыра земля стонучись стонет" Григ., I, с. 22, 24; „В чистом поле курева стоит" — знак поїзденьки багатирської, того, що наближається ворог, Григ. III, 86, 132, 146 й ин. В пісні: „Порох порох по дорозі, | Що за гомін по дуброві. | Ой брат сестру вбивать хоче"... Жег. Павлі, I, 31; для Пот. 48 — це „символ чего-то предстоящего грозного, печального", та природніш убачати тут образову й заразом точну передачу того, як посувається неприятельське військо.

стязи глаголютъ] = прапори полощуться, лопотять на вітрі; в Сказ. о Дм. Ив. грубіш: „стези ревутъ" Тіх. 33.

Половци идуть от Дона и от моря] Літопис про цей момент: „свѣтающи же суботѣ начаша выступать полци Половецкии, акы борове; изумѣшася князи Рускии, кому ихъ которому поѣхати, бысть бо ихъ бещисленое множество. И рече Игорь: ‚се вѣдаюче собрахомъ на ся землю всю, Кончака и Козу Бурновича и Токсобича Колобича и Етебича и Терьтробича'", Іп. 1185, ст. 641; „акы борове" — тут готова формула, як і в инш. місцях літоп., див. нижче.

и от всѣхъ странъ Рускыя плъкы оступиша] 1-е вид. „отступиша", Ґрамм. „отъступиша". Ганка р. 1821 й Гаттала — „обступиша"; Макс. (Укр. I, 1859, 91, 105) „оступиша", що прийняли Дуб., Тіх., Пот., Огон., Вс. Мілл., Яковл. Шамб. й ин., як звичайно висловлюються літописи: Іп. р. 1111 „наставшю же понедѣлнику страстныя недѣли, паки иноплеменници собраша полки своя многое множество и выступиша яко борове велиции и тмами тмы и оступиша полкы Рускыи", ст. 267; теж Новг. 4-й, с. 141; Соф. I, с. 155; Іп. — Святополк і Володимир „оступиста и (Олега) в городѣ", ст. 220; „и оступи градъ Бужескъ Володарь", тамтаки, ст. 241; „и оступиша и у городѣ Володимери", ст. 284, 1117 р.; „и оступиша в городѣ", р. 1159, ст. 496; братья... „оступиша вьсь град Киевъ", 1171 р., ст. 544; „и тако оступиша всь градъ", 1174 р., ст. 577; в Лавр., 1093 р. — „придоша Половци мнози и оступиша Торцийскый градъ", с. 211; „Володарь оступи и в городѣ", 1097 р., с. 257; „и оступиша полкы Русьстіи" Соф. I, 1112 р. с. 155; „оканьніи оступиша корабль", Новг. 4, 1015 р., с. 102; „поганіи оступиша град", Жит. кн. Довмонта, Серебрянский, с. 153; „оступиша городокъ" Пск. 1-ий 1480 р., с. 263; ще — Орлов, с. 16. — Вислів „оступиша" цілком до речи у „Сл." й по суті: війська Ігоря „яко стѣнами сильными огорожени бяху полкы половѣцьскыми", Іп. 1185 р., ст. 644. Пор. ще: „сшедшюся народу съ всѣхъ странъ" Іп. 1115 р., ст. 280.

VII. Починається другий бій.

„Кликомъ поля прегородиша... преградиша чрълеными щиты“] Корш викидає „преградиша“. — „Кликъ“ — ознака нападу, пор. „Болгаромъ на горахъ явившемся въоружном и воплемъ кричащемъ велием и страшномъ“, Амарт. I, с. 555; так само і в літоп.: „и кликнуша и Печенѣзи побѣгоша“, Лавр. 992 р., с. 121; Соф. I, 993 р., с. 122 та ин.; „людіе в градѣ кликнуша“ Новг. 4-ий, 968 р. с. 46 та ин.; Іп. 1150 р. „и тако полци приѣхавъше к мостку кликнуша“, ст. 415; 1227 р. „Василькови угонившу его кликъ бысть великъ“, ст. 751; в Сказ. про Дм. Ів. цьому місцеві „Сл.“ відповід. „а русскіе князи и бояры и воеводы и все великое войско широкіе поля кликомъ огородиша и злачеными доспѣхами освѣтиша“, Тіх. 33. Див. ще Барс. III, 364.

Яръ туре Всеволодѣ, стоиши на борони] Корш додає: „[крѣпко] стоиши...“ В Сказ. про Дм. Ів. „уже бо ста туръ на боронь“, Тіх. 33. — „Яр“ („великими яры вѣтры“ Амарт. I, 233, 463) — те саме, що „буй“, себ-то відважний, смілий; інші значін. Срезн. Мат. III, 1663.

мечи харалужными] харалужьныи = крицевий, булатний, од „харалугъ“; запозич. у тюрків: тур. харалуγ, джагатайське — каралук; може, спочатку — підчорнена криця. Див. Меліор. — Корш.

златымъ шеломом посвѣчивая] — золота й золочувана зброя, мабуть, не тільки епічна риса, ба й побутова у Греків й у Русі: „якоже въсия солнце на златыя щиты и на оружия, блистахуся горы от нихъ и сияху, яко от свѣтилъ горящь“ Амарт. I, с. 203; „Щитѣ же ихъ, яко заря бѣ, шеломъ же ихъ яко солнцю восходящю“, Іп. 1251 р., ст. 813; „золотым шеломом“ там-таки, ст. 716; Девг. Деян., Сперанський „шеломъ златъ“ 134, 142, „шеломы златы“, 134; „шеломы на главахъ ихъ златомъ украшены...“ — Ск. о Дм. Ив., Снєгір., 42; „на главахъ жа на их все шишаки и шоломы златые, яко звѣзды на главахъ ихъ силних“, Пов. об Азов. сидении, Рум. № 1843 та інші паралелі до „блеску оружия и доспехов“ у Орлова, згадані твори, с. 15. — Відгук в усній традиції: Кирша — „златъ шеломъ“ 19; „И накатывал (Хотенка) на головушку златъ шеломъ“, Рыбн. II, с. 122. — Іп. про Всеволода: „добрѣ бо вси бьяхуть ся идуще пѣши, и посреди ихъ Всеволодъ немало мужьства показа“, ст. 642.

поскепаны саблями каленымы шоломы Оварьскыя] Пот. — „[и] шеломи“, або (с. 48) „[и] поскепани“, або „лежать головы...

поскепаны [подъ] шеломы Оварьскыми", але з цими додатками ніхто не погодився. „Поскепати" = поскепати, розкодоти: „пожгоша и поскепаша иконы и кресты", Жит. Стеф. Сурож. Срезн. II, 1234; „щиты искипани", Флав., Барс. I, 265; „о, Коловрате Еупатіе, гораздо еси меня поскепалъ малою своею дружиною", Пов. о разор. Рязани, Срезн. Свед. и Зам. XXXIX, с. 88; „и слышати страшно ломъ копѣйный и скепания щитомъ", Никон. літ. Тих., 64.

„Оварьскыя" — ті, що їх зробили авари, відомі в літопису під ім'ям Обрів. Вперше за них згадано у візантійця Приска V в.; з'явилися на північних берегах Чорного моря й на півн. Кавказі; частина — перекочувала на нижній Дунай; за імп. Іраклія в р. 626 облягали Царгород; панували над слов'янами, за це каже початк. літопис і далі — під тиском болгар та угрів — в IX в. зникли або асимілювались з ними. Можливо, рештки Аварів одне з племін Дагестану, у кол. Аварському ханстві, що йому платили данину Грузія та інші кавказькі держави. Вперше підкорилися росіянам р. 1803, остаточно — р. 1866.

кая раны, дорога братіе...] Багато дослідників спитувалися витолкувати це місце й внести поправки. Ґрамм. „кыя раны дороги". Ґонсіор. „кыя раны"; Макс., Пот., Огон., Яковл. — „кая рана дорога", Барс. — „рана" з *н* виносним; треба розуміти — „будь-яка рана ніщо тому, хто..."; Владім. „кая раны дороги", Ґаттала — „ранъ дорóга" = dráha ran; Ербен. „кая рать дорога". Звідси, мабуть, комбінація Коршева: „кая ра[ть] ны[мъ] дорога. [се туръ біеться] братіе", цілком неймовірна. Вс. Мілл., в „кая раны" розуміючи „кая", як дієприкметник од „каяти", волів проте, пристати на виправку Тіх., що той переказав йому особисто: „кая раны дорога брата" (с. 204), але завваж. Пот. 48 послаблюють цю аргументацію: Всеволод не міг оплакувати рани Ігореві під цю хвилину, та й граматично це незручно. А втім, гадка Вс. Мілл., що вважає „кая" за дієслівну форму, має слушність, пор. „бѣсящагося вси кають", Прол. XIV в. = шкодують. Але „каяти" — визначає ще й „зневажати", і тоді найдоцільніше буде погодитися з ак. Соболевським, що має „кая" за форму аориста: „он презрѣл, дорогая братия, раны..." Изв. ОРЯС, р. 1916, кн. 2.

Забывь чти и живота] Шамб. виправляє „забыву" (неможлива форма дав. відм.!); Корш — „забывъ[ти] чьсти". Місце це виправляти зовсім не треба. „Забыти" в д.-р. мові — з род. відм.: „забылъ еси, князю, своего крестного челованія„ Грам. Рижан близько 1300 р., „а вы забывъ слова своего и не издръжали" Новг. 1-ий, Срезн. І. — „Животъ" — не тільки життя, але й „багатство". Срезн. I, 868. До цього місця в „Сл." паралелі у Флавія: „Забылъ еси... естества и братства и любовь горящу и санъ и честь", Барс. I; „не щадя тѣла своего, ни помня живота", Арх. сп. кн. I; ще — єреї „избиени быша не помняще живота, паче угоженіа Божия", Флав. кн. I, Арх. сп., арк. 351а; „не пождавъ чти", там-же. У Тодосія Печ.: „Рати бо належащи и трубѣ воиньстѣй трубящи никто же можеть спати: и воину Христову лѣпо ли есть лѣнитися.

Да или то они за тщую славу и изгыбающую не помнять ни жены, ни дѣтей, ни имѣніа", повч. 3-є, Пам. уч. лит. I, с. 39; кн. Мстислав Мстиславич перед Липецькою битвою р. 1216 говорить, підбадьорюючи Новгородців та Смольнян: „Братие, се вошли есмя в землю силную, а позря въ Бога, станемъ крѣпко, не озираимся назадъ: пробѣгше — не уйти. А забудемъ, братье, домовъ, женъ и дѣти; а кому не умирати", Лавр., с. 472; Новг. 4-ий з вар., с. 192. — В пізній традиції: вояки ц. Івана IV „ко всякому бою, аки к велицей которой корысти или къ медвяной чаше цареве, другъ друга напередъ течаху и силно біяхуся и складаху главы своя нелестно за вѣру христьянскую и за любовь к нимъ царскую, забывая жены свои и дѣти", Ист. о Каз. ц., ст. 45; там-же князі та вельможі кажуть цареві: „крѣпко имамы страдати и класти главы наша не лестно за святыя церкви и за все православ'е державы твоея и за тебѣ, великого нашего самодержца должни есми умрети и все богатество наше и домы и жены и чада своя забыти", ст. 102—3. Багатство й жінки та діти — д.-рус. людина мала за важку перешкоду для подвига вояцького чи духовного: „тѣ же бяху бояре богати, князю великому не думаючи противъ Татаръ за хрестьянство стояти и битися, думаючи бѣжати прочь, а хрестьянство выдати, мня тѣмъ безъ року смерть бьющимся на бою и помышляюще богатство много и жену и дѣти", П.С.Р.Л., VI, с. 230, р. 1480; „Феодоръ глаголаше в собѣ: еда како ослабѣеть Михаилъ моленіемь сихъ, помянувъ женьскую любовь и дѣтей ласкание, и послушаетъ сих", Макарий, Ист. р. ц. V, 411; Серебрянский, с. 57 (спис. XIV—XV в.). — Отже, „забвением" кн. Всеволода підкреслюється його мужність та лицарство.

отня злата стола] „отьнь" — отецький — частенько застосовувано до „столу", пор. грец. πατρῴα βασιλεία або διαδοχή в перекл. пам'ятках: „сынъ его Костянтинъ отень столъ приемъ" Амарт. I, с. 348; у Флавія „отьнь" — часто: по „отни бо скончаніи", кн. I, Арх. сп. 347[b]; „забывъ злобу отню", 354[a]; „при отни вражде другу ему отню" 357[b]; „отня повеленіа" Вол., арк. 12 зв.; „отне рождьство" кн. 7, Вол. 232 та сила ин. Барс. одзначає за своїм списком „на златѣм столѣ" (I, 227), „златъ столъ" (III, 319), але в приступних для нас списках того не завважено. В житії Олексія чол. бож.: „Влѣзъ же в чертогъ, сѣдѣ на престолѣ златѣ" Жит. в Златоструї XII в. Адрианова, Жит. Ал. ч. б., 1917 р., с. 461; в инш. ред. — наречена сидить „на престолѣ златѣ", 477, 485. В літоп. — звичайно: Іп. — „Ярославъ же сѣде в Кыевѣ на столѣ отни", ст. 129; Святослав і Всеволод говорять Ізяславові: ...намъ жаль отня стола", ст. 163; „Володимер... иде из города на стол отень", ст. 217; „поиди, княже, на стол отенъ и дѣденъ", ст. 275; „на столѣ отнѣ и дѣднѣ", ст. 555.

и своя милыя хоти, красныя Глѣбовны свычая и обычая] Пот., Огон., Яковл. і Владім. — „своея", Корш — „своеѣ".

„Хоть" визначає різне: 1) бажання, 2) улюбленець, 3) коханець, 4) підложниця, 5) любка, люба дружина. Срезн. III, 1389; тут, в остан-

ньому, звичайно, розумінні, пор. „не едину хоть, ни двѣ приимьши, нъ съ всѣми безаконнѣ бысть“ Єзекіїль, XVI, 15 (сп. Уп. Ліх.) або „рачитель хотію (ὑπὸ τῆς ἐρωμένης) небрѣгом“ Златостр. XII в., 43. На це звернув увагу кн. Оболенський, Літоп. Переясл. Сузд., с. LXXXVI — LXXXVII, подаючи низку біблійних паралелей.—„Г л ѣ б о в н а“ = кн. Ольга Глібівна, дружина Всеволодова, донька кн. Гліба Юрієвича, сестра згадуваного відважного Володимира Гл. Переяславського й Андрія Боголюбського, унука Юрка Довгорукого (1-е вид. і Тіх.).

„с в ы ч а я и о б ы ч а я“] — Пот. й Огон. вбачають тут приказковий вираз, що відп. „совет да любовь“ (Дуб. 69), тільки-ж в иншому розумінні; „съвычай“ за Пот. 49 = consuetudo в розумінні приятельського поводження, любови, що випливає з спільного життя, Арханг. „свыка“ — прихильність. „Обычай“ — не mos, а синонім кохання: дружина Іова „непомяну бывъшая прьвѣе къ нему любъве и обычая“ Изб. Свят. 1073, Пот. 50. Перекладаємо: „любов та ласку“.

VIII. Спомини про Олегові походи.

Были вѣчи Трояни] Карамз., Грамм. — „сѣчи“. Макс., Пот., Огон., Вельтм. та ин. виправили, як воно й випливає з контексту „вѣци“ — часи. Тіх., Влад., Шамб. залишили, як читалось у 1-му вид.: в псков. рук. ц замінено на ч; Тіх. виправив „Бояни“. „Времена Трояновы“, як і далі („на седьмомь вѣцѣ Трояни“) = далекі, епічні віки, „ознаменованные ратями, как и лѣта Ярославли. Это тоже разбег мысли, только в образах времени, а не пространства, как выше“, в тому-ж „Сл.“, Пот. 51.

были плъци Ольговы, Ольга Святъславича] „Плъци“ = походи, війни, див. попереду. Корш додає: „Были [по нихъ] пълци“, та це й непотрібно. Пот. „Ольгови“.

Олег Святославич — дід кн. Ігоря Св., героя „Сл.“. Коли в Київі князював його батько, він здобув в уділ володимирське князівство на Волині. А як Святослав помер, то в. кн. Ізяслав вигнав Олега з Володимира Вол. Р. 1076 з кн. Володимиром Всеволодовичем він іде „Ляхомъ в помочь на Чехы“ (Лавр., с. 193), а далі — літопис геть аж до 1115 р. чимало оповідає про його та його пригоди, як він вганяв за вигідними прибутковими уділами. Не маючи змоги погодитися з дядьками, він тікає р. 1078 в Тмуторокань до брата, „красного Романа“, і з кн. Борисом приводить Половців: „и побѣдиша Половци Русь, и мнози убьени быша ту“... „Олегъ же и Борисъ придоста Чернигову, мняще одолѣвше а землѣ Русьскѣй много зла створше, проливше кровь хрестьяньску, ея же крове взищеть Богъ отъ руку ею, и отвѣтъ дати има за погубленыа душа хрестьяньскы“, (с. 194 і Іп., ст. 191). Після поразки на Нежатиній ниві того-ж року — знову „побѣже Олегъ в малѣ дружинѣ и одва утече, бѣжа Тмутороканю“ (Лавр. с. 195). Дальшого 1079 року Олег з Романом наймають Половців і ідуть з ними на Русь, але поблизу Переяславля в. кн. Всеволод замирився із ними. Половці Романа забили, „а Ольга емше Козаре поточиша и за море Цесарюграду“ (с. 198), звідки його перевезено жити на о. Родос („В томь островѣ былъ Олегъ, князь рускый 2 лѣтѣ и 2 зимѣ“, Хожд. Дан. игум., вид. Венєвіт., с. 8—9), де він прожив недовго й знову опинився у Тмуторокані, звідти р. 1094 з Половцями-ж пішов на Чернігів, спалив його околиці й манастирі, випер кн. Володимира до Переяславля, а сам посів стіл свого батька, „Половци же начаша воевати около Чернигова, Олгови не възбраняющю,

бѣ бо самъ повелѣлъ имъ воевати. Се уже третьее наведе поганыя на землю Русьскую, его же грѣха дабы и Богъ простилъ, занеже много хрестьянъ изгублено бысть, а друзии полонени и расточени по землямъ" (с. 218—19, те саме Іп. і Соф. 1-ий, с. 150). Тож не дивниця, що Олег р. 1095 (Лавр. с. 220—1) і згодом, р. 1103 (Л., 267) одмовляється іти з иншими князями на Половців. Р. 1096 він збирає вояків і захоплює Муром, забивши в бою Ізяслава, с. Володимира Мон., „надѣяся на правду свою, яко правъ бѣ в семь", як завважує літописець (Л., с. 228—31), але наприкінці цього року кн. Мстислав виганяє його й із Мурома, й із Рязани, куди він був заховавсь із недобитками дружини. Р. 1097 бере участь на Любечськім з'їзді (Л., с. 247), а р. 1098 іде з Володимиром М. на Святополка, що порушив умову того з'їзду (Л., с. 203). Десять років за нього не чуть, а р. 1107 бачимо його в поході на Половців біля Лубень на Сулі, де самим „кликом" пощастило прогнати ворогів, замиритися з ханом Аепою, що з його донькою Олег одружив свого сина (Л., с. 271—2). Р. 1115 — „преставися Олегъ Святославичь в 8 день августа мѣсяца" (Л., с. 276); це саме сказано вдруге і під р. 1116 (с. 277). В Іп. л. — трохи инакше: „в се же лѣто (1115 р.) преставися Олегъ Святославличь мѣсяца августа в 1 день, а во вторый погребенъ бысть у святого Спаса у гроба отца своего Святослава", ст. 282; та сама дата і в Новг. 1-ому (вид. р. 1888, с. 121), а в Новг. 4-ому — 18 серпня. (Про Олега Свят. див. Соловьев, Ист. Росс. I, с. 300—357, вид. „Общ. пользы"; Лонг., с. 12 і дд.). Можливо, спогад про кн. Олега доховавсь у билині про кн. Олега Чернігівського — про перемогу його багатирів над військом князя Додона, див. Григ. III, 249 і дд., — коли тільки тут не було повторного, книжного впливу на співака.

Той бо Олегъ мечемь крамолу коваше и стрѣлы по земли сѣяше] „крамола" (середньовічне латинськ. carmula = seditio, незгода, свар, заколот (Micl. Stammbild., 111) синонім слова „ко́тора". Частіш — в розумінні „заколот, повстання", часом „підступ": „Крамола в нихъ (в Ольговичах) бысть немала" Лавр. р. 1136, с. 288. Пор. у перекладн. пам'ятках: Варавва „бѣ за нѣкую крамолу (στάσιν) бывшюю въ градѣ и убійство вьвьрженъ въ тьмніцю", Гал. Єв. р. 1144 та ин. Лук. 23, 19, 11, с. 536; „за крамолу", Лук. 23, 25, с. 539. В Хрон. Амартоловій: „градъ на градъ крамолу имяше", I, с. 67; „Елини и варвари другъ на друга крамолу творяще", там-же, с. 69; „имяху безмирную крамолу", с. 69; „охабляю же ся глаголати различныхъ браний и крамолъ", с. 112 і чимало ин.; „имать врагъ власть крамолу творити", там-же, 443, цит. з Апостола. В літоп.: „Ярославъ же сѣде в Кіевѣ утеръ поту съ дружиною своею и оттолѣ крамола преста в Русьской земли", Соф. 1-ий, р. 1019, с. 133; „бысть крамола зла вельми въ Рязани, братъ брата искаше убити", Лавр. р. 1186, с. 380; в Іп. (Гал.-вол.) літ. — часто. Звичайно в літоп. винний у „крамолі" диявіл, Лавр. р. 1217, с. 418 та ин.

„ковати" = грец. τύπτειν (Ис. 58, 4 у Толк. прор., Евсеев); в „Сл." — в розумінні грец. τεκταίνειν; у Притчах Солом. „сердце куя мысли

злия“ Брандт, Парем.-Григ. II, с. 167; „лестъ в сердци кующаго злая“, III, с. 254; „не куй на свой другъ зла“ Парем. р. 1271 і Панд. Ант. XI в., Барс. III, 373; „обрѣтъше бо мужа сего губителя и кующа ковъ всѣмъ Июдеомъ“, Христин. Апост. XII в. Дѣян. 24, 5, с. 57; „коваху бѣды“, Минея 1097 р. Срезн. В Іп. р. 1097 „невѣдый лесть, юже коваше нань Давыдъ“, ст. 232 — безперечно підо впливом біблійного вислову; також і „Не преподобно бо есть ковати ковъ на брата своя“ Парем. чт. о Бор. и Гл., Абрамович, с. 116 — „Тъй бо“... — звичайний спосіб переходити до дальшого повідання і в перекл. слов. Євангелії і в Хрон. Амартоловій, напр., „тъй бо нощи божий нѣкий глас прогласи“, с. 505.

тъи же звонъ слыша давный великый Ярославь а сынъ Всеволожь Владимиръ по вся утра уши закладаше въ Чрънигове] 1-е вид. — „а Владимиръ“... Ґрамм. переставив: „а Владимиръ, сынъ Всеволожь, по вся утра“..., з чим погодивсь р. 1837 Максим.; Бутков: „слыша Ярославъ, а сынъ Всеволожь Владимиръ...“, на це пристав і Пот. 51, розуміючи Ярослава І-го. Снєґір.: „Ярославль сынъ Всеволодъ“, себ-то в. кн. Всев. Ярославич, батько Вол. Мономаха (Ист. Сб. р. 1838); на цю виправку пристали Дуб., Максим. р. 1859, В'яз., Вс. Мілл., Огон., Тіх., Барс., Яковл., Корш. Приймаємо, як читає Бутк., адже це потрібує найменших змін у тексті, до того переставляємо „а“ з його місця в 1-му вид., де його віддано сл. „Владимиръ“. А втім, можливе й „Всеволодь“, напр., пор. в житії Евфросинії Суздальської: „Бѣ въ Черниговѣ преименитомъ градѣ нѣкто, благовѣрный великий князь Михаилъ, сынъ Всеволодь, внукъ же Святослава Олговича, Олегъ же сынъ Святославль“... (Унд. № 208, поч. XVII в., арк. 3; склав його єп. Варлам Суздал., близько р. 1580).

„тъй же“ — читає Макс.; Корш: „тъй же звонъ слышя[шеть]“; 1-ше вид. „Тоже“; Пот. „Тъже“; Влад. „той же“; Барс. „т8 же“. Мова за дзвін, отже й слово „тъй“ повинно стосуватися до нього. — „звонъ“ — це дзвонить не вічовий дзвін, як гадав безпідставно Огон. 62, а стрем'яна, зброя, або „слава“ — поголос про подвиги Олегові; їхній „звон“ міг дійти й до небіжчика великого Ярослава, а Володимир, що не полюбляв сварок та крамол, — намагавсь за них і не чути; але Бориса В'яч. вона, слава отая, привабила й привела на смертний бій, див. Потеб. 51. На довід цього, м. б., корисне таке місце з Амарт., де дзвін = слово: „кде ми суть глаголи твоихъ трудъ звьнять“, I, с. 151, або у Флавія: „и еще бо звѣнят прегрѣшенїа наша въ ушїю всѣх; мнимъ же, яко и по нас будет съй звонъ“, 7 кн. Вол., арк. 257 та зв. — Проте, можливо, мають рацію 1-ші видавці (с. 15), вбачаючи в цьому Ярославі — Ярослава Всеволодовича Ольговича, що був від 1174 аж до 1200 р. за чернігівського князя; але тоді це невміле підлещування і слово „давный“ треба пояснити.

Бориса же Вячеславлича слава на судъ приведе] Мова за внука Ярослава І, кн. Бориса В'яч. Р. 1177 „сѣде Борисъ Черниговѣ мѣсяца мая 4 день, и бысть княженья его 8 дней, и бѣжа Тмутороканю к Романови“ („Красному“), Лавр. с. 193. Р. 1078 він повертається з Олегом, ведучи Половців, захоплює Чернігів, вигнавши звідти кн. Всеволода.

В. кн. Ізяслав „утѣши Всеволода и повелѣ сбирати вои от мала до велика“; на чолі їх, окрім згаданих, Ярополк Ізяславич та Володимир Мономах. Обклавши військом Чернігів, вони пішли проти Олега й Бориса. „Рече же Олегъ к Борисови: ‚не ходивѣ противу, не можевѣ стати противу четыремъ княземъ; но пословѣ с молбою къ стрыема своима‘. И рече ему Борис: ‚ты готови, зри, азъ имъ противенъ всѣмъ‘... И поидоста противу, и бывшимъ имъ на мѣстѣ у села на Нѣжатинѣ нивѣ и сступившимся обоимъ, бысть сѣча зла: первое убиша Бориса, сына Вячеславля, похвалившагося велми; Изяславу же стоящю въ пѣшцихъ, и внезапу приѣхавъ единъ, удари и копьемъ за плече; и тако убьенъ бысть Изяславъ сынъ Ярославль... мѣсяца октября въ 3 день“... Лавр., с. 194—195, Іп. ст. 192. Коротенько відзначає цю подію Соф. 1-й літ. під р. 1079: „того же лѣта убіенъ бысть Изяславъ Ярославичъ с Борисомъ Вячеславичемъ, бьяся по Всеволодѣ с Олгом Святославичемъ и съ Борисомъ Вячеславичемъ у града Чернигова“, с. 148. Вол. Мономах ще коротше: „пакы ходихомъ томъ же лѣтѣ со отцемъ и со Изяславомь битъся Чернигову с Борисомь, и побѣдихомъ Бориса и Олга“, Лавр. с. 239, (див. Соловьев, Ист. Росс. I, 301—303).

„на судъ“ = на смерть; пор. далі „припѣвку“ Боянову. Вислів звичайний в перекл. та оригінальному д.-руськ. письменстві і в народній традиції: у Амартола про імп. Льва Ісавра: „не убо скончася лѣто даже, божий суд порази его“, себ-то він помер, I, с. 468 і там-таки: „божиемь осужденіемь умре“, с. 159; у Флав.: Сабін „падеся судом или своимь несъблюденіемь“, кн. 6, Вол. арк. 192; про Юліяна сотника: „послѣди и сьй судом постиженъ бысть“ (= забитий), т.-же, арк. 194; „кто шед противу сему судом падет“, арк. 201 зв.; „божий суд на вся приходя“— Сл. Іо. Золст. про смерть, сборн. Симс. арк. 10. — В Повч. Вол. Мон.: „А братцю моему судъ пришелъ, а вѣ ему не будевѣ местника“, Лавр. с. 243; у літоп. оповіданні — „да оже Михалка Богъ поялъ, а с братом его съ Всеволодомъ Богъ россудилъ тя: чему к намъ идеши“, Лавр. р. 1177, с. 363; ідучи на бій з кн. Юрком, кн. В'ячеслав, Ізяслав та Ростислав кажуть до Мстислава (р. 1151 Іп.) — „се уже мы идемъ на суд Божий“, ст. 434; кн. Василько „скончася судомъ Божіемъ“ від татар, р. 1238, 4 Новг. л., с. 220, що безперечно залежить од біблійного: „3-яя часть скончается от них божиемь судомь“ Апокал. XII—XIII в., арк. 41 зв.; „Суду божию нашедшу“, Сиб. літ. р. 1907, с. 84. — Цікаво відзначити, що і пізня епічна й усна традиція цей вислів розуміє правильно: „Ильѣ то было не к суду пришло“, коли він уратувавсь од дочки Солов'я розб., Рыбн. I, 58, 84; III, 31; „Суда божия на добромъ конѣ не обьехати“, Рыбн. III, 3; „Устрашились, видно, скорой вы смеретушки | От суда Божія родъ да мы не дѣнемся, | Отъ смеретушки вѣдь намъ да неубѣгать“, Барс. Прич. I, 120 та ин., — а в Сказ. про Дм. Ів.: „Пересвѣта черница Брянскаго боярина на суженое мѣсто привели“ Тіх. 35. Ще приклади у Лонгін. с. 88 прим. — В новітній великор.

пісенній традиції: „б. суд“ Шейн Вел. № 1356; „суд божий“ = „золотой венец“, себ-то шлюб, № 1942 та ин.

и на Канину зелену паполому постла] Запропоновано чимало поправок: Ґрамм. „и на конину“; Дуб. так само або „на ткань ину“; Гаттала — „тканину“; Вельтм. „конину“ (ст. кон — конец); В'яз. „коньну“; Малаш. „на Каялину“; Пот. (68) „на нь инузелену паполому постьла“; Корш „на Каялину... посьла“; ґрунтуючися на тому, що Маліновський написав „на казанину“, Лонґін. 229 — „и на казнь ину: зелену...“; а Шамб. „наказа: ниву зелену — паполому постла“. Тіх., а за ним Вс. Мілл. порівнювали це місце до Задонщ.: ,,а чаду твоему Іакову лежати на зеленѣ ковылѣ травѣ“ (можна зазначити ще „лежаша на земли пустѣ, на травѣ ковылѣ никимъ брегоми“. Про те, як Бат. зруйнував Рязань, Срезн. Св. и зам. XXXIX с. 89, або в усн. традиції „не стало Добрыни Никитича в живности, | Буйной головой лежит он во ракитовом кусту, | А резвыми ножками во ковыль траве“ Рыбн. I, 86); за ними Огон., Яковл., Владім. виправили „на ковылу“. Барс. „на каа ниву зелену“, розуміючи Нежатину ниву. — Усі ції поправки більш виявляють, які з коментаторів дотепні люди були, аніж наближають до істини. Воліємо вже читати як у 1-ому вид., адже ще Снеґірьов (Ист. Сб. р. 1838) визнав „Канинъ“ за географічну назву, згадувану в літоп. під р. 1152: він під „зеленой паполомой“ розумів „Канинский зеленый покров, означающий зеленую мураву поля или луга“: до цієї думки, дарма що Соловйов має її за непевну (Ист. Росс. II, прим. 199), прилучивсь Макс. (Украин. 105), а Соболевський (Р. Ф. В. 1885, 4, с. 295) довів, що можна перебутися без поправок: це місце в „Сл.“ відтворює картину битви на Нежатиній ниві за Лавр. літоп. (наведено попереду); Нежатина нива знаходиться на північ або схід од Чернігова; „Канинъ“ — так зветься річка або струмок — в Лавр. літ. р. 1152: військо Юрка Довгорукого ,,поидоша къ Чернигову и перешедше Сновъ и сташа у Гуричева близь города перешедше Канинъ“, с. 320; себ-то Юрко Довгор., перейшовши Сновь, іде на південь і переходить Канин, отож він, Канин отой, як виходить, знаходиться на північ од Чернігова, що й дає спромогу ототожнити його із згадуваним у „Сл.“. — Собол. пропонує виправити „на Канинѣ“, та зрештою можна залишити й форму місц. відм. на-*у*. — Маньковський пропонує читати всеньке це місце так: „Бориса же Вяч. слава на суд приведе и на ‚Каялу‘ ину — зеленую паполому постьла. [А] за обиду Ольгову — храбра и млада князя — съ тояже ‚Каялы‘ Святопълкъ полелѣя“... (Сл. о п. Иг. Житом., р. 1915, с. 18); тут вдало [*а*], але можна перебутися без нього.

„паполома“ — покривало, грец. πέπλωμα, новогр. πάπλωμα; „простерше паполому на одрѣ положите“, Новг. Корм. р. 1280; „по потрении же всего тѣла приносять нову свиту, съвлачять мертвеца, на назѣ части положь паполому и облачить его въ новую ризу, прострѣть паполому верху его (одра) и положить възглавнице мало; верху же паполомы простирають манатью его..., верху же мертвеца простираеться другая

паполома", Новг. чин. погреб. инока XIV в. Див. Срезн., II, 877. Див. далі в „Святославовому сні".

Съ тоя же Каялы Святоплъкъ полелѣя отца своего междю Угорьскими иноходьцы ко святѣй Софіи, къ Кіеву] Макс. „с тоя же Канины". — Макс. р. 1851, В'яз., Яковл., Барс. — „*Яро*полкъ", й гадали, що й далі мова про загибіль Ізяславову на Нежат. ниві; „повелѣя" 1-го вид. — викликало виправки: Карамз. (И.Г.Р. III, пр. 268), а за ним Ґрамм. і Владім.: „по сѣчѣ я"; Пожарськ. — „повелѣ ять"; Бутков — в згоді з Карамз., або згідно з Пожарськ. — „повелѣ ять тьстя", звідки Макс. і собі: „повелѣ яти". В'яз. „повелъ бо тця" або „повелѣ яти отца"; Вс. Мілл., Смірн., Огон., Шамб. „повелѣ яти отца", тут малося на оці літоп. повідомлення р. 1096 про те, що Святополк, „аки тестя, повелѣ взяти" труп Тугоркана, Іп., ст. 281 і Густ. літ. Огон. мав за глосу слова „С тоя же... къ Кыеву"; Корш „повелѣ възяти"; Пот., за ним Прозоровськ., Барс. та Яковл. „полелѣя"; Петруш. „повелъ бяше тцтя". Барс. „Съ тоя же Каялы нивы Ярополкъ"...

Погоджуємось із Потебнею, бо його виправка відповідає палеографічним умовам, історичній правді й історії давнього побуту: 1) в полууст., ще переходить в скоропис, переписувач міг записати не до ладу *в* трикутне й *л*; 2) цей спогад стосується не до битви на Нежатиній ниві, а до подій р. 1096, коли б'ючись із Половцями на р. Трубайлі, кн. Святополк 19 липня здобув перемогу, а „Тугоркан убьенъ бысть, и сынъ его и инии князи мнози ту падоша; наутрея же налѣзоша Тугоркана мертва, и взя ѝ Святополкъ, аки тьстя своего и врага, и привезъше Киеву и погребоша ѝ на Берестовомъ на могылѣ межи путемъ, грядущимъ на Берестовое, а другымъ идущимъ в монастырь", Іп. ст. 222; що Тугоркана названо в „Сл." не тестем, а батьком, це річ звичайнісінька; тестя в літ. звичайно звуть батьком: „Володимеръ зовяше тестя своего Романа река: ‚господине отче'". Іп. р. 1274, ст. 874; слова „ко св. Софіи" и „къ Кіеву" — синоніми, і зовсім не визначають, що Тугоркана поховано саме в храмі св. Софії; 3) „полелѣя" = переніс гойдаючи (пор. далі „възлелѣй... мою ладу ко мнѣ"). Як переношувано мертвих та важко поранених між кіньми — див. в Іп. р. 1087: забитого зрадницьки кн. Ярополка „взяша отроци на конь, передъ ся, Радко і Воикина, и инии отроци несоша к Володимерю, а оттуди Киеву", ст. 198; отак, певне, р. 1151 і „Давыдовичь Изяславъ, возма брата на полчищѣ, и несе ѝ Чернигову", Лавр. с. 317. Звичай перевозити мертве тіло, прив'язане до дощок поміж двох коней, як свідчить подорожній Георги, існував в азіятських народів, Лонґін. 233, Анучін, „Сани, ладьи и кони, как принадлежн. похор. обряда", 1890. Так, мабуть, переношувано поранених на Україні і згодом. В укр. переказі про Палія: він, просидівши аж 30 років у в'язниці, „такий дід зробився, що вже аж труситься. Як тут його везти... Коли прибігають чотири коні, кладовлять його в радно (холст), і чотирьох верхів кожному по кінцеві; і так його щоб везти, і щоб нігде і не здригнути", Малор. нар. пред. и расск. М. Драгоманова, с. 203. Архео-

логічно обґрунтовано — у Д. В. Айналова (Зап. іст. і філол. секц. Укр. Наук. Тов. в Київі, XVII, р. 1918, 92—97): це той спосіб, що його описав Турпін: „beatum Rothlandum super duas mulas tapeto aureo subvectum, pallis tectum ad Blaviam Carolus deferri iussit“, або той, котрий бачимо на миньятюрах житія кн. Бориса та Гліба: двоє верхівців їдуть на конях один за одним і тримають руками кінці жердин од ношів; те саме і на инших давніх образах, XV і XVI вв. Ролю ослюків у нас, очевидячки, відограваали коні-иноході, що їх мали за приналежність багатого господарства: „кони его тучьни иноходи“ — в сл. про багат., Сб. Тр. Лавр. XII в. Срезн. Мат. I.

Тогда при Ользѣ Гориславличи сѣяшется и растяшеть усобица ми] Ґрамм., як і скрізь, „сѣяше ся... растяше... погыбаше“, відповідно до поняттів його часу про д.-р. мову; Пот. „Тъгда“; Корш „Гориславичи“; Пот. „Святославличи [горе] сѣяшеться...“, Барс. „горꙗ славлячи“, себ-то „горе похваляясь“. Так-о це місце читаючи, читаємо не зовсім певне, але здається можна толкувати й инакше, не виправляючи, а тільки поділяючи слова. В 1-му вид. і в дальших комент. „усобицами“ — одне слово, до того, гадали, де підмет; поділяємо слово на двоє: „ми“ — dat. ethicus, звичайний в „Сл.“: „что ми шумить, что ми звенить“, пор. дані, що їх попризбірував Пот., 186—190, з пам. д.-р. письм., живої українськ., серб. та болг. мови. Це „ми“ в розумінні = „адже“: „Адже тоді за О. Г. сіялась та зростала усобиця“. — „Гориславличь“ Олег — відомий через свої пригоди кн. Олег Святославич (див. попереду), його прозвано так за горе, що він учинив Русі; пор. в Молін. Дан. Заточн. „кому ти есть Переславль, а мнѣ Гореславль“... Шляпк... с. 42. — „усобица“ = сварка, міжусобиця — у Амарт.: „крамолы же часты и усобица по всѣмъ градомъ и странамъ и селомъ и въ храмѣхъ бяху“, I, 209. У Флавія: „въ то же врѣмя усобиця бысть Римляномъ“ кн. I, Арх. сп. арк. 355^{b}; кн. 4 – „продолжившися усобици“ Вол. арк. 115 зв.; „да будет на них глад и осыпы и усобици“ арк. 123; „мятежь же и усобица и зависть придоша на град“ кн. 6, арк. 217 зв.; „въстависта усобицю“ кн. 4, арк. 133; „бысть в Іюдеи мятежь и усобица“, арк. 136; „народ же озлоблень сый от частых усобиць“, кн. 7, арк. 234 зв.; „тогда будет взят Іерусалимъ град и святаа пожежется, егда усобица будет въ градѣ“, кн. 4, арк. 125. Подібно до усобиці — росте й зненависть: „Іюдейскаа ненависть растяше всюдѣ“, Флав. 7 кн., Вол., арк. 232 зв. — „Растяшеть“ там-же кн. 1: „растяшеть же у нею (синів Іродових) умъ съ тѣломъ“. Инші численні приклади — у Срезн. III, 1269. — Джерело „усобиць“ за літописом: „усобная же рать бываеть от сваженія дьяволя“, Іп., ст. 157. „Усобица“ „сеялась“ — так само, як у нар. пісні — горе, образа: „Уж как чужая то сторонушка | Горем вся изнасѣяна, | Она слезами поливана, | Печалью огорожена“, Сахар. Сказ. 1, 3, 149; „мнѣ куды с горя горюшѣ подѣватися, | Мнѣ разсѣять ли обиду по чистымъ полямъ“, Барс. Прич. I, 17—18.

Погыбашеть жизнь Даждь-божа внука] — „жизнь“ розуміють звичайно в сучасному нам розумінні цього слова, дарма що для цього було слово „живот“, а „жизнь“ — визначало „достаток, майно“; Пот., 59—60, має на оці значіння „жизнь“ = „майно“, але гадає, що „князю, который дружиною может ‚налѣсти злато‘, и которому лишь бы была ‚дружина своя цѣла‘, неприлично жалеть о потере такого имущества, и высоко настроенный автор ‚Сл.‘ вряд ли мог придавать важность такой потере, тем более, что в ней виновны были сами князья“... Усеньке це міркування збудовано на традиційно-неправдивій уяві про д.-р. князів, що їх історики ідеалізували, не звертаючи уваги на мету їхніх походів, звідки вони поверталися, коли перемагали, „ополонившеся“ і женучи „товар“, себ-то худобу. Знов-же й з самого автора „Сл.“ надто „высоко настроенного“ — була людина свого часу й свого оточення: адже перераховує він здобич, що її захопили руські (вище) і згадує (див. далі), які дешеві були-б бранці та бранки, коли-б у поході на Половців взяв участь кн. Всеволод. Слово „жизнь“, як це довів Барс. III, 262—3, вживано у д.-р. пам'ятках у виразнісінько матеріяльному розумінні (не лат. „vita“ а „victus“). В Іп. кн. Ізяслав каже до дружини: „вы есте по мнѣ из Рускы земли вышли, своихъ селъ и своих жизней лишившися“, ст. 409; „брата моя еста землю мою повоевати и стада моя и брата заяли, жита пожьгли и всю жизнь погубила еста“, ст. 332; „а жизнь есмы его взяли и имѣнье раздѣлилѣ на части“, ст. 347; „се есмы села ихъ пожгли вся и жизнь их всю“, ст. 361; „а поидем к Любчю, идеже их есть вся жизнь“, ст. 361; „не створиша ему (Рогволоду Борисовичу) милости братья его, вземше под ним волость его и жизнь его всю“, ст. 493, р. 1159; ще — Барс. III, 263 і Срезн. I, 873. — „Погыбати“ — синонім не тільки до „ищезнути“, але й до „оскудѣти“ в Парем. перекл. Ісайї (= ἐκλείπειν) Евсеев, 142, — звідки можемо инакше, як звичайно, перекласти, а саме: „маліло (зменшувалось) майно (статок) Д. внука“.

„Даждь-божа внука“ — викликало різні думки (див. Вступ, § 11), але сенс один: гинуло добро онуків цього Д., а за літописом „Солнце царь, сынъ Свароговъ, еже есть Дажьбогъ“, Іп., ст. 278—9 (уже кн. Оболенський завважив, що це місце запозич. з Хрон. Іо. Малали, перекладач додав тільки слов'янське ім'я бога). За „внуковъ Д.“ — разом із Пот. 61 маємо не всіх русичів (напр. ‚смердів, що за них автор „Слова“ каже окремо), а самих князів і, може, найближчу його дружину: це — в дусі понять феодальної Руси. Тут „Д. внука“ — збірно. Зазначимо ім'я по батькові „Дажбоговичъ Васко“, 1397 р. Тупиков, Словарь др.-р. соб. имен, р. 1903.

в княжих крамолахъ вѣци человѣкомь съкратишася] І вид. „скратишась“; Ґрамм., Огон. „съкратишась“, Пот. „съкоротишяся“, Корш — „в тяжькыхъ... вѣци[ся] человѣкомъ съкратишя“. До цього місця: „Долгие вѣки человѣкомъ отсѣкошася“ Хроногр. Барс. I, 459; у запису до Пск. Апостола р. 1307 М. Син. б. № 722, арк. 180 — паралеля до слів „Тогда... съкратишася“ див. вступ, § 5.

Тогда по Руской земли рѣтко ратаеве кикахуть] Грамм. „рѣдко ратаеве кыкаху“, инших ортогр. випр. не відзначаємо. — „Ратай“ — звичайний в д.-р. пер. літ., пор.: „Призовется ратай на плачь“ Амос. V, 16 (Туницкий, с. 55); „и иноколѣньници ратаи и винари ваши“, Ис. Парем. XIII в. Н. Соф. соб. № 53, арк. 17; „и ратаи сѣе не на простѣ тъчию земли, нъ на добрѣ“, Изб. Св. р. 1073, арк. 90; „Каинъ ратай сый“, Амарт. I, с. 31; „ратаемъ небрежение“, 218; „Ратай оравый ниву“ — у Пов. про Акіра, р. О. И. Др. Р. № 189, Григ., Прил. с. 219; інші прим. Срезн. III, 104. — В сучасній усній традиції: „Оретъ въ полѣ ратай, понукиваетъ. | Говорил Вольга таковы слова: | Божья ти помочь, оратаюшко“... Рыбн. I, 19. Образ — „ратай в полі“ — в білор. пісні: „ў чистум поли да ратаи твои, | Да ратаи твои, да ўсе молодые“, Шейн, Мат. I, I, 61. — „Кикахуть“, пор. далі „кычеть“. В д.-р. пам., окрім „Сл.“ — невідоме. Зіставлювано (Тіх. 58) вирази із народньої пісні: „Кичет, кичет лебедь бѣлая“ (Арх.) і: „ужь как стали гуси сѣрые | Что лебедушку щипати, | А лебедушка кикати“ (Сибир.); але „кикахуть“ — не визначає тільки „кричать“, а через те треба прилучитися до тих перекладачів, котрі віддають: „перегукувались“ (пор. грец. κυκάω, Одисс.).

нъ часто врани граяхуть, трупіа себѣ дѣляче] Крук, що кряче, може, поруч уяви про його ролю трупожера — зловісний птах, що пророкує лихо: „Ой краче, краче чорненький ворон, | Да на глибокій долині: | Ой плаче, плаче молодий козаче | По нещасливій годині“, Макс. Укр. нар. п. I, с. 146; див. далі — в ком. до „Святославового сну“. — „Трупіа“: „трупъ“ віддає або грец. κῶλον (член), Ис. 66, 24, або θνησιμαῖον (Ис. 5, 25, Парем., у Толк. Пр.) — „мрьтвець“, Евсеев; „трупіе“ — ім'я збірне в останньому розумінні: Флав. „градъ полонъ бысть трупия“ кн. 1, Арх., арк. 359д; „мятежници же ходяху по трупію“ кн. 5, Вол., арк. 145; „кровь же течааше яко рѣка, и струя кровная влечаше трупіе“, кн. 6, 209 зв.; Іп. — „волочиша трупье изъ гребли... налѣзоша Олга под трупьемъ“, ст. 63; Новг. 1-ий 1128 р. „трупие по улицямъ“, вид. р. 1888, с. 124; Новг. 4-ий 1215 р. „по торгу трупіе“, с. 185; р. 1272 „накладше трупья“, там-же, с. 242; також „трупіе“ — в Пск. 1-ому, с. 241 та ин.

Образ — „птахи жеруть трупи“ — біблійний, що його не одного разу використовували й давньоруські автори: „речено бысть пророкомъ Иоилем: ‚приидете, птица небесныя, напийтеся крови чловѣчьскии и звѣріе дивии, наядишася мясъ чловѣчьскихъ“, 4 Новг., 1216 р., с. 193. Той самий образ подибуємо в I кн. Царств розд. 17, але застерегаємо, що подаємо його за пізнім текстом р. 1581, а він може часом трохи розбігатися з давнім перекладом: „и рече иноплеменникъ (Голіаф) къ Давиду: ‚иди на мя и дамъ плоть твою птицамъ небеснымъ и звѣрем земным“ (Острож. Б.); Давид одповідає: „дамъ тѣло твое и телеса полка твоего иноплеменнича в день сіи птицамъ небесным и звѣремъ земнымъ“; а звідси — і в новозаповітній поезії: „и прочии убьени быша оружиемь сѣдящаго на кони ишьдъшимъ изъ устъ его, и вся птица насытишася от плъти іхъ“. Апокал. XII—XIII в., арк. 89 зв., і далі, там-таки: „трупия не оставлять

положити въ гробѣ", арк. 51 зв. — Довмонт „положи трупия храбрыхъ в брашно звѣремъ земнымъ и плоть силных птицам небесным", Жит. Довм. пошир. ред., Серебрянск., с. 153. У пізній епічній традиції, в Сказ. о Дм. Ив. це місце „Слова" віддано: „И въ то время по Рязанской землѣ около Дону ни ратаи ни пастухи въ полѣ не кличютъ, но едины вороны граютъ трупи ради человѣческія". Тіх. 36. В усній укр. традиції: удова питається в орла: „Ой ти, орле, сизокрилий, високо літаєш. | Ой чи часто мого сина у вічі видаєш? | Ой чи часто, чи не часто, таки його бачу, | На чуб, на чуб наступаю, очі колупаю", Чуб. V, 888; і ще — „Не дай, боже, в поході умерти, | Там нікому доглянути жовнірської смерти: | Ворон прилітає, в очі заглядає, | В очі заглядає, тіло об'їдає. | Ох, об'їв він біле тіло, кості покидає", Чуб. V, с. 1006, № 107 та ин.

А галици своюѧ рѣчь говоряхуть, хотячи полѣтѣти на уедіе] Пот. „галичь", але це зайве, тим більш, що й присудок — у множині. У 1-му вид. „хотять"; виправляємо, гадаючи, що в одній з проміжних копій було „хотя", а невиразне виносне *ч* прочитано за *т*, знов-же це „хотячи" гармоніює до попереднього „дѣляче". — Слово „уедіе" — в инших пам'ятках не трапляється; перекладаємо — „на здобич, на поживу".

IX. Ігорево військо зазнає поразки.

То было въ ты рати и въ ты плъкы, а сицей рати не слышано.] Ґрамм. „и въ тыи пълкы“. В 1-му вид. „сице и“, але вже Тімк. і Калайд. (С. Отеч. р. 1839, арк. 8, с. 19—20) виправили „сицей“, себ-то „такої“. Так читали Дуб., Тіх., В'яз., Огон., Пот., Смірн. та ин.; Снєґір. „а сицей *и* рати“. — Пор. „въ ты дні“ — Гал. Єв. р. 1144 Марк 8, 1, 1, 677. — „Рать“ в д.-р. мові вживано в різних розуміннях: 1) військо, 2) ворог, „неприятель“, 3) незгода, 4) боротьба, 5) напад. Тут — або — „війна“: „створиша рать (πόλεμον) велику съ Валакомъ цесаремь“ Бут. 14, 2, XIV в.; Олександрія 1 ред. 94 та ин.; „наша земля оскудѣла есть отъ рати“ Пов. вр. л., р. 1093; „многы бѣды прияхомъ отъ рати и от голода“, Поуч. Вл. Моном. та ин.; або — „битва, бій“: „убиша Изяслава на рати“ Новг. I, р. 6447; „Рати бо належащи и трубѣ воиньстѣй трубящи никто не можеть спати“, Тодосій Печерськ. та сила ин. Срезн. III, с. 105. Перекладаємо: „отак було за тих війн (або битв), за тих походів“. — Зворот „было... не слышано“ пор. в Іп. літ. р. 1094: „не бѣ сего слышано во днехъ первыхъ в землѣ руской“, ст. 217; поширений у пізній традиції: „яко много есть было в Казани сѣчей и боевъ великихъ, а такова сѣча и бой не бысть никогда же, отъ когда и начася быть царство Казанское“, Іст. Каз. ц., ст. 161.

с зараніа до вечера, с вечера до свѣта летять стрѣлы каленыя, гримлють сабли о шеломы, трещать копіа харалужныя] Корш „[и] до вечера... [и] до свѣта“. Очевидячки, „с заранія... до свѣта“ первісно — звичайне точне зазначення часу, коли відбувалася битва, що починалася вдосвіта й закінчувалася геть аж тоді, як сутеніло, згодом — епічна формула, пор. „И бишася от утра до вечера“, Флав., Барс. I, 232; „и бишася наченъше съ заутра и до вечера“, Іп. р. 1147, ст. 359; „и [съ]ступишася полци, и бысть сѣча зла, и бишася от полудне до вечера“, ст. 467. В Пск. 2-му літ. „стояша с поранья до вечера“, 6988 р. Срезн. II, 1207; в нар. п. „На розсвіті на заранці | Єще стали бусурманці“ Метл., с. 274.

стрѣлы каленыя] стріли взагалі — частенько в д. пам.: „стрѣлы сильнаго изострены“ Пс. 119, 4; „Стрѣлы твои изострены“ Пс. 44, 6— у рук. XI — XII вв., Яґіч, с. 610 та ин. Гал. Пс. II, 401 та ин.; у Флав. „и сулицѣ изъ лукъ пущаеми шумяху и стрѣлы помрачиша свѣтъ“ 3 кн., Вол., арк. 81. Сполучення „стрѣлы каленыя“ збереглося тільки в епічній усній традиції: Тіх.-Мілл. — „калена стрела“ 2, 5, 8, 11 та ин.; у Кирші —

с. 9, 21, 27, 40, 42, 49 та ин., „стрѣла каленая булатная“, с. 55; „стрѣла каленая переная“, 101; „Накладывэл калену стрѣлу“, Рыбн. I, 20; „он направливал лук — калену стрѣлу, | Налагал то стрѣлочку каленую“, 175; ще — 1, 56, 84 та ин.; те саме сполучення — Григ. I, 277, 316, 342 та ин.; III, 33, 49, 73 та ин.; Марков, 34, 37, 51 та сила ин.; Вс. Мілл. Ист. п. — 547, 556, 701 та ин.; Шейн, Вел. №№ 1616, 1627 та ин.; у білор. п. „калена стрела“ — Шейн, Бел. п. 393, „страла каляна́я“, 751.—„г р и м л ю т ь“ — од „гримати“; „гриманье оружья“ в пер. Григ. Богосл. р. Син. б. XV в. № 117, арк. 191, Горск. и Нев. II, 2, с. 85; Срезн. I, 593.

Про цю битву Іп. оповідає: „свѣтающи же суботѣ начаша выступати полци Половецкии, ак[ы] боровѣ, изумѣшася князи Рускии, кому их которому поѣхати... и тако угадавше вси сосѣдоша с конии, хотяхуть бо бьющеся доити рѣкы Донця; молвяхуть бо: ,оже побѣгнемь, утечемь сами, а черныя люди оставимъ, то от Бога ны будеть грѣхъ; сихъ выдавше поидемь. Но или умремь, и..и живи будемь на единомь мѣстѣ'. И та рекше, вси сосѣдоша с конѣй и поидоша боючеся. И тако божиимъ попущениемь уязвиша Игоря в руку и умртвиша шюйцю его. И бысть печаль велика в полку его: и воеводу имяхуть, и тотъ напереди язвенъ бысть. И тако бишася крѣпко ту днину до вечера и мнозии ранени и мертви быша в полкахъ Руских. Наставши же нощи суботний и поидоша бьючися“, ст. 641. — Битву змальовувано не раз в пам'ятках давньоруського письменства, як перекладних, так і оригінальних. Тему цю розроблювано то стисло — одним-двома реченнями, часом-же вона розвивається у величеньке оповідання. Та мало не завсіди ми почуваємо щось спільне, що випливає не тільки з того, що всі битви тогочасні справді скидалися одна на одну: окрім цієї спільної справжньої причини, чом описи ці один на одного скидаються, є й инші: помітно, що в давньо-руському письменстві, від перших-же-таки віків, як воно існує, виробився і взаконився певний шаблон, що являє собою цілокупність деталів, заздалегідь відомих з низки прикладів, як змальовувано битву уже в перекл. пам'ятках: В Сл. Іо. Золот. у тижд. вс. свв.: „Хощеши ли навыкнути, якоже рати то страшьнѣе есть, мученичьско мѣню. Что бо есть страшьно на брани. Пълъци на обѣ сторонѣ стануть оковани, блистающеся оружиемь и землю свѣтяще; облаци стрѣлами пущаються вьсюду закрывающе въздухъ множьствъмь, рѣкы кръвавы текуть от вьсюду, и много падение обоюду (в Усп. „обойде“, випр. з скороч. парал. в Злат. XIV в. Тр. Лаври № 9), акы на жатвы класомъ, сице убо воиномъ другъ на друга идущемъ“... (Усп. Сб. XII в. № 175, арк. 283^{d}, А. Попов, Библиогр. Мат. № 20, вид. В. Щепкіна, с. 118). В хрон. Амартоловій — герой в переможнім бою „сего же копиемь, иного же стрѣлами язвяше и мечемь посѣкаеми падахуся, и заступы против ныхъ... разруши и посредѣ множьства падъшимъся заступы раздравъ и трупы мертвымъ прошедъ, шествоваше къ самому мучителю“, I, с. 391—2; там-же: „мѣсяца же августа въ 20, индиктіона пятаго съступъ бысть между болгары и грекы...; побѣждени бышя греци съ всѣми вои, и

бысть побѣгъ бошию, и страшно рыдание с кричаниемъ, и другъ друга тъпчюще, иніи от противных посѣкаеми и крови же пролитие, яко от вѣка не бысть", с. 547: В Олександрії 1-й ред.: „и бысть велика брань между има и бющеся гоняху ово на сю страну, ово на ону, обои убо побѣжающеся расхожахуся. Сущіи же о Александрѣ въстискаху суща о Даріи далѣ и велми я крышаху, язвяще, падаху другъ на друга во множествѣ вои. Ничто же бяше ту видѣти, но токмо коня, лежаща на земли, и мужа избъены. Не бѣяше же како познати ни Пръсяніна, ни Макидонянина, ни болярина, ни пѣша ни конника, въ велицѣ прасѣ; не видѣти бо бяше ни неба ни земли от многы крови. И тоже само солнце, съжаливси о бывшихъ и немогыи зрѣти толика зла, пооблачися. Сѣчи же веліцѣ бывши, побегоша Пръси", с. 49; там-же — „яко же обѣ странѣ възвасте браннымъ гласомъ, ови каменіемъ метаху и яко тучя съ небесе идяще, и яко покрытися свѣту дневному. Велико же смѣшеніе бѣ биющихъ и бьемыхъ, мнози же стрѣлами уязвени, умираху, друзіи же еле живи лежаху; небо же бо бяше помраченно и кроваво", с. 64—65. У Флав.: „и бысть видѣти лом копійный, и скрежетаніе мѣчное, и щиты искѣпани, и мужи носими, и землю напоише (слід напоиша) крове" кн. 3, Вол., арк. 80 та зв.; Макар. Мин. лютий 29, арк. 830, пор. 854 зв.; „стрѣлцем стрѣляющем и суличником сулицами сующем и порочником каменіем пущающіим, и не смѣша Іюдеи стати на забралѣх", там-же, арк. 83; „и люта сѣча ста окрестъ съсудъ, овѣм тъснущемся зажещи, а симъ бранящем. И вопль възвышашеся от обоих незнаем, и от мечь искры вылѣтаху, и за рукы емлюще сѣчаху, и мнози предстателе падоша", кн. 5, арк. 163. — В оригінальному руському письменстві передовсім одзначимо схематичну картину бою в Парем. Чтенії про кн. Бориса та Гліба (р. Р. П. Б. Q. п. I, 13): „и поидоша противу сему и покрыша поле Льтьское обои (Святополк і Ярослав) отъ множьства вои. Бѣ же пятъкъ тъгда въсходящю солнцю, приспѣ бо о тъ чинъ Святопълкъ с Пѣченѣгы, и съступишася обои, и бысть сѣча зла, яка же не была въ Руси. И за рукы ся емлюще сѣцаху, и по удолиемъ кръвь тьчаше, и съступишася тришьды, и омеркоша бющеся. И бысть громъ великъ и тутьнъ, и дожгь великъ, и мълния блистание. Егдаже облистаху мълния и блистахуся оружия в рукахъ ихъ, и мнози вѣрнии видяху ангелы, помагающа Ярославу. Святополкъ же, давъ плещи, побѣже, егоже по правдѣ, яко неправдѣна, суду пришьдошю... Ярославъ же пришьдъ и седе Кыевѣ, утьръ пота съ дружиною своею, показая побѣду и трудъ великъ по брату своею", Д. Абрамович, Жит. с. м. Б. и Г., 1916, с. 120—121; елементи — в Чт. Сильв. сб. і Літоп. пов., там-таки, с. 47 і 88. — В Іп. р. 1174: „и абье Мьстиславъ сшибеся с полкы ихъ и потопташа середний полкъ и инии ратнии видѣвше обьяша бо, бѣ бо Мьстиславъ в малѣ вьѣхал в нѣ, и тако смятошася обои, и бысть мятежь великъ, и стонава, и кличь рамян (рук. рамня), и гласи незнаемии; и ту бѣ видити ломъ копийный и звукъ оружьиный, от множьства праха не знати ни конника ни пѣшьць. И тако бивше ся крѣпко и разидоша",

ст. 576. Там-же, р. 1251: „Ляхом же крѣпко борюще и сулицами мечюще и головнями, яко молнья идяху, и каменье яко дождь с небеси идяше", ст. 810. Далі, під р. 1281: „пришедшимъ же полкомъ к городу и сташа около города, аки боровѣ величѣи, и начаша ся пристраивати на взятье города. Князь же Конъдратъ нача ѣздя молвити: ‚братья моя, милая Руси, потягнете за одино сердче'; и тако полѣзоша подъ заборола, а друзии полчи стояху недвижими, стерегучи внезапнаго наѣзда от Ляховъ. Прилѣзъшимъ же имъ подъ заборолѣ, Ляховѣ пущахуть на ня каменье, акы градъ силный, но стрѣлы ратьныхъ не дадяхуть ни выникнути изъ заборолъ. И начаша побадывати ся копьи, и мнози язвени быша на городѣ, ово от копии, ово от стрѣлъ и начаша мертва падати изъ заборолъ акы сноповье. И тако взяша городъ" (м. Гостинний, „милое мѣсто Болеславле"), ст. 885—6. В Пск. 1-ому, р. 1227: „и съступишася восходящу солнцю, и бысть сѣча зла и бишася чрез весь день и уже къ вечеру и одолѣ кн. Александръ", с. 185. — В житійній та пізній історичній літературі живуть деякі риси старого шаблону: „И бысть сѣча зла и трускъ отъ копей и ломленіе, и звукъ отъ мечнаго сѣченія, якоже морю мерзъшу двигнутися; не бѣ видѣти леду, покрылося бысть кровию", Мансикка, Жит. Алекс. Невск., розв., с. 44; тексти, с. 6; у пошир. ред. жит. кн. Довмонта: „Бысть же сѣча зла и преужасна, падаху убо телеса противных, аки древіе, и кров силных аки вода льяшеся по удоліямъ, стукъ же и шумъ страшенъ бяше, аки громъ, от вопля и кричанія обоих вои і от трескоты оружія", Серебрянськ. дод., с. 149. В Пов. про здобуття Царгорода Нестора Іскандера: „и бысть сѣча веліа и преужасна; отъ пушечнаго бо и пищалнаго стуку и отъ зуку звоннаго, и от гласа вопли и кричанія от обоих людей, и отъ трескоты оружия, яко молния бо блистааху от обоихъ оружия", вид. О. Л. Др. П. р. 1886, с. 9; „и стрескотаху копія и сулицы и мечи въ рукахъ ихъ и яко громъ силенъ, гласъ и кричаніе от обоихъ вои гремяше", Іст. Каз. ц., ст. 155. У ньому помітно, що традиція освіжилася підо впливом нової перекладної повісти. Ще див. у Орлова, Об особ. формы р. воинск. пов. р. 1902, с. 13.

Чрѣна земля под копыты костьми была посѣяна, а кровію польяна] Корш — „кръвію [была] полиѣна". Бій порівнювано до праці хліборобової, як і в усній нар. традиції: „Чорна роля заорана, | Кулями засіяна, | Білим тілом зволочена, | І кров'ю сполощена", Макс. Укр. нар. п., с. 154; про Хмельницького: „Уже почав він землю кінськими копитами орати, | Кров'ю молдавською поливати", Макс., там-же, с. 73. В історичній колядці: „Що там доброго в Угрох слихати? | Добрі слишано, бо юж поорано, | Юж поорано, злотом засіяно, | Павяним перцем заволочено, | Золотим мечем загороджено", Ант.-Драг. I, 43—44 і дд. (вар. Б-Г). Василь молдавський говорить королеві польському: „Що-ж то в вас гетьман Хмельницький Русин | Всю мою землю Волоську обрушив, | Все моє поле коп'ем изорав", II, 102; у весільній пісні: „Я-ж тее поле коп'ем скопаю, | Коп'ем скопаю: і стрілками всію, | Я-ж тії

бори вуйськом поламлю", Чуб. III, 271, № 1Б. — В великор. усній традиції: „Распахана Шведская пашня, | Распахана солдатской бѣлой грудью. | Орана Шведская пашня | Солдатскими ногами. | Боронена Шведская пашня | Солдатскими руками. | Посѣяна новая пашня | Солдатскими головами. | Поливана новая пашня | Горячей солдатской кровью", Кир. в. 8, с. 173; „Не черным то зачернѣлось, | Зачернѣлось Турецкое чисто поле. | Не плугами поле, не сохами пораспахано, | А распахано поле конскими копытами, | Засѣяно поле не всхожими семянами, | Засѣяно казачьими головами, | Заволочено поле казачьими черными кудрями", там-же в. 9, с. 220; „За славной за рѣченькой Утвою, | По горам было Утвинским, | По раздольицам по широким, | Распахана была пашенка яровая; | Не плугом была пашня пахана, не сохою, | А вострыми Мурзавецкими копьями. | Не бороною была пашенка взборнована, | А конскими рѣзвыми ногами. | Не рожью посеяна была пашня, не пшеницей, | А посѣяна была пашенка яровая | Казачьими буйными головами. | Не поливой она исполивана, | Ни осенним сильным дождичком, | Всполивана была пашенка | Казачьими горючими слезами", Сахар. Сказ. 1, 3, с. 243. Ці пісні дають ампліфікацію вислову „Сл."

Что ми шумить, что ми звенить далече рано пред зорями?] у 1-му вид. „давечя", так читають з ортогр. варіянтами Грамм., Дуб., Вс. Мілл., Тіх., Пот.; Огон. — цілком одкидає, гадаючи, що це слово вставив переписувач-великорус; Снеґір. — „*до* вечя", себ-то до 8 год. ранку, коли дзвонили на віче; Макс. „давѣ", згодом — перероблено; Сахар., Яковл. — „далечя"; Бусл., Барс., Шамб. — „далече", себ-то задовго. У цьому, часовому, а не просторовому розумінні „далече" трапляється в д.-р. пам'ятках: „далече моляться" Остр. Єв. Лук. 20, 47; „далече молящееся", Марк. 12, 40, Єв. XII в., Гал. Єв., I, с. 797. Срезн. I, 625. Приймаємо це читання, що погоджується і з літописним, де „далече" звичайно, а „давечя" не трапляється. — „звенить" — про шум взагалі; в аналогічному випадкові — про шум війська: „В чистім полі туман кіптить, | Ци грім гремить, ци звін звенить?.. Іде Турок з веселеньком", Ант.-Драг. I, с. 300; у заперечному порівнянні: „Не шум шумит, не гром гремит, | Молодой Турчин полон дѣлит", Кир., дод. 7 вип., № 2, с. 190; або „Не стук стучит во чистом полѣ, | Не гром гремит во раздольицѣ, | Ѣдет старый козак Илья Муромец", там-же, № 1, с. 4; у бил. про Соломона: „Еще де что в чистом полѣ стучит бренчит?" — коні „Бьют копытами в сыру землю", Рыбн. III, 303—4.

„Пред зорями": визначення часу не то епічне, ба й реальне колись; пор. в д.-р. пам'ятках: „пришедше нощію пред зорями", Флавія кн. 4, Вол., 105 зв. В Іп. р. 1074: „отпѣвши заутренюю предъ зорями", ст. 181—2.

Игорь плъкы заворочаеть: жаль бо ему мила брата Всеволода] Щоб пояснити ці вислови, подамо оповідання Іп. літ.: „бысть же свѣтающи недѣлѣ (пор. в „Сл." „перед зорями"), возмятошася Ковуеве в полку, побѣгоша. Игорь же бяшеть в то время на конѣ, зане

раненъ бяше, и поиде к полку ихъ, хотя возворотити к полкомъ. Уразумѣвъ же, яко далече шелъ есть от людий, и соимя шоломъ погънаше опять к полкомъ того дѣля, что быша познали князя и возворотилися быша; и тако не возворотися никто же, но токмо и Михалко Гюрговичь познавъ князя возворотися"... „Добрі бо вси бьяхуться, идуще пѣши, и посреди ихъ Всеволодъ немало мужьство показа. И яко приближися Игорь к полкомъ своимъ и переѣхаша поперекъ и ту яша, единъ перестрѣлъ одале от полку своего. Держим же Игорь видѣ брата своего Всеволода крѣпко борющася и проси души своей смерти, яко дабы не видилъ падения брата своего. Всеволодъ же толма бившеся, яко и оружья в руку его не доста", ст. 641—2. — ж а л ь": пор. Іп. р. 1148: Володимир, Ізяслав Давидович, Святослав Ольгович та Всеволод Святославич „послаша слы свои к Изяславу Мстиславичу, ищюче мира и тако рекуче: ‚Жаль бо ны есть брата своего Игоря', ст. 364. „Жаль ми своея отцины" Новг. 1-ий л., „нами жаль отня стола" Пов. вр. л. р. 1069, Срезн. I, 845.

к полудню падоша стязи Игоревы: ту ся брата разлучиста на брезѣ быстрои Каялы] „быстрой" — читають Вс. Мілл. та Пот. В Іп. р. 1185 про цей момент: „и тако во день святого воскресения наведе на ня Господь гнѣвъ свои, в радости мѣсто наведе на ны плачь и во веселья мѣсто желю на рѣцѣ Каялы", ст. 642—3; „и тогда кончавъшюся полку, розведени быша, и поиде кождо во своя вежа. Игоря же бяхуть яли Тарголове мужь, именемь Чилбукъ, а Всеволода, брата его, ялъ Романъ Кзичь, а Святослава Олговича Елдечюкъ въ Вобурцевичехъ, а Володимера Копти в Улашевичихъ. Тогда же на полъчи[щи] Кончакъ поручися по свата Игоря, зане бяшеть раненъ", ст. 644. В пов. про здобуття Рязани: „Мнози сильніи полки падоша Батыеви", Срезн. Свед. и зам. Що визначав с т я г — див. попереду.

б ы с т р о и Каялы] Сполучення епітета швидкий з назвою ріки в стародавній писаній традиції і в новій усній — звичайне: Задонщина — быстрый Донъ 32, б. Дону 25, у быстрого Дону та ин. Сим.; те саме — в Пов. про М. побиванку (літописному); там-же — на быстрой Соснѣ 52; Сказ. 4 перероб.: до быстрыя реки Воронежи 139, Шамб. Ск. о М. поб.; Кирша — про быстру реку Смородину 125, быстра река Дунай 43; Миллер, Ист. п. — на Волгу быстру реку № 524, 769, при Яике быстрыим 728; Шейн, — на Дунай быстру реку № 712; в українській традиції — бистрий Дунай Чуб. I, 439, 668; III, 434 та ин. Без назви — быстрая река — частенько в усіх трьох традиціях.

Ту кроваваго вина не доста; ту пиръ докончаша храбріи Русичи: сваты попоиша, а сами полегоша за землю Рускую] Корш: „пиръ коньчаша хоробьріи"... — без потреби. В'яз. 184 дотепно завважує, що „половцы здесь названы ‚сватами' весьма метко по частым брачным союзам русских князей с половчанками"; літопис зве Кончака й Ігоря „сватами" (див. попереду), бо згодом син Ігорів одружився із донькою Кончаковою; не кажемо за инші численні такі випадки. — Битва = „бенькет", власне весільний, як попереду (у літоп.) „в веселья

мѣсто"; звичайний образ у стародавн. письм., пор. у Флавія „Магасаръ и Адиавинъ, Нагиръ нарекомый, иже явившися в то время храбрѣйше всѣх, яко бо на свадбу текоша, а не на рать... запалиша приспы и съсуды ратныя" 5 кн., Вол., арк. 178 (пор. Барс. I, 266). Ладнатися до бою = ладнатися до бенькету, див. алегоричну розмову в Новг. 1-му літ. р. 1016: „И бяше Ярославу мужь въ приязнь у Святополка; и посла к нѣму Ярославъ нощью отрокъ свой, рекъ к нѣму оньси: ‚Что ты тому велиши творити. Меду мало варено, а дружины много'. И рече ему мужь тъ: ‚рчи тако Ярославу: ‚даде меду мало, а дружины много, да къ вечеру въдати'. И разумѣ Ярославъ, яко вь нощь велить сѣцися'", вид. р. 1888, с. 83, і Соф. 1-ий, с. 132. Образ весілля змальовує той-таки Новг. 1-ий літ. р. 1233: „томь же лѣтѣ прѣставися князь Феодоръ, сынъ Ярославль вячьший июня в 10 и положенъ бысть въ монастыри св. Георгия, и еще младъ. И кто не пожалуетъ сего. Сватба пристроена, меды изварены, невѣста приведена, князи позвани, — и бысть въ веселья мѣсто плачь и сѣтованіе за грѣхы наша", вид. р. 1888, с. 242. В пізній істор. поетич. традиції... „Гости наши погании приближаются к намъ и испивают волныя чаши, ведут себѣ поведенную", Сказ. о Мам. поб. Шамб., с. 115. — В нар. усній традиції цей символ зберігсь у близькій формі: „Ой обозветься пан Хмельницький, | Отаман-батько Чигиринський: | „Гей друзі, молодці, | браття козаки запорозці! | Добре дбайте, барзо гадайте, | Із Ляхами пиво варити зачинайте. | Лядський солод, козацька вода, | Лядські дрова, козацькі труда". | Ой с того пива | Зробили козаки з Ляхами превеликеє диво..." — під Корсунем р. 1648 розбили гетьмана Потоцького, Ант.-Драг., II, с. 33, вар. ib. с. 39.

Напитися — бути забитому, впасти на бойовищі в великор. пісні: „...Он идет удал добрый молодец, сам шатается, | Горючей он слезой обливается, | Он тугим то своим луком опирается... | Лишь встречалась с добрым молодцем родная матушка: | Ах ты чадо мое, чадушко, чадо милое мое! | Ты зачем так, мое чадушко, напиваешься, | До сырой то до земли все приклоняешься, | И за травушку, за кавылушку все хватаешься? | Как возговорит добрый молодец родной матушке: | ‚Я не сам так добрый молодец напиваюся, | Напоил то меня Турецкой царь тремя пойлами, | Что тремя то было пойлами, тремя розными: | Как и первое то его пойло — сабля острая, | А другое его пойло — копье меткое было, | Ево третье то пойло — пуля свинчатая'", Сахар. Сказ. I, 3, с. 240; в укр. п. козак, помираючи, каже: „Да не кажи, коню, що я убився, | А скажи, коню, що я оженився, | Да поняв собі паняночку — | В чистім полі земляночку", Макс. Укр. н. п. I, с. 153; „цить вдова, не журися, | Вже твій син оженився: | Взяв собі паняночку, | В чистім полі могилочку", Чуб. V, 885, 939; ще пор. 943, 946 та ин.

Схожий образ „горькая смертная чаша", що повстав підо впливом єванг. повідання, подибуємо також в пам'ятках давн. письм.: Адам по смерті Авелевій: „на всякый день прихожаше и зряше тѣло; яко зряше помалу гнѣемо, вѣщьши плачь простираше, зане смертьную горькую

чашу хотя испити", Палея Истор. р. 1881, с. 12; в Пов. про зруйн. Рязани: „Се бо я братъ вашь напредь васъ изопью чашу смертную", с. 83; „Изъпіемъ чашу смертную" ib.; „и многія князи мѣстныя и воеводы крѣпкія и воинства удальцы и рѣзвецы Рязанскія вси равно умроша и едину чашу смертную испиша", 84, 86; „кн. Давидъ, братъ нашъ, напередъ насъ чашу испилъ, а мы ли сея чаши не пьемъ", 84; „погнаша вслѣдъ ц. Батыя, хотяще пити смертную чашу съ своими государями равно", с. 87; битва й тут — бенькет, частування: „мы посланы... тебя сильна царя почтити и честно проводити, и честь тебѣ воздати, да не подиви, царю, не успѣвати наливати чашу на великую силу — рать татарскую", 87, Срезн. Свед. и зам. XXXIX. В пов. про зруйн. м. Углича: „игуменъ... избра себѣ, иже хотяху съ нимъ пити смертную чашю двадесять семь братовъ", рук. Барс. III, с. 89. В Іст. Каз. ц.: „Пріидоша бо къ намъ гости немилыя, и наливаютъ намъ пити горкую чашу смертную, ею же мы иногда часто черпахомъ имъ, отъ нихъ же ныне сами тая же горкія пития смертныя испиваемъ", ст. 157. Ще про „горькую чашу" див. Кунцевич, иссл. об Ист. Каз. ц., с. 443; Орлов, О некот. особенн. стиля великор. истор. беллетр., с. 14.

Ту... не доста, ту... докончаша] — пор. ту саму підхідку — в сл. Климента Слов. на Воскресение Хр.: „Ту бо исцѣление душамъ и и тѣломъ въземлемъ, ту страшна тайна, ту глас божий срьдьчьнѣи уши оглашаеть, нас ради неиздреченьно ствяряется, ту грѣховьныи мракъ от срьдьць нашихъ отганяется, ту сынъ Божии предълежить на страшьнѣи тряпезѣ"... Унд.-Лавр. с. 12—13.

За землю Рускую] в Іп.: Тодосій „пасяше словесныя овца... моляся за порученое ему стадо и за люди хрьстьяньския и за землю Рускую", р. 1091, ст. 204; Соф. 1-ий, р. 1093 „многое множество паде за Русьскую землю", с. 149; „не мозите промежи себе погубити земли Русьскыя", р. 1097, с. 152 та ин.

Ничить трава жалощами, а древо с тугою к земли приклонилось] Бусл. „ничеть", це слушно заперечив Пот. 65; Лонґ. „древо ся тугою"... (як далі „уныша цвѣты жалобою"), Корш — „дерево... приклонилося", Пот. „преклонилося", та без усіх оцих поправок можна перебутися.

„Ничить" од „ничу", перебуваю в схиленому стані: „видѣвъ одинъ от варваръ старьца ничаща (= παρακύπτοντα), Син. Патер. XI в.; „пребываваше нича и долу зря", жит. Тодосія, й ин. Срезн. II, 454. — Трава = грец. χλωρὸν (Парем. Исаия 27, 11) і χόρτος (Толк. прор. Ис. 40, 6) Евсеев, с. 113. — „ничить трава" — ознака суму, пор. в нар. пісні: „Мижи тых пташечек зязюлька | Слезно, жалосно кукуиць, | Ажны зяленая траўка | К зямле прилягаиць", Шейн, Б. п., с. 757. — „жалощами" — з жалю, жалем, пор. „украдоша бо ны тогда жалощами", каже у Флавія самозванець Олександер, кн. 2, Вол. 35 зв., пор. там-таки: „выюще, яко волци радощеми" кн. 4, 126 зв. (= „з радощів"); д.-р. жалощѣ — подібно до сучасн. українськ. радощі, пахощі, то-що.

д р е в о... п р е к л о н и л о с ь] пор. „на землю преклонися древо и поклонися“ — коли Йосип та Богородиця подорожували до Єгипту, Амарт., I, с. 455. Дерево хилиться од суму — в народній пісні: „Стоїть явор над водою, | В воду похилився; | На козака невзгодонька, | Козак зажурився“, Макс. Малор. п., с. 3; „Я глянула как на рощицы зеленыя, | Што уныла стоит рощица зеленая, | Вси пруточки на деревьях приломалися, | По сырой земле листочки расстилаются“, Барс. Причит. I, с. 189; „Леса к зени-то (до землі) теперь да преклоняются“ там-же с. 11; „И лучше пойду я с великоей кручинушки | И в темны лесушка, горюша я, дремучии | ...И там от ветрышка хоть деревца шатаются, | И до сырой земли древа да приклоняются“, II, с. 114; сум змальовано символічно у весільній пісні: „Как у грушицы у зеленыя, | Как у яблони у кудрявоей | Много листу было, много веточек. | Потянули то ветры буйные | Со восточныя сторонушки, | Обнесло листья кудрявые, | Обломило ветки зеленые, | Приклонило то грушу зеленую | Ко матушке сырой земле“, Шейн, Вел. № 2467; за щасливого часу — навпаки: „Гуляли мы молоды | по траве по шолковой, | по цветочкам лазоревым. | Под нам травка немялася, | Цветочки не ломалися“, № 1462. В билинному епосі — инакше: од свисту-гуку богатирського: „лес розсьтилаетца, трава постилаетца“, Сказ. о кѣевских богат. XVII в. Симони, с. 32. „Зяленый лясочик к зямле приклониўся“, Шейн, Бел. п. с. 250; ще див. Потебня, О связи некот. представл., Фил. Зап. 1864 р. — „с т у г о ю“ = сумно, журно, смутно: ἀχηδεία Ис. 61, 3 у Толк. прор., Евсеев; „се уже в тузѣ сей многа лѣта во обиде есме“, Сл. Адама к сущим в аде, ПСтРЛ, III, 12; „скорбию и тугою сердце тѣшатъ“ там-же і рук. Увар. 316, арк. 156; Большак. № 304, арк. 409; „и бѣ туга велика“ Новг. 4-ий, р. 1193, с. 176; „и бысть туга велика христианомъ“, жит. Мих. Яр. Тверськ. Барс. I, 434; „бысть скорбь братьи и туга и печаль велья“ Іп. р. 1182, ст. 627; в пізній літературі: „туга и сѣтованіе“, Іст. Каз. ц., ст. 93; ще див. Срезн. III, 1031.

X. Тужіння за Ігоревим військом.

...не веселая година въстала: уже пустыни силу прикрыла] Ґрамм. „прикрыли“.

„година“ — година й узагалі „час“, прим. 1) „ишьдъ в третюю годину“, „...в шестую, в девятую годину“ й т. п. Мѳ. 20, 3, 5, 6, Гал. Єв. I 310—11; „в кую годину“ ποίᾳ χώρᾳ Мѳ. 24, 42, I, 412; „грядеть година“ Илар. м.; „послѣдьняя година есть“, Панд. Ант. XI в., Срезн., I; 2) „в недѣлю, в годину вечьрнюю“ (= увечері), Поуч. на перенес. мощ. Ник. чуд. Шляпк., с. 7; в 4-ому Новг. літ. „Дмитрий же князь се слыша невеселую ту годину“ П. С. Р. Л. IV, р. 1848, 76. — „Пустыни“ — наз. відм. однини, а не місц., як гадав був Бусл. Визначає: 1) порожнє місце = ἔρημος Ис. 35, I, Евсеев, 2) степ, 3) журбу, лихо: „акы овьця в пустыни“ = ἐνθλίψει, прор. Мих. 2, 12, Срезн. Мат. II, 1733. Ще пор. „Азъ пасѣах тя въ пустыни, на земли не въселенѣ“, Осія, XIII, 5 (Туницьк. с. 28) і надто — „Наведе Господь вѣтръ зноинъ ис пустыня на нь и прѣсушит водотѣчи его“, Ос. XIII, 15^{b} (Туницьк. 30). Вс. Мілл. перекладає „проклятие“, „бедствие“. Пот.: „уже обильная страна покрылась пустотою“, або „уже пустота (безлюдье) прикрыла многолюдство“, розуміючи в 1-му випадкові „сила“ = „ряснота“, у другому = „багато“. Але „пустыни“ визначало в старовину також „запустіння“, див. напр. в Іп. р. 1276 цитату з Ісайї 61, 1—4: „и созижють пустыня вѣчная, запустѣвшая преже, воздвигнути городы пусты, запустѣвшая от рода“, ст. 875. Ще значіння, що показує на зловісну уяву, сполучену з цим словом: „Обычай бо есть звѣремъ же и злымъ дѣмономъ въ пустыняхъ ходити“... Апокал. XII—XIII в., арк. 80 зв. Є й іще значіння: беручи на увагу Лавр. л. р. 1096, „Измаиль роди 12 сына, отъ нихъ же суть Торкмены и Печенѣзи и Торци и Кумани, рекше Половци, иже исходять отъ пустынѣ“, с. 226, під „пустынею“ можна розуміти в збірн. розумінні — степові, кочові народи. — „сила“ визначає різне (у Срезн. III, 348 та дд. 12); гадаємо, що тут, як і далі („въ силахъ Дажьбожа внука“), це слово визначає „військо“ відп. грец. στρατιά, δύναμις: „вода покры... всю силу Фараонову“, Исх., Парем. XIII в. Н.-Соф. б. № 53, арк. 14 та ин. в церк. богосл. книгах; „гражане полчахуся силою многою“ Амарт. I, с. 499; цар „Имерьеви убо, старѣйшинѣ асукритом сущу, лодійную силу дав“, там-таки, с. 534; Дарій-же, „съвокупивъ силу многу, поиде“, Олександрія 1-ша ред., с. 48; „събирати начя болшюю

силу", „с великою силою пріидуть", то-що, с. 50; Олександер „поимъ вся силы своя", с. 68. У Флавія раз-у-раз: „Помпій... поимъ римскую силу и сурьскую устрѣмися на Аристоула", кн. I, Арх. рук., арк. 350[d]; „Александр же убоявся болшу силу скуплеваше", арк. 352[b]; „скупилася сила ратнаа"; „надѣяся ину силу скупити", арк. 352[c]; Флор „иде к Кесаріи съ прочею силою", кн. 2, Вол., арк. 61 зв.; „наши прадѣди... не возмогоша малѣ силѣ Римскей противитися", арк. 64 зв.; Веспасіян „поим всю силу иде к ним", кн. 3, арк. 94; Вітелій „пусти на Капетолію всю силу, сущую с ним", кн. 4, арк. 143; „не смотряхуть колика сила Римская осталася внѣшняя", кн. 5, арк. 168; Тит „повелѣ... ровнати пут и расширити, да внидет вся сила его", кн. 6, арк. 194 зв.; „и потом прочаа сила Римская по сем дни раскопаша основаніа Антоніева", арк. 199 зв.; у літоп. в цьому розумінні — часто: Іп. р. 1150 „сами приѣхаша къ Изяславу всими своими силами", ст. 400; і „по сѣмь придоша всѣ силы", р. 1174, ст. 576; інші приклади з літоп. — у Срезн., III, 350; додамо до них: 1 Пск.: „стояше вся сила у городка", с. 224; Турського царя „сила Кафу градъ и иніи городы поимали", с. 250; „сила Псковская" — Псковське військо, с. 259, 260, 265 та ин. — Таким чином, це місце можна перекласти: „запустіння прикрило військо" (збезлюдило) або „кочовики (осельники степу, пустелі) перемогли (здолали) військо".

Въстала обида в силахъ Дажьбожа внука] „Обида" у д.-р. мові = образа, зневага, сварка, ворожнеча, Срезн. II, 502—4; з низки розуміннів цього слова одні воліють читати „ворожнеча", пор. „въста обида на смущение и розбой на братолюбіе", Пролог, цит. Лонґін., с. 142, пр. 2; інші толкують „лихо, нещастя"; треті зовсім не перекладають, залишаючи давнє слово, але толкуючи його в новому розумінні, що залишає місце неясним. В'яз. має „діву Обиду" за Олену Троянську, Огон. — за богиню Діванну (?). Ближчий, здається, до істини Пот. 69, — він ототожнює „Обиду" з журбою, нудьгою, гіркою долею, спираючися на парал. місця з народніх похоронних голосіннів: „Благодарю да вас отцов попов духовныих, | Што шли ко мне вы, не ломалися, | Кручинушки моей не убоялися, | Обидушки моей не устрашилися...", „кручина от меня да не отшатнется, | Обидушка к вам да не привяжется", Барс. Прич. I, 110; „Сквозь окошечко виднее веть кручинушка, | Сквозь другое выглядает зла обидушка", 167; „Мне куды с горя горюше подеватися. | Разсадить ли мне обиду по темным лесам? | Уже тут моей обидушке не местечко", 17; „Не доли ка меня беднушку | Все злодийная обидушка", 53, пор. також 32, 33 та ин. Тут „кручина-обида" синоніми, вжиті для звичайного народньо-пісенного ефекту, і зовсім не визначають паралельних незалежних понять.

„в силахъ" — як попереду, у війську. Пор. ще: „не изыйдеши, Боже, в силахъ наших" Пс. 43, 10, Симон. Пс. та ин., I, 288; те-ж — у Пс. 59, 11, I, 399, с. 12, і Бол. Пс. 289; те-ж Пс. 107, 12, Сим. II, 261, Бол., 539; завважимо — у перекл. Пс. Фірсова XVII в. ці слова перекла-

дено „во войске нашемъ“, „в полках наших“, Амф. I, 288. — Олександрія I ред. — „да преидеть пѣшая сила“, с. 30; „рать — сила великая“, Григ. III, 58.

вступила дѣвою на землю Трояню, восплескала лебедиными крылы] Читаємо, як Шішков, Ґрамм. та ин. до Шамб.; у 1-му вид. „вступилъ“; Біцин читав: „вступилъ дивъ на землю Тмутороканскую“; Огон. „въступивъ“; Тіх. слушно гадає, що в рук. було „вступи“ з виносним *л*, — це скорочення недоладньо розкрили перші видавці.

„Обида“ — встала = повстала, далі ступила на „землю Трояню“, — як попереду, — на українські степи, й зросла в гіперболічний образ, казковий образ діви, що хлюпає лебединими крилами. Можливо, що, як гадає Пот., автор „Сл.“ знав, що в якійся „землѣ Тр.“ були війни й усобиці, й це стало за основу для аналогії з нещасливою раттю Ігоревою. В народній традиції лебідь також віщує лихо: „Ой крикнула та лебедонька на синьому морю; | Заплакали чорноморці та об своїм горю“, Метл. с. 450. „Лебедь-дева“, „девушка-белая лебедушка“ — див. Барс., Прич. I, с. 164, 217; „Эта белая лебедушка | Поднималася от синя моря | На своих на крыльях лебединых, | Садилась она на черлен корабль, | Обернулась красной девицей“, Рыбн. I, 207, (пор. Waltarius, А. Лобода, Былины о сватовстве). Долю-журбу також змальовувано подібно до „діви-обиди“: „знать Судинушка по бережку ходила, | Страшно-ужасно голосом водила, | Во длани Судинушка плескала, | До суженых голов да добералась“, Барс., Прич. I, 252; пор. ще „белой лебедью воскликати, | красной девицей восплакати“, Шейн, Вел. № 1316; „воскикать бела лебедь воскикала“, Марков, с. 427; „мы не можем забыть тоски-обиды великия“, Барс., Прич. I, 270.

на синѣмъ море у Дону] Сполучення це з епітетом „синій“ в давніх пис. пам'ятках не спостережувано; але в усній традиції, починаючи від давніх записів билин — воно звичайне: Тіх., Мілл. „возлѣ моря синева“, 26, 27, 33 та ин.; Кирша — „море синее“, I, 4, 9 та сила ин., також Ґриґ. I, 19, 21, 22 та ин., III, 2 і сила ин., у Маркова — часто; Шейн, Вел. №№ 387, 405, 962 та багато ин.; те саме сполучення і в укр. піснях — Чуб. I, 336, 703; III, 191, 281, 299; V, 28, 31, 80, 142 та ин.; Ант.-Драг. I, 99, 269 та ин. „на синьому морі“ — там-же, 188 та ин., Чуб. III, 122; частенько в білор. піснях: Носович, 91, 214, 265 та ин., Шейн, Б. п. 309; Шейн, Мат. I, 1, 367, 419, 473 і багато ин.

упуди жирня времена] 1-е вид. „убуди“, так чит. і мало не всі коментатори, намагаючись зрозуміти. 1-е вид., Ґрамм. й ин. перекладали „прокинула“; Дуб. перекл. — „пробудила времена насилия“ (?); Бусл. (за Ґрамм.): „пробудила богатые, обильные времена“; Малаш. Весел. (Russ. Rev. III, 515) гадають, що О., плещучи крилами, примушує згадати за щасливіші часи; Барс. і В'яз.: „убуди жирня (себ-то рясні на нещастя) времена“, з ними погоджується Огон. 73. Владім., розуміючи, що геть-усі ці „пересказы“, а не переклади, безпідставні й довільні — пропонує читати

„мирня“ (?). Пристаємо на поправку Пот. 71, бо „пудити“ = гнати, проганяти: „никимъ же не пудими“ Левит. 26, 31, XIV в.; „видѣлъ еси, страже, како пудить враны и вороны“ (ἐκδιώκει) жит. Андр. Юр., Срезн., II, 1723; пор. вище „роспужены“; у нар. мові — „упудиться“ = злякатися, Этн. сб. I, 246 та ин. Отже, „упуди“ = прогнала, сполохнула; нічого неймовірного, надприроднього (як гадає Барс. III, 266) в цьому немає, от як у Сказ. про Мам. поб. „вашею силою распуженъ (вигнаний) будетъ князь Дмитрей Московский“, Шамб., сс. 7 і 42. — „жиръ“ у д.-р. пам. — звичайно в розумінні „пастовище“, Срезн. I, 875; поруч із тим — споріднене „жирява“; у нар. мові „жира“ = достаток, ситість: „пріѣхалъ я на жиру жить“, Рыбн. IV, 58; „у чужа чужанина житью жира добрая, | будто чаша полная“, Барс. IV, 268. Це дозволяє пристати на переклад Пот.: „прогнала счастливые (краще — „обильные“ — рясні) времена“. Щастя—полохливе.

усобица княземь на поганыя погыбе] Вс. Мілл. здогадується с. 211: „отъ поганыхъ погыбель“, але не настоює; Пот. 66: „[у] усобиця[хъ] к҃няземъ [рать] на поганыя погыбе“,—не мотивуючи; Барс. „усобица княземъ на҃ поганыи погыбе҃“, II, 204; Петруш. „пособица“. Інші читають за 1-им вид., дарма що можна здогадуватись, чи немає тут пропуска (Тіх.). Його силується заповнити Корш: „усобиця кънземъ на погыбѣль бѣ“, та це занадто відбігає од 1-го вид. і палеографічно пояснити його не можна. Можна-б, здавалось, читати „[у] усобиця҃ княземъ на҃ поганыи погыбе҃“, себ-то, „через князівські чвари — нам од поганих загибіль“; але за краще маємо залишити як чит. у 1-му вид., адже воно цілком зрозуміле: „княземъ“ (dat. poss.) = „у князів“, що замінює род. відм. визначн.; „усобица“ — можливо, в розумінні „боротьба, війна“ (пор. „аще по семь поли будеть межи ими усобица, не воевати ляхомъ Руское челяди, ни Руси Лядьской“ Іп. р. 1229, ст. 757): „погыбе“ — звичайне: „погыбе упование наше“ Парем. XIII в., Н.-Соф. соб. № 53, 6 зв.; „и тако по грѣхомъ нашимъ погыбе земля наша“, Новг. I, р. 1128, вид. р. 1888, с. 124 та сила ин. — Що Пот. читає правильно, за це промовляє таке місце з Притч. Солом.: „и рать на нечъстывыхъ погыбѣль“ (πρόχειρος δὲ γίνεται καὶ ἐπίχαρτος ἀσεβῶν ἀπώλεια), Григ. Парем. Брандт, III, с. 233.

рекоста бо братъ брату: „се мое, а то мое же... а погании съ всѣхъ странъ прихождаху съ побѣдами на землю Рускую] „а то“ — *а* злучне = і. Пор. Іп. р. 1093 про кн. Всеволода Ярославича: „сѣдшю бо ему Киевѣ, печаль бысть о сыновцех своих, яко начаша ему стужати хотяще власти, ов сея, овъ же другоѣ, сей же смиривая их раздаваше волостѣ имъ“, ст. 207. — Про наскоки поганих Вол. Мономах: „начнеть орати смердъ и приѣхавъ Половчинъ ударить и стрѣлою, а лошадъ его поиметь, а в село его ѣхавъ иметь жену и дѣти и все его имѣнье“. Лавр. с. 267; Іп., ст. 252. Відповідно до цього місця в Сл. подибуємо в „Словѣ о князьях“ XII в. (власне, Сл. похв. на перенес. мощ. Бор. і Гл., Лопарьов, с. 15): „слышите, князи противящеся

старѣйшей братьи и рать въздвижуще и поганыя на свою братью возводяще, не обличилъ ти есть Богъ на страшнѣмъ судищи"... „Вы же до слова брату стерпѣти не можете и за малу обиду вражду смертоносную въздвижете, помощь приемлете от поганыхъ на свою братью"... р. Погод. № 1024, XV в. Пор. попереду про пригоди кн. Олега.

О, далече заиде соколъ, птиць бья — к морю.] Пот. „птичи", Корш „пътицѣ бія, къ [луку] моря"; але можна перебутися і без поправок. Героя порівнювано до сокола, як воно звичайно в нар. піснях і в стародав. літоп., звідки Длуґош (Hist. Polon. VI, 607) узяв оповідання про те, як Галичани, співаючи переможну пісню кн. Мстиславові Мстиславичеві, взивали його соколом. — Героя в народній пісні до птаха порівнюють раз-у-раз: „Ой, крикнув орел, | Сидя на лану; | Зажурився козаченько | В своєму дому" Чуб. I, с. 181; зокрема — порівнювано до сокола: у весільних піснях — „приголубь ясного сокола к себе, | Ясного сокола залетного, | Доброго молодца заезжего", Шейн, Вел. № 2040; „Дали сте нам соколку, | Дайте і сокола | До тисового стола", Чуб. I, с. 474, № 1435; „соколонько, ти на вилеті, | козаченько, ти на виїзді", Чуб. I, с. 321 (пор. „Сокол, сокол на вылёци... Андрейка (жених) на выездзи", Шейн, Б. п. с. 756); сокіл = брат: „ты родимый мой брателко, | млад ясен сокол", Шейн, Вел. № 1333; „млады ясные соколы | ...вы родимы брателки", № 1318; „соколы - братцы милые", № 1370; „одного гостя нетутка | соколочка братца милого", № 1453; соколы — братья, Носович, 221; два сокола — два деверя, Шейн, Вел. № 892, 898; сокіл = любий: „Высоко сокол летает, | Меня спокидает", № 767, 754; сокіл = узагалі парубок: „Холостой парень гуляет, | как сокол в поле летает" № 873; „соколик мой ясный, | Молодец прекрасный" № 505; сокіл = молодчик № 490. Так традиція міцно засвоїла давнє порівняння, запозичене з оточення, що кохалося на соколиному полюванні. — к морю. Море було згубне для Ігоревого війська: Іп. р. 1185 „наших, Руси, съ 15 мужь утекши, а Ковуемь мнѣе, а прочии в морѣ истопоша", ст. 644. За невідомим джерелом Татіщева, вратувалося від загибели й полону більше: „токмо 215 человѣкъ Рускихъ, пробився сквозь Половцевъ в послѣднее нападеніе, пришли на Русь".

А Игорева храбраго плъку не крѣсити] „Крѣсити" = воскресити, пор. „Единому есть крѣсити" Григ. Наз. XI в., Срезн. I, 1354; у літоп. — звичайний зворот: р. 945 Ольга каже: „уже мнѣ мужа своего не крѣсити", Лавр., с. 55, також в Іп.: Ярослав про побиту дружину, р. 1015 — „уже мнѣ сихъ не крѣсити", с. 137; Іп. ст. 128; Ізяслав довго „плакавъ над братомъ своим Володимером, и рече Изяславу Давидовичу: ‚сего нама уже не крѣсити'", Іп. р. 1151, ст. 439. В пізній писаній традиції: „Несчетная бо сила исѣчена, уже бо не воскресить ихъ", Іст. Каз. ц., ст. 31.

За нимь кликну карʼна и жʼля поскочи по Руской земли, смагу людемъ мычючи в пламянѣ розѣ.] „Людемъ" читається в Кат. сп., але судячи з перекладів к. XVIII в. і з друк. вид.

р. 1800, це слово мало бути і в рукопису, що відзначив Смірн. II, 98. Огон., Шамб. його відкидають. Інші — (як одкрито К. сп.) прилучають до тексту — Макс. (Укр. 106) „Кончакъ и Гза", за ним — Огон., ґрунтуючись (с. 74) на літоп. звістці про те, що хани ці знову напали на Русь. Давніші коментатори, йдучи за 1-ми видавцями, здебільша мали „карна и жля" за імення ханів Половецьких, що й вплинуло на цих учених. Ербен перший уважав ці слова за імення рядові й читав „кара и жля"; Вс. Міл. — „кара, карьба, жля = желя"; Барс. „Карина и Желя" — плакальниця (тая, що прибирає мертвяків) і вопленица („желѣя") III, 271 і 349, II, 207. — Ґрамм. „поскочиста", „кликнуста", Пот. „[и] поскочи", або „поскочиста"; „место темное", 72; Ждан. Соч. 338 і Барс. II, 349, зазначили, що звичай оплакувати — „карити" по комусь спостережувано в літопису. Лонґ. 103 — „карна" = жалкування, „желя" — журба. Проминаємо фантазії В'яз. — „Корити" у д.-р. мові не тільки „гудити", ба й „каятися", як „коритися", див. Срезн. I, 1287: тут синоніми „плакатися й коритися" Прол. XIV в.; теж — і „карити", Іп. р. 1262: „в то же веремя умре княгини Миндовговая и поча (Миндовгъ) карити по ней, бяшеть бо сестра еи за Домонтомъ за Нальщаньскимъ княземь; и посла Миндовгъ до Нальщанъ по свою свѣсть тако река: ‚се сестра твоя мертва, а поѣди карить по своей сестрѣ'; оной же приѣхавши карить, Миндовгъ же восхотѣ пояти свесть свою за ся", ст. 859; попереду „Миндовгъ укаривашеться ему". — жьля = желя, сум; „желя велика есть" Бит. XIV в., „дніе жели" — τοῦ πένθους, Срезн. I, теж у кн. Іс. 22, 12, Евсеев. „Обратитеся... съ плачемъ и съ желею", Іоїль, II, 12 (Тун., с. 36). Щоб зрозуміти це слово, чимало важить паралеля в Парем. перекладі й у Толковому: „ἐν κοπετῷ" (Іоїль, II 12) в Толк. Прор. = желею, у Парем. = вьпльствиемь (Тун., с. II); „зѣло велику желю сътвори над нимъ", Флав. кн. I, Арх. рук. 377b; Вол., 18 зв.; „заповѣда (Ірод) всѣм людемъ желю", Барс. III, 270; „жельны ризы", Вол. 1 зв.; Іп. р. 1185 — „наведе на ны плачъ и во беселья мѣсто желю", ст. 643; „Данил же сняся с братом и тѣши и не имѣти жели поганскы", ст. 841 та ин., у Срезн. s. v. Статтею „А се грѣхи" забороняється „желя роду и рожаницамь" поруч з иншими гріхами; С. Смірнов, Матер. для истор. д.-р. покаянн. дисципл., VIIa, 10, 46. — В пізній традиції: „некій юноша воинъ виде среди мечети самого царя Казанского въ желѣ", Ист. Каз. ц., ст. 163. — О „желях" див. у Гальковського, I, с. 191—197. Літописи зберегли низку згадок про „жели" = про оплакування померлих. Згадаймо плач Ольжин по Ігореві; р. 1078 — кн. Ярополк оплакує смерть свого батька Ізяслава Ярославича й голосить: „отецъ мой"..., Лавр. 196; Володимир Мономах прохає прислати до нього сноху його, удову, „да быхъ обуимъ (объемъ ю) оплакалъ мужа ея и оны сватбы ею, въ пѣсний мѣсто", Лавр. 244; як померла кн. Марія, дружина кн. Всеволода, — „погребоша ю с рыданьемъ и плачемъ великомъ, ту сущю над нею князю великому з дѣтми своими", р. 1206, с. 403—4; р. 1218 помер кн. Костянтин Всеволодович, „и плакаша по немь плачемъ вельимъ", с. 421; в Іп. р. 1015 упокоївсь кн. Володимир — „и плакашася

по немь бояре... спрятавше тѣло його с плачемь великим", ст. 115; як Ярослав р. 1054 помер, його „повезоша Кыеву, поповѣ по обычаю пѣсни пѣвше, и плакашася по немь людье", ст. 150—1: тут, як і далі, літописець одрізняє християнський момент похорону й традиційний звичай, коли дружина та народ оплакують небіжчика; коли кн. Всеволод помер у Київі р. 1093, син його Володимир „плакався с Ростиславомъ братом своим, спрятаста тѣло его", Іп., ст. 208; там-же — як ховали Київськ. кн. Ізяслава р. 1078, „не бѣ льзѣ слышати пѣнья: въ плачѣ велицѣ и воплѣ плакася о немь весь город Киевъ". Князь же Ярополк „идяше по немь плачася съ дружиною своею: „отче, отче мой. Что еси бес печали пожил на свѣтѣ семь, многи напасти приемь от людѣй и от братья своея. Семже погибе не от брата, но за брата своего положи главу свою", ст. 193. Коли ховали кн. Ярополка р. 1087, „вси Кияне великъ плачь створиша над нимь", ст. 198. Р. 1126 упокоївсь Вол. Мономах — і „спрятавше тѣло его положиша у святѣй Софьѣ вътьца Всеволода, пѣвше обычныя пѣсни над нимъ. Святители же жаляшеся плакахуся по святомъ и добромъ князи, весь народъ и вси людие по немь плакахуся; яко же дѣти по отцю или по матери плакахуся по немъ вси людие и сынове его"... і т. д., Іп. ст. 289. Р. 1154 кн. Ізяслав Давидович приїздить до Київа оплакувати померлого Ізяслава Мстиславича та й каже: „приѣхалъ есмь брата своего плакать, аче есмь тогды не былъ надъ братомъ своимъ, а повели ми нынѣ, ать оплачю гробъ его шедъ", Іп. ст. 469; р. 1164 помер кн. Ізяслав Андрійович, „и плакася по немъ кн. Андрѣй... и тако положиша и в церкви св. Богородица Володимера съ плачемъ великомъ", Іп. ст. 524. Володимирці, оплакуючи кн. Андрія Боголюбського, голосять, і „вопль далече бяше слышать", Іп., ст. 593. Р. 1180 княгиня з дітьми оплакує, ще й голосить, смерть кн. Романа Смоленського, Іп. ст. 617 та ин. — й усе це не вважаючи на вмовляння, „еже не плакать о умерших", чому присвячено повчальні слова, приписувані Іванові Золот., див. Гальковський I, 179, 196—7; Яковлев, Опыт исследов. Измарагда. Од. 1893.

„с м а г а" = сухість, пал: „на губах смага падетъ и тѣло все загорится, и в лицѣ огнь явится", Дуб. Сб. XVI в.; Срезн. III, 442, або = вогонь, полум'я: „грѣшники въ аду въ смагѣ висятъ да въ смолѣ кипятъ", Тіх., 68. В переносному розумінні = жар через перевтому: „Наши вустыньки пощипалися | От смаги от бяды от вяликия", Шейн, Б. п., с. 508; як гадає Огон. = пожежа; до того, йдучи за Ґрамм., він бачить тут те, про що говориться в Іп. р. 1184, де мова про живий вогонь, що його використали Половці: „Пошелъ бяше оканьный и безбожный и треклятый Кончакъ со множествомь Половець на Русь, похупся, яко плѣнити хотя грады Рускыѣ и пожещи огнемь, бяще бо обрѣлъ мужа такового бесурменина, иже стрѣляше живымъ огньмь", ст. 634, і далі „Кончакъ же то видивъ, за нѣ утече чересъ дорогу, и мьншицю его яша, и оного бесурменина яша, у него же бяшеть живый огнь, то и того ко Святославу приведоша", ст. 636; ще про грецький вогонь — у літоп. під р. 941 (= 6449). Пор. „Феофанъ... нача пущать огнь трубами

на лодья Рускыя"... Іп. ст. 33, р. 938. Так толкувати більш-менш правдоподібно, але простіше — взагалі вбачати тут пожежі, що й без грецького живого огню спустошували міста та села переможених (див. попереду — Вступ, § 1), пор. в Пск. І-ому „и поидоша нѣмцы ко озеру жгучи и палячи Псковскую волость, а во Псковѣ видѣть дымъ и огонь", с. 263. — Барс., III, 206, запевняв, наче „смага", як її вживано в пам'ятках Київської Руси, визначає золу, попіл погребний, — та це не можна вважати за доведене. — „мыкати" = тріпати, кидати: „всяцѣмь вѣтромь бѣша языци и мычеми", Толк. Пс. XII в. Тіх. 61. Срезн. II, 215.

Жены Рускыя въсплакашася а ркучи: уже нам своих милых ладъ ни мыслію смыслити, ни думою сдумати ни очима съглядати] „въсплакашася" — читає Пот., інші — Огон., Шамб. залишають, як у 1-му вид., „въплакашась", Тіх. слушно гадає, що було *с* виносне; „а ркучи" Вс. Мілл., Пот., але в 1-му вид. „аркучи", що залишають Дуб., Бусл., Тіх., Корш, Влад., Огон. та ин. — милыхъ ладъ: „лада" в д.-пам. опріч „Сл." не відзначено, Срезн. II, 3; але є „ладьнъ" в розумінні „подібний, рівний дружній": „Орестъ и Пиладъ ладьна бѣста и тѣломь и мудростию", Григ. Наз. XIV в., Срезн. II. Зате в народній мові це слово, в розумінні „любий", „коханий", трапляється часто: „Гой еси мой любезной ладушка, молоды Дунай сынъ Ивановичь", Кирша, 42; „Гляжу я, смотрю я | По всему народу, | Ищу себе ладу милую", Сахар. I, 3, с. 30; у Барс. в Причит. — „Отыщите ладу милую", „Где моя да лада милая" I, с. I, LIV; „умоленая лада милая, | Лада милая любимая"... „Ты послушай, лада милая" і т. д. с. 87, або „Так ты послушай, лада милая, | Лада милая любимая. | Там ты подумай, лада милая: | Не кукушечка кукуетъ горе-горькая, | Горюет то твоя да молода жена", II, с. 89 та ин.; також — „ладушка", I, сс. 35, 36, 37 та ин. У Шейна, Вел.: „Тут сидит млад ясен сокол, | Это твой лада милая", № 1443; „Государь свет мой батюшка, | Ты моя лада милая", № 2508, „лада милая" = чоловік, № 2509; „ладушка, родимый ладушка", № 1243; = дружина, любка: моя милая ладушка, № 1486; „звать милую ладу ладушкой", № 1703; „моя милая ладушка" (він) № 2507. — „ни мыслію смыслити, ни думою сдумати" звичайні в нар. поезії плеонастичні вирази, властиві й давньо-слов. мові: „радостию радуеться" (Супр. рук. Мікл. 236), „слухомь слышять" (т.-же, с. 246), „молитвою молити" (т.-же, с. 398); у літоп. „дарьми многыми даровати", ст. 386; „исполцивше полкы", 381, то-що. — „мысль" = фантазія, уява; пор. „бѣси... взнесши мысль его (Ѳедорца) до облакъ", Лавр. р. 1169, с. 338. — „думу думала" — Іп. ст. 347, і частенько в нар. мові: „думу думает, думу крепкую", Барс. Причит. I, с. 21; „С кем то думать будешь крепку думушку", 82 та сила ин. — „ни очима съглядати". У рукоп., безперечно, було очне *о*, що його в Кат. сп. віддано через *оо*. Така транскр. звичайна в рукоп. XV—XVI вв.; у Вол. сп. Іст. Флавія, напр., маємо: „пред оочима", арк. 88, оочима арк. 113, 114, 157 зв., 175, 179, 186, 205 зв., 257 та ин.; оочи — арк. 112 зв.,

137, 154 зв., 157 зв. та ин.; оочію арк. 127 та ин. (у всіх цих *оо* в середині по крапці) — „съглядати“ = подивитися, побачити, милуватися: „чюжихъ доброть несъглядаи, да не усхощеши имъ“ Поуч. Георг. Заруб.; „и заутра съгляда Давыдъ оже Володарь бѣжалъ, и пусти по них“, Іп. р. 1169, ст. 527; інші значіння — Срезн., III, 688—9.

а злата и сребра — нимало того потрепати] „Потрепати“ в инших д.-р. пам. невідоме; 1-ші видавці переклали „не возвратить“; Ґрамм. — „не побрячать“, також Дуб. — „звенеть“, покликуючись на укр. мову: „у малороссов доселе говорят: ‚а що ты там треплеш грошима‘“, Огон. — „ні троха побренькувати“, але ані в Желех., ані в Грінченка в їхніх „Словниках“ нічого подібного не знаходимо. Вс. Мілл. с. 213, зіставляючи з серб. „потрпати“ = accumulare, назбірувати, нагромаджувати, перекладав: „уже не накапливать нам золота и серебра (как прежде)“; Пот. — „не держать в руках, осязать, ласкать (как думал Тих., 64), а бить, в смысле ‚носить‘ (изнашивать), как треплется платье“, с. 73; Шамб. „еще меньше того потрогать“. За здогадом перекладаємо: „а золота й срібла — чимало того повитрачати“, себ-то на викуп, коли мужі й заціліли, залишилися живі.

А въстона бо, братіе, Кіевъ тугою, а Черниговь напастьми] Корш — відкинув „братіе“. — „Въстона“ — пор. в Іп. р. 1187: помер кн. Володимир Глібович, „о немь же Украина много постона“, ст. 653; в Сказ. о Дм. Ив.: „Уже бо востона земля татарская бѣдами и тугою покрыша бо сердца их“, Тіх. 38. Земля стогне й плаче в пов. про Меркурія Смол. — В усній традиції — як виїздить богатир: „Еще матушка сыра земля стонучись стонет, | Еще батюшка сине море да сколыбается“..., „И леса Черниговски во след да клонитсе“, Григ. I, с. 22—24. — „Тугою“ — від туги, від журби, див. попереду. — „Напастьми“ — од бід, од нещасть, пор. „сътвори Бога заступьника оть напасти“, Григ. Наз. XI в.; „Мнози бо дружатся со мною... а при напасти аки врази обрѣтаются“ Дан. Заточ. та ин., див. Срезн. II, с. 306.

тоска разліяся по Руской земли; печаль жирна тече средѣ земли Рускыи.] Огон., Пот., Влад., Шамб. погоджуються з 1-м вид. „средь“; Бусл. — „среди“; Тіх., Вс. Мілл. — погоджуються з Кат. сп. „средѣ“; Корш. „середѣ [землѣ], землѣ русьскыѣ“, при „Рускый“ у 1 вид. і „Рускыи“ в К. сп.; Шамб. — „Руской“. — „Печаль жирна“ = рясна, див. попереду; пор. „жирная вода“ = водопілля, повінь (Обл. Слов. і Даль), це відзначив Пот. 73: „печаль и тоска представляются разливом, что́ весьма обычно в народных песнях“: „уже лужечки-бережечки вода поняла; | Молодую Марусю журба обняла“, Метл., с. 135; „Разлійся водзица | ..., Разплачься Ганулька“, Шейн, с. 199 та ин., у Пот. — „Вода — бѣда“, „море — горе“, як влучно завважив той самий авт., с. 75, „ассоциируются не на одном только основании созвучия, но и в силу символического значения первых членов“, пор. „пришла бѣда — разлилася вода, переѣхать нельзя, а стоять не велят“; Снегір., Р. пословицы, 342 та ин.

а поганіи сами побѣдами нарищуще на Рускую землю емляху дань по бѣлѣ от двора] Пот. „поганіи съ побѣдами... емляхуть". — „нарищуще" — наскокуючи, див. „рискати"; вираз „емлю дань" — в літопису звичайний, Лавр. 967: „Святославъ емля дань на Грьцѣхъ", с. 64; р. 1066 — „Ростиславу сущу (Іп. „сѣдящу", ст. 155) Тмуторокани и емлющу дань у Косогъ", Лавр., с. 161; „приключися прити от Святослава дань емлющу Яневи с. Вышатину", Іп., ст. 165 та ин. — „бѣла" = білка, переважно, як грошова одиниця: „за кровавую рану тридцать бѣлъ, а за синюю рану пятнадцать бѣлъ", Уст. Дв. гр. р. 1397; „а святому Николѣ 30 бѣлъ на темьянъ", Дух. Арт. черн. близько 1350 р. та ин.; точніш — як дрібна монета: „Кодрантъ же есть елико двѣ бѣлѣ" Ев. Толк. XVI в. Див. ще у Срезн. I, 217. До цього місця в „Сл." — літоп. Лавр. р. 859: Козари „имаху по бѣлѣ и вѣвѣрицѣ отъ дыма", 18, вар. Іп., ст. 14. — „от двора" — те самісіньке, що й попереду „отъ дыма", себ-то від оселі, пор. „сътвори дворъ близь монастыря своего", Жит. Θеод. XI в.; „преподобныхъ дворы", Кир. Туров. XII в., див. Срезн. I, с. 642.

XI. Похвала кн. Святославові.

Тіи бо два храбрая Святъславлича, Игорь и Всеволодъ, уже лжу убудиста которою; ту бяше успилъ отець ихъ Святославъ грозный великый Кіевськый грозою:] Пристаємо на інтерпункцію, що її запропонував Пот., з нею погоджуються Яковл. та Шамб. — В 1-му вид. читається так: „Тіи бо... уже лжу убуди, которую то бяше успилъ отецъ ихъ С. грозный (К. гроздный) В. Кіевскый. Грозою бяшеть;...“ Виправляли так: Ґрамм., Макс., Дуб.: „убудиста“; Тіх. „уже Жлу убудѝ которою; то бяше успилъ“...; як Дуб. вагавсь між „убудиша“ і „убудиста“, так і Владім.; Огон., с. 10 — тільки „убудиста“, але с. 77 — „уже убудиста котору, юже бяше успилъ“; Малаш. „которую бо бяше“...; Барс. „убудиста... тѵ“. Р. 1870 Ербен — „уже жлю убудиста“, за ним Вс. Мілл. 215 „уже желю убудиста, которую тъ бяше успилъ“; Яковл. „уже Жлу убудиша которую. Ту бяше успилъ“; Корш „уже Жьлу убудиста которою. Того бяшеть успилъ“... — комбінуючи поправки Тіх. й його попередників. Погоджуємось з Пот. на таких підставах: словарних, палеографічних та історичних. — „лжу“ — зн. відм. од д.-р. „лъжа“, спостережуваного в низці пам'яток, слово це визначає звичайно — брехня, ψεῦδος, але й чвари, війна, зрада. Перший випадок пр. Ис. 28, 25 у Парем., Евсеев; „положихом лъжѫ упъвание наше“, Панд. Ант. XI в. Амфілох. с. 150; Пс. 5, 7 „и погубиши вся глаголющая лжу“, Сим. та ин. I, с. 18; у перекл. Толков. прор., Осія, VII, 1 — „яко възлюбиша лжу“, „сіи же доглаголаша до мене лжу“, т.-же, 13, Туницький, сс. 15, 17; у Амартола — „лжа“ I, 127; „по правдѣ не лжа се есть створена“, с. 353; Флав. „время есть лжу творить“, кн. I, Арх. сп., арк. 347д, і „лжа есть сътворена на избавленіе отцю“; Іп. р. 912 „все то лжа есть“, ст. 29; „азъ мню, яко то лжа есть“, повч. Іллі, єп. Новг., див. Срезн., II, 60; „не истина есть на Василиа, но лжа“, Соф. 1-ий, 1097 р., с. 151. — В розумінні „незгода“, а далі „чвари, зрада“: „раждизаеть лъжу свѣдитель неправеденьи насылаеть суды посреди братия“, Парем., Причт., Брандт, II, с. 167; „раждізаетъ же лъжу свядитель лъстивъ“, т.-же, II, с. 285, „въ лъжахъ (εἰς τὰς μάχας) и в прекословіяхъ силны есмы“, Ефрем Сир., Паренес., Барс. III, 435, наприкінці ще один приклад з 1-го Новг. літ. р. 6796 (Срезн. II, 61, Барс. III, 485–6): „И въиде лжа въ городъ... и бысть сѣця у городьнихъ воротъ...

О, великое, братье, чюдо съвади оканьный діяволъ", отже, і тут „лжа" викликала „сѣчю", „лжу убудил" у цьому разі — диявіл. — І Пот., і Барс. розуміють під словом „лжа" — не абстрактне поняття — „зрадництво, віроломність", а втілення їх — Половців, що за їхню брехливість свідчить літопис: Володимир Мономах каже: „како се могу створити (перебити Итлареву чадь) ротѣ с ними ходивъ. Отвѣщавше же дружина, рекоша Володимеру: ‚княже, нѣту ти в томъ грѣха, да они всегда к тобѣ ходяще ротѣ, губять землю Русьскую, и кровь крестьянску проливають бесперестани'", Лавр. р. 1095, с. 219—20; другий випадок: Кончак „послалъ же бяшеть съ лестию ко Ярославу Всеволодичю, мира прося. Ярославъ же невѣды льсти ихъ, посла къ нимъ мужь свой, Ольстина Олексича. Святославъ же Всеволодичь слашеть къ Ярославу река: ‚брате, не ими имъ вѣры, ни своего мужа шли'", Іп., ст. 635.

„которою" — себ-то незгодою; пор. „таче бывшю мятежю велику и которѣ", Амарт., І, с. 407—8; „како бо та стухия суть бози, просяще другъ от друга помощи и сами на ся котору творяще", 66; „и бѣ имъ велико розньство и бѣдно котора", 371; „Амбросии... уставити хотя котору" (παραχρῆμα) та ин. В Олександрії 1-й ред.: „царь сътворивый котору", с. 108; „ратию и которою взя", с. 119; „безъ которы и безъ рати", 117; сл. Лар. о зак. и благод. — „распря многы и которы", Пам. уч. лит. І, 62; в літописах: „въздвиже дьяволъ котору въ братьи сей Ярославичихъ", Іп., ст. 172; Лавр. 1073, с. 177; „Почто губим Русьскую землю, сами на ся котору дѣюще", Л. р. 1097, с. 247; Іп., ст. 231 „котору имуще"; „бысть котора зла въ людьхъ, и въсташа на князя Мьстислава на Гюргевиця", Новг. 1-ий, р. 1157, вид. р. 1888, с. 141; в пов. про бій на Калці (р. 1224) „бѣ бо котора велика межю има", Іп., ст. 743 та ин. — У чому-ж полягала „котора" Ігоря й Всеволода? Р. 1184 в. кн. київський Святослав переможно воювавсь із Половцями (про це в „Слові" — далі); у цьому поході згадані князі участи не взяли, а під р. 1185 в Лавр., Новг. І та ин. літописах про них читаємо: „Того же лѣта здумаша Ольгови внуци на Половци, занеже бяху не ходили томь лѣтѣ со всею князьею, но сами поидоша о собѣ, рекуще: ‚Мы есмы ци не кнази же? Поидемъ, такы же собѣ хвалы добудемъ'", Лавр., с. 376.

Що замість „которую" (так було у Мус.-П. рук.), можна читати „которою" це доводить низка аналогічних написаннів у д.-р. рукоп., напр. в Іп. р. 1172 „с дружиною", ст. 555, „молитвую отца его избави от смерти", ст. 558 та ин., „одеждею блъгарскую", Амарт. І, с. 560 (рук. XIII—XIV в.). Що 1-ші коментатори „Сл.", маючи „которую" за займенника (за те, чи стародавній він, багато сперечалися в звязку з питанням про автентичність „Сл.", див. Дуб., с. 105, прим. 152), помилялись, це цілком зрозуміло. Помилка ця має собі предтеч у старовину: в Олександрії 1-й ред., Син. сп. № 280, читаємо: „котора бо внѣшнемъ" (= τοῖς ἔξω μάχῃ), а в пізн. списках переписувачі, не зрозумівши застарілого слова, писали „котораго", там-таки, с. 112. — „ту" — зам. „то" у 1-му вид.; останнє,

безперечно, віддає, як написано в Мус.-П. рукоп., але переписувач його, або один з його попередників, мабуть, або не дописав або проминув кінцеве *у*, отож і вийшло зам. тѹ̀ або „тоу“ — „то“; пор. попереду: „подобію“ з „подубію“.

бяше успилъ отець ихъ Святъславъ] „успити“ = усипити, пор. „взяв отроча мое от руку моею и успи ю (зам. ѥ) на ложѣ своем“, Суды Солом., р. Царськ.-Увар. 286—85, Тіх., Пам. Отр. лит. I, 267. — Святослава — не батька, а брата у-других Ігоря й Всеволода, названо батьком, як завважив Ґрамм., як старшого в роді Ольговичів, див. про це попереду („полелѣя отца“). — „грозный“ К. списку — помилка його переписувача: „грозою“ = жахом (φρική), страхом (φόβος), загрозою (ἀπειλή), гнівом (ὀργή): у Флавія „Помпей, благая словеса и мирнаа приложивъ къ людемъ, а не страхъ или грозу“, кн. I, Арх. рук., арк. 352[a]; Антипатр „мятежь людский тешаше ово грозою, ово же мудрыми словесы“, арк. 354[c]; „гроза же и слава его явленна“, арк. 355[a]; Архела... „мудростию рассыпа грозу цареву“, 370[d]; „убоявся грозы его“, там-таки, кн. 2 — „овѣх грозою, овѣх же стыдѣніем умириша“, Вол., арк. 60 зв.; кн. 4 — Тит „мятежники же грозою укротяше“, арк. 109; „подостряюще грозою“ 6 кн., арк. 199; у Дан. Заточн. — „азъ вельми обидимъ есмь, зане [не] огражен есмь страхом грозы твоея“ Чуд. сп. і Унд., Шляпк. с. 36, 37; Іп. „и нача Левъ ѣздити около города... горожаномъ грозу подавая“, ст. 935; р. 1229 „Дамьянъ же одинако крѣпящеся, грозы его (Данила) не убояся“, ст. 760; див. ще Срезн. I, 595. — Пор. в усній традиції: „Есле добром то не оддаш, дак возьмем силою, | А не силою возьмем, дак грозой грозною, | А грозой то мы возьмем да богатырьскою“, Григ. III, 566; „А силой возьмем мы да богатырьскою, | Грозой увезем мы да княженецкою“, III, 443; епітет „грозный“ подибуємо в Сказаніях про Мам. побиванку: грозным воеводою 31, царь грозный 77, 87, у Шамбінаґо, тексти; в давніх і нових записах усної традиції: Ск. о Киев. богат. — грозных богатырей, Симоні, 38; Тіх.-Мілл. — грозный посол (молод. Василь Іванович), 56—58 і т. п.; грозен Егорушка князь, Шейн, Мат. I, 2, 410; гр. цесць, Носов. 183 та ин.; у грозного свекорка, Чуб. V, 763 та ин. — Залежно від цих даних перекладаємо всенький уривок: „ці двоє хоробрих Святославичів (своєю) незгодою прокинули віроломливий народ; його приспав (було) гнівом їхній батько, Святослав грізний Київський“. Вс. Мілл. 213—14, заперечуючи, що до Іг. та Вс. не можна застосувати слово „котора“, не має рації: авт. „Сл.“ не був повинен уважати на свідчення Іп. л. (його й не було ще за його часів), начеб-то вони випадково тільки не змогли йти вкупі з Святославом. А задирикувата вдача цих князів відбилася в Лавр., Новг. 1 та ин.

„Святославъ грозный великый Киевьскый“ — син в. кн. Київського Всеволода Ольговича, р. 1142 здобув од батька в уділ Турів, а далі того-ж-таки року Всеволод „сынови своему Святославу отда Володимерь“, а взимку вирядив його допомогти зятеві своєму, польськ.

кн. Володиславові, проти Болеславичів. Від цього року починається низка походів та усобиць, що в них Св. бере участь (див. Іп. 1144—1152 рр.), й часом переходить од одної з ворожих сторін — до иншої; р. 1151 командує „дикими Половцами“, то перемагає, то зазнає поразки; р. 1174 неначе-б-то міцно почуває себе в Чернігові, будує на князівському дворі ц. св. Михайла, але, посварившись з-за наділу з в. кн. Ярославом Ізяславичем, що осів був у Київі, прогнав його і „въѣха въ Кыев и сѣде на столѣ дѣда своего и отца своего“ — а втім усього на 12 днів; удруге захоплює Київ р. 1177, але знову тікає; коли помер в. кн. Рюрик Ростиславич, утретє, р. 1181, здобуває Київський стіл, як Мономаховичі своєю волею зреклись його. Останніми роками князюючи він у Київі, переможно воювавсь проти своїх колишніх спільників — Половців. Помер у липні р. 1194 й похований в ман. в ц. св. Кирила, поклонившися труні батька свого й постригшися в черці, про це докладно оповідає Іп. л.; Суздал. літ. р. 1095, Лавр., с. 391, теж. Літоп. Переясл.-Суздал., с. 102, коротенько відзначають смерть Св.; Іп. — окрім подробиць подає ще й характеристику цього князя, й вона ані трохи не гармоніює із тим, що розказувано за нього там-таки р. 1142: „князь же Святославъ мудръ [бѣ], в заповѣдехъ Божиихъ ходя, и чистоту телесную свещева, и черноризьскый чинъ и ерейскый любя, и нищая милуя“, ст. 681.

бяшеть притрепалъ своими сильными плъкы... и харалужными мечи... иссуши потокы и болота] у 1 вид. „притрепеталъ“; пристаємо на поправку Тіх., що з нею погодилися Малаш., Вс. Мілл., Пот., Владім., Яковл., Корш. — „взмути рѣкы и озеры, иссуши потокы и болота“ — пор. Пс. 73, 13—17, надто 15: „ты расторже (вар. разверже) источникы и потокы, ты исуши рѣкы аѳамля“ (вар. ефамовы, иѳамскія), Симон. Пс. та ин. XII—XIII в., I, с. 520; Бол. Пс. 356.

А поганаго Кобяка... выторже] — Мова про похід в. кн. Святослава Всев. й про перемогу (не 1 березня р. 1185, а 30 липня р. 1184 за Іп., а Лавр. — р. 1185, с. 374). Ще р. 1183, коли 23 лютого „в 1-ю нед. поста придоша Измалтяне безбожнѣи Половци на Русь“... „кн. Святославъ Всеволодичь, сгадавъ со сватомъ своимъ Рюриком, поидоша на Половцы“, але всі в похід не пішли, і Половці зазнали невеличких втрат од Ігоря та Всеволода (Іп. ст. 628—9). „Того же лѣта Богъ вложи въ сердце Святославу князю Киевьскому и великому князю Рюрикови Ростиславичю поити на Половцѣ“; зібравсь гурток князів, але Ігоря й Всеволода з ними не було; не аби-яку ролю відіграв цим разом кн. Володимир Глібович Переяславський: „Половци узрѣвше Володимерь полкъ крѣпко идущь на нихъ, и побѣгоша гоними гнѣвомъ Божиимъ святѣй Богородици; онім же ѣхавшимъ по нихъ, непостігъше, возворотишася Русь и стояша на мѣстѣ, нарѣцаемемь Ерель, его же Русь зоветь Уголъ. Половецькии же князь Кобякъ, мнѣвъ толко Руси, возвратися

и погна во слѣдъ ихъ; идущим же имъ по нихъ, узрѣша полци Рустѣи, начаша ся стрѣляти о рѣку, и начаша межи собою перегонити, и бысть имъ того на долзѣ. Слышав же Святославъ и Рюрикъ и пустиста имъ болшиѣ полкы на помочь, а сама поидоста за ними поспѣвающа. Яко же узрѣша Половци помочныя полкы, и мнѣша ту Святослава и Рюрика, абье поскочиша. Русь же, приимши помощь Божию, и въвѣртѣшася в нѣ и начаша ѣ сѣчи [и] имати. И тако створи Господь милость христьяномъ, в тыи же день возвеличи богъ князя Святослава и Рюрика за вѣру ею. И ту яша Кобяка Карлыевича со двѣима сынома... а инѣхъ бещисла. Створи же богъ побѣду сю мѣсяца июля въ 30, в понедѣлникъ, в память святого Ивана Воиника; великий же князь Святославъ Всеволодичь и Рюрикъ Ростиславичь, приемше от бога на поганыя побѣду, и возвратишася во свояси съ славою и честью великою", Іп. ст. 630—633, пор. Лавр., с. 375. Дальшого 1184 р. — Святослав розбив Кончака, що зібравсь на Русь з „живым огнем". Ці перемоги, безперечно, сучасники вихваляли, отож, може, люди й забулися за пригоди Святославові, що траплялися із ним, доки він посів Київський стіл. — Про Кобяка ще див. Іп. 1174: Кобяк з Кончаком ідуть до Переяславля, але Ігор Святославич дає їм одсіч, ст. 568; р. 1180 Святослав та Ігор — у спілці з Кобяком, ст. 621; див. і Голубовський, згаданий твір.

из луку моря] Макс. „изъ Лукуморя"; Пот. „изъ лукы моря", та ці поправки не потрібні. „Лука" = звороть, затока, Срезн. II, 50; ще „лука же сказается блатное мѣсто, идѣже тростіе", скор. Іст. Палея р. ред., А. Попов, с. 39; „суть горы зайдуче в луку моря", Лавр. р. 1096, с. 227; Іп. ст. 225; „в луцѣ моря бьяхуся", Іп. 1172, ст. 558; „идемъ по них (за Половцями) у луку моря, гдѣ же не ходили ни дѣди наши", каже Ігор, Лавр. с. 377; р. 1223 „Половци же не могоша противитися, а иныхъ загна по Дону и в луку моря", ст. 478; Половці Лукоморські згад. в Іп. р. 1193, ст. 675; див. ще Срезн. „лукоморие", II, 52.

и падеся Кобякъ в градѣ Кіевѣ, в гридницѣ Святославли] „Гридьница" — світлиця, кімната, приміщення в князівському палаці для гридей; „гридъ, гридинъ" — satelles, член воєнної дружини князевої; Амарт.: „царь Михаилъ Андрѣевич, старѣйшинѣ гридемъ поручи его" (юнака Василя), I, с. 505; „христьяну не гридити" (μήτε στρατεύεσθαι), с. 361; Boor, 542. В Лавр. р. 996 Володимир „устави на дворѣ въ гридьницѣ пиръ творити и приходити боляромъ, и гридемъ и съцьскымъ и десяцьскымъ и нарочитымъ мужемъ при князи и безъ князя", с. 123; Іп. р. 1097 кн. Василько „приѣха в малѣ дружинѣ на княжь дворъ і вылезе противу ему Святополкъ и идоша въ гридьницю", ст. 233; ведоша его в гридницю окованого", Соф. I, р. 1097, с. 152 та ин. — В усній епічній традиції звичайно; Кирша: „середи двора гридня стоить", с. 6; „походи ка Терентишша по своей светлой гридни", с. 8; князь „по светлой гредне похаживает", с. 23, 36, 81; „середи двора светлицы

стоят, гридни белодубовыя", 66 та сила ин., див. покажчик; у пізніших записах: „Да заходит Издолишшо светлую грыдьницю", Григ. III, 109; „грыдьня княжоневская", 47 й ин.; „грыдьня, светла грыдьня" — Григ. I, 219, 355, 338 й ин.; Марков — 350, 379, 414 і чимало ин. „Пошли во грыдню во столовую", Мілл., Ист. п. 115 та ин.

Ту Нѣмци и Венедици, ту Греци и Морава поютъ славу Святъславлю] = слава про перемоги Св. лунає по всіх країнах. Літоп. знав про ці й інші народи і перераховував їх: „Афетово бо и то колѣно... Римляне, Нѣмци, Корлязи, Веньдици, Фрягове и прочии", с. 4; у слові XI в. про перенес. мощів Миколи чуд. „вѣсть же пріимше Баряне, яко Венедици ту сущіи хотять ити преже их", вид. Шляпк. ОЛДрП р. 1881, с. 6; у Никон. л. р. 1204 „дужъ (дож) слѣпъ отъ Маркова Острова Венедикъ" і „тогоже лѣта приходиша Нѣмци и Венедици и Фрязи ко Цареграду ратью", с. 41 і 37 (bis). — „Морава" була відома з перших стор. літопису: Словѣни „яко пришедше сѣдоша на рѣцѣ имянемъ Морава и прозвашася Морава", Лавр., с. 5; стародавній грамотій знав, що „симъ первое преложены книги, Моравѣ, яже прозвася грамота Словеньскаа, яже грамота есть в Руси и в Болгарѣхъ Дунайскихъ", с. 25; що в „Моравѣ" проповідували первонавчителі слов'янські—Лавр. 27; окрім того: Святополк Мстиславич р. 1143 „оженися Новѣгородѣ, приведе жену изъ Моравы", Новг. 1-ий, р. 1888, с. 135; „выидоша Галицяне... Чехове, и Ляхове, и Морава, и Угре"... с. 210, Суздл., Акад. сп., с. 476. — Пор. в Іп. л. про славу Володимира Мономаха після перемоги на Дону р. 1111 ...„възъвратишася Русьстіи князи въ свояси съ славою великою къ своімъ людемъ и ко всимъ странамъ далним, рекуще къ Грекамъ, и Угромъ, и Ляхомъ, и Чехомъ дондеже до Рима проиде на славу богу", ст. 273. Знов-же і в агіографії перераховано країни, де вславлено ім'я героєве: в жит. кн. Олександра Невськ., що його склав Василь-Варлам: „и оттолѣ прослыся имя святаго во всѣхъ странахъ Латынскихъ и до моря Хупужьского и горъ Араратскихъ и обону страну моря Варяжскаго, дажъ и до самаго того Великаго Рима", Мансікка, с. 42, Серебр., с. 131; в ред., що, може, була Вас. Варл. за основу: „и нача слыти имя Александрово по всѣмъ странамъ отъ моря Варяжьскаго и до моря Понтескаго, и до моря Хупожьскаго, и до страны Тиверьскыя, и до горъ Араратскихъ и об ону страну моря Варяжьскаго и горъ Аравитьскихъ, даже и до Рима великаго", Мансікка, с. 133, пор. Серебрянськ., 196.

кають князя Игоря] „каяти" тут = не vituperare, картати, гудити, судити, як встановилося від 1-го вид., але так само й „жалувати", це відзначили Пожарськ. р. 1814 і Пот. 77, дарма що в них й не було для цього д.-руськ. лексич. матеріялу; пор. „бѣсящагося вси кають", Прол. XIV в. Срезн. І. Барс. вказав на Паренес. Єфр. Сир.: „не научилъ есть, но каялъ есть" (= ἐταλάνισε), себ-то уважав за гідного жалю, оплакував. III, 352; додамо з пр. Йони: „ты милостивъ и щедръ и търпѣ-

ливъ и многомилостивъ и каяся (=жалуючи) о злобахъ человѣчьскахъ", Парем. XIII в., Н. Соф. б. № 53, арк. 11.

иже погрузи жиръ во днѣ Каялы рѣки Половецкыя: Рускаго злата насыпаша ту] Ґрамм. „[Ту] Русьскаго злата"; Лонґін. „погрузи жиръ-вои" (?); Пот. „жирово дънѣ", за аналогією з півн.-рус. „жирова" = достаток, багатство; але це саме може визначати й „жиръ", див. попереду; пор. ще „и не смѣяху людье жировати въ домѣхъ, но по полю живяхуть", Новг. 1-ий, р. 1194; „жира" = життя у Срезн. I, с. 875. — „Погрузить" = втопити (буквально) й погубити; пор. у пам'ятках: „поемь пѣс(нь) побѣдну единому Богу, створшому прѣславнаа, древле бо Фараона и вся воя его в мори погрузивь славен". Орб. Триодь XIII в., арк. 16, у п'ят. сирн. тижд.; Амарт. — Теофан „многы лодиа погрузи", I, с. 568; „погружахуся лодкы", Олекс. 1 ред., с. 6; „лодіа же его погрузите въ морстѣй глубинѣ", с. 46; Пчела XIV в. — „слово просто выпущено великъ домъ преврати и души погуби и погрузи" (=κατέδυσε), 307; „сироты и вдовицы от велможь погружаеми (=погублювані)", Дан. Заточн., Шляпк., с. 10.

Попереду прийнято інтерпункцію Тіх., Пот. та Корша; що речення кінчиться на вказ. „ту", це частенько трапляється в д.-слов.-руськ. пам'ятках і перекладних і оригінальних: „В великъ бо языкъ сотворю тя ту". кн. Бут., Тріодь П. XIV в. Погод. № 42, арк. 140; „и наслѣдят избраніи мои і рабі мои и вселятся ту", Ис. там-таки, арк. 139; Амарт. — „и помазаша Давида ту", I, с. 138; „да обновлениа створят и обѣдати ему ту", с. 537; „послѣди же блъгаръ ему бывшу и в заставѣх падшу, всѣх изби обрѣтшихся ту", с. 556; Ол. 1-ша ред. — Олександер ...„сам творяше брани ту", с. 16; „единъ же от нихъ (волхвів) по гораздъству болій во всѣхъ, иже ся бѣ не прилучилъ ту", с. 100; Іп. р. 1185 ...„облечи ту", ...„облегоша ту", ст. 640; „в трехъ рѣкахъ купався недуга избы ту", Новг. 4-ий, р. 916, с. 27.

Р. злата насыпаша ту] — виправлювано: Макс. — „насыпаше" (себ-то Ігор); Барс. „насыпа а тоу...", себ-то „насыпали, а здесь Игорь..."; Владім. „Половецкія [жены або дѣвы] Рускаго злата насыпаша". — Пот. пояснює (с. 80): золото = щастя, загубити золото — визначає втратити дорогу людину; але, гадаємо, можна розуміти буквально, як 1-ше вид., Ґрамм. та інші. — Відбилося й у пізній традиції: „И взятъ (вар.— взя царь) весь драгій товаръ, безчисленное богатство у купцовъ Руских в казну свою, насыпа полату полну до верха Рускаго злата и сребра", Іст. Каз. ц., ст. 23.

Игорь князь высѣдѣ из сѣдла злата а в сѣдло кощіево] Макс. „кощѣево". — „кощей" — за Каллашем (Р. Ф. В. 1890, 1) = кошчи́, річний батрак; тюркськ. походж., за Меліор. koščі од kos — плуг у запряжці, табір кочовиків, конюх, обозний раб, бранець, джура; їх у боях не шкодували (с. 290 і дд.); йдучи за тюрками, руські й собі стали звати цим ім'ям служників, Іп. р. 1170: „идоша князи 9

дновъ ис Киева, и бысть вѣсть Половцем от кощѣя от Гаврилкова от Ислaвича, оже идуть на нѣ князи Русьстии", ст. 539; „братья вси пожаловаша на Мстислава, оже утаивъся ихъ пусти на воропъ (на розвідку, у передовий загін) сѣдѣльникы своѣ и кощѣѣ", ст. 540; Новг. 1-ий, р. 1174 — „убиша Володимери князя Андрея... и бяше с нимь одинъ кощей малъ", вид. р. 1888, с. 152; Соф. I, р. 1175, с. 165. Далі — „поганого кощея" — у лайливому, звичайно, розумінні.

изъ сѣдла злата] Звичайна формула, що її засвоїла усна традиція: „золото седло", I, 48; „на тім коні золотеє сідло", Ант.-Драг. I, 3; братик „повалявся | З кониченька вороного, | З сіделечка золотого", Чуб. V, 915; „як приїхав мій миленький із войни, | золотеє сіделечко на коні; | Золотеє сіделечко звеніло"... Чуб. V, 522; „по конику вороному, | по сідельці золотому", 432; „на коню сідло золотеє", 954, 799; з. сідла 386; Шейн, Мат.: „сядзельце золотое", I, 1, 248; „седло золотоя", 317; „нима мойго сядла золотого", 331 та ин.

Уныша бо градомъ забралы а веселіе пониче] Пот. „забрала"; Ербен і В'яз. (Зам. 255, Иссл. 239) „уныша по градомъ забралы"; те-ж самісіньке гадає, але непевний того, Владім.; Корш „унышя [у] бо городомъ заборола".

Пор. біблійне: „плачите вьпиюще врата градная" Ис., Парем. Григ., Брандт, III, 237. У народній традиції: „Не дѣвица тут ходит душа красная, | А тут плакала стѣна мать городовая, | Она вѣдала невзгодушку великую", Рыбн. I, с. 174, пор. II, 40 і 352 — плаче на міському мурі дівчина; очевидячки, в „Сл." треба розуміти — „засумували оборонці на міських мурах". Пор. у літоп. „и бысть во веселія мѣсто плачь и сѣтование за грѣхы наша", р. 1233, 4-й Новг. л., с. 213 і Іп. р. 1185, цит. попереду. — „забрало", або по д.-р. „забороло", тут і далі („на заборолѣ а ркучи") — дерев'яні або кам'яні загороди на верху муру, Барс. III, 278 і дд., точніш, за Пот. 82, propugnaculum, горішній майданчик на стіні, що на ньому містилися бойці. Звичайне в перекл. пам. слов. і д.-р. літ.: „забрало" = ἔπαλξις, Іс. 54, 12, у толк. Прор., Евсеев, 116; „и послю огнь на забрала Тyрова и поясть кореніе его", Амос. I, 10 (Туницький, с. 46; теж Ам. I, 14, с. 47); Яків „съ забралъ моляше брата своего Исава", Амарт. I, с. 93. У Флавія — раз-у-раз: кн. I „възводяше на забрала матерь Ирканову", Арх. сп., арк. 346[c]; „с дрѣвяными забралы", 348[c]; „и исплънившимся дебремь забрала высока выше постави", 351[c]; „Антигонови же приятели идуще по забраломъ кликаху бо вельми Иродови, лающе и грозящеся, того ради Иродъ повелѣ своимъ стрѣляти на забралникы, и скоро свергоша я долови", 357[a]; „съ забралъ стрѣляхуть их, дондеже распуди вся", 358[c]; ще 359[d]; 360[a], 360[b]; кн. 2 — „Елеазаръ... съскочи съ забралъ", Вол. 83 зв.; кн. 3 „кровь съ забралъ течаше", 84 зв.; кн. 5 „постави стрѣльци да не выдадят выникнути из забралъ борцу", арк. 161; „ставше по заборолом" 162 зв.; кн. 6 „ходя бо по забралом... въпіаше" 214 зв. та сила ин. В Олександрії 1-й ред. —

„стрѣляти стоящая на забралех“, с. 52. — В Іп.: Мстислав... „вдарен бысть под пазуху стрѣлою на заборолѣхъ“, ст. 247; „чересъ заборола“ р. 1159, ст. 497; „идущу же камению со забралъ, яко дожду силну“, р. 1229, ст. 755; „бысть ранено мужь стоящихъ на забралѣхъ 100 и 60“, ст. 756; „стоящимъ же мужемъ на заборолѣхъ“, там-таки; „аще Руская хоругвь станеть на заборолѣхъ, то кому честь учиниши“, ст. 757; р. 1261 „в четвертый же день сбиша заборола с города“, ст. 852 та ин. Звідси ясно, що саме „заборола“ — перші й найчуткіші свідки поразки або перемоги; тут починається битва, й тут-таки закладається ґрунт для перемоги тої або иншої сторони.

XII. Святославів сон.

Святославів сон у 1-му вид. читається буквально так: „А Святъславь мутенъ сонъ видѣ: въ Кіевѣ на горахъ си ночь съ вечера одѣвахъте мя, рече, чрьною паполомою на кроваты тисовѣ. Чрьпахуть ми синее вино съ трудомь смѣшено; сыпахуть ми тъщими тулы поганыхъ тльковинъ великый женчюгь на лоно, и нѣгуютъ мя; уже дьскы безъ кнѣса в моемъ теремѣ златовръсѣмъ. Всю нощь съ вечера босуви врани възграяху, у Плѣсньска на болони бѣша дебрь Кисаню, и не сошлю къ синему морю“.

Що-до підкреслених слів, то ми не певні, чи-ж вони справді належать або відповідають оригіналові „Слова“ — отож треба їх виправити, це давно помітили коментатори, та про це далі. Але ще й до того, як ці місця виправлено, можна було зрозуміти сон й його композиційне значіння: його призначено як підхідку — ввести читача в дальше повідання.

Спинімось на ролі „пророчих“, віщих снів у стародавніх літературах. Біблія знає цілу низку випадків віщого сну. Йосип пояснює сни, що їх бачили „старѣйшина винарьскій“ і „старѣйшина житарьскій“ (Буття, розд. 40). Фараон бачить сон про сім крав, „добрых взору и избранных телесы“, і про сім „образом и телесы худых“, далі про сім класів „тонцѣх и истонченых“ і сім „избраных и добрых“, а Йосип витолковує ці сни, що згодом справдилися (Бут. розд. 41). — У кн. Суддів — віщий сон: „и се мужь повѣдаше сънъ подру[гу] своему и рече сей сънъ, его же видѣх и се тѣсто хлѣба ячна, валяяся въ плъцѣ мадиамли, и привалися къ колимога мадиамъ и поби ю, и падеся и порони ю, и повалися колимогъ, и отвѣща подругъ его и рече: нѣс[ть] то тѣсто, но копье Гедеоне сына Иоасова мужа из[раи]ла, предас[ть] Г[осподь] в руку его Мадиама весь полкъ“. Гедеон чує толкування сну й перемагає, Рук. П. б. Q. I, № 2, XV в., арк. 40′ (Суддів, розд. 7, 13—15). Ще приклад: „В лѣто второе царства Навходоносорова сонъ видѣ Навходоносоръ, и ужасеся духъ его“. Волхви й чаклуни не можуть розгадати сну; розгадує пр. Данило (Кн. пр. Дан. розд. 2). Далі Данило пояснює й инший сон ц. Навуходоносора — про древо (розд. 4). Далі — про самого Данила читаємо: „Въ прьвое лѣто Валтасара царя халдѣйска Даниилъ сонъ видѣ“ — про чотирьох звірів, суд божий і про царства (розд. 7), Григ. Парем., Брандт., I. с. 56 та ин. — В Діяннях ап. XV, 9

читаємо: „И сънъ въ нощи явися Павлу: Мужь Македонянинъ нѣкый бѣ стоя, моля и глаголя: ‚Минувъ въ Македонию, помози и намъ‘. Егда же сънъ видѣ, абие възискаховѣ изити въ Македонию, разумѣвающа, яко призва на Господь проповѣдати им“, Христин. Ап. XII в., с. 37. Відповідно до цього — й антична старовина не аби-якої ваги надавала снам. Видатні представники грецької філософії й письменства, Сократ, Платон та Ксенофонт певнісінькі були, що снища то річ надприродня й походять од богів. Ксенофонт каже, що людська душа може передбачати майбутні події. Але Аристотель — уже заперечує, що сни визначають щось таємниче й надприроднє, й разом з Демокритом гадає, що з них одгомони денних вражінь. Він одкидає забобони, ніби сни можуть щось віщувати, й не вірить, щоб божества впливали на людські сни. Та разом із тим він припускає, що на підставі снищ можна судити про розлади в організмі, не в сні непомітні. Діоген висловлювавсь, як раз-у-раз, різко: „коли я дивлюся на керманичів, лікарів, філософів, — мені здається, що з людини найрозумніша з усіх істот; але коли я бачу тих, що сни витолковують, віщунів і тих, котрі їм вірять, я ладен гадати, що немає істоти, дурнішої за людину“ (пор. Дохман, Сновидения и значение их, как предвестн. болезней, 1890, сс. 7—9, 78). Середні віки притамували пам’ять про Аристотеля й Діогена й відродили давні погляди, що існували до них. Візантійці — по давньому вірять у сни. В „Олександрії“, популярній в давній Русі, в 1-й її ред. стародавній читач теж міг знайти приклади віщих, пророчих снів. Отож Пилип цар бачить дивний сон, оповідає його якомусь „мужу вавилонску нарочиту сущу“, і „разрешитель сну“ пояснює йому: „истина есть, еже еси въ снѣ видѣлъ...; не худо есть, но свѣтло, и честьно и славно, златаго дѣля пръстене, что̀ бо злата честнѣе ...печать же, яже образ солнца имуще и по долу главу львову и сулицю, раждайся отрокъ еллинъ до въстока проидеть, брани творя, акы левъ, и пусты грады творить за знамение суличное; а еже еси видѣлъ бога, овня рогы имуща и сѣду браду и бруди имуща, се есть Лувийскый богъ Амнонъ‘. Си же сице судившу снодавцю, не въ сласть его послуша Филипъ“, с. 12. Далі — події виправдують толкування. Олександер бачить „въ снѣ единого от слугъ Диевъ, Сатура, дающа ему сыръ младъ. Он же въземъ, попра и ногама своима. И въставъ от сна Александръ и сказа сонъ снодавцю, онъ же рече: ‚царь будеши всему Туру, и под рукою твоею будуть, занеже ти есть вдалъ Сатуръ сыръ (по грец. тотожньо τῦρος і Τῦρος), ты же еси попралъ ногама своима“, с. 37 — і за три дні Олександер опанував місто. В Хроніці Амартоловій Олександер Македон., „яко простець, поклонися“ Єрусалимському первосвященикові, впізнавши в ньому бога, що з’явивсь йому „въ снѣ образомь симь архиереевомь“ бог отой звелів йому дерзати на Персів й обіцявсь допомогти, I, с. 45—6 (з Олександрії, див. Істр. с. 42). Далі — толкування Данилового сну про чотири монархії, с. 280 і дд. „Маврикию богу молящуся о грѣсѣх убиеных, видѣ сонъ такъ, яко людемъ многомъ предстоящемъ иконѣ Христовѣ над мѣдяными враты стоащи бѣ, и глас бысть ‚Дадите Маврикиа‘.

Его же емше поставиша пред иконою, и вѣща божественный глас: ‚гдѣ хощеши, Маврикие, да вдам ти, зде ли, или в будущій вѣкъ‘. Онъ же услышавъ бысть трепетенъ, отвѣщавь рече: ‚человѣколюбче Господи, зде и не тамо‘. И абие повелѣ предати и жену и чада и всѣ клевреты его Фоцѣ воеводѣ“... Прокинувшись, цар розпитує й довідується, що є справді Фока воєвода „унъ страшливъ и сварливъ“, а патріярший престіл, манастирі й пісники — так розвязують царів сон: „свѣдай убо царю, яко приим богъ покаяние твое и душю твою и спасе тя и съ святыми причте: от царьствия и от сего житиа съ многою скорбию и бѣды многы испадаеши“. Цар зрікся престола й пішов у манастир, а зацарював справді Фока-мучитель, Амарт. I, с. 430—431. Нарешті ще: царь Конста, хотячи битися з ворогами в човнах, „видѣ въ сне себе суща въ Фессалоникіи, рекше в Селуны, се же вборзѣ исповѣда нѣкоторому человѣку разуміву, рече бо к нему: ‚о царю, золъ сонъ, ибо бывшу ти в Фесалоникіи изъобразуеть положи иному побѣду; се же есть, тебѣ побѣжену бывшу, побѣда врагомъ дана будет‘. Дни же убо наставшу, и обои исполчившеся бишяся, и побѣжен бысть царь Конста, море же смѣсися кровию Греческою“, с. 458. — В „повести о создании и пленении Тройском“ — „видѣ сонъ въ нощи царица Евтропия, жена Ектора царя сына Приямова и возбнувъ отъ сна, приде в ложницу свекра своего, Прияма царя, и нача со слезами глаголати ему, да не пущает сына своего Ектора во утріи на брань ко Ахиллею, яко убиенъ, рече, будетъ. И сказа ему сонъ: ‚Видѣхъ, яко изыде ис Троя мечка (ведмедиця), а из Греческія войска вепрь, и начаста ся бити. И посече вепрь мечку и вовлече его въ Греческия полки и к тому не видѣхъ его. И аще пустиши Ектора, не чай его видѣти‘“... Гектор стає до бою, й Ахілл його забиває (Зап.-р. Хроногр., П. С. Р. Л. XXII, р. 1914, с. 40). — В „Історії Юдейської війни“ Флавія також є скількись випадків дивного, віщого сну. В 1-й кн. читаємо цікаве оповідання про сон ц. Ірода й про чудо (подаємо за рук. Арх. М. Зак. Спр., арк. 359^{b-c}): „бывшу же Иродови въ Антиохии, и видѣ сонъ проявляющи ему братню смрѣть, сонъ же бысть так: быша ѯ класи: пръвыи сухъ бысть мразомъ, а вторый стояше, а на третій влъци припадоша и посѣкоша и волокоша по собѣ, а сказаніе его тако бысть: пръвыи бысть класъ Фасаилъ, егоже усуши отравление, вторый же класъ самъ бысть, еже есть цѣлъ; третій же Иосифъ, братъ его, егоже вои посѣкоша и волокоша без погребения и душа его мятяшется въ немъ. Единою же ужасися и выниде от одра полунощи, яко бѣсуя, душа бо прежде разумѣвши, яко духъ страховашеся, и абіе пріиде ему вѣсть печялна“. Він наступає на Галілею (арк. 359^{c}) і „пребывшю же ему ту, страшно чюдо бысть ему: Многымъ боляромъ сановником ужинавшимъ в той вечеръ, им же разидошася вси съ вечеря, и падеся вкезаапу храмина, идеже вечеряша, и всѣмъ отшедшимъ не быть пакости ни единому“. І далі — низка снів. У другій книзі (Вол. рук. № 651) оповідається, що дружина царя Архелая Глафира (попереду вона була за жінку його братові Олександрові, удруге —

одружилася з Лівійським царем) „видѣ сонъ та Александра пришед съ грозою и глаголюща: ‚стерпѣхъ твою скверность, егда иде по моей смерти за Лувійскаго царя; нынѣ же, понеже воротися к моему дому, безстудная, и прилепися к третіему мужу, къ брату моему, то не презрю обиды, но отиму тя к себе, аще и не хощеши‘. И по видѣни съна пребы два дни и умре“ (арк. 37 зв. — 38). В двох инших випадках ми маємо до діла з толкуванням снів, що їх випадало розуміти алегорично. Такі сни Архелая й Пилипа, що викладом своїм нагадують біблійні сни. Сон Архелаїв (Фл. II, Вол., арк. 37 і зв.): „и на девятое лѣто властительство его видѣ сонъ, и яко быша 9 клас на нивѣ исполнени велици; и приступльше воловѣ и изѣдше и раскопаша. И призва халдея сновидца въпроси их, что се знаменіе; и онѣм ино глаголющим и мужь садукей именем Сумъ рече: ‚Класи — лѣта сут, а воловѣ — измененіе вещи. И не подобает ти владѣти по класному числу, и разноличнаа примененіа и печали пріим скончаешися“. — Сон Ірода-Пилипа (арк. 44 і зв., в грец. у Niese немає): „Филипп, сы въ своеи власти сонъ видѣ, яко орелъ истръгну обѣ очи его, и съзва вся мудреца своя. Инѣм же инако разрѣшающим сонъ, мужь онъ, егоже преже писахом въ звѣрскых власех ходяща и въ Іорданскыих струях люди очищающа (= Іван Предтеча) приде к нему внезапу, не зовом, и рече: ‚Слыши слово Господне: сънъ, иже еси видѣлъ — орелъ есть твое мъздоиманіе, яко бо та птица насилна и въсхитница есть, и тъ грѣхъ изьотъмет твои очи, яже есть власть твоя и жена твоя‘. И тако ему рекшу, до вечера преставися Филиппъ, и власть его вдася Агрипѣ и жену его Іродіаду поя Ірод, братъ его“. У тій самій „Історії“ Флавія вождь юдейський, Йосип, вагається, чи піддатися йому римлянам, згадує „сны нощныя, ими же показа ему богъ будущиа на Іюдеи бѣды; бысть же на раздрѣшеніе сномъ хытръ и мога разумѣти, яже Богъ кажет съ покровом“ (кн. III, Вол. арк. 87). — В повісті про Девгенія, що до неї раз-у-раз доводиться вдаватися, коментуючи „Сл.“, — теж знаходимо віщі сни: „царь Амир... ужастенъ бысть и, призвавъ кметевъ своихъ, и рече имъ: ‚братія моя, силніи кмети! видѣхъ я ночесь сонъ, яко ястребы три біюще мя крилы своими и едва не предложиша на тѣлѣ моемъ ранъ, — занеже братанича сіи (брати вкраденої їм царівни) пріидут а начнутъ прю творити“, — що й сталось, ПСтРЛ, II, с. 380. Віщий сон бачить і дружина Амірова: „Тоя же нощи царица Амира царя, прекрасная дѣвица, видѣша сонъ и ужасна бысть ...и повѣдаша братіямъ своимъ: ‚братия моя милая, видѣла я сонъ: в нѣкое время влетѣша въ полату мою златокрылатый соколъ и ятъ мя и изнесе изъ полаты моея, и потомъ прилетѣша три враны и напустиша на сокола, и соколъ мя опусти“. Волхви розгадують сон і кажуть братам: „госпожу нашу, прекрасную дѣвицу, зять вашъ, новокрещенный Амиръ царь, по повелѣнию матери своея, хощетъ исхитить изъ полаты и бѣжати въ Срацынскую землю, исъ любимою сестрицею вашею; а три врана — то суть три срацыненина: стоятъ за градомъ въ сокровенномъ мѣстѣ, прислани суть ко Амиру царю отъ

матери съ грамотами", с. 383. Цікаво відзначити, слідом за Барсовим (I, 321), що перекладач візантійської поеми, як і Святослав, що оповідає сон боярам, примусив Аміра оповідати свій сон кметям, себ-то добірній дружині.

Віщі сни — і в дуже популярній літературі проложних житій; отже бл. Кирило Філософ, навчитель словенський, бувши сьоми років, „видѣ во снѣ, яко нѣкій воевода собра дѣвицы своя и повелѣ Кириллови отъ всѣхъ избрати себѣ едину. Онъ же избра себѣ именемъ Софію и, вставъ отъ сна, сказа сія отцу и матери"... і справді „мудро бѣ отроча зѣло": „въ четыре мѣсяцы научися всей хитрости и мудрости и четырми языки философіи научився, еллински, римски, сирски, жидовски". Прол. 14 лютого, Пономарев, Пам. уч. лит. IV, с. 45, пор. ще 7 березня та инш. Західньо-европейський середньовічний епос і собі користується з підхідки заводити віщий сон до свого оповідання. В Едді Атлі оповідає Кудруні сни, що його непокоять (Gudrunarkvida, II, vv. 38—44), а вона їх йому витолковує. Костбера, дружина Хегні, й Главмвер, дружина Гуннарова, силуються відхилити своїх чоловіків, щоб вони не їхали до Атлі, й оповідають їм свої віщі сни (Atlamâl, vv. 15—27, Полевой, Опыт. сравн. обозр. др. пам. народн. поэзии герм. и слав., ч. II).

В поемі про Вальтарі Аквітанського — Гаґен бачить перед битвою лиховісний сон: „Вещее ночью прошедшей меня посетило виденье, — Будет оно не к добру нам, когда мы сраженье завяжем. Виделось мне, что с медведем боролся ты; этот же после долгого боя, зубами кусая колено и голень, вплоть до бедра отхватил тебе вовсе", — і справді, в бою Вальтарі одрубав Гунтерові ногу й вибив око Гаґенові (Козаковский, Сказ. о Вальтари Аквит., с. 176, ст. 620—627). — В „Пісні про Нібелунґів" — в 1 авент. Кримгільді сниться сон: „Был будто ею сокол пригожий приручен, | И два орла клевали его, казалось ей; | Смотреть на это было всего на свете ей больней"; Ута розгадує сон: „Твой сокол — знатный витязь; пусть Бог его хранит. | Из рук твоих твой сокол на веки скоро улетит" (пер. Кудряшова, 1890, с. 142—3). В XVI авент. знову Кримгільді сниться сон: „два кабана, — оповідає вона чоловікові, Зіґфридові, — гнались за вами следом по полю; в тот же миг | Цветы вдруг покраснели": в наслідок — Зіґфрида зрадницьки забито (с. 249). У XXV авент. — Ута бачить сон, що повимирали геть-усі птахи в її країні (т.-же, с. 323). В „Пісні про Роланда" імператор Карло бачить сон: на нього кидаються ведмідь та леопард, але прудкий пес заходиться з ними битися (строфа 58, пер. гр. Де-ла-Барта, 1897, с. 27), — це віщує напад Марсілія й зрадника Ґанелона, що відбиває Роланд. І знову, після того, як Роланд загинув, Карло бачить сон, що провістив йому страшний бій (стор. 187, 188, с. 88): лютого лева й арденського ведмедя. Схожі сни подибуємо й у Рустеміяді (Зорабів сон перед боєм), в сербському епосі — сон ц. Лазаря; в українських думах — сон Алкана-паші в думі про Самійла Кішку (Ант.-Драг., I, 209 та ин.). — Повертаючись до пам'яток д.-руського письменства, що торкаються віри в сни, — ми знаходимо

дуже небагато; але все-ж сліди є. Літописець Переяславля Суздальського що переказує про деревлянського кн. Мала, що сватавсь до Ольги, як було забито кн. Ігоря: „князю же веселіе творящу къ браку, и сонъ часто зряше Малъ князь: се бо пришед Олга дааше ему пръты многоценьны червены, вси жемчюгомъ иссаждены, и одѣяла чрьны съ зелеными узоры, и лодьи, в них же несенымъ быти, смолны", р. 945, с. 11; затямимо тут „жемчюгъ". В Іп. р. 1156 читаємо, що Новгор. єп. Нифонт за три дні до смерти, бувши в Печерському ман., бачив такий сон: незадовго перед тим померлий ігумен Тодосій з'явивсь йому, благословив, обняв, поцілував і сказав: „добрѣ приде, брате сыну Нифонте, отселе будещи с нами неразлучно", ст. 483 (Лавр., с. 329); отже віру у пророчі сни підтримували й світські, і духовні, і перекладні, і оригінальні пам'ятки давнього руського письменства. Що, запитаємо, міг знайти в давньому письменстві наш читач, щоб утриматися од віри в сни, що ввійшла з біблійних та инших джерел у число непохитних догматів, що їх засвоїла психіка старовини й середньовіччя? — Нічого, окрім „Лѣствицы" Івана Синайського, де уперто проводиться думку про ілюзорність снів, й про те, що вірити в них безглуздо. Сон, як стан людини, — явище природнє, читаємо в „слове о сне и о молитве" (19-му): „Сонъ [есть] естьства частнѣ съставленье, образъ смертный, чювьствомъ празденъ (= праздность). Единъ убо сонъ — множайша же вины якоже помыслъ (в пізн. = желанье, похоть) имать, рку же: от естьства, от брашенъ, отъ бѣсъ, или пакы от верховныя и протяженыя алчбы, от неяже изнемогающи плоть сномь, рече, сама ся увѣщати (пізніш = утѣшити) хощеть. Яко же многопитница обычай висить, сице и многосонне"... (рук. Росс. П. Б. О. п. I, № 12, арк. 2 зв., XIV в.). Так визначив стан сну Іван і до сну (= снища) ставиться зовсім не шанобливо й не боїться його; в 3-му слові „Лѣствицы" читаємо: „сонъ есть ума пошествие въ непошести тѣлеснѣм, мечтаніе есть, прелесть очнаа въ спящой мысли; мечтаніе есть изъступленіе ума, бдящу тѣлу; мечтаніе есть несъставно видѣніе". „Вина, ея же ради" говорить аскет про сни — така: „егда бо оставльше Господа ради своя домы и своих, странничьству ради любве божіа себе продамы, тогда прочіе бѣси съновы возмущати нас покушаются, своих наших показающе нам или плачющихся, или умирающих, или за ны держимы и напаствуемы". Та й незалежно від цього, „иже убо сном вѣруяй подобень есть сѣнь свою гонящому и ту покушающуся яти". „Бѣсове тщеславіа во снѣ" — наче-б-то віщують майбутнє, з'являючись у різних виглядах. „Се же ти да есть знаменіе прельсти: мукы а суды и разлученіа показують аггели, убуждьшем же ся нам, трепетны и скорбны содѣловають". А звідси висновок та застереження: „Внегда во снѣх бѣсовом покарятися начнем, тогда прочее и явѣ нами играют. Иже соніомь вѣруяй — о всем неискусенъ; а иже всѣм невѣруяй — философ [есть] той" (рук. Поґод., перг. № 73, арк. 33 зв. — 35, р. 1421 та сила ин.). Та вже слово св. Антіоха „яко не подобает вѣровати снома", читане в Пролозі на 26 лютого (напр., рук. Рос. Акад. Н. 33, 19, 2, XV—XVI в.) — дає дуже двоє-

значну відповідь прихильникові розгадувати сни. Воно ділиться на дві частині, що з них перша — полемічна: „Понеже етери вѣроваша сном [и] совратишася с праваго пути, сего ради и восписаем вам, яко неподобает вѣровати аеродным (себ-то примарним, ілюзорним) сном. Си бо нѣсть истинна — помыслъ, блудящия подобия и мечтанія лукавых бѣсов на прелщеніе наше. Тѣм и на сласть вводят человѣка, о них же пророче Іюда Іаковль: ‚си бо сонія видят, ими же плоть оскверняют і Господьство хулят'. Еклисіасть же: ‚не поработися сном, да не прогнѣвается на тя господь', яко сония прелстят безумныя, яко же бо гоняй вѣтры и хотя яти свой стѣнь, тако і емля вѣру сном. Кая бо от лжи истина? Многы бо прелстіша сонія и отпадоша, надѣющеися на ня, аще бо явится кому или свѣт, или огнь, нікакоже не вѣруй, тѣм бо прелшает дьявол. Павел бо глаголеть во ангель свѣтелъ преобразующася его. Добро убо есть преже сна помолитися", закінчує Антіох і пропонує молитву, а далі — переходить до другої частини, що послаблює вагу першої: „Суть же ина сонія, яко же глаголеть Іевъ, в первом бо возглаголеть Господь а второе соніе, яко се нападет страх в нощи; но мы не мозем вѣровати, аще и божие явление послано будет нам, да не в солнца мѣсто дым пріемлем: имѣх же многи повѣсти о прелщеных в соніях, и лютѣ погибоша", як це було з ченцем, що повірив диявільському, брехливому сну. Отже існують дві одміни снів, і про першу стародавній читач знаходив і в Апокаліпсисі толковому пояснінія: „Апаколипсии убо есть скровеныхъ таинъ откръвение, егда ся озарить умъ, или от сній, яже суть от бога", Апок. XII—XIII в., арк. 7 зв. Але як одрізнити „божественный" і „дьявольский", справжній і брехливий сон? Цього давня Русь не знала й про всякий випадок, мабуть, вірила в кожен сон, надто — страшний. Цю віру підтримували і релігійні повчальні повідання в житіях святих — в Ч.-Мінеях і Пролозі: віщі сни знаходимо у жит. Харлампія (10 лютого), Поликарпа (23 лютого), Костянтина Вел., Петра митника (21 вересня), Романа Сладкопівця (1 жовтня), Филарета Праведного (1 грудня), Івана Дамаскіна (4 грудня), Василя Великого (1 січня); нарешті, в популярному 18-му слові Ефрема Сирина. Найдавніші житія руських святих знають „віщий сон"; серед чудес кн. Бориса та Гліба читаємо про отрока Миронега: „въ едину нощь явистася ему святии страстотьрпьца, Роман и Давидъ, и глаголаста: что въпиеши к нама? Оному же показающю ногу и исцѣления просящю, и имъша ногу сухую, прекрьстиста ю тришьды и убужься отъ сна, видѣ ся съдравъ". Усп. Сборн. XII в., арк. 32, с. 30; там-таки — сухорука жінка бачить уві сні „красных уношей", Бориса та Гліба, що дають їй персня; одівши його, вона вигоюється, арк. 22. Не згадуємо за пізніші житія. Віщий сон перекидається в світську літературу давньої Руси: його бачить радник царгородського царя перед Куліковською битвою в переробці 4-й (за Шамбинаґо) ред. Сказания, рук. Рос. Публ. Б. Q. XVII, № 209, вид., ст. 156.

Отож природньо зустрінути віру в сни і в пам'ятках народньої усної традиції. Великоруська старовина також знає цю підхідку —

запроваджувати віщий сон; у Кирші („Взятье Казанское царство", с. 119) — сон цариці Олени: „Середи было казанскова царства | что стояли белокаменны палаты | а изъ спалны белокаменной палаты | ото сна тутъ царица пробужалася („царица Елена" — закреслено) | Семиону царю она сонъ расказала | аи ты встань, Семиенъ царь, пробудися | что начесь мне царице мало спалося, | в сновиденьице много виделося, | какъ от силнова московскова царства, | кабы сизой орлишша стрепенулся, | кабы грозная туча подымалась, | что на наше веть царство наплывала". Цей сон визначав, що з дужого Московського царства підіймався з полками цар Іван Васильович. Афанасьєв у статті „Заметки о загробной жизни по славянским преданиям" („Арх. Ист.-юрид. свед. о Россіи" Калачева, р. 1861, т. III, від. VI, стор. 9) подає пісню про віщий сон: „что севоднишну ноченьку | Не хорош сон мнѣ видѣлся: | Как у нас на широком дворѣ | Что пустая хоромина: | Углы прочь отвалилися, | По бревну раскатилися. | На печищѣ котище лежит, | По полу ходит гусыня, | А по лавочкам голуби, | По окошечкам ласточки. | Впереди млад ясен сокол" — далі толкування. Ще приклад: плаче отаманова коханка: „Нехорош вить сон ей привидѣлся: | Расплеталася коса русая, | Выплеталася лента алая, | Лента алая, Ярославская, | Растаял мой золот перстень, | Выкатался дорогой камень: | Атаману быть застрелену, | Асаулу быть поиману, | Добрым молодцам быть повѣшенным, | А и мнѣ то красной дѣвицѣ, | Во тюрмѣ сидѣть, во неволюшке" (там-таки, с. 8, вар. у Сах., Сказ. I, 204 і 224). — В пісні баладного типу про чоловіка, що покинув домівку, й про смерть його жінки (королевич, козак) королевичеві привиджується сон: „из под правой полушки сокол вылетал | Из под лѣвой полушки сѣрая утица: | Вылетывал соколушка — он высвистывал... | В твоем дому, королевичь, несчастье случилось". Він питається в бабуні (старої баби, ворожки) „старушенька, бабушенька, разсуди мой сон"... — „В твоем дому, королевич, несчастье случилось, | ...Твоя жена Марьяшечка сына родила, | Ко бѣлой зарѣ ранехонько сама померла"... Кир. в. 5, с. 86; инш. вар. с. 78—89; український. вар. с. 90—91; там-таки в пісні про кн. Романа й завезення кн. Марії Юріевни — вона снить, що перстень „рассыпался на мелкіе зерночка (або — черные вороны расклевали перстень); він заходжується за допомогою знахурів розгадувати цей сон, але вона сама розгадує: „Я свой сон сама разсужу... | Прибѣгут ко мнѣ из за моря | Три червленыех три корабля, | Увезут меня Марью за сине море, | За сине море за Соленое | К тому Мануйлу сын-Ягайлову" (або: „наѣдут многи поганы Татарове | На трех червленых новых кораблях, | Увезут меня, княгиню Марью Юрьевну"), що й справджується, сс. 92—99. (А втім, остання пісня навіває думку, а чи не з побожною оманою маємо ми до діла). Уявний сон оповідають замість розказати про подію, що сталася — в пісні про Івана Грозного й синів, Миллер, Ист. п., с. 424. Віщий сумний сон бачить Ст. Разін, а розгадує його осавул, там-таки, с. 732. Віщий сон частенько в весільних піснях великор. і українських: нареченій „сон

привиделося: приходила девья красота, | буйну голову погладила, | алу ленточку поправила"... Шейн, Вел. № 1410; там-таки часто, №№ 1303, 1493, 1618, 1638, 1670, 1677, 1829, 1963, 2214, 2215, 2390; у Чуб. I, с. 355, № 629; IV, 135, № 189; 170, № 317; V, 766 і дд., № 357, А — К, та ин.; в білор. піснях — також часто: у Носов. с. 120, 262—3; у Шейна, Бел. п., с. 520; Шейн, Мат. I, 1, 364; I, 2, 404—5, 666. Подамо скількись прикладів: В білор. весільній пісні нареченій привиджується віщий сон: „Ой мамочка моя руодная. | Ой штож бо я да за сон снила: | Сивы голубы да полецели, | Белы жемчуг розверцели, | А золото посыпали. | — Ганулечко, мое дзицетко. | Дурны ты разум маешь, | Свойго сну не разгадаешь: | Сивы голубы — то сваты твое, | Белы жемчуг — куоски твое, | А золото — слюозки твое", Шейн, Мат. I, 2, 290 (очевидна перестановка в останніх двох віршах. NB); давніша: „Ах ты мать моя, матушка! | Ах ты мать, государыня! | Я сегодня ў ночи мало спала | Мало спала, много сноў видзела: | Прилетали ко мне семь голубей, | Што восьмой млад ясен орол; | Черный шоўк мой попутали, | Крупен жемчуг разсыпали" | — Ты дзицяль мое, Аленушка, | Вот я знаю, как твой сон разсказать: | Семь голубей — то сваты твои, | Сизой орол — то жених твой, | Чорный шоўк — то коса твоя, | Крупен жемчуг — то слеза твоя", Шейн, Мат. I, 2, с. 404—5. Нареченому також привиджується віщий сон у білор. пісні: „Петрушка бацюшке сон говорив: | Разгадай, бацюшка, ты мой сон: | Что у наших ворот | быстра речушка протекала, | А у той речушки плаўнец, | А за плаўнцом лодочка, | А в той лодочке маковка". | — Разгадаю, сыночек, я твой сон: | Быстрая речушка — дорожка, | А плаўнец — коничек, | Лодочка — возочек, | Красная маковка — Авдотка". Шейн, Мат. I, 1, с. 440. Сон без одгадки знаходимо ще у Григ. I, с. 35, 52, 63.

Після цих загальних завважень спочатку даємо коментар до „Сну", проминаючи дані середньовічної онірокритики; зберемо тільки думки коментаторів, словний й реальний коментар.

мутен сон видѣ] „видѣти сънъ" = ἐνυπνιάζεσθαι пр. Ісайя, 29, 7, Евсеев. 143. — „Мутьный" в д.-р. мові — 1) брудний, каламутний, 2) тьмяний, невиразний, 3) турботний, Срезн. Може, за аналогією з суч. нар. мовою — сумний: „Чого ти мила такая | як водиченька мутная". Метл. 264, або: „А теперь ты, кормилец, все мутен течешь, | Помутился ты, Дон, сверху до низу. | Уж как то мнѣ все мутну не быть. | Распустил я своих ясных соколов, | ясных соколов — Донских казаков" Сахар. Сказ. I, 240. Див. Пот. 84.

в Кіевѣ на горахъ] пор. літописні вирази: про полян — жили „особѣ по горамь симъ", Лавр. 6; „на сихъ горахъ восіяеть благодать Божья", 7; нарешті — буквально: у кн. Ростислава Рюриковича народилася донька Фросина — Ізмарагд; тітка Предслава забрала її до діда й баби, „воспитана бысть в Киевѣ на горахъ", Іп. р. 1198, ст. 708.

синочь с вечера] пор. літоп.: „Се молвилъ Василько сыночи ко Вланови" Іп., ст. 239; „Богъ сыночи (Іп.; Хл. П. — сей ночи) князя

поялъ, и рече Петръ: а сыночи есмь поѣхалъ", там-таки, р. 1152, ст. 464; „сыночи былъ веселъ", ст. 472—3; пор. серб. синоћ, півн.-влкр. сйвечор.

одѣвахуть мя, рече] — у 1-му вид. „одѣвахъте". Ґрамм. „одѣваху мя". „Одѣвахуть мя" — виправив Ґлаґолев, на це пристали Макс., Дуб., Пот., Барс., Владім., Яковл., Смірн., Корш та ин.; Огон., Шамб. — залишають як у 1-му вид. Вс. Мілл. — „одѣвахуть" або „одѣвахъ темя"; з цим погодивсь Лонґ. Пристаємо на поправку Ґлаґол., бо вона відповідає всенькій будові речення, знов-же й д.-р. форма, подана в 1-му вид. неможлива. Корш безпідставно викидає „рече": адже мовиться про оповідання Святославове: „одягали мене', сказав він"...

чрѣною паполомою] „паполома" — див. попереду; чорна п. визначає жалобу, сум; пор. літоп. „и ту снидоша противу ему съ сѣнѣй слугы княжи вси в черних мятлих, и видив се Петр и подивися, что се есть, и яже взиде на сѣни и види Ярослава, сѣдяща на отни мѣстѣ в черни мятли и клобуцѣ"... Іп. р. 1152, ст. 464. Звичай цей походить з Греччини: чорна одіж — одіж раба, отже — ознака ганьби, суму: „Фотинъ нѣкый... оканнаго Фоку без чести възведе от престола, цесарскую одежду съвлече и в черную свитицу одѣвъ его... приведе", Амарт., I, с. 433; Акір Прем. на ознаку суму велить одягти служників у чорні ризи, Григ., Пов. про Ак. 133, вар. 4—5. Забивши сина, в пісні „Грозный царь Иван Васильевич | Всем велел надеть он платья черныя, | Платья черныя, все печальныя", Мілл., Ист. п. 323; в пісні про смерть ц. Олексія Мих.: „все князья бояре догадались: | Они все с себя платье цветное скидавали, | Наряжалися во платьице черное печальное", там-таки, 679. Окрім того, там-таки: „Платье черное — платье печальное", 47; „во черном то платьици во печальнем жо", 62 і часто. В українській пісні чорна одежа також означає сум: „Ох, чого-ж ти у чорному ходиш, та у чорному оксамиті" Ант.-Драг. I, 165; „Що ти чорні сукні носиш, поважний наш пане? — Були гості, татарове сю ніч ночували, | Стару мати порубали, у плін милу взяли", I, 166 (можливо, що текста підправлено).

на кроваты тисовѣ] Тіх. „на кроватѣ"; Огон., Пот., Шамб., Корш — „на кровати". Дуб. пояснював „ы" тим, що в укр. мові „ы — и" плутається; Тіх. — тим, що скорописне ы і ъ на письмі скидаються одне на одного.

Кровать середньов. грец. κράββατος, лат. середн. grabatus = постіль, ложе; в найдавн. цсл. і р. пам. немає, але в „Пчелѣ": „ни болнаго можеть излѣчити кровать злата", „на кроватехъ и на перинахъ лежаще", 246; Пч. Син. Б. XV в. та ин. Срезн. I, с. 1326. — Тиса, тисие = κέδρος Парем. Ис. 2, 13; 9, 10 (і πεύκη, Пот.): „Господь Саваоѳъ" приходить „на всяку тису Ливанъску" = ἐπὶ πᾶσαν κέδρον τοῦ Λιβάνου, Брандт, Григ. Пар. II, с. 103; „посячемъ сукамины и тисие" (инш. сп. — кѣдры), там-таки, III, 192; про Мусія — „высочество его яко тисово", Порфирьев, Апокр. сказ., I, 291; ПСтРЛ, III, 41. — Б укр. нар. пісні: „Ой умру я,

мій миленький, умру, | зроби мині тисовую труну“ Метл., с. 270; тесова труна (Метл. 271) чергується з „кедровою“, с. 270, 267—8, пор. Чуб. V, 778—9, 782 та ин. Пот. 87.—В великор. пісні „тесовая“ кровать—звичайно; причому забутому слову „тисовый“ надається певного розуміння: „И я спалъ да вѣдь бесчастной доброй молодец | ...И на этой на тесовой на кроваточкѣ“, Барс. Прич. II, с. 68, ще 19, 116 та ин. „Погляжу ж я, бѣдна горюшица | на тесовую кроваточку“ Барс. Прич. III, с. 160—162; в билинному епосі: „пойдемъ ко мы во спальну во теплую, | Ляжемъ на кровать на тесовую, | На кровать на тесовую, на перину пуховую“, Рыбн. II, 126; „Приходитъ Вельма во спаленку | Ко той ли кроватки тисовенькія, | Ко той ли перинушкѣ пуховенькія, | Ко крутому высокому зголовьицу, | Ко тому одѣялу соболиному“, Рыбн. III, с. 135. Схожий епічний опис „тисовой кровати“ — у пізнішому запису: „Какъ бросалсэ кнесь Михойло... | На тисову да на кроватку, | На пухову да на перинку, | На круто высоко зголовье, | Под соболино да одѣяло“, Григ., I, с. 445, у вар. — ще „на подушку да на шолкову“, с. 442; „Как под той ли под грушей | Да кровать тесовая“, Шейн, Р. нар. п., с. 401; Шейн, Вел. I, № 1272; „Притомилась Доня притомилась, | На тесовую кроватку спать ложилась“, № 725; „Я не спала, не спала, не сыпала, | У тесовыя кровати простояла“, № 684. „Я спала, проклаждалася | На тесовой кроваточке | На мягкой постелюшке, | На высоком зголовьеце | под теплым одъялечком“, № 1388; „А во том терему | Есть кровать тесова | Перинушка пухова | Изголовье парчево, | Одеялышко тепло, | Оно бобром пушено, | Шелком выстрочено, | Билью вывожено“, № 1561. Сполучення, що нагадує початок Свят. сну: „Стой мой терем златоверховат! | Во том тереме тесовая кровать“, № 1620; „Кроватка тесовая“, I, № 882; „кроватушка тесовенькая, № 643, та ин.; те саме і в білор. пісні: „А у мяне клетка новая | А коровать тисовая“, Безс., Бел. п., с. 41; „положили спаци | На цисовой кроваци“, Носов., с. 257; „положили яго спаци | ў цясовой кроваци“, Шейн, Мат. I, 1, 453; „у новой коморы на цисовой корваци“, 257.

синее вино с трудом смѣшено] Корш — „сине“; тепер народній епітет вина — „зеленое“; Вяз. 265 „с трутомъ (= ядъ трутъ, Беринда); „с трудомъ“ = з лихом, гірке, з сумом; „трудъ“ = хороба: „человѣкъ нѣкый имѣя водный трудъ“, Гал. Єв. р. 1144, Лук. 14, 2, II, 338; „Вижь съмѣрение мое и трудъ мои“ (κόπον) Пс. 24, 18, Симон. Пс. I, 142. Чи-ж з цього вислову не перифраз євангельського: „Дашя ему пити оцьтъ съ зълчью смѣшенъ“ Мѳ. 27, 34, Гал. Єв. р. 1144, I, 489? Питво Святославове — так само питво туги, про це — окремо, далі.

тѣщими тулы поганыхъ тлъковинъ] тѣщь = κενός, порожній, Толк. Прор. Ис. 29, 8, Евсеев; тулъ = φαρέτρα, сагайдак.

„тлъковины“ — (1-ше вид. — тльковины) — всі неруські племена, чужі мовою: Лавр. „Поя же (Олег) множество Варягъ и Словенъ и Чюдь и Кривичи и Мерю и Деревляны и Радимичи и Поляны и Сѣверо и Вятичи и Хорваты и Дулѣбы и Тиверци, яже сут толковины“, с. 29; видимо,

це — поганські слов'янські племена. Дуб. пояснював це слово — „подручники, данники“ (От. Зап. р. 1855, червень, крит.), та ми не бачимо підстав, щоб так перекладати, одне тільки ясне: для автора „Слова“ „тлъковины“ були вже не руські, нехай й поганські племена, але народи степові, споріднені з Половцями або швидше сами Половці. Він зве їх „поганими“; пор. „нынѣ Половци законъ держать отець своихъ: кровь проливати, а хвалящеся о сихъ и ядуще мерьтвечину и всю нечистоту, хомѣки и сусолы, и поимають мачехи своя и ятрови“, Лавр. с. 15. В. І. Григорович у вислові „поганые тлъковины“ вбачав іронію автора „Сл.“: „тлъковинъ“ — перекладач, помічник (Азбуковн.), а Ольговичі надто часто користувалися з допомоги цих „тлъковинъ“, котрі, як виявилося, „поганыи“ Тр. Киев. Арх. С'езда р. 1874, I, с. LII. Але навряд чи потрібне таке мудроване пояснїння. Істрін запевнює, що в давній Русі „был даже как бы особый класс переводчиков — Тиверцы, про которых летописец говорит, что они .суть тлъковины'“ (Хроника Г. Амартола II, р. 1922, 246), — але ми вважаємо це пояснїння за силуване й штучне.

великый женчюгь] В Олександрії І-й ред. переможцеві подаровано: „вѣньць с жемчюгомъ и с драгым камениемъ“, с. 30; він-таки здобуває „женчюга вервей 10“, с. 89. Давня Русь добре знала перли і користувалася з них частенько; літоп. оповідає, що Андрій Боголюбський (р. 1155) „вкова“ в ікону Богородиці „тридесят гривен золота кромѣ серебра и женчюга“, Лавр. 329, инакше — багато золота та срібла „проче камени дорогого и великого жемчюга“, Іп. ст. 482; він-таки оздобив церкву р. 1175 „жемчюгом великимъ“, Іп. с. 582; церква св. Богородиці золотоверха була оздоблена „каменьем драгымъ и женчюгом великимъ“, Лавр. р. 1185, 372; у ній-таки було „много узорочий, портъ золотомъ шитыхъ и женчюгом“; в церквах, що їх впорядив кн. Володимир Василькович, були євангелії, куті сріблом „с жемчюгом ,та' платци шитые золотом и женчюгом“, Іп. р. 1289, ст. 926, то-що. В Пов. про Інд. ц.: „врата же меет златы з драгимъ каменьемъ и іс великим жемчюгомъ“, Вол. р. № 309, XV в., вид. Істріна, с. 73. Перли поетична мова рано ототожнює з слізми: „Бѣ видѣти слезы его лежачи на скранью его (кн. Ростислава, що вмирав), яко женчюжная зерна“, Іп. р. 1169, ст. 532. В народній пісні сльози = перлини: „Ты разсыпься крупен жемчуг, что по атласу да по бархату: | Ты расплачься невѣстушка... перед батюшкой стояци“. Шейн, Р. нар. п., с. 485, 462 та ин.; або — „поразсыпься крупной жемчуг | По столам, столам дубовыим. | Порасплачься невеста душа | пред своим кормильцем батюшкою“, | Шейн, Вел. № 1721; „горючи слезы жемчужныя“ № 1669 (весільна п.).

нѣговахуть мя] у 1-му вид. „нѣгуютъ“, пристаємо на виправку Пот. „Нѣговати“ = пестити, милувати, пор. „нѣгующи и любящи“, Сборн. XIII в.; „утѣшаеть и нѣгуеть своимъ человѣколюбиемь“, Панд. Ник. XI в., сл. 26; „тому проклятіе, а иніи нѣгуются“ (= вгнобляють їх), Сл. Іо. Золот. о берущ. много имения. Измарагд XIV в., пор. у Златоструї XII в. — „тому проклятие, а инѣмъ нѣга“, Пам. уч. лит. III, с. 88; „еди-

ночадъ родителема, яже акы вѣрою имуще мя нѣговаста", жит. Іо. Черн., квіт. 11 та ин., див. Срезн. II, s. v. — Огоновський гадає вбачати в цьому місці іронію: Святослава уві сні милували й розважали, — одягаючи в мертвецьке вбрання; не вбачаю тут жаднісінької іронії.

уже дьскы без кнѣса] — „кнѣсъ" у давн. пам. невідоме, окрім „Слова о п. Іг." (Срезн.), у сучасн. — „кнесъ" або „князь", „князек" = балька, сволок, що звязує крокви, жолоб, що з'єднує покрівляні дошки, без цього вони були-б розсипалися. „Кнѣсъ" = гребінь, сполучення покрівляних спадів на вершку даху в один руб, див. Забелин, Черты самобытности в русск. зодчестве, Др. и Н. Росс. р. 1878, Барс. III, 371; „сволок с. є. головний брус у хаті або на воротях, званий також конем" (Огон. 82). Пор. подан. не раз паралелю з Пс. 23, 7 „възмѣте врата князи ваши" (Симон. Пс. до р. 1280, I, 134—5), що відповідає грец. ἄρατε πύλαι κεφαλὰς ὑμῶν, себ-то „поднимите врата верхи ваши"; Пот. 90: „Сон вещует Святославу, что на него падет забота о роде, о земле", але на це навряд чи можна пристати: за такого „князька", елемент, що об'єднує, звязує, є саме Святослав; те, що немає князька = загибіль і для Святослава, про це див. далі свідчення в сонниках. — Пор. аналогічний образ в укр. пісні: „Нехай тобі намисто порветься, | А новая хата нехай западеться", Чуб. V, 792, № 365 А; в иншому варіянті: „Два тереми нових нехай западуться", 793, Б. В білор. пісні: „стоит терем да подрубленны", Шейн, Мат. I, 1, 19.

в моемъ теремѣ златовръсѣмъ] терем = грец. τέρεμνον Г. Ільїнський виводить од *(s)terēb- через *(s)terbmos („Пошана", Сб. Харк. Ист. Ф. Общ. XVIII), але я гадаю, що краще виводити як давніш од term-; т. = високий будинок (turris) пор. Єремія... „обрѣте домъ яко трѣмъ высокъ" Амарт., I, с. 174, князівський палац посеред кремля (Срезн., Огон.). В літоп. часто: „за святою Богородицею над горою дворъ теремный, бѣ бо ту теремъ каменъ", Лавр. р. 945, с. 54; „той же осени постави владыка теремъ великый", Новг. I, р. 1341, вид. р. 1888, с. 340; „заложи Всеволодъ Мстиславичь и владыка Нифонтъ Богородицу в теремѣ" 1 Пск. р. 6643, Срезн. III, 950.

Епітет „златоверхий" подибуємо там-таки: Лавр. р. 1185 — „погорѣ... и зборная церкы святая Богородиця Златоверхая" с. 372, за те саме — Іп. р. 1183, ст. 630: „Владыка Иоаннъ поби св. Софею свинцем а маковицу большую златоверхую устрои", Новг. 1 літ. р. 1408, вид. р. 1888, с. 396; поруч цього „Шатер великий златоверхий", Новг. 4-й, р. 1240, с. 225. Іпат. „у святоѣ богородицѣ златоверхои", ст. 593, 626. В „Сказаниях" про Мамаєву побиванку: „златоверхий теремъ" 15, 50, 94, 146; „золотоверхий теремъ", 176; „церковь златоверхую разграби" 4, 39, 75, 130 Шамб. Сказ. В давніх записах нар. усн. традиції: „стоятъ три терема златоверховатыя", Тіх.-Мілл., с. 14; також — Кирша З. В записах XIX в. звичайне сполучення „терем златоверхий": „Разъѣхался съ раздолья чиста поля | Ко славному терему златоверху, | Бил то палицей булатнеей | По славному по терему златоверху", Рыбн. I, 254; „Зашелъ Василий

въ терема златоверхие", Рыбн. I, 337; „Поводитъ в свой терем златоверховатый", II, 20; (також — Григ.: „Он построил тут как три терема, | А три терема златоверховаты", I, 385); „Приходит он во терем — во златой-верех: | Ходит Офимьюшка купець дочи | По славному по терему злату верху", Рыбн. III, 144; Дюкова матінка Добриню „брала за ручки за бѣлые | Вела въ терема златоверхие", Р. III, 185; „Стройте тамъ три терема хорошие | И златоверхие маковки позолочены", Р. IV, 59 і т. п. По-за епіч. піснею — також: „Во этом во тыну | Стоит три терема, | Стоит три терема | Златоверхіи", Шейн, Р. н. п., с. 366; Шейн, Вел. — „три терема златоверхие" № 1030, „терем златоверховат" № 1620. Українська і білор. традиції знають схожі описові вирази: „маківочки золотії верхівочки" Чуб. III, 48; „Золотая верхушечка" („маковка"), Шейн, Мат. I, 2, 395, 883.

бусови врани възграяху] у 1-му вид. „босуви"; виправляли: Макс. р. 1837, Дуб., Гаттала, Бусл., Огон. — „бѣсови"; Пожарськ., Дуб., Вельтман — „Бусови" од власн. ім. „Бус", порівн. — „время Бусово". Ґрамм. здогадується — „бо сыи"; В'яз. „бо суи", себ-то марні, нікчемні. За В. Щуратом „босув" = босовъ, див. Срезн. I: босъ = диявіл, δαίμων: „Отъ закона же твоего удалишася, далече бо быша от своея чести и бога босове", Пс. CXVIII, Толк. Пс. XI в., арк. 237. Але тут, здається, помиливсь переписувач, зам. „бѣсове". Див. Зап. Н. Тов. ім. Шевч., CXXVIII (р. 1919), 21—38. Правдоподібніше Макс. року 1859 і Пот. вбачали в „Бусови": перший — давальний відмінок од Бусової гори над Либеддю, або прикметник, другий — місцевий відмінок без прийменника з *і* зам. *ъ*, як Хинов*и* зам. Хинов*ъ*, а „Бусово" — урочище над Либеддю. Але ми волімо вбачати тут разом із Вс. Мілл. та Барс. прикметника „бусый" = „сѣродымчатый, смурый" (Даль); бусіти = темніти, „котора была мѣдь аравитская, никогда она не бусѣла и не ржавѣла" Гільф. III, 58—59; „забусіют жемчуги нонь перебраные", Барс. Прич. I, с. 120. Кирша — „бусы галеры, бусы корабли" 70, 146, 173; Григ. „житник буселый", I, 292.

„Ворон" — віщий птах: „Налетал над шатер веща птица, | Веща птица да черный ворон, | Черный ворон сам прокыркивал | И нерадошну весточку сказывает" Рыбн. III, 54; порівн. в старині про Дюка, Рыбн. I, 208, 274. У голосіннях смерть — „Черным вороном в окошко залетала" або „На пути она летала черным вороном", Барс., Прич. I, с. 8 і 167.

у Плѣсньска на болони] Літописні дані, щоб пояснити це місце, такі: Іп. р. 1188 „Романъ же перед (Хл., Поґ. „вперед вои") свои посла ко Прѣсньску, да заѣдуть Преснескъ переди, они же затворишася. Угре же и Галичане заехаша и у Преснескъ"... (Поґ., Хл.—„къ Плѣсньску", „Плѣснескь", „у Плѣска", та й у Іп. *р* перероблено з *л*, ст. 662. Це місто в Галицькому князівстві, суміжне з Володимирським на Волині. На місці його залишились „окопы и великіе курганы, заросліи буковымъ лѣсомъ недалеко отъ Подгорецкаго монастыря на половинѣ дороги изъ Бродовъ до Золочева" ст. Я... р. 1846, цит. кн. В'яз. Замеч., с. 274.

Ще — Карамз. Ист. Г. Р. III, прим. 77. Огон., ідучи за Шараневичем („Зоря", р. 1870, кн. II, Львів) має „Плѣсньскъ" за зміцнений замок на місці Подгорецького ман., що зветься „манастиром на Пліснеску" (Ог. 83); Заклинський знайшов був Плѣсниско і Кисань в Золочевському повіті в Галичині поблизу Подгорець, і „Кисань" ще й дотепер це назвисько нетри (Закл., Пояснен. одного темного місця в С. о п. И. Львів, 1906); але Франко дак той непевний, чи-ж справді можна покладатися на свідчення ігумена Подгорецького ман., що їх використав Заклинський (Зап. Н. Т. ім. Шевч., т. 71, 1906, 200), а Щурат — ані в Пліснеську, ані в його околицях — не знайшов Кисани: вона виникла завдяки популярності гіпотези Шараневича (Щурат, Пісня про похід Ігоря Сьвятославича, Львів 1907, і Зап. Н. Т. ім. Шевч. CXXVIII, р. 1919, 30—31).

„Болонь", „болони" — сучасне болоньє = „низьке місце, що оточує місто"; старод. — низинне надріччя, вкрите травою (Тіх., Срезн. I, 145—6): „Іерданъ... болоние имать, якоже и Сновь рѣка", Дан. Пал.; але частіш у літоп. в розумінні польськ. błoń поле, долина: „Володимерь... ста исполчився передъ городомъ на болоньи симъ же бяше полкомъ нелзѣ битися"... Іп. ст. 315; р. 1149 „Изяславъ... выправися весь из города и ста на болоньи" Іп. ст. 380; р. 1150 — „у Сѣтомля на болоньи", Іп. ст. 403; р. 1165 — „поиде вода изъ Днѣстра велика в болонье"..., Іп. ст. 524 і там-таки, р. 1161 — „сташа на болоньи в лозах противу Дорогожичю", ст. 515; р. 1169 — Берендичі „на болоньи от Днѣпра зажгоша двор тысячкого", ст. 534; р. 1174 Мстислав Ростиславич „изрядив полъкы своѣ и выѣха на болоньи противу им", ст. 575; і далі „се бысть одинь бои первого дни на болоньи Мьстиславу со Всеволодомъ...", ст. 576; р. 1261 — „Посадиша ѣ татаровѣ на болоньи возлѣ Вислы и сѣдоша два дни на болоньи", ст. 854 і т. п. Отже, — „болонь" — звичайне місце, де відбувалися воєнні акції. — В українській пісні: „на болонейку билле", Чуб. I, 270; „юж місячейко на болонейку", I, 409.

бѣша дебрь Кисаню и несошлю къ синему морю] як читає 1-ше вид., живовидячки неправильно; читання це викликало низку виправок, дрібних і великих. Грамм., Сахар. = 1 вид., але „не сошли"; Огон. 1876, с. 12 — „бѣша дебри Кисаню и не сошли къ"..., а с. 83 „идѣ же дебри Кисаню"... (dat. poss.). — Снегір. (Р. И. Сб. 1838, III, I, с. 117) ускладнив: „бѣ та дебрь Кисаню и несошли", й здогадувавсь, чи не зіллято в „Кисаню" — „къ Саню" (р. Сан у Галичині). — Майк., В'яз., Малаш., Вс. Мілл. = 1 вид., але „несоша ю" (кого?); Смірн. „несоша жлю". — Гільферд. „несошася"; Вельтм. „несошась"; Шамб. „бѣша дебри Кисани и несошась". — Максим. р. 1859 (Укр. I, 94): „у Плѣсньска на болони бѣша дебри; Кыяне же сошли къ синему морю", за ним — Пот., змінивши „бѣша" на „бышя". — Снегір. та Макуш., що читали „бѣша дебрьски сани и несоша къ синему морю", вплинули на Барс.: „бѣша у дебрьскы Сани и несошѧ къ...", р. Сань — названо так, бо вона покручена. — Владім. „У лѣсньской (?) на болони бѣша дебри Коганя и несошася"..., або „у Плѣсньска на болони на бес(ш)едѣ

брькисаху и несошася"... (підмет — круки). — Корш: „На болони [дѣляче кръваву уѣдину] бѣша [изъ] дьбри [сънесли ся н]а ню и несошя ю къ..." — В. Щурат (Вид Пліснеска в „Сл. о п Игор.", Зап. Н. Т. ім. Шевч. CXXVIII (1919), 21—38) читає: „всю нощь, съ вечера босуви врани възграяху оу Плѣсньска на болони, бѣша дебри Кисаню и несошася къ синему морю" (в перекладі: „всю ніч з вечера бісові ворони грали під Пліснеськом на болоні, були в дебрі Кисані й неслися до синього моря" (с. 25).

Ми живовидячки бачимо, як через виправки це місце вскладнюється й у Корша збільшується аж удвоє. Очевидячки, поправка має ґрунтуватися на даних: 1) історії письма й описок й 2) на словних даних д.-р. мови. Тим-то пристаємо з невеличким варіянтом на поправку Макушова й читаємо: „бѣша дебрьски сани и несоша ѥ къ синему морю": *с* виносне в слові „дебрьски" переписувач міг через недогляд проминути й зілляти слово з дальшим; у дуже давньому спискові *ю* могло повстати з *и*; з „несоша" з дальшим словом — з'явилося „несошлю"; *л* і *а* плутано і в уставн., і в півуст. письмі, прим., в Тр. руḱ. Амарт. XIV в. № 100 читаємо: „изм*а*дти", зам. „изм*л*ати", арк. 73^{b}, або в рукоп. пов. про Акіра (вид. Григ. с. 490—1, XV в.) — „оп*а*чють" зам. „оплачють", „мо*а*вити" зам. „мо*л*вити"; ѥ з заокругленими краями могло дати як переписувано рук. — *ю*; у рук. XV в., напр., „скорбью бывш*ю*ю" (орудн. відм.), в Іп. літ. р. 1185, ст. 643; раніший приклад: „Жива въвьржена быста въ ѥзеро огньно горщ*ю*ю жюпьломь" (зам. горщѥѥ) Апокал. XII—XIII в., арк. 89 і зв.; або — „оукляня*ю*мся, Лѣствица XV—XVI в. у моїй збірці Q. № 69, арк. 305 та ин., та й у скороп. к XVI в. *ю* і *е* писано схоже. Саме-же ѥ або *е* могло повстати фонетично з первісн. *ъ* (= ц.-сл. *ѧ*) знах. відм. мн., як у Пчелі XIV в. „благоѥ славы" зам. „благоѣ", с. 304.

Звернімось до словного боку епізода й завважимо, що логічно міркуючи, ми повинні в цьому епізоді — про „дебрь Кисаню" вбачати щось таке, що в первісному читанні — гармоніювало-б з усім попереднім, тоб-то згадку також про якусь зловісну прикмету. — „Д ь б р ь" — часто в пам'ятках ц.-сл. і д.-рус.: „вся дьбрь исплънится" Єв. Лук. 3, 5. Гал. Єв.; „и заспеться дьбрь горъ твоихъ, къ прілежащемоу и пріяпеть дьбрь горахъ"... Зах. 14, 5, Пар. XIII в. Н.-Соф. б. № 53, арк. 25 зв.; „всяка дебрь исполниться" Ис. 40, 4, цит. м. Ларивон в „Слове о зак. и благ."; Амарт. — „прогнаша Арменици противникы от глубокыа дебри", I, с. 521. У Флавія: „ту ровъ насыпаша и дебри вси" I, 351^{b}; „дьбрь глубока", кн. V, 153 (Вол.); там-таки — „исполнишася тѣм дебри и пропасти", арк. 150 зв., „межу горама дебрь бысть, 152 зв., „побѣгоста къ дебри иже под Силоамъ, кн. VI, 223 зв. і т. д. — визначає межигір'я, часом долину; в Олександрії 1-й ред. Олександер Нектонава „приведе къ дебри и ринувъ его низъ", с. 17; „прейде многы дни по дъбремъ и по безднымъ мѣстамъ", с. 56; „въ тмѣ падаху въ дебри", с. 63; в літоп. — визначає низина, болото: Іп. р. 977 „бяше мостъ чресъ греблю к воротом

городным и тѣснячися другъ друга спехнуша Олга с моста в дебрь", ст. 62; „истопоша мьжи дьбрьми", ст. 428; згодом Іп. р. 1249 — „преиде дебрь глубокую", ст. 803; „женущу чересъ дьбрь глубокую", ст. 804; „ци сіа дебри не перейдешь" Новг. 4-ий, с. 191; часто у Дан. Пал.; = долина, що поросла лісом в літ. р. 1151 (Срезн.). — Прикметника „дьбрьскъ" у Срезн. не відзначено, але його знаходимо в Юр. Єв. 1118—20 р., Мст. Єв. XII в., Тип. Нед. XII в., Добрил. р. 1164, Симон. р. 1270, Матѳ. 23, 33; „како убѣжите огня дьбрьскааго" (Амфил. I, 388).

„Сань" — у найдавн. перекл. пам. д.-сл. і д.-руськ.: въ дн҃ъ онъ наведетъ б҃ъ орѫжи[е] ст҃ое великое и крѣпкое на ꙁъміѣ. на с[а]нъ бѣг[аѫ]щѫѧ. [на зъмиꙗ] на санъ лѫкавѫѧ" Григор. Парем., пр. Ісайї 27, 1; в руськ. парем. р. 1271 і XIV в. — ...„на змия, на сань бѣгающи, на змия на сань лукавьную", Срезн. III, 261.

Перевіримо тепер оці міркування, ґрунтуючися на даних онірокритики. Звернімось до толкування „Свят. сну" за допомогою даних античної та середньовічної літератури. Дещо в цьому напрямкові уже зроблено. Так Афанасьєв р. 1861 завважив, що „вещий сон Святослава состоит из примет: черный покров и карканье ворона — дурное предзнаменование; терем без кнеса означает лишение членов семейства, жемчуг — слезы" („Заметки о загробн. жизни по слав. предан.", Арх. ист. юрид. свед. Калачова, III, від VI, стор. 9). — Паралелі з Сонників грецьких до деяких деталів сну зазначив кн. В'яз., стор. 265—271; Вс. Мілл. гадав, що тут усе уже зроблено і не вивчав далі деталів. Инші — переказували за традицією сказане, часом покликувались „взагалі" на народні прикмети, гадаючи, мабуть, що ці руські прикмети „исконны" й існували в XII в. в тому самому вигляді, як і в XIX-му. Оце, власне, й усеньке позитивне, що набули вчені, котрі підходили до „Св. сну" з погляду історії поглядів на онірокритику. Погляди ці за різних часів були різні. Та ми навряд чи помилимось, коли скажемо, що віра у вагу снів та їх толкування розквітла саме в ту добу, що стоїть на грані античного світогляду й христіянського, а далі — в пізнє середньовіччя. Світогляди цих діб проходили і на Русь. У них — ключ до розуміння розглядуваного епізода в „Сл.". На межі античности й гелленізма Артемідор склав свою Онірокритику, трохи згодом Астрампсих склав свого Сонника, і ці твори вплинули на пізнішу літературу цього ґатунку на Сході й на Заході (ed. Rigaltii, р. 1603 та ин.). Думка — по снах розгадувати дійсність захопила й христіянських письменників надто рано. На поч. V в. після Х. Синезій (по тому, як його навернено до христіянства, єпіскопував у Птолемаїді) написав трактата „Περὶ ἐνυπνίων" (див. Migne. Patrol. ser. gr. vol. LXVI, col. 1281—1319), де вважає ворожбитство за як-найкориснішу справу, а витолковувати сни, це, на його думку, найкращий із засобів пророкувати: уві сні сам бог напучує людину (с. 1289); отже, через те всі, навіть що-найтемніші сни мають у собі глибоку мудрість, і сама темнота їхня залежить од цієї їхньої мудрости (1281). На твір Синезіїв написав коментаря Никифор Григора (Migne, Patrol.,

ser. gr. CXLIX, р. 521—642); цьому Григорі приписують альфабетного Сонника Ὀνειροκριτικὸν κατ'ἀλφάβητον; є грецький Сонник і з іменням патр. Германа (Fabricii, Bibl. graeca, V, р. 266); другий — приписують Еммануїлові Палеологові (ibid., 268). У Візантії знали низку давніх античних Сонників і розмірно нову компіляцію Ахмета ибн-Сереїна (вид. Rigaltii, р. 1603) грецькою мовою (див. також Bibl. graeca, V, р. 226), перекладену на латинську мову р. 1166. Як завважив В. Снєгірьов (Вера в сны, с. 25) латинський переклад цього твору Артемідора, Астрампсиха, з додатками з творів инших авторів, котрі сни витолковують, алхіміків (?) доби Відродження „послужили источником для ныне существующих снотолкователей и сонников, которые в большом количестве издаются и в России спекулянтами на невежество и глупость грамотных людей". Але ця історія снотолкувань, що її подає Снєгірьов, надто схематично-проста; її треба змінити, відповідно до даних з джерел. Не накреслюючи цієї історії, далі скористуємось з тих сонників, котрі ми могли здобути. Звичайно, число їх, надто руських та польських, можна було-б і збільшити, але вони — здебільша переказують у пізніших виданнях сказане в попередніх, і їхні свідчення самостійної ваги не мають.

Звернімось тепер до самого сну, до його плану та частин.

Святослав бачить „мутный" — сумний сон, і вже це наперед промовляє за те, що важать перераховані далі явища. Серед них рельєфно виступають такі речі: 1) „Черная паполома" — себ-то чорний покрів, жалібний одяг; 2) кровать; 3) вино („змішане"); 4) жемчуг; 5) доски без кнѣса; 6) вороны; 7) змея (сань).

Щоб пояснити ці речі, користуємось з низки Сонників, гадаючи, що з одного боку — пізня візантійська традиція могла вплинути через переклади, котрі до нас не подоходили, на уявління руських XII в. про вагу снищ: ми маємо, на жаль, тільки уламок слов'янського сонника, і то в сербському рукоп. XV—XVI в.; з другого боку — припускаємо, що давні вірування могли у відгомонах зберегтися і в народніх повір'ях XIX в. До-речи, як матеріял щоб порівнювати подаємо дані і з пізніх— XVIII і XIX вв. сонників, писаних та друкованих.

Користуватимемось з отаких сонників, щоб пояснити те, що бачив Святослав:

1. Artemidori Daldiani Oneirocritika, ed. N. Rigaltii, Lutetiae, MDCIII; Artem. D. Oneirocriticon, libri V ex rec. Rud. Herscheri, Lips. MDCCCLXIV. — 2. Astrampsychi Oneirocritica, ed. Rigaltii, ibid. — 3. Nicephori Oneirocritica, ibid. — 4. Achmetis f. Seirim Oneirocritica, ed. ibid. — 5. „Interpretationes somniorum Danielis profetae, revelatae ab angelo, misso a Deo, et primo de diebus lunae et cetera. Impressa Lipezk per Conradum Kochenloffen", s. a. 9 арк. 4^0, поч. XVI в. — 6. Рукоп. Сборн. Иерус. патр. библ. № 192/2, XV—XVI в. Опис. у Красносельцева, Слав. рукописи патр. библ. в Иерус., 1889 р. — 7. Рукоп. Моск. Публ. Музею № 2654, перекл. р. 1745 з польського оригіналу р. 1696: „Выкладъ сновъ Данила

пророка... в КраковѢ". — 8. Рукоп. Рос. Публ. Б. у Ленінграді, F. III, № 11 половини XVIII в., „Выклад Даниила пророка"... перекл. з Краківського-ж вид. р. 1700. — 9. Рукоп. Сонник 1780-х рр. П. К. Сімоні, 8⁰, українськ. походж. — 10. „Египатски Сановник", Београд, року не позначено, XIX в. — 11. П. А. Поляков, Снотолкователь, приписыв. мусульманами ветхозаветному патр. Иосифу (Джагатайський текст), під ред. Н. Ф. Катанова. Казань, 1901. — 12. Новый полный и подробный Сонник. Вид. Холмушіна. СПБ. р. 1900 — 13. Е. Романов, Опыт белорусского народного снотолкователя, М. 1889 (= Этногр. Обозр., кн. III). — 14. Записи гг. Чернышева, Неклапаева и их учеников, 1890-х гг., рукоп. П. К. Сімоні. — 15. Рукоп. Архіва Р. Геогр. Т-ва XXXI, № 21, 1860-х рр., запис Соколова.

1. Черная паполома — чорний покрів, одіж.

Артемідор про колір одежі, що її бачать уві сні, гадає різно (ed. Rigalt., II, cap. 3, p. 84): „Ἀνδρὶ δὲ νοσοῦντι... μέλαν ἱμάτιον σωτηρίαν προσημαίνει... Οἶδα δὲ ἐγὼ πολλοὺς καὶ πένητας καὶ δούλους τε δεσμώτας νοσούντας, οἳ καὶ μέλανα δοκοῦντες ἔχειν ἱμάτια, ἀπέθανον", але далі: „ἔστι δ' ἄλλως ἡ μέλανα ἐσθὴς πᾶσι πονηρά, πλὴν τῶν τὰ λαθραῖα ἐργαζομένων" (clancularia operantur). Згодом подибуємо вже виразнісінькі вказівки: „Στολὴν φορῶν μέλαιναν οὐ καλὴ θέα", Astramps. p. 8; почасти наближається сюди толкування Achmetis, p. 131: „Ἐὰν ἴδῃ ὁ βασιλεύς, ὅτι ἐφόρει ὁ λαὸς αὐτοῦ κίτρινα ἢ μέλανα, θλῖψιν διὰ νόσον καὶ θάνατον αὐτῷ κρινέτω". Латинський сонник поч. XVI в. „Interpretationes Danielis" — не каже про чорну одіж, але в низці прикладів одзначає, що чорний колір визначає лихо... „panem nigrum comedere significat tristitiam"; „piper nigrum comedere significat iracundiam"; „uvas nigras colligere significat molestiam". Пізніші руські сонники, перекл. з польського: Р. ПБ. Q. № 11 — „одѣяние черное на себѣ имѣть — убожество", М. П. Муз. 2654— „Одѣяніе черное — убожество знать", арк. 15 зв.; „Черная одежда (в других случаях, кроме как видеть ее больному) — не обещает ничего хорошего". Новый подр. Сонник... р. 1900, с. 378. Народні повір'я: бачити уві сні чорну одіж „пасцель будзець, захварѣешь", Романов, Опыт. бел. снотолков., с. 12; „видеть во снѣ кого либо въ черной шубѣ — будетъ досада или печаль" Сургутськ. край (записав Неклапаєв).

2. Що визначає бачити уві сні кровать, за те свідчень маємо ми обмаль: „Кровать богато убранную видеть — женихой или хозяйской смерти ожидать", Нов. Сонник 1900, с. 274. „Кровать во сне видеть — к болезни" (Моск. губ., повідомив Г. І. Куликовський за 1890-х рр.) рук. Сімоні.

3. вино с трудом смѣшено. За Артемідором бачити уві сні вино—нічого поганого не віщує: „Οἶνος τὰς μὲν λύπας ὥσπερ μανδραγόρας ἀνδρὸς κοιμίζει", Artem. I, cap. 68, p. 56, ed. Rig. (= I, 66 ed. Herscheri); але від Астрампсиха — з'являються віщування зловісні: „οἴνου μετασχὼν προσδόκα δεινὰς μάχας", Astr. p. 7; „οἶνος ῥυπώδης ἀκτρανοῖ πολλὰς λύπας". ib. p. 7. У Ахмета — низка прикмет: „Εἰ δὲ ἔπιεν οἶνον συγκεκεραμμένον (= змішане), εὑρήσει θλῖψιν εἰς τὸν πλοῦτον αὐτοῦ..." „Εἰ δὲ ἴδῃ, ὅτι ἐκέρνα

αὐτῷ ἄνθρωπος γνώριμος τοῦτον τὸν οἶνον δι᾽ αὐτοῦ ἐκείνου τοῦ κιρνῶντος θλιβήσεται". „Εἰ δ᾽ ἀγνώριστος ἦν δι᾽ ἐχθροῦ" (Achm. p. 141, cap. 196). „Εἰ δὲ ἴδῃ τις, ὅτι πίνει ὄξυνον οἶνον, τοῦτο εἰς πλοῦτον οὐ κρίνεται, οὐδὲ εἰς ἐξουσίαν ἀλλ᾽α εἰς πικρίαν καὶ θλῖψιν ἀνάλογον τῆς δριμύτητος". „Εἰ δὲ ἴδῃ, ὅτι ἔπιε ποτὸν σκευαστὸν, εὑρήσει πικρίαν ἀνάλογον τῆς ἀηδίας" (Achm. p. 173, cap. 198). В латинському Соннику „Interpretationes Danielis" п. XVI в. маємо: „vinum turbidum bibere significat tristitiam". Серб. Сонник в рук. Єрус. бібл. XV—XVI в. — навпаки, гадає, що „пиющи и вь снѣ водо[у] и ил вино прилогь ти кажет", арк. 405 зв. Сонник пол. XVIII в., пер. вид. р. 1700: „пит[ь] вино мутное — печаль", РПБ. F. III, № 11; аналогічний йому (пер. 1745 р.) М. П. Муз. № 2654: „пить вино мутное — печаль знать", арк. 16; обидва походять через польськ. од латинського оригіналу. В українськ. Соннику, рук. П. К. Сімоні 1780-х рр., дарма що „вино пить — веселие", але „вино кислое пить — драка или другое нѣчто худое", арк. 13; „вино пить во многолюдии — худой сонъ", „вино мутное пить — знакъ печали и досадного извѣстія", „виномъ мыться — знак потери и убытка", Нов. подр. Сонник, р. 1900. Пити вино уві сні — погана прикмета (Харківщина) Пот. 87; Полтавщина: уві сні пити горілку й бути п'яному — хороба, рук. Р. Ґеорг. Общ. XXXI, № 21, с. 87.

4. Бачити уві сні п е р л и — віддавна віщувало сльози. Це спостерегаємо в грец. сонниках, що походять з класичної традиції, в польських і в нар. руськ. повір'ях, але не без літературного впливу: „Οἱ μάργαροι δηλοῦσι δακρύων ῥόον" Astr. p. 6. ed. Rig.; „Μαργαρίται δηλοῦσι δακρύων ῥόον", Niceph. Oneir. p. 15.; „Perły znaczą zazwyczaj łzy", Nowy Sennik do rozweselenia, Warsz. 1873, s. 40. „Жемчуг во сне брать — получить знатный подарок или слезы", Нов. Сонник, р. 1900, с. 178; „зерно жемчужное видеть — иметь с кем либо ссору", т.-же, стор. 201. Бачити уві сні перли — віщує сльози, Афанасьев, Поэт. воззр. славян на природу, I, 603. „Жемчуг видеть — слезы", Романов, Опыт белорусск. снотолков. 12.

5. д ъ с к ы б е з к н ѣ с а — себ-то терем далі-далі загрожує впасти: „Δόμου πεσὼν (п. б. πεσόντος) νομιζε τούτου ζημίαν" (= detrimentum), Niceph. patr. p. 12, ed. Rig.; „Δόμου πεσόντος ζημίας δηλοῖ τρόπους" Anon. Бібл. Ескуріяла I, 170, рук. XIV в. Ф. III, 7. „Ἐὰν ἴδῃ [ὁ βασιλεύς], ὅτι ἔπεσε τοῖχος παλατίου, ἡ Αὐγούστα τελευτᾷ", Achm. Oneir. ed. Rig. p. 115, cap. 148; „Ἡ δὲ τῶν ξύλων κλάσις τοῖς κυρίοις τοῦ οἴκου ἄνδρας" ibid. p. 111, cap. 144; „Ἡ δὲ τοῦ τοίχου [κλάσις] τὸν τοῦ οἴκου δεσπότην σημαίνει" ib. Окрім того — „да же если царь увидит, что потрясся его дворец — это предсказывает угрожающую от народов войну или обнаружение врагов", там-таки, 112, cap. 144. „Ruinam videre significat deceptionem" Interpr. Dan.; „Дом разваливающийся видеть — ссору с соседями и смерть хозяина", Нов. Сонник р. 1900, с. 147; „Кровлю падающую в своем доме видеть — больному смерть, а здоровому всех намерений его уничтожение", там-таки, с. 274. Народні прикмети (записи В. Чернишова р. 1897): „Дом падает — к убытку" (Киржач.); „Дом падает, угол отваливается — к покойнику",

„Дом падает — или хозяин или хозяйка умрет“ (Боровськ.) — рук. П. К. Сімоні. У нар. епосі сон цей теж віщує лихо: „Не спалось девке, не дремалось, | Ничего во сне не виделось, | Только виделся сон безсчастный: | Как буйны ветры подымались, | Сы хором верхи срывались, | Что по самыи по окошки“..., бо француз Москву руйнує. Кир. в. 10, с. 3. Коли сниться „хата старая разрушившаяся — вещает смерть“, Полтавщина, Рук. Арх. Р. Г. Общ. XXXI, № 21, с. 86.

6. врани възграяху; круки віщують лихо. Це, певне, одгомін античної традиції: „Κορώνη δὲ [σημαίνει] χρόνον τε πολὺν καὶ παροικὴν τῶν πραγμάτων τῶν πραττομένων καὶ γραῖαν“, Artem. Rig., lib. II, cap. 20, р. 107; можливо з християнським забарвленням — „Κόρακας ἰδὼν δαίμονας τούτους νόει“ Niceph. Oneir. р. 15. З приводу того, що бачити уві сні круків — це не на добре, Артемідор оповідає, як одна заможна жінка побачила була уві сні трьох круків, що нахабно (ἀναιδῶς) дивилися на неї. Один з них мовив: „ἐγώ σε ἕκβιον ποιήσω“. Тричі облетіли її круки й зникли. Аж і справді, за 9 днів вона сконала. Artem. cap. 34, р. 221. Латинський Сонник „Interpr. Dan.“: „corvos videre significat rixas habere“. РПБ. III, № 11, пол. XVIII в.: „ворона во сне слышать — мертвеца знаменует“, арк. 3; теж у рук. р. 1745 М. П. Муз. № 2654: „ворона слышать — умершего в дому [знаменует]“. В сербськ. соннику (Египатски Сановник) — самі відгуки віри в те, що крук віщує лихо: „Кад гавран један или више њих лете право на тебе и прелете преко твоје главе, значи да ће ти се десити каква несрећа“, с. 36; „Кад видиш гаврана где на дрвету или на крову стоја на једној, и то на левој нози, онда се спрема каква несрећа“, с. 42. Один епізод з хроніки Амартолової наочно показує, що вороняче крякання — то зловісна ознака: геллени в Олександрії глузуючи питалися в св. Опанаса: „рци намъ, злый старче, что грачють ворони‘. Святый же к нимъ отвѣщавъ рече: ‚враны гласять „кра кра“; („кра“ же Асурийскимь гласомь наречеться „утро есть“) — тѣмь утро узрите Божию помощь, нашю славу“. И наутріе слышано бысть смерть преступника Ульяна; привезоша и мертва и смердяща“, I, с. 349; там-таки про птахів: під той час, як ц. Роман провадив пересправи з болг. ц. Симеоном, сталося „чюдо нѣкое“: „двѣма орлома, царема бесѣдующема, и верху има летящема и клекачюще и обѣма съвъкупитися и пакы разлучитися другъ от друга, единому же в Костянтинь град влетѣти, другому же въ Фракию прелетѣти; се истовое таковых смотрящеи не добро судиша“, с. 559; може, Амарт. уплинув і на дальше оповідання в Іп. літ. р. 1249, де вже не самі-но орли, ба й круки, що нас оце цікавлять: „и бывшу знамению сице надъ полкомъ, сице пришедшимъ орломъ и многимъ ворономъ, яко оболоку велику; играющимъ же птичамъ, орлом же клекьщущимъ и плавающимъ криломъ (П. Хл. — крилы) своими и воспромѣтающимъс[я] на воздусѣ, якоже иногда (Хл. П. — никогда) и николи же не бѣ; и ее знамение не на добро бысть“, ст. 802. В „Нов. полн. и подр. Соннике“ р. 1900: „Воронъ во снѣ — остерегаться воровъ и разбойниковъ“; „Вороній крикъ слышать — слышать о мертвецѣ“, „Ворона надъ головой видѣть — ожидать

смерти", инші сни з круком — так само не на добре, с. 77. Пор. ще: „чорны вóроны вѣдь участь програяли", Барс. Прич. II, 124.

7. Змеи („дьбрськы санıє"). Що в старовину вірили в те, що змії визначають погане, маємо багато свідчень: „Ὄφις νόσον σημαίνει καὶ ἐχθρόν, ὅπως δ᾽ἂν διαθῇ τινὰ οὕτω καὶ ἡ νόσος καὶ ὁ ἐχθρὸς διαθήσουσι τὸν ἰδόντα", Artem. lib. II, cap. 13, p. 106 ed. Hersch., p. 101 Rig.; „Ὄφις τε νόσον σημαίνει καὶ ἔχθραν ἐπάγει", Artem. Rig. II, cap. 13, p. 111; „Ὄφεις πατεῖν, τὰ κέντρα τῶν ἐχθρῶν λύει" — рідке сприятливе пророкування, Astr. p. 7; те саме розуміння: „Ὄφεις ἀναιρῶν τοὺς ἐναντίους νόει", Niceph. Oneir. p. 16. Коли вода, що розлилася, спадаючи, залишає риб, мешканці здобувають: „πλοῦτον καὶ νόσους, εἰ δὲ κατελείφθησαν ὄφεις καὶ βάτραχοι καὶ ἑρπετὰ — πόλεμον εὑρήσουσιν ἀπὸ ἐχθρῶν τε καὶ νικήσουσιν αὐτοῖς· ἐὰν ἄρα κατεκυρίευσεν αὐτῶν, εἰ δὲ μὴ τοὐναντίον", Achm. p. 154. Латинський Сонник „Interpr. Dan.": „Cum serpentibus pugnare significat vincere inimicos", „serpentes occidere significat inimicos vincere", „serpentes multas videre significat decepcionem de femina". В серб. Соннику XV в. невиразно: „змію видевь въ сне. въ лицу цара разьваете" (?), 405 зв. Українськ. рук. Сонник П. К. Сімоні 1780-х рр.: „гадини боятся, бѣгать от нее или угризену бить — значитъ от непріятеля что ни есть претерпѣть", арк. 13 зв.; РПБ, F. III, № 11, пол. XVIII в.: „змея укусит — бѣречься неприятѣля значит". В джагатайському снотолкователі: „кто увидит бѣлую змѣю, у того будет враг-мусульманин; если же он увидит черную змѣю, то врагом ему будет иновѣрецъ" (24), стор. 16; „Видѣть во снѣ змѣю — худо, а если кто увидит ее, тот долженъ подавать милостыню" (73) стор. 25; „Кто увидитъ во снѣ змѣю, на того понапрасну обрушатся бѣды" (80), с. 26. „Гада видѣть — врагъ, неприятный человѣкъ", Романов, Опыт бѣлор. нар. снотолкователя.

Зібрані в нас дані дозволяють зробити висновок, що читання Макушова, прийняте й тут („сань"), цілком погоджується не тільки з даними палеографії й мови, ба навіть як-найкраще гармоніює й з загальним значінням усього сна. Цей-же сон — то майстерна комбінація з „випробуваних" та „віригідних" ознак, звязаних спільним джерелом походження. Ознаки тії були відомі письменним людям у Візантії, будь-що-будь од геленістичної доби починаючи. До нас занесло їх якщо не письменство, то усна традиція, і теж дуже давно. Почасти ознаки тії дожили й до наших часів.

XIII. Бояри пояснюють сон.

се бо к҃ сокола слѣтѣста] Що в епічній традиції руських князів й узагалі героїв порівнювано до соколів, як і до инших хижих птахів, — це річ звичайнісінька. Цар Казанський „отходя пленяше иныя земля чюжія, аки орелъ отлѣтая от гнезда своего далеча пища себѣ искати“ Іст. Каз. ц., с. 15. Руських порівнювано до орлів, яструбів, еленів, і левів там-таки, див. с. 161. В піснях, запис. для Рич. Джемса 1619—20 р., про кн. Скопина Шуйського: „Высоко соколъ поднялся и о сыру матеру землю ушибся“, вид. Сімоні, с. 3. У новому запису пісні — Дон: „распустил я своих ясных соколов, | Ясных соколов — Донских казаков“ Сахар., Сказ. I, 240; у старині: „Бытто ясные соколы попурхнули, | Так добрые молодцы повыѣхали“, Рыбн., I, с. 180; у Кирші: „Из-за моря, моря синева, из Волынца красна Галичья, ис тое Корелы богатыя, какъ есенъ соколъ вонъ вылетывалъ, как бы бѣлой кречетъ вонъ выпархивалъ, выезжалъ удача доброй молодецъ молоды Дюкъ сынъ Степановичъ“, с. 9 і „какъ два ясна сокола слеталися, і наехалъ Збутъ королевичь младъ, напущается онъ на старова, на стара казака Илью Муромца“, с. 155. Інші паралелі див. попереду. В цьому місці „Сл.“ Франко вбачає уривок давньої пісні про кн. Ростислава та Гліба й підбирає ще пари соколів-князів: Бориса В'ячеславича й Ізяслава, Давида Ігоревича й Володаря Ростиславича (Jagić Festschrift, 1908, S. 648 і дд.), але навряд чи можна з цим погодитись.

крильца припѣшали] припѣшати — зробити пішим, нездатним літати (див. Срезн. II), пор. „опѣшати“ — зробитися пішим, в Пов. про Акіра, сп. XV в., відзначив О. Соболевський, Мат. и иссл. в обл. слав. фил. и археол., с. 175; також у прислів'ї в українському збірникові Климентія к. XVII — поч. XVIII в.: „пѣшого сокола и вороны б'ютъ“, рук. кол. Київського Університету № 73 (193), арк. 248; „На лету у сокола крылушки примахалися, | От худой погодушки перья приломалися“, Шейн, Вел. № 855.

а самою опутоша в путины желѣзны] Читаємо за Макс. та Пот.; самою — род. двійні зам. знах. от-як у вар. до Іп. р. 1147: „се на[съ] (Хл. Пог. — *наю*) брате Богъ искупилъ у мѣсто“, ст. 357. — В давній мові звичайно не „путины“, а „путо“, мн. „пута“: „вязахуть и оужі желѣзны и путы“, Лук. 8, 29, Гал. Єв. р. 1144, II, 188; ...„зане много-

краты поуты и оужі желѣзны съвязаноу соущю прѣтьрзахоуся (διεσπάσθαι) от него оужа желѣзна и поута съкроушахоуся", Марк. 5, 4, там-таки I, 601—2. Срезн.: „Оковавъ путомъ желѣзнымъ", Сл. Іпол. Дан.; „Почто не свяжеши ею путы желѣзн[ьн]ы" Жит. Іо. Богосл. Прохора; „Связати царя ихъ путы" Кир. Тур. о черн. чинѣ, 112 та ин. — В билинній традиції: „Связали Михайла ручки бѣлыя | Во путины шелковыя. | Какъ расправилъ Михайла ручки бѣлыя, | Поразлопали путыни шелковыя", Рыбн. III, с. 110—111; „Скованы ноги резвые же | Тѣма же железами немецкими", Григорьев, I, 345. В пісні про Разіна та його сина: „Ах да еще все то наши, братцы, друзья-товарищи, | Ой, братцы, все переловлены. | Ах да все в железные в ручные они кандашки | Да все позакованы"... Миллер, Ист. п., 723; в українськ. п.: „ведуть Якимонька у зелізнім путі", Чуб., V, 630; перекручене — „пута зеленії", 275. — Не пошкодить одзначити в відпов. місці літопису слова Ігореві — „связня преда мя [Господь] в рукы безаконнымъ", Іп. ст. 644, й слова літописцеві про инших князів: „держими бяху твердо и стрегоми и потвержаемы многими желѣзы и казньми", Лавр. р. 1186, с. 379. Взагалі в „Сл." „путины желѣзны" — не в поетичному, а в реальному розумінні: див. в Іп. р. 1160 — Рогволод „выстоя Володшю ис поруба а Брячислава из желѣзъ", ст. 505.

Олегъ и Святославъ] Пот. і Шамб. гадають, що ці ймення вставив переписувач. Перші видавці за сопутників Ігоревих та Всеволодових мали молодих князів — с. Ігоревого Володимира-Петра, кн. Путивльського, згодом Галицького († 1212 р.) й небожа кн. Святослава-Бориса Ольговича Рильського († 1186 р.). Ґрунтуючися на дальшому (див. далі „сокольца опутаевѣ" комент.), Ґрамм. (с. 48) та Макс. (Украин., с. 94) зам. „Олега" запропонували були внести „Владимира", проти чого заперечував Огон. (с. 84), гадаючи, що правильніше вбачати в „молодыхъ мѣсяцахъ" молодших синів Ігоревих; за Іп. в Ігоря народився син Олег-Павло р. 1176, ст. 600, а р. 1177 — син „в крещеніи Андреян а княжее Святославъ", ст. 604; одзначимо, що там-таки, 1183 р. згадано й за Олега, синовця Ігоревого, ст. 629; але те, що з князів були хлопчаки, за тих часів не перешкоджало їм брати участь у батьківських походах. — Порівнювати героя, що постраждав у бою, з місяцем — властиве руському нар. епосу: „А лежитъ же тутъ Добрыня во чистомъ поли, | А плеча его да испострѣлены, | Голова его да испроломлена, — | Закатается да младъ свѣтелъ мѣсяцъ". Гильф. Онеж. б., с. 43. Вс. Міллер гадав, що порівнювання з сонцем та місяцем це вплив Візантії (Взгляд, с. 55); Потебня слушно вбачає тут слід величальних народніх пісень (с. 42 і дд.), прим.: „Ой ніхто там не бував, де ся явір розвивав, | ... | Тілко бувало два місяці ясних, | два місяці ясних, два парубки красних: | Ой єдин ми красний в селі Івасенько, | А другий ми красний в селі Миханенько" Рус. Дністр. 43. „Три місяці ясних — ‚Ой первий місяць | Молодий Іванко, | а другий місяць | Молодий Василько, | А третій місяць | Моло-

дий Михайло", Чуб. III, 215 (пор. у великор.: „светел месяц — Алексей господин", Шейн, Вел. № 1255); „Ой зійшли (2) два місяці ясних | Тай вандрували два товариша красних" Чуб. V, 96; „Три месяцы ясных — три молойцы красных", Шейн, Мат. I, 1, 71. Ще приклад — в білор. пісні: „А под нашим сялом, над слобадою | стояли, свяцили месички чатыры: | Первый месичко — маладый Василька, | Другэй месичка — Маладый Паўлючок, | Треци месичка — малады Захарка, | Чатвиртый месичка — малоды Иванька"; далі — чотири зірки — чотири жінки згаданих осіб. Шейн. Б. п. р. 1873, с. 336—7. Ще: „три солнышка и три месяца", Шейн, Вел., № 1252. Пор. білор. п.: „А над нашим сялом, над слабадою | Стаяли, свяцили мѣсичка чатыри: | Первый мѣсичка — маладый Василька" і т. д., Шейн, Б. п., 52—3; але питання про те, оскільки „народні" ці величальні пісні в їхніх початках — це питання, що його треба переглянути.

„и въ морѣ погрузиста и великое буйство подаста Хинови] У 1-му вид. „подасть"; Барс. „погрузиша та и великое буйство подаша тѣ Хинови", та ми читаємо, як Снєгір., Тіхонр., Пот. та ин. — Від перших видавців до 1870-х рр. ототожнювали „хинъ-ханъ" або вбачали в „Хинови" прикметника від „хинъ" (Малашев.). Пот., 94 — вбачає тут дав. од збірн. „Хинова" (пор. Литъва, Татарва, то-що), ще й *и* зам. *ъ* (а це можливо й на ґрунті українському й на псковському). Хинова, за Пот. 114 — „название половцев или другого степного народа, м. б., Гуннов, по старой памяти". Вс. Мілл. (Изв. ОРЯС Ак. Н. 1914, кн. I, 110—118) спитується довести, що Хинова — „старинное русское имя финнов в форме собирательной, как Мордва, Меря, Весь, Литва и другие"; до Вс. М. прилучається Шамб. Соболевський пояснює „хынова", „хыновьскъ"—як слов'янську назву Гуннів, Изв. ОРЯС, р. 1921 (XXVI), с. 8, прим. Нехай хто заховується під цією назвою, ясно одне, що й для автора „Слова", як і згодом для автора „Задонщини", це було збірне ім'я для поганого бусурманського народу, „хиновя поганые татаровя, бусурмановя"... „идеть Хинова на Русскую землю" (Задонщ. Изв. Акад. Н. VI, 344, 347, стар. серія).

Пардуже гнѣздо] Пот. — „пардуше"; Лонґ. — „пардъ уже" (р. мн., визн.). „Пардуже" од пардусь (правильніш од пардузъ = барс, пантера, грец. *πάρδος, πάρδαλις*, лат. pardus). В Олександрії 1-й ред. — шкури „львовы и пардуши", с. 87. В літ. „Святослав ходя акы пардусъ", Лавр., с. 63; П. С. Р. Л. II, ст. 52; IV, с. 44 та ин.; „пьстрота пардуса", Ефрем. Кормч., 226; „Скочи акы пардусъ съ многою силою" (*ὡς πάρδαλις*), Амарт. вид. I, с. 47; Костянтин Копронім — „различнообразный пардусъ", с. 475; „от Арменина пардусицѣ", с. 491 та ин. (Срезн.). Літоп. знає барсів свійських: „Олегъ же ѣха напередъ к Гюргеви и да е[му] пардусъ", Іп., ст. 340; і „Да Сѵ̈ославъ Ростиславу пардусъ и два коня борза", ст. 504, подібно до того, як в Олександрії ц. Кондокія послала Олександрові серед инших подарунків — „паръдусъ кротъкыхъ (себ-то

свійських) 10", с. 89. Символічно — пардус визначає підступну істоту; пор. гелленістичну прикмету „...πάρδαλις δὲ καὶ ἄνδρα καὶ γυναῖκα σημαίνει, πανούργους τε καὶ κακοτρόπους", Artemidori Oneirocritica, ed. Rigalt. 1603, lib. II, cap. 12, p. 98. Звідси — порівняння з пардусом віроломливого народу — Половців: „Каков кой языкъ. Отв. ...куманин пардос есть, угринъ рысь есть...", Тихонр. Пам. отреч. р. лит. II, с. 447; або в рук. Петруш. № 138, XVI в., арк. 187: „Въпрос. Како есть языком часть и каковь есть который обычаемь? Отвѣтъ. Фрязинъ... татаринь огарь, куманин пардус, блъгаринъ быкъ, сръбинь влъкь..."; а також — хороброго вояку в Іст. Каз. ц.: „Царь же князь великий... аки пардусъ ярости наполнився бранныя"..., ст. 153.

Уже снесеся хула на хвалу] себ-то „узяла гору погана слава над доброю"; пор. Пс. 101, с. 9: „Всь днь поношаху ми врази мои, хвалящии мя мною кляхуся" Симон. Пс. до 1280 р. та ин., Амфил. II, 193, (Пог. Бол.: „хвалящейся мною клънѣахуся", Ягіч, 479). Схоже розумом місце читаємо у прор. Осії в пер. з толкув.: „по множству ихъ тако съгрѣшишя мнѣ славу ихъ въ бещьстіе полóжу" (Туницьк., с. 9), що відповідає виразові в „Слові". Вс. Мілл. перекладає: „уже спустился позор на славу". Пор. „се бо слава его (Юрка та Ярослава) и хвала погибѣ", 4-ий Новг., р. 1216, с. 193.

Уже тресну нужда на волю] нужда — βία Ис. 63, I, надсильство, Евс., Кн. пр. Іс., у Парем. і Толк. Прор. Вс. Мілл.: „уже ударило насилие на свободу". „Трѣснути" звичайно визначає в д.-р. мові загриміти, затріскотіти (Срезн.), тут неясно, в якому розумінні. Пот. (97): „уже с треском (с громовым ударом) вышла Нужда (мифологическое лицо) на волю (на свободу)". Нужду, як попереду — Обиду, або Горе (у казках) змальовано, наче вони видерлися на волю, пор. Горе в голосінні: „с подземелья злое Горе разом бросилось, | Чорным вороном в чисто поле слетело, | На чистом поле Горюшко садилося, | И само тут злодийно восхвалялося, | Што тоска буде крестьянам неудольная", Барсов, Причит. I, 290—1. Про визволення Нужди, Горя, Злиднів див. у Потебні: „О Доле и сродных существах", див. „О некот. симв. в слав. нар. поэзии", 2-е вид. р. 1914, стор. 189 і дд. Може, в основі лежать не „мітичні вірування", а літературні впливи таких східніх повістей, як повісті про ув'язненого духа в арабських казках або про ув'язненого біса в житіях. Див. Дурново, „Лег. о заключенном бесе", а також житія: Івана архієп. Новг., Аврамія Ростовського.

Се бо Готьскыя красныя дѣвы] Ґоти оселилися на берегах Чорного та Озівського моря в другій половині II в. після Хр. й панували геть аж до 375 р., коли їх розбили гунни; а втім, під ними вони мали своїх князів; Ванітар, онук Атаульфів, напав на Антів (їх декотрі історики мають за слов'ян (Грушевський, Історія Укр.-Руси I) і попереду зазнав поразки, а далі, перемігши Антів, звелів розпясти царя їхнього Бооза з синами й вельможами; сам загинув од гуннського короля

Баламбера р. 376. (Safařik, Starožitn. I, 127). Недобитки остґотів зостались незалежні в теперішньому Кримі, охрестилися й здобули єпископа від Юстиніяна. В VIII в. їх звоювали хозари, а тих прогнали в IX в. половці. Ґоти існували в Криму ще в XVI та XVII вв., згодом — зіллялися з греками й татарами (Zeuss. Die Deutschen und die Nachbarstämme, S. 430—433). Людність Кримська провадила не аби-який посередницький торг українськими невільниками на східніх ринках. Отже, ясно, що кожнісінька поразка руських, кожнісінький полон, що його захоплювали в них степняки (половці, згодом — татари), давав зиск ґотським купцям. Відгомін „Слова", відповідно змінений, маємо в „Слові про в. кн. Дмитра Йвановича": „Уже жены русскіе восплескаша татарскимъ златомъ", Тіх. 41.

поютъ время Бусово] „Бус", що від нього походить прикметник „Бусов", викликав низку толкувань. Снєґірьов указував на Бусів Яр на лівому березі Донця в Волчанськ. п., Р. Ист. Сб. III, I, с. 118; більшеменше так пояснює й Малашев.: з Буса — половецький хан, пор. у 15 вер. од лівого берега Донця Бусів яр (с. 117); як пояснює Пот.: час Буса, що за його йменням, може, названо гору над Либеддю, — час, котрий був безславний для Руси (с. 94) — але чом? Огоновський (с. 86): час Бусів — той, коли „Бооз, король Антів-Слов'ян, трагічною умер смертю", його-бо переміг ґотський цар Вонітар (див. попереду). Так толкувати певна рація є: за часів автора „Сл." могли ще жити стародавні епічні перекази в Кримських Ґотів; по поразці Ігоревій природньо згадати за аналогією про поразку ще й другого слов'янського вождя. Цю аналогію продовжує й дальше речення в „Слові".

лелѣютъ месть Шароканю] Про Шаруканів в літопису не одного разу від р. 1068: Новг. 1 (вид. р. 1888, с. 102)—Святослав: „рче дружинѣ своей: ‚потягнемь, уже намъ нелзѣ камо ся дѣти'; и удариша в нѣ; и одолѣ Святослав в 3-хъ тысячахъ, а половець бѣ 12 тысяцѣ; и тако биеми, а друзіи истопоша в Снови, а князь ихъ яша Ш'арокана в 1 день ноября" — р. 1068. Про другу перемогу над Шаруканом читаємо в Лавр. 12 серпня р. 1107 і Іп. р. 1106, в уривку, що його поповнюють Хл. та Поґ.; подаємо за Іп. та Хл.: „томъ же лѣтѣ прииде Боняк и Шарукань старый и ини князи мнози, и сташа около Лубна. Сѣтополкъ же и Володимеръ, и Олегъ, Сѣтославъ, Мьстиславъ, Вячьславь, Ярополкъ, идоша на половцѣ къ Лубьну; въ 6 часъ дне бродишася чересъ Сулу и кликоша (Лавр. „кликнуша") на нѣ. Половци же вжасошася от страха, не възмогоша и стяга поставити, но побѣгоша хватаючи конии (далі Хл.) а друзіи пѣши побѣгоша; наши же начаша сѣщи я, а другыя руками имати. И гнаша я до Хорола; убиша же Тааза Бонякова брата, а угре яша и братію его (Лавр. „а Сугра яша и брата его"), а Шарукань одва утече"... Іп., ст. 258; Лавр., с. 271—2. Р. 1111 Володимир Мон. з князями, вирушаючи в похід на половців, „поидоша ко град(у) Шаруканю" Іп., ст. 266 (= Соф. 1, П. С. Р. Л. V, 155 та ин.). Р. 1116 руські князі знову

добувають м. Шарукань (там-таки, ст. 284); далі — р. 1159 літописець згадує за Георгія Івановича Шаруканя брата (Хл. та Пог.), ib. ст. 499. Володимир Мон. згадує серед „князь лѣпшихъ“, що їх він одпустив — „Шаруканя два брата“, Лавр. р. 1096, с. 241. Вс. Мілл. гадає, що Шарукань — ім'я не особисте, а родове (Взгляд, 223). — „Лелѣять“ тут визначає живити, виховувати, а зовсім не пестити, жалувати, як гадав був Потебня.

А мы уже дружина жадни веселіа] Пор. в „Слове Адама к сущим в аде“: „Въспоимъ, дружино, пѣсньми днесь а плачь отложимъ и утѣшимся“ і „а того есми, дружино, многа дни жадали“ (рук. Увар. № 316, арк. 155 і зв., Унд. 1109 та ин.

XIV. Святославове „златое слово".

Тогда великый Святъславъ изрони злато слово с слезами смѣшено и рече: „о моя сыновчя...] Пор.: „С(вя)тославь же идяше в лодьяхъ, и яко приде к Чернигову и во тъ годъ прибѣже Бѣловолодъ Просовичь и повѣда С(вя)тославу бывшее о половцѣхъ. С(вя)тослав же то слышав и вельми воздохнувъ утеръ слезъ своих и реч(е): ‚о моя братья и с(ы)н(о)вѣ и мужѣ землѣ Руское, дал ми Богъ притомити поганыя; но не воздержавши уности отвориша ворота на Русьскую землю. воля Г(оспод)ня да будетъ о всемь; да како жаль ми бяшеть на Игоря тако нынѣ. жалую болми по Игорѣ братѣ моемь", Іп. р. 1185, ст. 645.

сыновчя, сыновець — ἀνεψιός, небіж: „Маркъ сыновець Варнавинъ", Колосс. 4, 10, Христ. Ап., Калужн. 209; „Слышавъ Аврамъ, яко плѣненъ бысть Лотъ сн҃вць его" (далі = „сына брата своего"), Парем. XIII в. Соф. Новг. бібл. № 53, арк. 26; також — в Новг. 1-ому літ. р. 986: „и поя Аврам Лота сыновца своего" (вид. р. 1888, с. 41); пор. Амартол, I, с. 82; Август — синовець Юлія Кесаря, с. 205; „Далмата, сыновьца своего", с. 339; „по Устинианѣ же царьствова Иустинъ сыновець его", с. 426. Див. ще в Лавр. л. р. 1227, с. 427; в Іп. р. 1146 — „Игорь ре[че] брату своему С(вя)тославу и сн҃вцю своему С(вя)тославу Всеволодичю", ст. 326; „король бяше печалуя... и о с[ы]новцѣ своемь Володимери", „бысть радость велика королеви о здоровьи брата своего и сыновца" і т. п. Гал. літ. р. 1262, ст. 857. — Пот. гадає, що Святослав міг назвати братів у-других Ігоря й Всеволода, небожами тільки як старший у роді (с. 102).

рано еста начала половецкую землю мечи цвѣлити] Пор.: в Пов. про Девгенія Акрита каже його батько Амір: „чадо, рано тебѣ о ловѣхъ звѣриныхъ мыслити", ПСтРЛ. II, с. 384, і „Чадо мое милое, преславный Д., рано тебѣ въ силную рать ѣхать, еще ты въ ратѣхъ не бывалъ и ничего ратнаго дѣла нигдѣ не видалъ"... 385. — цвѣлити — кривдити, засмучувати, катувати: „почто нынѣ разъцвѣли сердце мое", Тихонр. Пам. отреч. лит. I, 50, Откровение Авраама; в „Судах Соломона": „аще жену сию усѣкну чти ради царевы и разквелю дѣти своя, и кто уставить плачь младенцю сему", там-таки, 264. „Квілить" дитину = кривдити, примушувати щоб плакала (сучасн. Харків., повід. Гр. І. Здравомислов). Пор. до цього: Миндозг каже до своєї „свѣсти":

„сестра твоя умираючи велѣла мь тя пояти за ся; тако рекла: ‚ать иная дѣтий не цвѣлить‘“, Іп. р. 1262, ст. 860, — і відповідно до цього — в пісні „Уж как этой красной девице | Ей быть расквиленной“, Шейн, Вел. № 1382 (весільн.). За Пот. 102 — „цвѣлити“ = не дратувати, або катувати, як гадали були Малашев та ин., а „заставлять плакать“ (Половецьку землю, себ-то жінок та дітей забитих).

нечестно одолѣстеся] — безславно, не заживши слави, наша виправка: у 1 вид. „одолѣсте“; = „безславно переможені, бо безславно пролляли кров поганих“, адже перша перемога була ні до чого (Пот. 103).

Ваю храбрая сердца въ жестоцемъ харалузѣ скована] Пор. до цього, мабуть, традиційного вислову, — пісенні: „Ты родимая матушка. | У тебя сердце каменно | Во булате сковано...“, Шейн, Вел. № 1466 (свод. Иркутск.), або „гораздо у тебя, брателко.. | В булате сердце заковано“, № 1609.

въ буести закалена] — у сміливості, одвазі, пор. „царствова Иулий царь... со многою гордынею и буестию“, Амарт. I, с. 205; „не буесть приемъ, се створих“, с. 384; „Рассыпася живот мой, яко хананейских царь буесть“, Дан. Зат., Шляпк., с. 4 і 34; „младъства ради и буести не чюяше ранъ бывшихъ на телеси его“, Іп. р. 1224, ст. 744.

А уже не вижду власти сильнаго и многовоя брата моего Ярослава] власть = χώρα, країна, область (Срезн.), волость, уділ; пор. у Флавія 4 кн. арк. 129 (Вол. № 651): Веспасіян „потреби вся власти ты“ (= землі), иде на Вефлептифиискую власть и пожже всю“; 5 кн. арк. 181 зв. — Римляни „вся потребнаа возяше от Асиріа и от ближних властий“; Лавр. л. р. 1093, в. кн. Всеволоду „сѣдящю бо ему Кыевѣ печаль бысть ему отъ сыновець своихъ, яко начаша ему стужати, хотя власти овъ сея, овъ же другие, сей же омиряя ихъ, раздаваше власти“, Радзив. Акад., с. 209; також пор. Лавр. р. 1100 „поими брата своего Василка и буди вамъ едина власть, Перемышль“, с. 264; ...„Святослава в Черниговѣ и Всеволода в Переяславли и прокыя по инѣм властем“, Сказ. Иак. о Бор. и Гл., 124. Пот. (103) виправляє: „не съждала еста“, а втім визнає, що така виправка палеографічно не мотивована й хистка (с. 103); за неї промовляють парал. місця в літопису: „Брат ти молвить сожди (вар. съжди) мене“, Іп. р. 1147, 1908, ст. 356; „ту съждеши братьѣ своеи и помочий всихъ своихъ“, ст. 516; „Всеволодъ же пріиде къ Юрьеву, съждася съ Переяславци“, Соф. I, р. 1177, с. 166; Пск. 1-ий, р. 1463: „и начаша съжидатися въ Изборскѣ“, р. 1848, с. 224. Поправка Барс., Шамб. — парал. місць не має. — „многовоя“ — род. відм. од „многовои“ (Срезн.), епітет Ярослава, Соловьев, Ист. Р. III, прим. 226. Макс. та Дуб. гадали, що тут дві слові, але узгодження це не виправдує; те-ж можна сказати й про „много вой“, як читає Огон.; Пот. „многовоя“; цього ми й додержуємось, змінивши „многовои“ у 1-му вид. — брата моего Ярослава — мова про Яр. Всеволодовича, кн. Чернігівського, нащадка Ольгового. Яр. за літописом — обережний та нерішучий: „Князь же Святославъ Всеволодичь съгадавъ со сватомь

своимь Рюрикомь поидоша на половцѣ... и усрѣте и Ярославъ и рече имъ: ‚нынѣ, братья, не ходите, но сърекше веремя, оже дасть Богъ на лѣто поидемъ‘“, Іп., ст. 628.— Як ходили руські князі р. 1187 на Половців: „Ярославу же не любо бысть далѣ поити, и поча молвити брату Святославу: ‚Не могу ити далѣ от Днѣпра, земля моя далече, а дружина моя изнемоглася‘“, Іп., ст. 654. Ігореві він не дав свого війська, а послав самого Ольстина Олексича з Ковуями, що зрадили підчас другого та останнього бою з Половцями. Далі — мова про теперішню дружину Ярославову.

с Черниговскими былями] „быля“ (а не „быль“) = вельможа, в Супр. р. тричі; у Амарт. = primatum unus „посла быля своего“, „убиенъ бысть быліи своими“ (= отъ вельможь своихъ), грец. μεγιστάνες, Срезн., I, ст. 203.

с Могуты и с Татраны и с Шелъбары и с Олбѣры] Корш — „и съ Олыбѣры“.

Могутъ — δυνάστης, dominus. „Вьси ц҃ри и властели и могути“, Пс. XII, 21, XI в.; „Предстояху могутіи и все боярство“, Жит. Ник., М.-Чет., квіт. 47 та ин. Срезн. II, 161; Поґ. Пс., мол. Аннина: „да посадить я сь могутьми людьскыми; Срезн. II, 255. Барсов, подаючи приклади з Пс. XII в., XII, 21 і з Панд. Ант. XI в. — „яко не подобьно есть ны съ могутомь тиштатися“ (ἐρίζειν) ʻта ин., перекладає: силач, богатир; але Срезн. перекладає краще. В’яз. має „могутів“ — за великих васалів. Як власне ім’я або прізвище — див. у Никон. літ. р. 1008 — повість про розбійника Могута: „того же лѣта изымаша хитростью нѣкоего славнаго разбойника, нарицаемаго Могута“, що заприсягається нікому не шкодити; а як кн. Володимир його помилував, „Могутъ же заповѣдь храня никакоже исхожаше из дому митрополичя“... П. С. Р. Л. IX, р. 1862, с. 69. „Могутный“ — дужий, див. у нар. епосі. Пор. „старѣйшіи и могутіи въ житіи семъ“, Чет. Мин. XV в. Срезн. Свед. и Зам. II, 385 — могутый = могутній. — Татраны — осельники Татр; Пот. 103 здогадується „не есть ли это вставка, сделанная не автором, а другим, малосведущим лицом, смешавшим Ярослава Всеволодича с Ярославом Владимировичем Галицким, в войске которого, конечно, были Татране, жители Татр?“ — Шельбиры... и Олбѣры. Огон. 88, ідучи за Бусл. (Христ. 688, 609) — убачає тут, як і попереду, назви шістьох загонів Ковуїв, названих за іменнями своїх вождів. Усна традиція зберегла згадку: „ехалъ тут он царь Саулъ (Леванидович) во свое царство в Алыберское“, Кирша, с. 108 і 109. Як здогадується Соболевський, Шельбури — то один з родів Коуїв, а їх він уважає за скитське плім’я, що збереглося в Чернігівській землі в XII в., Изв. ОРЯС, р. 1921 (т. XXVI) с. 10—11. Пот., 104 вбачає тут також „черниговских коуев, часть коих была послана Игорю с Ольстином Олексичем“, та це не погоджується з виразно висловленим запереченням: „уже не вижду...“; отож усенькі міркування про тотожність коуїв з Торками, Чорними Клобуками, Берендеями у Огон., 89 — зайві. Вказівку на племінне ім’я

„Олбѣры“ — див. в Іп. р. 1159: „Мьстиславъ радъ бывъ рѣчи тои и посла к нимъ (Берендичам) Олбыря Шерошевича и яся имъ по всю волю ихъ“, ст. 501.

Засапожникы] мабуть — „ножи, носимые за сапогом“, Даль. Слов. Пор. загрозу старців: „Мы де злы: тиснут нас, и мы никóму спуску не дадим. Будем палить, з засапожниками (ножами) пóйдем!“ Е. Романов, Очерк быта нищих Могил. губ. Этн. Обозр. 1890 г., № 4 (кн. 7), с. 125. В літоп. не одного разу — бій на ножах: „Козляне же ножи рѣзахуся съ ними“, Іп. ст. 781, пор. Новг. 4-ий, с. 214; подібно схарактеризовано вояк у диких людей в Олександрії І ред.: „крѣпци велми, готови суще на брань, без копии и безъ стрѣлъ, но колиемъ біахуся съ вои“, с. 75—76. Про перемогу „кликом“ — в Іпат. літопису, напр.: князі Святополк та ин. „идоша на Половцѣ къ Лубьну, въ 6 часъ дне бродишася чересъ Сулу и кликнуша на нѣ. Половци же вжасошася от страха, не възмогоша и стяга поставити, но побѣгоша, хватаючи коний“, ст. 258.

звонячи в прадѣдьнюю славу] = „подвигами своими они заставляют звенеть славу предков“, Пот. 104; Огон. — навпаки: „чванячись прадідівською славою“, 89.

нъ рекосте: мужаимѣ ся сами] у 1-му вид. „му жа имѣся сами“. Шішков — „мужайтеся“; Калайд. і Огон. „мужаймеся“; Ґрамм. „мужаимся“; Ерб. і В'яз. „мужаймыся“; Смірн. „мужаивѣся“; Тіх., за ним Пот., Шамб. — „мужаимъся“, але Макс., Влад. — „мужаимѣся“, обмежуючися на тому, що вкупі читають написане в 1-му вид. За це промовляють написання в літоп. І ос. мн., Іп. „мы гости есме твои“, кажуть Угри, ст. 414; „хрестъ есме цѣловали“, ст. 345 bis, 346 bis, 347, 374, 493 та ин.; „недостойно и мы вси вѣнчани есме“, Амарт. І, 517; „На небеси ли есме были“ Новг. 4-ий, П. С. Р. Л. IV, с. 80; у рукоп., мабуть, було з *ѣ*, бо навряд щоб видавці з форми з *е* зробили-б „мужаимѣ“. Огон. одзначає (с. 90), що закінчення *-ме* є в угорських українців і у лемків, напр., в Хитарському Збірн.: здобудеме, маеме, повернеме, ходѣме і т. п. М. Пачовський, Виїмки з укр.-рус. письменства, 1911, с. 110 та дд. Паралелі з літоп.: Іп. р. 1068: „и тако не обратистеся ко мнѣ, но рѣсте: мужаимъся“ (Хл. і П. мужаимыся), ст. 157; Лавр. р. 1068 — „и ту не обратистеся ко мнѣ, но рѣсте: мужаемъся“ (Р. і А. мужаимыся), ст. 164. — У цьому вислові слід убачати натяк на похвальбу Ігореву й Всеволодову, що збереглася в Лавр. літоп. та ин. р. 1186: „сами поидоша о собѣ рекуще: ‚мы есмы ци не князи же? поидемъ, такы же собѣ хвалы добудемъ“, с. 376.

а заднюю си сами подѣлимь] Пот., Огон. „заднею“; „си“ виправляємо за Тіхонр. і Вс. Мілл.

коли соколъ в мытѣхъ бываеть, высоко птиць възбиваеть, не дасть гнѣзда своего в обиду] „Сокол в мытѣхъ“ — грец. μουτατός, лат. mutatus (Ducange, Gloss. Lat. s. v. muta) — вилинялий, пор. im faucon des trois mues = трьохлітній сокіл (Снегирев Р. Ист.

Сб. III, 119, р. 1839). У пісні про Роланда Бланкандрин радить королеві Марсилієві „тщеславному и гордому французу... пошлите сотен десять соколов, на коих перья вылиняли“, пер. гр. Де-Ла-Барт, 1897, с. 2... „Сокол перелинявши, одевается молодыми перьями; про охотничьих птиц обыкновенно говорится: третей, четвертой масти, т. е. что птица линяла в третей или в четвертой“, Ґрамм. прим. 117, с. 169; в д.-рус. пам'ятках: святі... „мытятся яко ястреби и понавляются яко орли, възвышаются в облакы беспечаліа“, Слово в суб. сыроп., памят. св. отец, рук. Рум. муз. № 406, XV в., арк. 26. В пов. про Акіра: „Егда бо сокол трех мытей бываетъ, он не даст ся с гнезда своего взяти“, Григ. Мова, очевидячки, за те, що старий сокіл (Пот. 104), котрий багато разів вилиняв,— страшніший для ворогів свого кубла (Барс. III, 495), це підтверджує успіх походу Святославового (див. попереду). — Дальша, але розумом тотожня паралеля — про орла, у Второзаконії, розд. 32: „Яко орелъ покрыти гнѣздо свое, и на птенца своя въжделѣ, простеръ крылѣ свои, и пріятъ их“ (Остр. Б.), що могло віддавна ввійти в літературний обіг через Псалтир, де в пісні пророчій 2, 11 читаємо: „яко орелъ покрыеть гнѣздо свое на птенца своя въжажда простеръ крилѣ свои“, див. Пс. Болонськ., Поґод., Симон. та інші давні Псалтирі (Амфил. III, 119 та Яґіч 707). Аналогічний образ: „Ведена бѣаше съ сынъми мати, яко кокошь покрывающи своя птеньца“, Стихирарь XII в. Рос. Акад. Наук (34. 7. 6.), арк. 174 зв. — В літоп. вояк, що нападають, порівнювано до соколів, Лавр. р. 1097: „Бонякъ же раздѣли ся на 3 полкы, и сбиша Угры акы в мячь, яко се соколъ сбиваетъ галицѣ“, с. 261; Іп. „...яко соколъ галици збиваетъ“, ст. 246.

А чи диво ся братіе стару помолодити] Питальне „чи“ — в Іп., ст. 522; пор. „ци Моисеови единому глагола Богъ?“, Амарт., I, 100. — Зачало „а коли“ — в Пск. 1-му, р. 1343, П. С. Р. Л., IV, с. 189; „коли князь Дмітрій былъ подъ Тферью“... 4 Новг., П. С. Р. Л. IV, с. 303 та ин.; „Коли пожретъ синица орла, коли каменіе воспловетъ по водѣ, коли свинія почнетъ на бѣлку лаяти, тогда безумный уму научится“, Дан. Злат., вид. Шляпк., с. 20. Тут „коли“ = якщо.

нъ се зло — княже ми не пособие] Снєґір., Сахар., Бутков, Ербен — уважали „княже“ за кличн. відм.; Макс., за ним Пот. та ин. — за прикм., дод. прик.: „Се зло: княже ми непособие“; Огон. „зло княже“; Лонґін.—„нъ се зло княже мине“ (= минеться). Бутк. — „ти“; Ґрамм. — „князи“. Пот. перекладає: „но вот беда: княжие мне не пособление“, с. 105. — Пособие = допомога, Срезн. II, 1250: „Ваю пособиемь и защищениемь князи наши противу воюющая... побѣжають“ Сказ. Іак. о Бор. и Гл. та ин.; „Князь Демонтъ... иде въ пособие тестю своему“, Пск. 2-ий літ., 7. — „Непособие“ — подибуємо часто в 1-му Пск. літ.: „По грѣхомъ нашимъ бысть непособье Божіе, много головъ паде и добрыхъ людей“, р. 1368, с. 192; „се бысть Божіе непособіе за умноженіе грѣхъ ради нашихъ“, р. 1407 (bis), с. 199; „и бысть непособіе псковичемъ“, р. 1409, с. 200.

на ниче] Пот. 105 — „на нице“, навиворіт; Макс. „на ни-че“ = ні на що, себ-то в ніщо; Огон. — пор. укр. „на ніщо“.

се у Рим кричать...] 1-ше вид. — „Уримъ“ = воєвода Ігорів; Дубенськ. гадав, що м. Рими це — Ромен. Ербен, за ним Вс. Мілл., Огон., Пот. „се у Римѣ“ (у перекл. Огон. — у Ромні), Владім. виправив: „Се тури ми“, та це й зайве, бо не відповідає історичним даним. Смірн. (II, 109), ідучи за Соловйовим (II, прим. 457), вбачав село Рим на межі кол. пп. Лохвицьк. та Прилуцького (і Роменського), а про форму слова гадає, що Лавр. та Іп. „город Римов“ — бренів для автора „Слова“ — „Римы“. Окрім того, указують на с. Римівку на допливі р. Псла Груні на північний схід од Гадяча (Барс., Оч. рус. ист. геогр., с. 163). Іп. літ. повідомляє про події під Римовим р. 1185: „Половци возвратишася от Переяславя, идущи же мимо приступиша к Римови. Римовичи же затворишася в городѣ... да которѣи же гражанѣ выидоша изъ града и бьяхуться ходяще по Римьскому болоту, то тѣи избыша плѣна, а кто ся осталъ в городѣ, а тѣ вси взяти быша...“ „Половци же вземше городъ Римовъ и ополонишася полона и поидоша во свояси, князи же возворотишася въ домы своя“... ст. 647—648.

Володимеръ под рати] — мова про кн. Переяславського Володимира Глібовича, за нього Іп. р. 1185: „Володимеръ же Глѣбовичь бяше князь в Переяславлѣ, бяше же дерзъ и крѣпокъ к рати; выеха из города и потче к нимъ (Половцям), и по немь мало дерьзнувъ дружинѣ, и бися с ними крѣпко и обьступиша мнозии Половцѣ. Тогда прочии видивше князя своего крѣпко бьющеся выринуша из города и тако отяша князя своего язьвена суща треми копьи“, ст. 648. „Сии же добрый Володимеръ язвенъ труденъ въѣха во городъ свои и утре мужественаго поту (Хл. II) своего за отчину свою“ (там-таки); як Половці захопили Римів — „князи же возворотишася в домы своя, бяхуть бо печални, и со сыномъ своимъ Володимѣромъ Глѣбовичемъ зане бяшеть ран[ен]ъ велми язвами смертьными“ (там-таки, ст. 648); а втім він одужав й узяв участь у поході в. кн. Святослава на Половців р. 1187 з дружиною своєю й упросився, щоб йому дозволили їхати попереду головного війська, дарма що „Святославу не любо бяшеть пустити Володимера напередъ передъ сыны своими“ (там-таки, ст. 653). „На томъ бо пути разболѣся Володимеръ Глѣбовичь болѣстью тяжкою, ею же скончася“ (там-таки); „и принесоша и во свои градъ Переяславль на носилицахъ, и ту преставися мѣсяца априля во 18 день, и положенъ бысть во церкви святого Михаила, и плакашася по немь вси Переяславци“. Літописець характеризує його: „бѣ бо любя дружину и злата не сбирашеть, имѣния не щадяшеть, но даяшеть дружинѣ, бѣ бо князь добръ и крѣпокъ на рати и мужьствомъ крѣпкомъ показался и всякими добродѣтелми наполненъ, о нем же Украина много постона“ (там-таки, ст. 653).

туга и тоска сыну Глѣбову] — вислів не цілком звичайний серед аналогічних; пор. Христ. Ап. XII в., Римл. 2, 9: „скърбь и туга на всяку душю человѣка творящаго зълое“ Калужн., с. 113; „туга и

бѣда на всѣх“, Новг. 1-ий літ., р. 1128, вид. р. 1888, с. 124; „бѣ туга и бѣда останку живыхъ“ Соф. 1-ий р. 1193, ст. 169; „скорбь и туга велика“, Пск. 1-ий р. 1471, с. 238; „и бысть во Псковѣ туга и плачь“, там-таки р. 1501, с. 273; „бысть тогда во Псковѣ туга и печаль“, там-таки, р. 1409, с. 200; „туга и печаль“ Пск. 2-ий, р. 1330, с. 12; „съ многою печалію и тугою“, Пск. 1-й, р. 1323, с. 184; „и послаша Изборяне гонца во Псковъ со многою тугою и печалію“, там-таки, р. 1341, с. 188; „како ли не разсѣдеся сердце твое отъ многыя тугы“ Соф. 1-ий, р. 1262, с. 141; „и бысть туга и плачь великъ зѣло“, Пск. 1-ий, р. 1446, с. 213.

XV. Заклик до князів.

Великый княже Всеволоде!] Всеволод Юрієвич, в. кн. 1177—1212 рр. Характеризує його Лавр. р. 1212, вид. р. 1872, с. 414—15; в Іп. та Лавр. — про похід на Болгар. Могутність його вихваляє Лавр.: „В лѣто 6720, индикта, мѣсяца априля в 13 день, на память св. Мартина папы Римскаго преставися велікый князь Всеволодъ, именованый в святомь крещеньи Дмитрій, сынъ Гюргев благочестиваго князя всея Руси, внукъ Володимера Мономаха, княживъ в Суждальстѣй земли лѣтъ 30 и 7. Много мужствовавъ и дерзость имѣвъ, на бранехъ показавъ, украшенъ всѣми добрыми нравы, злыя казня, а добромысленыя милуя: князь бо не туне мечь носить в месть злодѣемъ, а в похвалу добротворящимъ. Сего имени токмо трепетаху вся страны и по всей земли изиде слухъ его и взя (?) зломыслы его вда Богъ под руцѣ его: понеже не взношашеся, ни величашеся о собѣ, но на Бога все възлагаше всю свою надежю, и Богъ покаряше под нозѣ его вся врагы его. Многы же церкви созда по власти своей“... „судя судъ истиненъ и нелицемѣренъ, не обинуяся лица силныхъ своихъ бояръ, обидящихъ меншихъ и роботящихъ сироты и насилье творящимъ, любяше же помногу черноризьцьскый и поповьскый чины“... Лавр. с 414—15.

отня стола поблюсти] — батько Всеволодів, Юрко Довгорукий (1155—57) та дід — Володимир Мономах князювали у Київі. У післямові до Остр. Єв.: „Самъ же Изяславъ кънязь правляаше столъ отьца своего Ярослава Кыевѣ, а брата своего столъ поручи правити близоку своему Остромиру Новѣгородѣ“.

не мыслію ль ти прилетѣти...] 1-ше вид. „не мыслію ти“. Тіх. та Яковл. — „не мыслиши“; Пот. „не мысль ли у ти“ (у = уже) = „нет ли у тебя уже мысли“. Барс. „не мысль лі є ти“ = „нет ли намерения у тебя“. Читати, як ми подали попереду, запропонував Вс. Мілл., але, можливо, не менш імовірна й така кон'єктура: „не мыслі є ти“ = „у тебе й думки немає“; та за нею не обстаємо.

ты бо можеши Волгу веслы раскропити] Натякається на успішний похід Всеволодів на Болгарів, списаний в Іп. р. 1182, ст. 625—626 і Лавр. р. 1184, с. 369, що в ньому Всеволодові пощастило об'єднати багатьох князів.

Была бы чага по ногатѣ а кощей по резанѣ] — чага, пор. до арабськ. ašaḥa „підбив (невільницю)“, „невільниця“ (Огон. 93), робіт-

ниця (Каллаш, Р. Ф. В. 1890, I). — Іп.: „толико взяша полона множьство, якоже в симъ рускимъ воемъ наполнитися до изобилья и колодникы и чагами и дѣтми ихъ и челядью, и скоты и конми...“ р. 1170, ст. 540. — ногата — двацята частина гривні, рѣзань — п'ядесята частина гривні. Гривня — спочатку одиниця ваги; гривня срібла дорівнювала по-первах хунтові, згодом зменшилася й визначала щось із півхунта; гривня кун становила сьому частину гривні сріблом (Костомаров, Рус. Ист. I, 14, прим.). У гривні рахували 20 ногат або 25 кун або 50 резаней, вѣкошей 250 (Карамз. Ист. Гос. Росс. I, прим. 298; II, прим. 79); гривня-ж сріблом важила 48 золотн., золота гривня — 56 червінців (ib.). Про ногату за даними р. 1494 — див. Барс. I, 291, прим. „Рѣзана“ трапляється вже в Панд. Ник. Черног. XII—XIII в., Собол. Мат. и исслед., с. 167; Огон. слідом за Соловйовим (Ист. Росс. II, прим. 438) наближує „ногата“ до естонськ. nahk у розумінні шкура. Див. ще у Барс. I, 290—1 і Макс. Зам. 15. Рахунок на ногати частенько бачимо в Новг. Літоп.; 1-ий Новг. — „Правда“ р. 1016 — „За теля 5 рѣзанъ, за яря (ягня) ногата“. Цей приклад (а инші див. Новг. I, р. 1888, сс. 123, 149, 162) наочно показує, які дешеві були полонені половці — бранка = ягняті, а бранець іще менше. Про те, що бранців продавали за дешеву ціну, оповідає й Флавій: „и оставивше ины вся продаша съ женами и чады на малѣ цѣнѣ, по ї златникь, зане умножишяс[я] продающеи, а купець умалися“ 6 кн., Волок. № 651, арк. 221 зв.; після поразки „продаяху Новгородци Суздальца по двѣ ногатѣ“ — читаємо в Пов. о Знамении Богородицы р. 1169, П. С. Р. Л. V, р. 1851, с. 10. В Ізмарагді: „давайте убо заимъ, но не отягчайте лихвою, по 6 рѣзань на гривну емлите, да не будете осуждени“, Опис. рук. Син. Б. II, 3, с. 74; ще — Срезн. III, 217. В „Сл. о п. Іг.“ обидві монетні одиниці названо, як дрібні, малоцінні.

Ты бо можеши по суху живыми шереширы стрѣляти, удалыми сыны Глѣбовы] Уже Снєгірьов (р. 1839) і рец. в Моск. Унив. Изв. р. 1867 № 2 зіставили були „шереширы“ з грец. σάρισσα, македонський спис σαρισσάριον, нов. σαρρισσάρι — спис; це завдовольняє; та Меліоранський виводить ш. з перського tir-i-čärch через половецьк. *tir-i-čer, а Огон. (с. 93) наближує це слово до арабськ. šerâšir — onus, покликуючись на Menin, Lexic. arab.-pers.-turc. III, 406, але гадає, що тут — „шереширы“ = самостріли, котрі кидають живий вогонь; він покликується на літоп. звістку про те, начеб-то в війську Кончаковому був відповідний фахівець, та це він робить зовсім не до речи. Пот., 110, слушно зазначає паралелю в „меча бремены“. — „Удалые сыны Глѣбовы“ — не Ізяслав († р. 1183) і Володимир († р. 1187) Глібовичі, а діти кн. Гліба Ростиславича, онука Ярославового, рязанські князі, що здобули уділи від Всеволода р. 1180: Роман († 1216), Ігор († 1194), Володимир, Всеволод († 1203), Святослав (згад. у Лавр. літ. р. 1207). Р. 1183 взяли участь в переможному поході в. кн. Всеволода Юрієвича на Болгарів і здобули від нього уділи, чом він і міг на них покладатися. Їхні взаємні сварки Всев. Юр. втихомирив р. 1187. Тут — маються

на оці, мабуть, кн. Всеволод та Володимир Глібовичі, що їх Всеволод Юр. розсудив з їхнім братом Романом р. 1180.

не ваю ли [вои] злачеными шеломы по крови плаваша] Ґрамм. „не ваши ли злаченыя шеломы“; Бусл., Пот. „злаченіи“; Малаш., Шамб. „злаченыи“; Огон. „плаваста“; Лонґін. „не ваю ли [за] злачеными шеломы“... Вставка „воѥ“ (вои), що я її подаю, уєовує поправки в инших словах, — їх пропонували були Бусл., Пот., Огон. та ин.; виправку можна виправдати ось чим: переписувач, може, дуже давній, мав написання „воѥ“ з ѥ (воно замінило первісне воъ), що помилково прочитав як *ю*; отакі приклади трапляються, знов-же як випадки, коли зам. *ъ*, уживано *е*, напр., „не боися земл*е*, на неи же ты спиши“, Парем. XIII в.: Соф. Б. № 53, арк. 32 зв.; „не выходяху на н*е*“, Флав. IV, Волок. № 651, арк. 110 зв.; „възвративше͡ на н*е*“, арк. 114; „вда ему во*е*“ I, ярꙋ͡ во*е* водяше, VI, арк. 209 та ин.; поруч і в рук. XV—XVI в. звичайно — во*и* (там-таки, II, арк. 65, 75 зв. та ин. і в літописах); можливо, в рукоп. „Слова“ XV в. було й „вои“, де *и* з погано прочитаного давнього ѥ з тісно поставленими частинами. Вставку можна зробити, ґрунтуючися на вимозі реторичного паралелізму, звичайного в „Слові“: „не ваю ли воѥ... Не ваю ли храбрая дружина...“ Переписувач одного з дальших списків побачив слова „ваю“ „воѥ“ (або „вою“), що стояли поруч, і, маючи це за диттографію, спростив, проминувши одне з двох таких написань, а через те постраждало розуміння.

храбрая дружина] — сполучення звичайне: Задонщ., сп. Унд. „храбрую дружину“, Временн. кн. XIV, р. 1852, 10; Кирша — дружина хоробрая 3, 5, 19—22, та сила ин. Григ. I, 156, 158; III, 16, 61; Марков, 213—14, 227, 262—8, 271—2 й чимало ин.; Миллер Ист. п. 219, 321, 544 та ин.; Шейн, Вел. „храбра дружина“ у весільн. п. № 1547 та ин.— В українській усній традиції — дружина = військо, Чуб. III, 288; „вся Іванкова дружина“, Чуб. IV, 340.

ты, буй Рюриче и Давыде] — кн. Рюрик († р. 1215) і Давид († р. 1197) Ростиславичі, онуки Мстислава вел. Володимировича. Кн. Рюрик — непосідливий й упертий авантурник, сім разів добував й втрачав Київ, з „золотого стола“ його пострижено в ченці, потім він скинув рясу й знову добув Київ (див. Огон. 94). Іп. літ. 1189—1215 р. чимало оповідає за пригоди його й його брата, ст. 534, 541, 543—4, 562, 566—7, 569—575, 603, 614—16, 620—24, 628, 647—8, 652—54, 657—59, 662—63, 666—70, 673—84). Давида, кн. Смоленського, що своєю волею перед смертю постригсь, літописець характеризує так (Іп. л. р. 1198, ст. 702 та дд.): „се[и] же благовѣрный князь Давидъ возрастомъ бѣ середний, образомъ лѣпъ, всею добродѣтелью украшенъ, благонравенъ, христолюбивъ, любовь имѣя ко всимъ; ово же правяшеть души своеи и переже милостыни прележашеть, манастыря набдя и черньци утѣшивая... бѣ крѣпокъ на рати, всегда бо тосняшеться на великая дѣла; злата и сребра не сбира[ш]еть, но да[ваш]еть дружинѣ, бѣ бо любя дружину, а злыя кажня, якоже подобаеть царемь творити“; помер, мавши 57 років з роду.

злаченыи шеломы] — див. попереду. Як здогадується Макс. (Укр. 107), мовиться за криваву битву з Половцями за Ореллю, але за Іп. літ. не 1184, але 1183 р., де загинули „поганые“ „бещисла“, ст. 632.

рыкають аки тури...] — порівнювання до роз'ятреного ранами тура — уже траплялося попереду; образ цей зберігсь у пізнішій оповідальній традиції з деякими змінами: „крѣпце сѣцахуся, яко звѣри дивіи рыкающе“, Іст. Каз. ц., ст. 155.

Вступита господина в злата стремена за обиду сего времени, за землю Рускую за раны Игоревы, буего Святъславлича] — пор. далі — „Стрѣляй, господине Кончака, поганого кощея, за землю Рускую, за раны Игоревы, буего Святъславлича“ і „загородите полю ворота своими острыми стрѣлами, за землю Рускую, за раны Игореви буего Святъславлича“. Оці три явні рефрени ділять звертання до князів на три великі строфи; далі йдуть історичні згадки про подвиги кн. Ізяслава та Всеслава. — В 1-му вид. — „въ злата стремень“; Тіх. — „стреме“, Огон. — „стременя“; виправляємо „злата стремена“ — для XV—XVI в., себ-то для рук. Мус.-П. Для XII в. — виправки Вс. Мілл. і Пот.: „злата стремени“, інші — неможливі. — За обиду сего времени: у давньому літ. — кн. Володимир каже до короля Угорського: „язъ отцю твоему досыти послужилъ своим копиемъ и своими полкы за его обиду, и с Ляхы ся есмь зань билъ“... Іп. р. 1152, ст. 450; те саме подибуємо в пізній традиції: пор. Пск. 1-ий літ. р. 1471: „за великаго князя обиду“, с. 239; „и на первомъ оступѣ убіенъ бысть господинъ благовѣрный князь Александръ Оболенской, за святую и живоначальную Троицу и за святыя церкви и за отчину государей великихъ и за Псковскую обиду“, там-таки р. 1502, с. 275; 2-ий Пск. літ. — р. 1407: „князь великий разверже миръ съ своимъ тестемъ съ княземъ Витовтомъ Псковскыя ради обиды“, с. 19.

Галичкый Осмомыслѣ Ярославе...] — Ярослав Владимирович, кн. Галицький, князював 1153—1187 р. Характеризує його Іп. р. 1187 († 1 жовтня): „бѣ же князь мудръ и рѣченъ языкомъ, и богобоинъ, и честенъ в земляхъ и славенъ полкы: где бо бяшеть ему обида, самъ не ходяшеть полкы своими, — [но посылашеть я съ вое, — Іп. І, 135]—водами, бѣ бо ростроилъ (= розстроилъ, = устроил, Пот. 111) землю свою. И милостыню силну раздавашеть, страныя любя и нищая кормя, черноризискый чинъ любя и честь подавая от силы своея...“, ст. 656, далі — про його хоробу та смерть. Він мав організоване наймане військо, згадуване в літоп. як „галицкая помочь“ (Іп. рр. 1155, 1158, 1160, 1162, 1168, 1169, 1171, 1180, 1183; Лавр. р. 1185); ґрунтуючися на свідченні в Іп. р. 1174: „Послав Ярославъ Галичькыи, приведе Ляхи въ помочь собѣ и да имъ ѓ гривенъ серебра“ (ст. 571), можна на це покладатися й судити про те, яка була завбільшки ота плата. Романічну родинну історію його — любов до трагічно загиблої (спаленої) боярської доньки Настасії Чагарової, також занесено до літопису. — „Осмомыслъ“ — епітет, що його надав Ярославові поет; витолковують його

різно: 1) „у него восемь мыслей, восемь заботъ за разъ“, от-як у лисиці, що потрапила в яму, в якої „сім думок“ (Пот. 111). Пор. „бідна вдова дев'ять думок має“, або „десять думок має“, Чуб. V, 486, 487, або „бідная удівонька сорок думок має“, 486 (себ-то — багато турбот); 2) за Карамзіним (Ист. Г. Р. III, пр. 267) — у нього один розум був вартий вісьмох, чому відповідає й сучасне укр. аналогічне утворення: сьомирозум = розумник, розумниця: „Ну й семи́розум ти“ (с. Пологи на Переяславщині, повідомив Вс. М. Ганцов); 3) „осмомысл — человек угождающий своим похотям (осьми греховным помыслам), ум его затуманен грехами“... (Булычев, Р. Ист. Журн., кн. 8, с. 7); на це важко пристати; 4) ще менш можна пристати на те, що Осмомисл = Правдомисл, бо „последователи Пифагора признают число 8 символом справедливости“ (Вяз. 291, прийнято у Огон. с. 96).

высоко сѣдиши на своемъ златокованнѣмъ столѣ] — пор. у Флавія Ірод „дас[ть] же ему и столъ златъ“, I, арк. 2 зв. Волок. № 651; „сѣдѣ на высоцѣ столѣ“, арк. 20 зв. Епітет „златокованный“ — трапляється в низці д.-р. пам'яток: Девг. деян. „50 (або 80) поясови златокованных“, Сперанск. 134, 144; Сказ. про Мам. поб. — „златокованное стремя“, Шамб. 94, 146, „по седлам златокованным“, 116; часто — описові вислови: „ободверье златом ковано“, Іп., ст. 581; „узды златом кованы“, Девг. 134 і „седла златом кованы“, 144; пор. також у повч. „И въ златокованна престола вмѣсто и сяде на пепелѣ и на земли“, збірн. XV в. у моїй збірці Q. 109, арк. 256; „яко златокованные трубы, вси святіи“... Тр. Цветн., нед. вс. свят. М. Син. б. № 431, арк. 99. В усній традиції цей епітет не трапляється; але в українській нар. пісні знаходимо „золотий“ в аналогічному випадкові, у колядці „на тім наметі золотий стільчак, на тім стільчику гордий пан сидить“... Ант. и Драг. I, 8; „Золотий стільчик“, ib. I, 34; „цар сидить на золотім кріслі“, Чуб. V, 1000 та ин.

горы У горьскыи] — гори Карпатські, Лавр. „Кавькасийскиа горы, рекше угорьски“, с. 3; Угри „пришедше отъ въстока и устремишася чересъ горы великия [яже прозвашася горы угорьска, Т. Р. А.] и почаша воевати на живущая ту Волохи и Словѣни“, Лавр. с. 24, р. 898.

заступивъ королеви путь] — пор. „Антоній же заступи имъ вся пути“, Флав., Барс. I, с. 269; „король“ в літопису—завсіди = угорський король, Іп. ст. 447—450 та ин.; там-таки — Роман Галицький „убоявься еха во Угры ко королеви“, Іп. ст. 660; „и прииде Володимеръ ко королеви“, „король же поималъ Володимера“, „король за горою уже“ та ин., ст. 661; „присла король полкы Угорския многи сынови в помочь“, ст. 664; те саме 719, 727 і т. д. Тут визначає: загородив угорському королеві шлях до Руської землі.

затворивъ Дунаю ворота] — бо володіння Ярославові простягались аж до того місця, де Серет та Прут вливалися в Дунай, отже мало не там, де він виходив в Чорне море (Огон.). Пор. Парем. з кн. Іова: „заградихъ же море враты“, Соф. XIII в., № 53, арк. 2.

м е ч а б р е м е н ы] — 1-ше вид. — „времены“; виправив Ганка, за ним інші; це звичайна помилка переписувачева, пор. „донести своя тяжкія времена“, П. Ст. Р. II, 396; тягарі: „идуще купцы на возѣхъ съ бремены тяжкы“ (Жит. Тодосія); тут, може, каміння? Пор. Волинськ. літоп. „люто бо бѣ бой у Чернѣгова, оже и таранъ на ны поставиша; меташа бо каменемъ полтора перестрѣла, а камень яко же можаху 4 мужа силнии подъяти“, Іп. р. 1234, ст. 772.

С у д ы р я д я д о Д у н а я] — „рядити“ — піклуватися, керувати, судити, впорядковувати, вмовлятися; див. Срезн. III, с. 230; окрім того: у Флавія „безъ злобы урядиста ся, тако рядъ положивша“, I, Архів. сп., арк. 350[a]; „яко Ирканъ толико имѣа даже рядити, вязати или раздрѣшити... не имать власти“, там-таки, арк. 356[b]. Іп.: князі „положиша рядъ межи собою“, р. 1262, ст. 858; в. кн. В'ячеслав каже до кн. Ізяслава: „я есмь уже старъ, а всихъ рядовъ не могу уже рядити“, р. 1151, ст. 419, і далі, р. 1154, він-таки говорить до кн. Ростислава: „сыну, се уже въ старости есмь, а рядовъ всих не могу рядити“, ст. 470. Пор. в Олександрії 1 ред. „вся по ряду устрои“, 27; про угоди — „ряды“ Іпат. літ. часто: ст. 397, 419, 470. Найближчий до вираза в „Слові“ — билинний епос: „Ай же ты русский могучий богатырь, | Стань ко к нам суды судить, | Суды судить — ряды рядить“, Рыбн. III, 25; „чего он судит-рядит“, Шейн, Вел. № 448; „суды судитъ, да ряды рядит“, № 1030, 1031; в укр. традиції: „суди судити“, Ант.-Драг. I, 49; в білор. — „пан господар... сядзиць да суды судзиць“, Шейн, Мат. I, 1, 65; очевидячки — з цього вислову давно зробилося прислів'я. З цим висловом у „Сл.“ зустрінемось і далі — у спогадах про кн. Всеслава. — Тут бачимо не тільки похвалу: згадаймо, що судове йшло на прибуток князеві.

О т в о р я е ш и К і е в у в р а т а] В 1-му вид. „оттворяеши“ — знов переписувач помилився у рук., як і в Іп. сп. ѡ зам. ѳ в слові „ѡгороды“, зам. „огороды“ Хл. і Поґ., ст. 326. — Вислів — звичайний: пор. „Вышегородци отвориша врата граду“, Соф. 1-ий, р. 1195, с. 170; „невоздержавше унести отвориша ворота на русьскую землю“, Іп. р. 1185, с. 645. У Флавія, Арх. I — „затвориша врата граду“. Іп. р. 1151 „Гюрги... рече Бѣлогородцем: вы есте людье мои и отворите ми градъ. Бѣлогородци же рекоша: а Кыевъ ти ся кое отворилъ?..“, ст. 433; „и отвориша ему кыяне ворота Подолская въ Копыревѣ конци“, Лавр. р. 1202, с. 397.

с т р ѣ л я е ш и... с а л ѣ т а н и з а з е м л я м и] — себ-то за далекими землями; як гадає Дуб. (с. 159) (до нього, очевидячки, прилучається й Огон., с. 97), тут натякається на те, що галичани разом із уграми взяли участь у поході Фридриха Барбаросси в Палестину; та за це промовляє саме посереднє свідчення в літопису, що він десь коло р. 1190 почав ладнатися до походу, а „в тоже лѣто иде цѣсарь Немѣцкый со всею своею землею битися за гробъ Господень“, Іп. р. 1190, ст. 667.

Б у й Р о м а н е и М с т и с л а в е.] Роман Мстиславич, кн. Володимиро-Волинський, син Мстислава II Ізяславича, що його з Київа вигнав кн. Гліб Юрієвич (р. 1169), брат Андрія Боголюбського. Але за рік

Роман помстивсь за батька, розбивши (25 лютого р. 1170) полки кн. Андрія Боголюбського. Коли батько ще був живий, Роман князював у Новгороді, звідки по смерті батьковій Новгородці його вигнали. За допомогою галицьких бояр, незавдоволених з кн. Володимира Яросл., заволодів галицьким князівством, віддавши Володимирську землю своєму братові Всеволодові. Але з Галича його випер кор. Угорський Бела. Сварився мало не з усіма українськими князями, воювавсь із ляхами. Замирившись із своїм тестем, кн. київ. Рюриком, воювавсь проти Ятвягів (1197—98), що мешкали між Литвою, Польщею та Володим. князівством. Удруге посів стіл у Галичі р. 1199, об'єднавши Галич з землею Володимирською. Р. 1202 зігнав в. кн. Рюрика з київ. столу й посадовив Інгваря Ярославича, кн. Луцького, † 1205 р. Літописець змальовує його так: „устремил бо ся бяше на поганыя яко и левъ, сердитъ же быст яко и рысь, и губяше яко и коркодилъ и прехожаше землю ихъ яко и орелъ, храбръ бо бѣ яко и туръ, ревноваше бо дѣду своему Мономаху, погубившему поганыя Измалтяны, рекомыя Половци"..., Іп. ст. 716. В пізнішій епіч. традиції про кн. Данилове військо: „придоста со славою на землю свою, наслѣдивши путь отца своего великаго Романа, иже бѣ изоострился на поганыя яко левъ, им же половци дѣти страшаху", Іп, р. 1251, ст. 813. Пізня літописна традиція — геть аж до к. XVII в. зберегла пам'ять про Романа. Так у Софоновича читаємо: „Тыхъ же часовъ Литва зъ Ятвѣгами, люде лѣсныи, собравшися силою сполною, въбѣгли въ княженія Рускіи и побрали великіи користи, волость попустошивши. Довѣдавшися о томъ, князь кіевскій Романъ зъ користю ихъ утекаючихъ догналъ зъ своимъ войскомъ и розбивши ихъ, користи отъ нихъ отгромилъ и много Литвы и Ятвѣжовъ поймалъ, и запровадивши ихъ до Кіева, вязенемъ морилъ и якъ воловъ окованыхъ, въ плуги запрагаючи, казалъ ими поля орати и корчи на новинахъ выорувати. Тамъ же Литва, въ плугахъ ходячи, научившися руского языка, молвили, еще тягнучи въ плугу: ‚Романе, Романе, худымъ живишься, Литвою орешъ'. Оттоль и въ прислове тая мова вышла межи людми" (Хроника, р. 1672, під р. 1174, арк. 105). Те-ж самісіньке переказує коротше в своєму „Синопсисі" р. 1674 Ін. Гізель (с. 100), ще й наводить прислів'я: „Романе, Романе! худымъ живеши, Литвою ореши", покликуючися на літоп. Меховиты, кн. 3, розд. 22. Цікаво відзначити, що те саме прислів'я в формі „Романе, Романе, ничим живешъ, Литвою орешъ" — внесено й до збірника, якого склав єром. Климентій, рук. Київ. Ун. № 73 (193), арк. 241 зв. — Мстислав Ярославич — кн. Пересопницький (Огон.) або кн. Луцький (Дуб.), брат у-других кн. Романа, сопутник його авантур.

васъ умъ] — Ганка „вашъ"; Ербен — „ваю"; Владім. — „васъ уже"... Корш — „ва съ уемь"; мені здається, що Вс. Міллер та Лонґін. (в васъ) читають найправдоподібніше за всіх, а ще більшу рацію мають ті, котрі вбачають тут займенника присв. „вашъ"; в мові й на письмі в переписувача-псковича ваш̀ь могло легко обернутися на васъ; з цим погоджуємось. — В д.-слов. і д.-рус. „умъ" і „мысль" — синоніми, близькі розу-

мом, пор. в Парем. (Ис. 35, 4) грец. διάνοια віддано „мысль“, а в Толков. Прор. — „умъ“ (Евсеев, Кн. пр. Исаіи, 115); це, звичайно, не полегшує, а заважає перекласти це місце.

Высоко плаваеши на дѣло в буести] — Пот. 113 має слова „на дѣло“ і „в буести“ за дві недоречні вставки, перше з попереднього рядку, друге — під впливом дальшого „в буйствѣ“. За Пот. і Корш „высоко плаваста въ буести“, викидаючи „на дѣло“. Що-до першого — здогад Пот. можливий, бо повторені слова тотожні; у другому — зайвий: „в буести“ = відважно, сміло, лат. audacia, fortitudo (Огон. 98) або — гордовито: „буести ради Глафирины“, Флавій кн. I, Арх. рук., арк. 369[a].

желѣзныи папорзи] — слово „папорзи“ — ἅπαξ λεγόμενον в д.-р. письм.; пояснюють його — за здогадом: за Макс. (Укр. с. 107, прим. 34) — кістка в крила, по тому — крило; Дуб. і Ґонсіор., Корш — „паворози“ (шворки), Дуб. — „папороти“; за Бусл. (Христ. р. 1870, 610) „паперси“ — горішня частина в панцирі, що лежала на грудях, — це правдоподібніше (пор. аналогічні утворення з прист. па-); Пот. виправляє „прапорьци“ = невеличкі прапорці, корогви, польськ. proporce, та це не дає зрозуміти місце: коли частина панциря була під шоломом, то про „прапорьци“ цього зовсім не можна сказати; беручи на увагу Амарт.: „на красоту же ему и на лѣпоту мѣдяны обручи прекова и мнози поперсьци“ (οἱ πλεῖστα κῶροι, Boor 501), I, с. 539 — прилучаємось до Бусл.

хотя птицю в буйствѣ одолѣти] „Буйство“ — як і попереду „буесть“ — сміливість, відвага. — „птицю“ — дав. відм.; ц зам. ч, чом Пот. і виправляє: „птичю“. Тут збірно, як український. „птаство“. — „одолѣти“ — з дав. відм. звичайно; Іп. р. 1137: „бишася Новъгородьчи съ Суждальчи на Жданѣ горѣ и одолѣша Суждальци Новгородцем“, ст. 300. „Полочани же видивше Мьстислава одоляюще Олгови“, ст. 692; р. 1111 „и одолѣеть Михаилъ противнику“, ст. 271; „одолѣвша всимъ поганскимъ языкомъ“, 715, р. 1201; пор. „духу блудному одолѣти хотя“ Лѣствица, рук. XV—XVI в. у моїй збірці, Q. № 69.

тѣми тресну земля] — Дуб. — „тѣми (шлемами) сокрушена земля“; Огон.: „тѣми“ — папорзами (99); Корш „тѣмь трѣсну [нужя на чюжѣ] землѣ“ — як єсть нічим не обґрунтовано; краще Пот. (113): „тѣми = от них“, себ-то під копитами їхніх коней загриміла земля. Справді, пор. у літ. Іп. р. 1111: „и сразишася первое съ полком и трѣсну, аки гром сразившимися челома, и брань бысть люта межи има“, ст. 267; р. 1249 „копьем же изломившимся, яко от грома трѣсновение бысть“, Іп. ст. 803; в Соф. 1-ому: „и тресну ша, аки громъ, и сразишася челома“..., с. 155. Огон. сполучає ці слова з дальшими й ставить середника після „Хыновы“.

Хинова, Литва, Ятвязи, Деремела и Половци...]. Огон. „Хыновы“. — Про Хиновѣ — див. попереду; про війни Романа з Литвою — див. в Іп. літ.; сліди перемог Романових — згадка в Хроніці Стрийковського (VI, 238) про те, що Роман примушував переможених литовців

виконувати роботу коней й волів; народня пам'ять зберегла прислів'я: „Романе, Романе, худым живеш, Литвою ореш“ (Огон., с. 99). Ятвяги — сусіди Литовців й їхні одноплемінники; рештки їх мешкають на лівому березі рік Піляси й Котри (ib.). Про Деремелу здогадуються (Дуб., Огон.), що це одне з латиських племін.

сулици своя повръгоша и главы своя подклониша] Пор. далі „сулицы ляцкіи“; сулиця — власне вістря, оскіп до списа, αἰχμὴ δόρατος Лет. Манасс. (Барс. I, 290); по тому — спис, δοράτιον; „с сулицами хожаше“, „сулица испущаа“ Олександрія 1 ред., с. 52; „сулицею вся покорить“, 18; „избранніи пѣшци несут сулицѣ и щиты круглы“, Флавій, кн. III, Волокол. № 651, арк. 77; згад. в угоді з Ґотським берегом; Амарт. I, с. 187. В літопису Іп. р. 1232 — „гонящимъ же има разлучистася, потом же видивъ брата добрѣборющася и сулици его кровавѣ суши“..., ст. 768; р. 1255 — „Львови же убодшему сулицю свою въ щитъ его и не могущу ему тулитис(я), Левь Стекиня мечемь уби“..., Іп. 898; р. 1262 — „Борисъ же приѣха и приведе сайгатъ королеви (Данилу) и конѣй во сѣдлѣхъ, щиты, суличѣ, шеломы“, Іп., с. 857; в Сказ. о убиении кн. Андрея Боголюбск.: „врази избодоша и мечи и сулицами“, Серебр., с. 86; Пск. 1-ий р. 1501: „покрутили щитомъ и сулицами“, 273—4. — повръгоша = поврѣщи = ῥίπτειν в кн. Ис. та ин.; „повьргъ сребро“, Мф. 27, 7, Гал. Єв. р. 1144 I, 476; у Флавія — Йосип каже до юдеїв: „повръзсте оружіе“, V, арк. 174 зв.; Німці „запасъ свой всь повергоша“, Пск. 1-ий, р. 1369, с. 192; „прочіи вскорѣ повергше оружія побѣгоша“, Соф. 1-ий, р. 1299, с. 203. Р. 1234 Литва, що її наздогнав кн. Ярослав: „побѣгоша на лѣсъ, пометавъше отъ себѣ оружье...“, Новг. 4-ий, с. 214. — подклониша, пор. „сынъ человѣчьскый не имать кде головы подклонити“, Лук. 9, 58, Гал. Єв. II, 232; цит. в Уст. мітр. Георгія, с. 161 та ин. Август „Египетскую власть под Римляны подклони“, Амарт. I, с. 365. Що треба читати так, за це промовляє й парал. місце з Повідання про Мам. поб.: „уже поганые оружия своя повергоша на землю, а главы своя подклониша под мечи Рускіе, и трубы ихъ не трубятъ, и уныша главы ихъ“, Срезн. (Изв. Ак. Н. по отд. р. яз. и сл., ст. серія, VI, 351). — В „Істор. Каз. царства“: „имамъ... жены ваша и дети подъ мечъ подклонити“, вид. р. 1903, ст. 122; у пізнішій усній традиції — той самий зворот, але з иншим дієсловом: „и под мечь всѣхъ приклонити“ Сказ. о Кѣев. богат. XVII в., вид. Симоні, р. 1922, 13; в пісні про Івана Грозного: „А царя то Перфила он под меч склонил“, Миллер, Ист. п. 326; Оника обіцюється „попов патриархов под мець склонить“, Григ. III, 74; „Силу крещону да всю привырублю,) Да Владимера князя дак я под мець склоню“, 595; теж 88, 112, 313 та ин.

нъ уже княже Игорю утръпѣ солнцю свѣтъ] Інтерпункція: 1 вид. і Дуб. — протинка після „Игорю“; у Вс. Мілл. — „нъ уже, княже Игорю, утръпѣ“... Тіх. „нъ уже, княже Игорю, утрпѣ“...; Пот. „Нъ уже, к'няже. Игорю утьрпѣ“...; Малаш., Огон., Шамб. „нъ уже, княже, Игорю утрпѣ“; Ґрамм. „нъ уже, княже Игорю утьрпѣ“... Труднощі —

куди віднести слово „Игорю“: це, мабуть, кличний відмінок, бо давальний, як гадають деякі коментатори — цілком правильно читається попереду: „Игореви, того внуку“. Звідси — інтерпункція Тіх. й Мілл. Але коли припустити, що основи плутано вже в XII в., можна у рук. XV—XVI в. визнати за дав. і „Игорю“; тоді можна зрозуміти краще: адже автор „Слова“ вдається не до нього, а за нього говорить кн. Романові й Мстиславові. — У т р ъ п ѣ — зменшивсь, потьмарившись. Ґрамм. 179; постраждав, Пот.; завмер, Тіх.; Срезн., III, 1323 подає розуміння: 1) ослабнути, знесилитись: „утрьпоста ми руцѣ“, Златостр. XII в.; „слышав же Борис и нача тѣломъ утрѣпати, и лицѣ все слезами облиася“... Літоп. Переясл. Суздал., вид. Оболенськ. с. 35 (Пов. об убиении, поч. „Род праведных...“); 2) статніти, 3) зменшитися (поклик. на „Сл.“); утрѣпѣти — tarpere = заніміти, завмерти (Micl. Lex); Памва Бер. — „утрѣпаю = починаю ся бояти“; пор. серб. утр(п)нути — гасити.

д р е в о н е б о л о г о м ь л и с т в і е с р о н и] Коли листя падає — це не на добре, див. Ісайя XXXIV, 4, Єрем. VIII, 13, Ефрем Сир. (Барс. III, 439); „Буду яко сад отметнувше своя листвия (аки дубъ съвергъ листвія — Генн. Б.), Ис. Парем. у Син. Тріоді № 424, Опис. III, с. 520. В усній традиції — „Все пруточки на деревьях приломалися, | По сырой земле листочки разстилаются“ Барс.-Причит., I, 189, або в укр. пісні: „Ой піду я у садочок, аж лист опадає; | Бідна-ж моя головонька: жених покидає“, Пот. 114. С ъ р о н и т и — уронить, „конь же начатъ совати под нимъ и шеломъ с него срони“ Переясл. літ. р. 1151, Срезн. III, 816. — „Н е б о л о г о м ь“ — не на добре; так гадали ще геть згодом; кн. В'яз. (Замеч. 297) зазначив звязок між тим, що падає листя й сподіваним нещастям (воно таки й скоїлось) у переказі, якого записав Масса: „Когда труп (Лжедимитрия) был выброшен, в окрестностях Москвы сотворилось великое чудо: на 20 миль кругом вершины всех растений, как овощей, так и деревьев, засохли, как будто они были сожжены. Даже вершины и ветви сосен, покрытых зеленью и летом и зимою, высохли так, что жалко было смотреть на них. По этому случаю говорили, что (Лжедимитрий) и после своей смерти продолжает колдовать с помощию диавола“, Сказ. Массы, р. 1874, с. 210.

п о Р ъ с и и п о С у л и] 1-ше вид. „по Рсіи, по Сули“, К. сп. „по Роси“...; Ґрамм. — „по Рси, по Сули“; Тіх. „по Рсі и по Сули“; Огон. „По Роси и по Сули“; Ербен и Пот. „по Ръси и по Сули“. — За р. Рось згадувано 14 разів в Іпат. літ., звичайно — „на Рси“, ст. 521 і т. п., про Рьсь — в Новг. 4-му й ин. літ.; вона вливається до Дніпра нижче від Києва, праворуч, на ній — низка міст, тепер — Біла Церква й Богуслав; Сула — вливається в Дніпро ліворуч, протікала в давньому Переяславському князівстві, за неї в Іп. літоп. згадано 12 разів; на ній м. Ромен. Очевидячки, ця лінія рік сусідувала з степом. Іп. р. 1174 „начаша Половьци пакость творити по Рьси“, ст. 568; „В тоже лѣто (1187) воева Кончакъ по Рси“ і „часто начаша воевати по Рси“, ст. 653. Перед облогою Переяславля (див. попер.) Половці „взяша всѣ городы по Сулѣ“ Лавр., с. 379.

Ол'говичи храбрыи князи доспѣли на брань] — як цілком до-речи завважує Потебня 115, це визначає: Ольговичі (Святослав, Ігор та Всеволод, сини Святославові Олег та Володимир, що їх він надіслав до Посем'я боронити Русь од Половців, довідавшись за поразку Ігореву) — готові; отже, і вам, Володимировичам, нащадкам Мономаховим, час. Можливо, проте, що тут мова мовиться за Ольговичів — кн. Чернігівського Інгваря й Всеволода, тоді тільки треба об'єднати оце речення з дальшим, толкуючи „доспѣли“ = достигли (згідно з Шішковим). Звичайно в д.-руськ. мові доспѣти = попередити; встигнути, закінчити, спорудити; приготувати, поспішитись; полагодити; зібратися; наготуватися (Срезневск. I, 710—11), і найвідповідніше це останнє розуміння, пор. Іп. р. 1147: „Готовъ буди напередѣ, иди, доспѣй же на путь“, ст. 343; „Вячеслав рече к Изяславу и к Ростиславу: ‚се есмы братья уже доспѣли“, ст. 428; „Мстиславъ же стояше доспѣвь у Липиць“ Лавр. р. 1177, с. 362; „Печенѣзи... почаша звати: нѣ ли мужа? се наш дъспѣлъ“, там-таки, с. 121 та сила ин.; „доспѣли“ = готови, див. Пов. про Акіра, Григ., рук. № 189, с. 169: „се дѣлатели доспѣли (вар. „готови суть“); в Пов. про Хміля — „доспѣю его“ — зроблю здатним, Перетц, Сб. в честь проф. Платонова. — Барсов пояснює — „доспѣли на бранѣ“, себ-то „изнемогли на брани“, але коли є ці дані, поясніння це одпадає.

Инъгварь и Всеволодъ и вси три Мстиславичи, не худа гнѣзда шестокрил'ци] Дуб., Бусл., Тіх., Шамб. гадають, що „Мстиславичами“ названо Інгваря і Всеволода й брата їхнього Мстислава, синів кн. Ярослава Луцького, — він був й за великого кн. Київського р. 1173, до Святослава Грозного; названо їх так за прадідом їхнім, Мстиславом Вел., старшим сином Володимира Мономаха. В'яз. та Огон. розрізняють двох, названих по імені князів — і Мстиславичів. Перші двоє — Інгвар, перед смертю в. кн. Київський († р. 1202) і Всеволод (одружився р. 1166 із Малфридою Юріевною, кн. Туровською) — сини кн. Ярослава Луцького, онуки Ізяслава Мстиславича; Мстиславичі — їхні брати у-других: Роман († р. 1205), Всеволод белзький († р. 1195) і Святослав (згад. р. 1171) — сини Мстислава Ізяславича († р. 1170), правнуки Мстислава Володимировича, сина Мономахового. — не худа гнѣзда — не простого, не аби-якого, пор. в Повч. Мономаха: „птицы и сильныя и худыя идуть по всѣмъ землямъ“, Лавр. 236; Пот. перекладає: „не малого т. е. великого“. — шестокрил'ци — у трьох птахів — соколів — шестеро крил (Огон.). Може, за спогадом про мітичного шостикрилого сокола, що його, начеб-то, бажав здобути Володимир Мономах (Макс., Укр. с. 108, прим. 36). Будь-що-будь, цей епітет визначає щось незвичайне, що відзначається швидкістю. За Коршем с. LXII = новогрец. ξεφτέρι (= ἑξάπτερος), одміна сокола або яструба, що відповідає епітетові, якого вжив автор „Сл.“.

не побѣдными ль жребіи собѣ власти расхытисте?] себ-то „хіба ви не через воєнне щастя, військові успіхи здобули свої волості“. Коли читати, як у 1-му вид. „не побѣдными“ — природньо, не

можна зрозуміти (Пот.) чи похвала це, чи закид; Дуб. і Огон. пояснюють, що Ярославичі та й Мстиславичі – здобули волості законною спадщиною, а не через війни та перемоги; та це-б погано вихваляло войовничість цих князів; та й чи до-речи сказати про „законних спадкоємців“ — „власти расхытисте“. Тим-то прилучаємось до Ґрамм., що виправив це місце, додавши „ли“; адже це „ли“ в оригіналі було, але в одному з списків „Сл.“ переписувач міг через недогляд проминути його як надрядкове *л.* — Про „власть“ = волость, уділ. див. попереду.

кое ваши златыи шеломы...] — кои визначало: а) що й б) де; пор. а) Супр. рук. „кое суть ваши бози“ (Micl. 26, 28); царицяя южська „совокупила бѣаше отроки и дѣвицы и облече я в порты едины и рече... разбери, кое отроки и кое девицы“ ПСтРЛ, III, 54, з Палеї р. 1494; Лавр. 912: „И призва Олегъ старѣйшину конюхомъ и рече: кое есть конь мъй“, с. 38; Іп. р. 1169 — „ты намъ тако молвяше: ‚братья вси со мною суть‘, а кое есть Андреевичь Володимеръ и Ярославъ и Давыдъ“, ст. 536; інші значіння „кое“ див. у Пот. 115: що, чому, хіба. Огон. перекладає „на що-ж ті ваші золоті шоломи“. Пот. — також, за здогадом — „что же ваши...“ (115); Шамб. (с. 39) — „К чему“...

загородите полю ворота своими острыми стрѣлами] Пор. попереду — Святослав закидає: „не воздержавше уности отвориша ворота на Русьскую землю“, Іп. р. 1185, ст. 645; під полем Дуб. 174 за здогадом убачав „место между р. Сеймом и Пселем, называвшееся Полем, коим протекает р. Сула, и где ныне Белополье на Выри (в Сейм) и Мирополье на Пселе“, підсилюючи це цитатою: „на Петров день Игорь ѣха въ поле за Воръсколъ“ і здогадуючись далі (прим. 148), „не называет ли Певец воротами в Переяславскую область“ — гирла рік Десни й Псла. Пот. 116 вбачає тут грання словами, навмисне безглуздя. Гадаю, що тут слово поле — визначає те саме, що згодом — степ, степові, кочові народи. Воротами — була тая сторожа, що, за даними великор. епоса, стояла „заставою“ на межі, де починавсь степ: „Там была застава великая: | Было сорок человек да разбойников, | Все сильныи могучіи богатыри; | Заперта была земля латинская, | Не было ни выходу, ни выезду“, Рыбн. III, 46 та ин., пор. Кир. I, с. 7 та ин. Беручи на увагу, що половці захопили Переяслав, що вони по Рсі й Сулі поділили міста, бачимо, за яке поле й ворота його кажуть і літописний Святослав і пісенний.

XVI. Спогади про полоцьких князів.

Уже бо Сула не течеть сребреными струями... и Двина болотомь течеть онымъ грознымъ полочаномъ] Річки — каламутно біжать, бо сумують, що руську землю спіткало нещастя; приклади аналогічних уявлінь див. попереду. Додамо — в укр. пісні XVI в.: „Дунаю, Дунаю, чему смутен течеш? На версі Дунаю три рати ту стоя... В Штефановій раті дівонька плачет", Пот. 182; або „Чом ти Дунай став так смутен, | Став так смутен, каламутен?" і т. д.; у велик. пісні: ...„Ой, что же ты, тихой Дон, мутнехонек течеш? Ах, как мне, тиху Дону, не мутному течи! | ...Поверх меня, Дона, три роты прошли" і т. д. Сахар. Сказ. I, кн. 3, с. 237 — „болотом течет" — бо сумна, поволі, пор. у білор. пісні: „А ўчора речинька быстра ишла, | Сягодни речинька циха идзешь. | — Осеў жа мяне белый снег, | Повярху нарос люг мороз. | Ўчора княгинька вясела была, | А сягодни цихонька"..., Шейн, Бел. п., р. 1873, с. 748. Болото 1) як і сучасн., — низьке місце, залляте стоячою водою: „Болото иже не течеть", Сборн. XII в. Срезн. I, 146 і 2) — бруд. Полочаном — dat. commodi (Огон.); пор., проте — „ходивъ ...оттуда Турову, а на весну... Переяславлю, таже Турову. И Святослав умре и язъ пакы Смолиньску", Повч. Моном., Лавр., с. 238—9; „и се нынѣ иду Ростову", там-таки, с. 241 та ин. — Про Полочан і кн. Всеслава див. В. Данилевич, Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV столетия, Київ 1896; Леонардов, Полоцкий кн. Всеслав и его время, Пол.-Витеб. стар. I і II.

под кликомъ поганыхъ] — що святкують перемогу; погані — не самі половці, ба й литовці, що турбують півн.-зах. кордони Руської землі. Пот. ставить ці слова — після слів „к граду Переяславлю", але в цьому немає потреби.

Изяславъ сынъ Васильковь позвони своими острыми мечи...] За цього князя Полоцького в літописах не згадано, як і про битву, що за ню далі. Тому Карамзін (И. Г. Р. II, пр. 259) пропонував читати зам. Ізяслав — Всеслав: за цього останнього в Київ. літ. р. 1178; він узброївсь р. 1181 із братом, Брячиславом Васильковичем, на Ростиславичів, щоб одняти у них Київ для Святослава Чернігівського; так гадає і Дуб. (176); Макс. (Укр., с. 108) гадав, що з цього Ізяслава міг бути удільний князь у м. Ізяславлі (тепер — Заславль), він міг загинути в бою з Литовцями; до цієї думки, либонь, пристає й Огон. (103);

Смірнов (II, 71) має його за брата Брячислава Васильковича, що князював в Ізяславлі й Полоцьку. Барсов здогадується, чи не був з Ізяслава — син Василька, полоцького князя, сина Рогволода Всеславича, онука Ізяслава, змальованого в Слові, згадуваного в літопису (якому?) під р. 1132 (Барс. III, 74); справді, там у Лавр. с. 286—7 є згадка про кн. Полоцького Василька й Ізяслава. Перші видавці „Слова“ виводять Василька, батька Ізяславового од Всеслава, кн. Полоцького († р. 1101), сина Брячиславового († р. 1044) й онука Ізяславового († р. 1003) Полоцьких; з ними погоджується і Тіх.. Згадуваного в „Сл.“ Брячислава мають за кн. Витебського, Всеволода — за молодшого його брата. Але по суті ці генеалогічні здогади для нас нічого не важать: важлива поетична картина, що змальовує, як загинув один з небагатьох князів, котрий замість міжусобиць — боровсь із „поганими“ і трагічно загинув у бою. — позвони своими острыми мечи] пор. Флавій „позвенѣ оружіе его“ (Барс. 270). Вираз „Сл.“ — звичайний у писаній і усній традиції: Іпат. літ. — „острый мецю“, ст. 736; Задонщина — „с вострого меча“, Симони, 24; в Повіданнях про Мам. поб. — „по мечю остру“, Шамб., 26, „мечи острыя“, 156, 187, — „острым мечем“ 142; у давніх та нових записах усн. поезії: Тіх.-Мілл. — „вынимает свої востры мечъ“, 10, „от моего острого меча“, 16; Григ. — „острый мечь“, III, 73, 87 та ин. В українськ. традиції „острий, гострий міч“ — звичайне сполучення: Ант.-Драг. I, 31, 33, 35; Чуб. I, 231; III, 274, 431, 275, 423 та ин.; V, 706 та ин.; часто й у білор. п. — „остры, востры мечь“, Шейн, Мат. I, 1, 411, 428, 322, 229 та ин.

притрепа славу... а самъ... притрепанъ Литовскими мечи] Дуб. (с. 178—9) пропонує читати „притепа“, „притепанъ“ і перекладає „затьмилъ“ і „изрубленъ“. Коли так виправити, то друге слово перекладено вірно, але перше — невдало. Огон. завважує, що автор „Сл.“ утворив навмисне грання словами, вживши одного дієслова „притрепати“, щоб висловити двоє понять, перше з них абстрактне, друге-ж матеріяльне, почуттьове; він перекладає: „Изяслав перебил (превысил) славу деда своего, а сам был побит (порублен) литовскими мечами“ (с. 103). Корш пропонує так виправити усеньке це місце: „а самъ подъ [стягы и] чьрвлеными щиты [голову приложи] на кръвавѣ травѣ притрепанъ [въ поли незнаемѣ] мечи литовьскыми“.

на кровавѣ травѣ притрепанъ литовскыми мечи] Образ забитого в полі — звичайний в українській усній традиції: „Край Дунаю трава шумить, | А в тій траві козак лежить, | А в головках ворон кряче, | А в ніженьках коник плаче“, Чуб. V, 941; або — про жінку: „Голубка моя вже застрілена, | ...На ріллі, на зеленій траві“, Чуб. V, 242; в билині про Добриню — мати його скаржиться: „Мой то сыночек во чистом поле лежит, | Сквозь белое тело трава проросла, | Ясны очи птицами выклеваны“, Григ. I, 199.

И схотию на кровать и рекъ] Місце дуже попсоване; Тіхонр. гадає, що після „кровать“ є якась прогалина; Пот. — дак той убачає

прогалину перед „и съ хотію“, а всеньке місце перекладає „с милою на кровати“, гадаючи, що тут смертне ложе порівнюється до шлюбного, як у нар. пісні: „поняв собі панянку, в чистім полі могилу-землянку“, Метл. 424 та ин. Окремі слова виправлювано не одного разу, але не надто успішно. Ґрамм. і В'яз. читають: „и съхыти ю“, — себ-то славу, пор. „и схыти его рукама“, Амарт. I, 549; Снєґір. — „и скочи на кровать“... 122, вбачаючи паралелю до німецьк. „auf dem Bette der Ehre sterben“; Дуб. — „схоти ю“ = зажадав (од „съхотѣти“); Бодянський — „схвоти“ або „схопи“; Петруш. — „скоти“ (?); Макс. (Укр. с. 97), Гаттала, Огоновськ.— „и схопи ю“ (= схопив); за Дуб. „позаяк слава представляється тутки неначе дівиця“ (103); Вс. Мілл. мав „хотию“ за орудн. відм. од „хоть“ = любка, дружина, але — „смысл остается загадкою“ (231); Барсов — „и с хотиѥ на кров҃ а тьи рекъ“ (Хотий = ім'я власне, II, 244—5), але судячи, принаймні, з даних „Словаря др.-р. собств. имен“ Тупікова, такого власного імени давня Русь не знала, дарма що було ім'я Хотъ (р. 1215), с. 417. Ваденюк — „и сь хоть юна куваеть (або „карить“) и речеть“; Владім. — „и слово ту на крови тъй и рекъ“; Корш — „и се хытьрый Боянъ ти реклъ“; Маньк. — „исходить юна кровь, а тьи рекъ“..., взагалі, скоро будемо трохи відважні, перед нами розгорнеться широке поле для здогадів; можна, напр., комбінуючи поправки Ваденюка, Барс., Владім. й Маньковськ., читати: „и сь хо҃ и юна кро҃, а тъи рекъ“ або, комбінуючи Максим., Влад., — читати „[тоу] съхопи҃ и на крови ти рекъ“, що ані трохи не гірше, але й не правдоподібніше від инших кон'єктур. Наша поправка — див. прим. до тексту. — До прикінцевих слів — „и рекъ“ див. „тоже слово рекъ“ (εἰπών) Мф. 26, 44, Галицьк. Єв., I, 458; „и то слово изрекъ и подпреся копіемъ и скочи чрезъ рѣку, яко дюжій соколъ“, Девген. Деян., Сперанський, 147.

дружину твою княже, птиць крилы пріодѣ...] Пот., Огон.: „птичь“. Корш: „пътицѣ крилы пріодѣ[шя], та це й непотрібно, при збір. „птичь“ могло бути й „пріодѣ“. У давньому перекладі Єремії, цитованому у Амартола I, 276, читаємо: „дамь мертвьца ихъ на пищу птицамъ небеснымъ и звѣремъ земьнымъ“ (в Остроз. Б. р. 1581, I кн. Царств, розд. 17: „и рече иноплеменникъ (Голіяф) къ Давиду: иди на мя и дамъ плоть твою птицамъ небеснымъ и звѣрем земным“, на це Давид одповідає тою-же формулою: ...„дамъ тѣло твое и телеса полка твоего иноплеменнича въ день сіи птицамъ небеснымъ и звѣремъ земнымъ“). Той самий мотив — у думах: „Орли сизопері налітали, | З лоба очі висмикали, | Вовці сірохманці набігали, | Тіло козацьке рвали, | По тернам, по прикмитам жовту кость жваковали“ Цертел. 7.

не бысть ту] — П. К. не бысь; на першу поправку, що її запропонував Ґрамм. — „не бысть“ пристали всі. Помилку в П та К списках можна пояснити, як завважив Тіх., тим, що в них не до ладу віддано рукописне бы҃. За Пот. = „не случилось тут“, пор. Гал. Єв. та ин. XI—XII вв.: „Іс҃а не бы҃ тоу“ Іо. 6. 24 (= οὐκ ἔστιν ἐκεῖ) та ин.

жемчюжну душу... чресъ злато ожереліе] В усній традиції — звичайно „жемчужно ожерелье“, Шейн, Вел. №№ 2086, 2088 та ин. Миллер, Ист. п., с. 757.

унылы голосы трубы трубятъ Городенскіи; пониче веселіе] У 1-му вид. „Унылы голоси, пониче веселіе. Трубы трубятъ Городеньскіи“. Ґрамм. і Огон. — „уныли голоси“. Йдемо за Пот., Яковл. (частиною перестановку прийняв і Корш, але з вставкою: „унылы голосы [поминаючѣ и] трубы трубять Г.“), до всього Пот. ґрунтувавсь почасти на міркуваннях логічних, почасти на паралельному місці з Повід. про Мам. поб., поданому попереду: „Уже поганые оружия своя повергоша“ і т. д. Маньковський після „трубы трубятъ Г.“ ставить дві крапки й вбачає в оцьому сурмному звукові дальшу мову, звернену до Ярослава й онуків Всеславових („труба трубит = слова, речи говорит“). — „Городеньскіи“: Городно—уділ кн. Ізяслава Васильковича — у Минськ. губ., між рр. Стирем та Горинню, тепер у Пинськ. п. (Карамз. Ист. Г. Р., II, пр. 250; Ґрамм., Огон., Прозор.); але, може, це той Городен, що р. 1183 „погорѣ всь и церкы каменая от блистания молниѣ и шибения грома“, Іп., ст. 634.

Ярославе и вси внуци Всеславли] Ярослав, як здебільша гадають коментатори, — Ярослав Всеволодович, кн. Чернігівський, пом. р. 1198, онук Олега Чернігівського „Гориславича“ (В'яз. 304), брат у-других Ігоря (див. за нього Іпат. л. р. 1187). Огон. уважає його згідно з Бусл. (Христ. 611) за сина Володимирового й онука Мстислава Вел. Зіставивши його з онуками Всеславовими, Макс. (Укр. 109, прим. 38) здогадується, чи не був це Ярослав Юрієвич, князь Пинський, що міг у спілці з сусідами, полоцькими князями, воюватися проти литовців. „Внуци Всеславли“ — мабуть: Брячислав та Всеволод, як здогадується Маньк. с. 38.

понизить... вонзить] Ґрамм., Тіх., Вс. Мілл., Корш та інші виправляють: „понизите“... „вонзите“. Разом із Огон. гадаю, що тут немає потреби виправляти: це 2 ос. мн. наказ. спос., що збереглася й у сучасній українській мові, а в давніх новг.-псков. записах ь і е могли визначати одне й те саме, пор. грамоти XIII—XIV в., також див. і в Іп.: „аже не вдасть (= не вдасте), то не жалуйте, что ся удѣете“, ст. 296. Корш: „уже бо [вси вы] выскочисте“...

из дѣдней славѣ] Ґрамм., Тіх., Вс. Мілл., Пот., Огон., Корш та інші виправляють: „славы“; але в псков. рук. могло бути и „славѣ“. — „Хлѣбъ ѣдучи дѣдень“ див. — Повч. Моном., Лавр., с. 245.

...начасте наводити поганыя на землю Рускую, на жизнь Всеславлю] Половців р. 1180 привели до Полоцької землі Ярослав, брат Святослава в. кн. Київського, й Ігор, герой „Слова“, коли Святослав, ворогуючи з Ростиславичами, воювавсь під Дрютьським. У цьому-таки поході брали участь полоцькі князі, котрі привели Ливонців та Литву (Огон. с. 105). — на жизнь — див. попереду. Корш: „на

землю Русьскую стьзю Всеславлю", та це й непереконливо, й невразумливо.

которою бо бѣше насиліе отъ земли Половецкыи] 1-ше вид. — „которое"; і 1-ші видавці й Шішков, Пожарськ., Ґрамм., Дуб., Ерб., Прозор. та інші мали „которое" за займенника. Барс. виправляв: „котороѣ" (дав. відм.) бо бѣше насиліе" (розуміючи „на жизнь Всеславлю"); В'яз. (Иссл. о вар., 252) також сполучав це речення з попереднім... „на жизнь Всеславлю, которой бо бяше насиліе"... Дарма що гр. Рум'янцев і не був певний, що слово „который" давнє, все-ж ми знаходимо його по найдавніших пам. (Срезн. I, s. v.) і в Амарт.: „которое убо есть третьее", „которое возвращение пріиметъ", I, с. 281. Інші вбачали тут речівника „ко́тора" = усобиця, незгода. Вельтм., Снєґір. — „которы бѣша и насиліе". Читаємо як Макс. (Укр. 98), Тіх., Огон., Пот., Вс. Мілл., Владім., Шамб., перекладаючи „адже через усобиці (незгоди) було надсильство від землі Половецької": згадаймо, що руські князі, борючися за кращі уділи, раз-у-раз кликали собі на допомогу спільників половців. — Пот., 118, має слова „которую... половецкыи" за пізнішу глосу, а може й за варіянт до „начясте наводити поганыя на землю Русьскую"; знов-же безпідставно читає й Корш: „которою бо [вашею пьрвое] бѣше насиліе"... Слово „ко́тора" в літопису звичайне: „взяста межи собою распря и которы" Лавр. р. 1093, с. 211; „почто губимъ землю Русьскую, сами на ся котору дѣюще?", Соф. 1-й, р. 1097, с. 150; „въздвиже діяволъ котору въ братіи си Ярославичех", Соф. 1-ий, р. 1073, с. 147; „бысть котора въ людехъ, и въсташа на князя Мьстислава Юріевича Новгородци", ib. р. 1156, с. 160; часто в Іп. л. і в Флавія: „раскотораніе, раскоторавшеся, раскотораются" і т. п., див. попереду: „которою; ту бяше успилъ"... і Срезн. I, s. v.

XVII. Пісня про кн. Всеслава.

На седьмомъ вѣцѣ Трояни] Про Трояна — див. попереду. Здогади про „седьмой в. Тр.“ численні й різноманітні, віки ці вираховувано, а Тр. застосовувано, як прізвище, навіть до руських князів. На нашу думку, вираховувати, що̀ визначають ці „7 віків“, — річ даремнісінька. Отож ми пристаємо на думку Владімірова (330), що вбачав тут умовне, епічне визначення часу, пор. в „Пісні про Нібелунґів“: „тянулся пир веселый вплоть до седьмого дня“ (авент. II); „вот на седьмое утро“, „лишь в семь недель окончен был труд усердный тот“, „и на седьмой год сына царица родила“ (ав. XXII). Зачин з числом 7 читаємо в „Слове на Въздвиженье честнаго креста Господня“: „Въ лѣто 7-е царьства великаго царя Костянтина събрашася множество ратныхъ на Дунайскую рѣку“..., рук. Сборн. пол. XVI в. Тр.-Серг. Л. № 645 (1252), арк. 157 зв. Опис. II, с. 223. „Семь“ — і в біблійній літературі (напр., в Апокаліпсисі — 7 печатей, 7 трубных гласов, 7 язв, 7 фиалов, 7 глав змия) і в руськ. епосі річ звичайна; тут = „давно, колись“. Троян, як влучно завважив Пот. 119, „был для автора представителем отдаленной древности“; пор., напр., пізніше казкове й приказкове визначення часу, коли відбувалися події, „при царе Горохе“.

Връже Всеславъ жребій о дѣвицю себѣ любу...] — з численних толкувань (зібраних у Огон., с. 106—7) найпевніше те, що тут мова за волості, місто, за яким вганяв Всеслав; „жребій“ — змагання, боротьба (див. попереду — „непобѣдьными жребіи“); як завважує Пот. 122, „кто добудет девицу с бою, тот будет ею обладать“ (Пор. у пісні: „прискакав хлопчик | На вороном кони, | Да ухопив красну девку, | Ухопив за ручку“, Шейн, Мат, I, 1, с. 174, Могил. губ.). За таку „дѣвицу“ для князя-авантурника міг бути Київ, може, й Новгород. — Про Всеслава та його пригоди див. мало не в усіх списках і ред. найдавнішого літопису. В Іп. 6552 (р. 1044) читаємо: „того же лѣта умре Брячьславъ сынъ Изяславль, внукъ Володимирь, отець Всеславль, — и Всеславъ сынъ его сѣде на столѣ его, его же роди мати от волъхвования. Матери бо родивши его, и бысть ему язва (Х.П. язвено) на главѣ его. Рекоша же волъсви матери его: се язьвено (грец. δέρμα, шкурка, хутро, Micl.) навяжи на нь, да носить е до живота своего; еже носилъ Всеславъ и до смертьного дни на собѣ; сего ради немилостивъ есть на кровопролитье“, ст. 143; також у Лавр. л., с. 151; Никон. л. П. С. Р. Л. IX, р. 1862,

с. 83; Софійськ. 1-ий, с. 138. Онук Ізяслава Полоцького, сина Рогнідиного, Всеслав воювавсь уперто з онуками Ярослава І-го за свого бурхливого життя, сповненого міжусобиць та походів. Р. 1060 він ще разом із Ярославичами, Ізяславом, Святославом та Всеволодом, ходив воюватися з Торками, що, „убоявшеся пробѣгоша и до сего дне“: але вже незабаром він узброюється на Ярославичів: „В лѣто 6575 (1067) заратисяся Всеславъ сынъ Брячьславль Полотьский и зая Новъгородъ“ (Іп., ст. 55). „Приде Всѣслав и възя Новъгородъ, съ женами и съ дѣтми, и колоколы съима у святыя Софие; о, велика бяше бѣда въ часъ тый: и понекадила съима“ (Новг. Лѣт. по син. харат. сп. 1888, с. 96). Отак-о він „расшибе славу Ярославу“ й узяв здобич. Ярославичі зустрінулись з Всеславом „на Немизѣ“—„бысть сѣча зла, падоша мнозѣ и одолѣ Изяславъ, Святославъ (и) Всеволодъ, а Всеславъ бѣжа“ (Іп., ст. 156), 10 червня переможці „целовавше крестъ честный“, викликали Всеслава, обіцявши йому недоторкальність; але „преступивше крестъ“, „яша на Рши у Смоленьска. Изяславъ же приведе Всеслава Кыеву и въсадиша и въ порубъ съ двѣима сынъкома“ (Іп., ст. 156; Новг. 1-ий, с. 97). Р. 1068, коли половці розбили Ярославичів, кияни „кликнуша и идоша к порубу Всеславлю. Изяслав же си видивъ, со Всеволодомъ побѣгоста со двора; людье же высѣкоша Всеслава ис поруба в 15 день сентября и поставиша и средѣ двора княжа... Изяслав же бѣжа в Ляхы, ...Всеслав же сѣдѣ в Кыевѣ“ (Іп., ст. 160—161). Всеслав „сѣде в Киевѣ мѣсяць 7“, а дальшого-таки року „поиде Изяславъ с Болеславомъ (королем польським) на Вьсеслава, Всеслав же поиде противу. И приде к Бѣлугороду Всеслав, бывши нощи утаився Кыанъ бѣжа из Бѣлагорода къ Полотьску“ (Іп., ст. 162), бо почував, що його гру програно, й що йому далі не втриматися на Київському столі. Цей епізод і має на оці автор „Сл. о п. Іг.“, але оповідає про подвиги Всеславові не в хронологічному порядкові. Після життя, рясного на пригоди, „в лѣто 6609 (1101) преставися Вс. полотьский князь мѣсяца априля в 14 день“, Іп.; Соф. 1-ий, 154 — „успе“; та слава про його подвиги гриміла ще довго. Про Всеслава див. В. Данилевич, Оч. ист. Полоцкой земли, 1896, і в спец. монографії Д. С. Леонардова — Полоцкий кн. Всеслав и его время, Полоцко-Витебск. Старина, вид. Вит. Уч. Арх. Ком., в. II, р. 1912, і дд. — Колосов (Фил. Зап. р. 1874, в. II, 17) наближує з епізодом про Всеслава в „Сл.“ — місце в билині про Калику-богатиря: „О костыль Калика подпирается, | Высоко Калика поднимается | Ай повыше лѣсу стоячаго | Ай пониже облака ходячаго. | Прискакала Каликушка ко городу, | Ай ко славному городу ко Кіеву, | Она въ городъ шла да не воротами, | Она прямо черезъ стѣну городовую“.

тъй клюками подпьръ ся окони] — читаємо за Пот. і Коршем; але „тъй“ Корш навіщось виправляє на „тъгда“, дарма що перше видання дає завдовільне розуміння. — клюками — Біцин та Вс. Мілл. читали: „клъками“, себ-то острогами або шенкелями. За Огон. клюка = загнутий або кривий костур, а тут треба розуміти криві зігнуті ноги — щоб міцніш сидіти в сідлі (поклик. на В'яз. 354—55). Разом із Пот.

волію розуміти під клюкою — хитрощі, оману, fraus: „се истиною израильтѣнинъ въ немь же клюкы нѣсть“, Іо. I, 47, Єв. XII в. (В); „Бѣ же Изяславъ мужь взоромъ красенъ, клюкъ же в немь не бѣ“, Іп., ст. 193; „научи мя клюкамъ его (μηχανήματα)“, Жит. Андр. Юр. та ин. Срезн. I, с. 1230. „Переклюка мя Ольга“, Іп., ст. 50, і Лавр.; Флав.: „како Іюдеи... вся съ промыслом и съ смотрением творят, прелщающе и преклюкающе“, 5 кн. Волок., арк. 151 зв.; клюкати = обдурювати, Пчела XIV в., Соболевский, Мат. и иссл. в обл. слав. филол., с. 170. В Хроногр. „Константинъ бояшеся Максентиевых губительных клюкъ“, Барс., III. — Гадаю, що хитрощі Всеславові — не ті, за які говориться в казках про трьох братів, що за них говорить Пот. 123; найпевніше, що тут натякається на події, котрі відбувалися рівночасно або навіть раніш, як він визволився із льоху або порубу: змова або інтригування супроти Ярославичів, що не припинялися й тоді, як Всеслав був ув'язнений. — с я о к о н и — 1-ше вид. „о кони“; Владім. „о конѣ“. Читаємо за Потебнею й Коршем; але друге *ся* у Пот. зайве: у давній мові при двох зворотних дієсловах досить й одного *ся*, навіть у XVII в.: „мнѣ постритчися не хочет“ Пѣс. Рич. Дж. р. 1619. — „Оконити = сделать конным, как опѣшити — пешим“ завважує Пот. й покликується на думу про Коновченка: „де мого сина нагониш, там його окониш, добрим лицарем настановиш“, Метл. 417. Срезн. слова „оконитися“ не знає, але тільки „окопитися“ = збитися, зібратися: „наши же окопившеся иныхъ побили иныхъ... повѣсили“ (Пск. 1 Літ., Мат. II, с. 647). Але-ж можна утворити дієслово „оконитися“ за зразком „остѣнити“; пор. „был же град той остѣненъ двѣма стенама“, Флавій, III кн., Волок., арк. 91 зв.

д о т ч е с я с т р у ж и е м ъ з л а т а с т о л а К і е в с к а г о] Корш пропонує вставити „стола [того] Киевьского“, але це зайве, з контексту це непотрібно, а віршована форма, що для неї робить цю вставку Корш, для нас проблематична. — „Д о т ч е с я“ — доторкнувсь, торкнувсь: мальовничо висловлено, як недовго князював Всеслав у Київі. Добути місто списом — звичайно в літоп., пор. у Флавія: „тъ же градъ Ісъ Навгинъ добы копіемъ“ — cepit iure belli (Lib. IV, с. XXV, 6) Барс., III, 211.

с к о ч и о т ы х ъ л ю т ы м ъ з в е р е м] Воліємо читати за Кат. сп., дарма що так воно важче, адже певніш, що в пск. рукопису XV в., було саме так, пор. „Ярославнынъ гласъ“ та ин. Виправив Корш: „скочи отъ [рать]ныхъ“ — тільки-ж це непотрібно: видима річ, що мова за ворогів — князів Ярославичів. Так само не до речи виправляє Пот. „ускочи“; мова про таємну втечу з-під Білгорода до Полоцька. — Сполучення „лютымъ зверем“ трапляється в писаній слов'яно-руській традиції: — пор. „не буде лютѣй звѣрь тъ“, Изб. Святосл. р. 1073, арк. 149; „здѣ является, яко мала; а тамо, акы звѣрь лютый и обиду творящая“, в „Сл. Ефрема о спасении и покаянии“, Сборн. XV в. у моїй збірці, № Q. 9; у скороч. Палії Історичній (Попов, Кн. быт. неб. и земли, р. 1881, с. 11—12): „Тогда акаянный діаволъ, хотя погубити вес род человическый, превратися в мыш и начя грысти дно ковчегу, Ной же помолися Богу, и пришед

в ковчег лютый звѣрь и прыснув, из ноздри же его выскочиста котъ и кошка и удависта мышь ту". Духовн. Мономаха: „лютый звѣрь скочи мнѣ на бедры и конь со мною поверже", Лавр., с. 242. У Данила Заточника: „ин обвився мокрымъ полотном борется рукопаш с лютым зверемъ", сп. Унд. і Чудов., вид. Шляпкін, с. 52; „лютый звѣрь" — в Девг. Деян. ПСтРЛ. II, с. 384. Барсов (III, 456—8) ототожнює „лютого зверя" з вовком, ідучи за Бусл.: але в усіх цих випадках швидше треба тут розуміти барса (надто див. у Мономаха, і в Палії — споріднення з кішкою). Про порівн. з вовком — див. далі. — Порівняння з „лютым зверем" перейшло й у народній билин. епос, напр., „а и конь под нимъ какъ бы лютой зверь, лютой зверь конь и буръ косматъ" (бил. про Дюка) Кирша Д., с. 9; див. ще с. 58, 75 та ин.; „первой следъ гнедова тура, а другой следъ лютова зверя", „за лютымъ зверемъ", 58; „а конь под ним какъ лютой зверь", с. 85. Див. Вс. Миллер, О лютом звере нар. песен, Древности Моск. Арх. Общ., т. VII, р. 1877 і Буслаев, „О значении собств. имен Лютичи, Вильцы и Волчки", Временн. И. О. Ист. и Др. Р. р. 1851, кн. 10, с. 15 і дд.

въ плъночи] Пот. і за ним Корш виправляють — „въ полуночи", спираючись на літописні дані; але можлива для рукоп. XV в. і форма, що її зберегло 1-ше вид. „Слова".

из Бѣлаграда] — мова про теперішнє містечко Білгородку у 40 верствах од Київа, де збереглися рештки від давніх будівель передмонгольського періоду.

Обѣсися синѣ мьглѣ] Пот. гадав, що місце це не досить зрозуміливе й пропонував виправити „обѣсився синѣє мьглы", тільки-ж і на цю виправку — на род. відм. за прикладом „обьѣсться чего" (Пот. 124) не можна пристати. Вже краще давнє „повисъ в синей мглѣ" (як летів).

утрѣ же возньзи стрикусы]. Дуб. — „утърже" = „убѣжалъ"(?); Ербен — „вѣтръ же", — безпідставно. Тіх. „утръ же" = „утром же", за ним — Лонгінов, 166 (пор. „аще будетъ Пасха утрь" Турів. Єв. XI—XII в.), Барс. — „утро же"; „видѣста утрь въ гробѣ два ангели", Срезн. Мат. I, 997, Макс. запропонував виправити — „утрѣ же", на це пристали Огон., Пот., Корш, пор. дані у Срезн. III, 1319: „утрѣ" — другого дня, взавтра: „сѣно сельное дьньсь сущее, а утрѣ (ἄυριον) въ пещь вьмѣтаемо". Остр. Єв. Мф. 6, 30; „оутрѣ ти дамъ" Притчи 3, 28. — возньзи стрикусы — 1-ше вид. „воззни"; Ґрамм. „вонзи", також і Снєґір. та й ин. Барс. — „возньзи трикусы (от τῶραξ?)"; Пот. „възъпи", — слово „дурно прочтено первыми издателями" (124); за ним — Прозор. „воззпи" = „заревѣлъ по совиному" (?); форма ця — можлива, напр. „възпи" в Олександрії 1 ред., с. 101, 102 та ин., але непереконлива. Огон. (с. 18 і 108) запропонував „позвони стрикусы" = вдарив таранами. — Воліємо читати, як пропонує Козл.: „вознзи", адже так читати — більш одповідатиме палеографічній можливості. За це свідчать: „и възем горбу напол'ни же оцьта и възньзъ на трьсть напаяше его" Остр. Єв. Мф. 27, 48; „губу... на усопъ възньзше", Гал. Єв., Амфил. II, 965, і „възньзъ на тръсть" ib. I, 496; що-ж до

„стрикусы“, то чисто-всі здогади даремні. Правдоподібніш од инших здогадується Снегір. (його думку розвинув Потебня): = streitaxt, новонім. бойова сокира, бердиш, у середньо-гор.-нім. було-б strît-ackes, streit-ax, а в д.-гор.-нім. strît-akis, strît-achus. Випадає погодитися й з Пот., — він міркує, що навряд „при быстром набеге Всеслав мог воспользоваться стенобитными орудиями“, за які кажуть инші коментатори.

разшибе славу Ярославу] Пот. читає „рошибе“. Огон. пригадує вираз у літоп. Пск. II-му, 8, 16, „пороками шибати“. Справді, „В лѣто 6573 (1065) кн. Полотьскый Всеславъ събравъ силы своя многыя, пріиде ко Пскову и много тружався съ многыми замысленіи и пороками шибавъ, отъиде ничто же успѣвъ“ Пск. II-ий, с. 8, пор. Новг. I, 176. Але В'яз. правильно здогадується, що Всеслав „расшиб славу Яр.“ не „шибанием пороками“, а зневаживши його пам'ять, захопивши Новгород й пограбувавши його вкрай, про це див. попереду. Ґрамм. зам. „Ярославу“ виправив „Изяславу“ (с. 148), бо „никакого князя сего имени тогда не было, а был в. кн. Изяслав Ярославич, который от Всеслава бежал из Киева“; але тут говориться не в буквальному розумінні про „старого Ярослава“, а про його домівку й його майно — Новгород.

скочи влъкомъ съ Дудутокъ] Декотрі з коментаторів гадали, що тут одбилася віра в перевертництво Всеславове, що з нього „волкодлак“ — „как Боян болгарский, сын ц. Симеона“ (Тіх., 44; Владім., див. Пам. уч. лит. III, с. 204). Инші, як Шамб. с. 70, цілком слушно гадають, що даремно уявляти Вс. як якогось перевертня. Тут ми маємо поетичне порівняння, що повинне змалювати, як швидко рухається герой. Порів. в билинному епосі: вовк — символ швидкости бігу, напр., „А сам он обернулся серым волком, | Это начал он ведь по полю побегивать, | Это начал он по чистому порыскивать“, Гильф., с. 328; те саме, гадаємо, і в билині про Вольгу: „Похотѣлося Вольгѣ много мудрости: | Щукой рыбою ходить ему во глубоких морях, | Птицей соколом летать ему под оболока, | Сѣрым волком рыскать да по чистым полям“, Гильф. с. 795. Пор. також Рыбн. III, 280, I, 14 та ин. про кн. Романа та Вольгу. Поетичний образ ще не визначає, що автор невідмінно вірить у здатність перекидатися на тварин. Инша річ — пам'ятка писана, що висловлює вірування, от-як Чаровник, що його цитує Тіх. (44, пр.): „еже есть сіе: летаетъ орломъ, ястребомъ, ворономъ, дятломъ, совою; рыщут рысію, лютымъ звѣремъ, звѣремъ дикимъ, волкомъ, летаютъ зміемъ“. А втім — межу між віруванням і поетичним образом накреслити важко: за однієї самої доби поетич. образ для одних — гра уяви, що завдовольняє естетичну потребу, для инших — відбиток вірувань.

съ Дудутокъ — „Дудутки“, за Карамз., містечко поблизу Новгорода, де й тепер (?) манастир так зв. „на Дудутках“ (Ист. Г. Р. II, прим. 189); так само гадає Дуб. та ин. Але М. Барсов (Р. Ист. Геогр., 161) вказав місцевість, що так само зветься, поблизу Київа; Бѣляєв гадав, що це — містечко Дудичі, колишнє Половецьке місто, на південь од

Минська, в Ігуменському п., недалечко р. Німана; з ним погоджується Лонгінов, почасти і В'яз., Зам. XL. Див. Е. Барсов, Слово, III, 222.

На Немизѣ снопы стелютъ головами, молотятъ чепи харалужными, на тоцѣ животъ кладуть, вѣютъ душу от тѣла] Пот. і Огон. — „цѣпы". Немига — за одним здогадом, р. Німан; за другим — одна з річок поблизу Пинська (XVI в.), див. Писц. кн. Пинск. староства I, с. 154 і передмову; за третім — що певніше — сучас. Немиза, доплив р. Свислочи (Соловьев, Ист. Р. II, пр. 37; Лонгин. Ист. иссл. с. 170). За Буслаєвим (Христ. р. 1861, ст. 612) у р. статті р. 1430 згадано ще „гор. Немиза, между Друтском и Ршею". — Бій на Немизі описано в Лавр. с. 162, Новг. I (р. 1888) 97, Іпатськ. ст. 155 та ин. За Іп. дія діялася так: „в лѣто 6575 Заратися же Всеславъ Полотьский и зая Новъгородъ Ярославличи же трие, Изяславъ, Святославъ, Всеволодъ, совокупивше воя идоша на Всеслава, зимѣ сущи велицѣ. И придоша кь Мѣньску и Мѣнянѣ затворишася вь градѣ, си же братья взяша Мѣнескъ, исьсѣкоща мужи, а жены и дѣти взяша на щиты и поидоша къ Немизѣ. И Всеславъ поиде противу. И совокупившеся обои на Немизѣ мѣсяца марта вь 3 день, и бяше снѣгъ великъ и поидоша противу собѣ и бысть сѣча зла, падоша мнозѣ и одолѣ Изяславъ, Святославъ, Всеволодъ, а Всеславъ бѣжа" (ст. 155—156). — Образ жнив-смерти маємо в Апокаліпсисі підо впливом біблійної традиції; тут жати = забивати: „Инъ ангелъ изиде изъ церкве, въпия веліемь гласомь къ сѣдящему на облацѣ: ‚посли серпъ свои и пожни, яко приде час пожати, яко исше жатва земьская'... и пожата земля бысть", у толкуванні: „а сьрпъ явление есть коньцнее и самъ бо Господь жатву мира сего наричаеть", арк. 67; і далі: „Инъ ангелъ изиде изъ церкве сущая на небеси, имуща сьрпъ остръ", у толкув. — „аще бо и духъ наричается велика съвѣта ангелъ концину хотящю створити грѣшнымъ", Апок. XII—XIII, арк. 67 і зв. (розд. 43—44). Пор. у Іоїля III, 13, після заклику до війни — „испустите срьпы яко прѣдстоить иманіе винограду, внидѣте и перѣте, яко исплънь тѣскъ, изливаються подстави, яко умножишася злобы их", а в толкув.: „посемь же наричеть сѣчь их виноградъныимъ иманіемъ" (Туницький, с. 42). Смерть у бою порівнювано до жнив і в богослуж. літературі: „ихъ же покры вода и брань пожать" читаємо в Тріоді П., суб. тижд. м'ясоп. (вид. р. 1615, М., арк. 21 зв.). — У найдавн. р. перекл. пам'ятках: „и бысть видѣти падающи жиды, яко снопы съ забралъ", Флавій III, Волок., арк. 84; в Девген. Деян. — „и поскочиша на Амировыхъ стражей и начаша ихъ бити, яко добрые косцы траву косити", і „якоже добры косецъ траву положи, первое скочи — уби 7 тысяц", Сперанск., с. 150, 142; Девген. „нача гонять (ворогів), яко добрый жнецъ траву коситъ", там-таки, с. 162. У Хроногр.: „и землю тѣлесы, аки сноповіемъ покры" Барс. I, с. 459; бойовники падають звичайно як трава, колоси, снопи, дерева (Орлов, О форме р. воинск. пов. 1902, с. 22—24); „в летописи и вообще в воинских повестях до XVI в.", як завважив А. С. Орлов, „побиваемых любили

сравнивать с деревьями и снопами. С XVI в. или несколько раньше — сравнения стали нежнее, в боевых повестях появились лозы, трава, цветы и колосья“ (О некот. особенн. великор. историч. беллетристики XVI—XVII в. р. 1909, с. 18). Незалежно від поданих у пр. Орлова, зазначимо скількись прикладів з давньої і ближчої до нас доби: „Юрьи же и Ярославъ видѣвше кончину, аки на нивѣ класы пожинаху“ 4-ий Новг., с. 193, р. 1216; під тим-таки роком — у Суздал. літ.: „Князь же Юрьи и Ярославъ, видѣвше, аки на нивѣ класы пожинаху, побѣгоста с меншею братьею и с Муромскими князи“, Лавр. с. 473; Іпат. висловлюється мало не буквально, як і Флавій: „начаша мертви падати изъ заборолъ акы сноповье“, ст. 886. Також — у житіях князів: в ред. Йони Думіна житіє Олександра Невськ. дає: „мужіе, яко снопіе въ день жатвы, повержены“, Мансікка, с. 59; „И бысть видѣти безчисленное множество ратных, падающих язвени, аки снопы в жатву на нивѣ“... Жит. кн. Михайла Яр. Тверського, цит. Барсов I, с. 434. Також і в пізнішій перекладній й оригінальній вояцькій повісті: „падаху бо трупиа обоихъ сторонъ, яко снопы съ забралъ, и кровь ихъ точааше, яко рѣкы по стѣнамъ“, Нестор Искандер, Пов. о Царьгр., с. 14 (вид. О. Л. Др. П.). В „Історії Каз. царства“ — казанці „яко трава посѣцахуся“, ст. 160; там-таки: „и поядоша ихъ всѣхъ мечемъ толикое множество, аки класъ, юношъ младыхъ и средовѣчны[хъ] мужи[й]. И покрыся лице земли трупьемъ человѣческимъ, полѣ Арское и Царевъ лугъ кровію черленившеся“, там-таки, ст. 27. Казанці плачуть, скаржучись на ц. Шугалея: „овѣхъ многих въ Казани изби, а досталныя изведе... яко пшеницу чисту на полѣ пожа“... там-таки, ст. 94. У Сибірському літопису ...„Ермак... видѣ дружину свою, аки снопие, пожинаему и смерти предаваему“ (Строг. л.) Сиб. л., с. 83.— У народній пісні відбилася та сама образна фразеологія. Перебійніс... „узяв Ляхів... у снопи класти“; Нечай „взяв Ляхами, як снопами, по два ряди класти“, Ант.-Драг. II, 45, 46, 56. Порівн. у білор. пісні: „У нас сягодня вайна была: | Усе поле зваивали, | Усе жита пажали, | У копачки паскладали, | Ни маскали ни жаўнеры, | А ўсе Андрейкавы жнеи“, Шейн Б. п., 219, 503. Або „Ой мы поле звоявали, | Пану жито дожали“ Шейн Мат. I, 1, 275, 276. — Автор „Слова“ подає різко проведену паралелю: снопи — голови, ціпи — мечі, полова — душа, зерно — тіло, отже можна здогадуватись, що тут ми маємо щось наче цитацію, або ремінісценцію предка народньої пісні (Пор. Пот. с. 125, прим. 92).

Немизѣ кровави брезѣ не бологомъ бяхуть посѣяни, посѣяни костьми Рускихъ сыновъ] Ґрамм. пропонував виправити: „кровава брезѣ, бѣста посѣяна“ (дв.); Пот. й Огон. — читають „брези“, але щоб відновити Псковський рукоп. XV—XVI в. виправляти й не треба. Про посів кістьми — див. попереду. — Рускихъ сыновъ = дітей Руси, русичів. Пор. „мнѣ же худому Богъ послухъ есть и святый гробь Господень и вся дружина моя, Русьстии сынове“... Даниил Паломн. XII в., с. 136.

Всеславъ князь людемъ судяще, княземъ грады рядяще] = судив людей й роздавав міста, та це чималою мірою прибільшено, через те Пот. і здогадується, чи не з величальної пісні потрапив сюди цей уривок (с. 127). Залишаємо як у 1-ому вид., бо так відп. Псковському рукопису XV—XVI в.; але дуже можливо, що в оригіналі було, як уже гадав був Макс. (р. 1859, Укр. 110, прим. 43) „ряды рядяше"; про те-ж здогадувавсь Тіх. с. 67, ґрунтуючись на паралельному вислові з билинної поетичної мови. Поправку Макс. і Тіх. запровадили до тексту Пот. 119 та Огон. 18 і 110, Орлов, 46. Смірн. II, 118 заперечував поправку (як він гадав — Огоновського), але непереконливо („более уместно грады, которые Вс. действительно хотел раздавать, наряжать"), але — Вс. бажав не так роздавати, як набувати. Літописні дані — за поправку: „поѣди же въ свой Вышегородъ, оттолѣ же ся хочю с тобою рядити", попереду: „нѣлзѣ ми ся с тобою рядити", Іп. р. 1150, ст. 397; „рядящимся о волость Галичкую", там-таки, ст. 663; р. 1287 — „хочю послати по брата своего по Мьстислава, абыхъ с нимъ рядъ учинилъ о землю и о городы..." там-таки, ст. 901; „хощю с то[бо]ю рядъ учинити" там-таки, 901 і 902. Отже ряд = умова, розпорядження. Додамо сюди паралелі з усної традиції, що їх уже були відзначили Потебня і Тіхонравов: „Ой нема дома господаренька | ...Господаренька, на ім'я Василя, | Поїхав же він до Судомира, | Щож там поїхав? Суди судити" Ант.-Драг. I, 49—50; „Ай же ты русский могучий богатырь! | Стань-ко к нам суды судить. | Суды судить, ряды рядить", Рыбн. III, 25. Див. попереду.

влъкомь рыскаше... великому Хръсови влъкомь путь прерыскаше] Всеслав бігав наче вовк і так швидко, що випереджав схід сонця. Тут, може, випадає згадати за літописну звістку про те, що Вс. народився „от волхвованія" (про те, що важить дитяча „сорочка", як чарівний талісман, див. у Карського, Белоруссы, III, 1, 214); може, сучасники гадали, що він й инакшими сторонами відрізнявсь од инших людей, тим-то в цьому місці, мабуть, одбилася не сама-но давня поетична мова, ба й уяви, котрі подоходили до нас, наприклад, у билинному епосі: „Втапоры научился Вольх ко премудростям: | а и первой мудрости учился | обвертоватца ясным соколом, | ко другой та мудрости учился он Вольх | обвертоватца серым волком, | ко третей та мудрости учился Волх | обвертоватца гнедым туром | Золотыя рога" Кирша с. 19. Пор. Рыбн. I, №№ 1—2. Про те, як швидко бігав Всеслав, див. Гільферд. Он. б. № 213; в укр. нар. традиції: „Перебіг йому доріженьку сірий вовк", Чуб. III, 192. Як гадає Пот. — має рацію Вс. Міллер (Взгляд, 83), наближуючи до болгарської колядки, де величають молодця тим, що він випередив сонце й виграв у нього застав — сонцеву сестру собі за жінку (Безс. II, 5); та це — тільки тоді, коли тексти Безс. безперечно народні походженням.—Карський, йдучи за иншими, гадає, що це місце про Всеслава — свідчить про віру в вовкулаків-перевертнів, Белоруссы, III, 1, 43. Що-до натяку, наче-б то з Всеслава був перевертень, то ми й тут рішуче

відкидаємо цю гіпотезу і вбачаємо тут тільки поетичний спосіб висловлюватись. Про віру в перевертництво див. у Гальковського, Борьба с язык. I, с. 211 і дд. А втім, і християнство подостатком давало ґрунту, щоб підтримувати цю віру, див. „Лавсаик". Палладия Еленоп., де св. Макарій Егип. повертає людський вигляд жінці, що її чаклун перекинув на шкапу, біс перекидається на змія, то-що. Чи не відбилося на уяві про „немилостивого на кровопролитие" Всеслава — речення з Притч Соломонових, відоме з Паремійника: „ногы бо ихъ на злобу рищутъ и скоры будутъ на пролитие кръви", Брандт, Григ. Парем., с. 82.

ис Кыева дорискаше до куръ Т'мутороканя] Про похід Всеславів до Тмутороканя нічого невідомо; правдоподібно здогадується Пот. 128, що це місто згадано, як узагалі далекий пункт на півдні, щоб змалювати, як швидко рухається герой. — до куръ — до півнів, як пояснювали мало не всі коментатори: Пожарський, Ганка, Ґрамм., Тіх., Пот., Огон. та ин., себ-то власне, — доки заспівали півні, до „куроглашения". | Про те, що час визначали півнячим співом, див. в Єв. текстах (за Амфілох. Четвероев. Галичськ.): „въ куры поюща" Єв. р. 1164, I, с. 818; „прѣже даже куръ не възгласить" Мф. 26, 75, Мф. 26, 34, I, 452, 473; „не въспоеть куръ" Іо. 13, 38, II, 874; „и абье куръ възгласи" Мф. 26, 74, I, 473, Іо. 13, 27, II, 943; також див. Лук. 22, 34, 60, II, 509, 522; Мрк. 14, 30, 68, 72, I, 835, 858, 861. „До куръ" — знаходимо в дод. до Студійського Статута (Син. б. XV в. № 382/905, арк. 315): „в великую ж суботу в 11 час. починають вечернюю и до куръ доспѣетъ отпущеніе" (Опис. рук. Син. Б., III, с. 276); „даже и до куръ" — ἕως ἀλεκτροφωνίας πρώτης, див. Жит. Івана Золот., Тіх. 59; „преже куръ" — в Жит. Андр. Юр., Срезн. 1379; у літопису читаємо: „яко же бысть убо къ куромъ и пригна дѣтьскый из Галича к Петрови", Іп., ст. 463. У сучасній великор. пісні: „первый кур попел, я домой нейду" (Псков.), Шейн, Вел. № 639; в укр. „Наш кур кокоче, | на сідало хоче", Чуб. I, 437.—Російське й українське давнє письменство двома способами пояснювало, чом „кур" співає певного часу: „далъ есть Богъ ста ангеломъ облачати солнце, и абие огненніи птици небесныя, нарицаемыя финисы и халендріи, летаютъ передъ солнцемъ и макаютъ крылѣ свои по девяти десяти кратъ в акіанстѣй водѣ и кропятъ крилома и погашаютъ солнце, да не попалитъ лучами всего міра... и огораетъ от огня солнечнаго тѣмъ птицамъ крылье, и бываютъ голи, аки оскорблени (чит.: оскоблени); и паки зайдетъ солнце и тогда купаются птици в океянстѣй велицѣй рѣцѣ и обновляются паки и оперяютъ[ся] крылѣ ихъ. Того ради и пѣтелъ куромъ именуется, и имѣетъ подъ своима крылома перо бѣло онѣхъ птицъ небесныхъ, да егда пойдетъ солнце от запада к востоку, тогда посвербитъ у петела перо то; егда двинутъ ангели одежду отъ престола и тогды ся чешетъ петелъ и открывъ главу пробужается, повѣдаетъ онѣмъ птицамъ небеснымъ сраженіе, и плещетъ петелъ крылома своима и проповѣдуетъ мірови воскресеніе" (Барсов, Сл. о п. Иг. III, 416—17, з Хронографа його збірки XVII в. (?) с. 23). Инше подібне оповідання про „кура" читаємо в слові „О всей твари"

(Сборн. Тр. Серг. № 774, р. 1531): ...„солнце же течетъ на воздухъ въ дѣнь и въ нощи по Окияну ниско лѣтит не омочась (в Поґод. № 1615, р. 1632, дод. „но токмо 3-жды омываетца“) в Окияне (у Поґод. дод. „глаголеть писаніе“) есть кур, ему же глава до небеси, а море до колена. егда же солнце омывается в Кияне, тогда же Акиянъ восколеблется, и начнут волны кура бити по первю. Онъ же очютивъ волны и речеть ‚кокореку‘, протолкуется: ‚свѣтодавче Господи, дай же свѣт мирови‘. Еда же то въспоет, и тогда вси кури воспоют во един годъ по всей вселеннѣй“ (Пам. отреч. р. лит. II, 350). В укр. рук. поч. XVI в., коли кур цей заспіває, „всѣ кури успоют въ един часъ“, рук. Петруш. № 138, Свенціцький, Рукоп. Льв. Збір. I, с. 208. У Поґодін. рукоп. арк. 12 це змальовано: на хвилях, числом шість, ліворуч — жовтий півень, що підніс крила, у профіль, головою праворуч, а з правого боку — червоне сонце, що сходить над морем, на небі — хмари. — До швидкої їздні Всеславової: Володимир Мономах, як він каже, „из Чернигова до Кыева нестишь[ды] ѣздихъ ко отцю — днемъ есмъ переѣздил до вечерни“, Лавр., с. 241. Може, це відбилося і в билинному епосі з новим, епічним застосованням: кн. Володимир стольно-київський хвалиться, що вміє „гоны гонять по тридцать верст, | роздолья метать по 60-ти верст | Между четья-петья меж церковныма, | Между звонами колоколенныма“, Григ. I, 395, 491; про це-ж заставляється з Володимиром якийся хлопчина, 487.

Тому в Полот'скѣ позвониша... а онъ в Кыевѣ звонъ слыша] Пот. виправляє: „позвониша [у] заутрьнюю“ і „а оно въ Кыевѣ звонъ [ся] слышя“ (с. 119, 128), себ-то „ему (в честь его) позвонили в Полоцке, и этот звон (или: и вот...) услышался в Киеве“, себ-то слава його з Полоцька дійшла до Київа. Весел. гадав, що це місце характеризує чуйність або швидкість Всеславову: „он пускался в путь, когда звонили в Полоцке к заутрени и еще продолжали звонить, когда он был уже в Киеве“ (Ж. М. Н. Пр. р. 1877, серпень, с. 293). Смірн. II, 119 заперечував Потебні: виправляти немає чого; з цим і ми згодні. Шамб. непогано пояснив це місце: „Ему в Полоцке позвонят к заутрени рано у св. С. в колокола, а он в Киеве уже звон слышал“, але дарма Шамб. має ці слова за вставку з „поздней песни“; коли тут щось і можна визнати за вставку, то хіба тільки „у св. Софеи в колоколы“; останнє слово Корш уважає за пізн. вставку. — Час визначає „ранним звоном“ і народньо-епічна фразеологія: „рано зазвонили к заутрени“, Кирша, 3; „рано зазвонили ко заутреням“, там-таки, 27; „У неділю рано пораненьку у всі дзвони дзвонять, | Ой молодих та козаченьків та на лінію гонять“, Метл. 128.

у святыя Софеи] — пор. пісенне: „у церкви соборныя“, Очерки южн. Сибири Гуляева, 9. Швидкість бігу Всеславового нагадує не тільки Вол. Мономаха (див. попереду), але й героїв з богатирського епоса: „Из Киева бѣжать до Чернигова | Два девяноста то мерных верст | Промежь обѣдней и заутренею“, Кир. III, с. 5; „Молодой боярин Дюк Степановичъ | Отстоялъ дома раннюю заутреню | Сталъ то я заутреню во

Мурóме, | Поспевал то к обѣденкѣ в стольно Кіевъ градъ", Рыбн., I, 59; Іван Гостинний син береться з Київа з'їздити „Ко тому ко городу Чернигову", „и съѣздить намъ промежь обѣдней и заутреней, | съѣздить намъ и къ обѣдни поспѣть", Рыбн. III, 197. Тут це — загальне місце; мабуть, таке було воно і в XII в. Може ввесь цей епізод характеризує, як кн. Всеслав жадав Київського уділа, за нього він завсіди мріяв, а заволодіти їм йому пощастило на короткий тільки час.

Тому вѣщей Боянъ и пръвое припѣвку смысленый рече] „Тому" звичайно перекладають — „йому". Але, може, треба перекласти: „тому, через це", як у сучасн. укр. — пръвое — Полев. — „и первую" (приспівку) Ист. р. нар. II, 269; але тут — прислівник; він визначає: вперше, спочатку, раніш, переважно, в старовину; це останнє розуміння вбачає в цьому місці „Слова" Срезн., II, 1762; краще „колись": Іп. р. 1150 „Съгрѣшилъ есмь и первое, а того ся каю", каже кн. Ізяслав Мстиславич кн. В'ячеславові, ст. 417; „припѣвка" — в инших пам'ятках не трапляється, за Далем — „похвальная или карательная песня", Срезн. II, 1450. — смысленый — В'яз., 380 і Вс. Мілл. 120, прим. — виправляють: „смыслену", відносячи до „припѣвку", але зрозуміти можна й не виправляючи. Пот. уважав це слово за глосу до „вѣщій". Слово — давнє = розумний, мудрий, розважний, Срезн., III, 758; ще: в перев. Толк. Прор.: „кто мудръ и снабдит се смыслнъ и разумѣет се", Осія, XIV, 10 (Туницький, с. 31); „бѣ бо и та Сивула зѣло смыслна и премудра", Амарт., с. 145; „Платонъ къ смысльным Егупетьским шед многоиспытаніем фисиологию истовѣйшу научися", там-таки, с. 78. „Власть бо очи смысльныхъ ослѣпляет", Измарагд Тр. С. Л. № 202, Сл. о славѣ мира сего, арк. 31; „бѣша мужи мудрии и смысленыи и нарѣчахуся Поляне", Новг. 4-ий л., с. 5 (Лавр. „бяху... смыслени"..., с. 9); „мужи смысленѣи" радять кн. Святославові не йти на Половців, р. 1093 Іп., ст. 209. Нов. Зав. м. Алексея, Мф. 24, 45: „вѣрный рабъ и смысленый" (= φρόνιμος, в инш. — мудръ), Гал. Єв. I, с. 414.

аще и вѣща душа в дрьзѣ тѣлѣ] — місце, що його давно перекладали по різному й виправляли. Ерб., Красинськ. „въ дружѣ"; Пожарськ., Ґрамм., Дуб., Бусл., Прозор., Огон., Лонґін. 87 та деякі инші читали згідно з 1 вид., але толкували — „в иншому тілі", розуміючи, що мова про перевертницьку здатність Всеславову: „хотя мудрая душа и в другом теле, но..."; Тіх. та Владім. залишили як у 1 вид., але не коментували; Шамб. читає „въ друзѣ", але перекладає „...въ храбромъ тѣлѣ". Погоджуємось із поправкою Вс. Мілл., що на ню пристали Пот., Смірн., Барс. — „въ дръзѣ тѣлѣ". Пор. в пам. давньоруського письменства: „Дьрзыхъ неспалилъ еси", Мин. р. 1096, жовтень, 36; „воинникъ же и дерзъ сый (Александръ)", Амартол, с. 47; „варвари дръзи", Олександрія 1 ред., с. 69; „мое бо едино помышление душа ваша дръзы сътвори", там-таки, с. 80; „Мои люди к боеви не дерзѣ" — каже кн. Костянтин, р. 1216, 4 Новг. літ., с. 191; „Новгородци и Смолняне дерзи к боеви", р. 1216 (Лавр., с. 470); „переяславьци дръзи суще", Іп., с. 558,

пр. 50; „Володимеръ же Глѣбовичь... бяше дръз и крѣпокъ въ рати", там-таки, с. 646; „дръзо ми отвѣщаеши", Олександрія 1 ред., с. 61 та сила ин. Звідси — „дьрзъ" = відважний, сміливий, а „дръзость" — відвага: „старость велми крѣпльши есть оуности, уность же... дръзостию в непослушаніе водима есть внезаапу погыбаеть", Олександрія 1 ред., с. 28; „и видѣвъ же его (Девгенія) храбрость и дерзость отец его и вси людіе и удивишася зѣло", Девген. Деян., Сперанский, 159 „и бѣ страшно видѣти обоихъ дрьзости и крѣпости", Пов. о Царьгр. Нест. Искандера, с. 19.

бѣды страдаше] Пот. не певний, чи це знахідний відм. мн. і пропонує: „[от] бѣды страдаше". При різних значіннях Срезн. пропонує в даному випадкові „терпеть", III, 532.

„ни хытру, ни горазду, ни птицю горазду суда Божія не минути"] Ґрамм. виправляв: „ни птицею", Огон. „птичю". Корш проп. читати другу частину: „ни птицю [ни звѣрю ни] г(ор)а(з)ду", себ-то „ни птицю, ни звѣрю, ни гаду", але це не можна довести. До цього прислів'я, що в ньому „ни птицю горазду" Пот. 131 мав не за пізнішу вставку, а за варіянт — кн. В'яз. (Зам. 381—2) подає далекі паралелі з Аргонавтики Аполл. Родоського L.IV, 1503 й Іліяди II, 858—859: „οὐκ οἰωνοῖσιν ἐρύσσατο κῆρα μέλαιναν". Про „суд божий" див. попереду. Наводимо тут паралелі до цього місця з пам'яток, що оберталися серед давньоруських письменних людей: „а како ты избѣжиши ли суда Божиа", Христиноп. Ап., Римл. II, 5, Калужн., с. 113. Флав., кн. 6: „суд божій, его же не възможно утещи ни съдущным, ни бездушным", Вол., арк. 210. „Божий суд на вся приходя", сл. Іо. Золот. про смерть, Сборн. Симсона, арк. 10 та ин. Кощак „побежавъ съ великою корыстью, хотя единъ угонзнути Божія суда", Іст. Каз. ц., ст. 73. Буквально повторюється прислів'я, що його сказав Боян, у Данила Заточн., у пізніш. ред. його Моління: „Не процвѣте часть моя. Повѣдаху ми, яко той судъ божий надо мною, и суда де божия ни хитру уму ни горазду не минути", Бусл. Оч. I, с. 37 (рукоп. цей — невідомий). — Горазд ъ = ἐπιστήμων, меткий, тямучий: „кочет пѣти горазд ъ", Пов. про Акіра, Григ., с. 195; Іп. р. 1137 „пѣвечь гораздый", ст. 300; „Горазд бысть волшебствомъ", Лавр., 40, 912 рік. Див. ще Пот. 131—2. В пізній усній традиції: „Добрынюшка горазд был детинушка боротисе, | горазднее того да круги уносить", Григ. I, 409; „горазный стрелец", I, 485; „Я в гудок играть да не горазен", I, 377. „Говорить горазд со девицами", Шейн, Вел. № 2427. До всієї характеристики Всеславової — див. у пісні: „Уж он наш белой царь, он хитер был мудер, | Он хитер и мудер, мудрей в свете ево нет", Миллер, Ист. п., с. 11.

Того старого Владимера нелзѣ бѣ пригвоздити къ горамъ Кіевскымъ] Корш пропонує — ані трохи не поліпшуючи розуміння: „нелзѣ бѣ [въ вѣкъ] пригвоздити къ горам, [къ] Кыевскымъ". Мова про в. кн. Володимира Мономаха і, як справедливо гадає Пот. 133, — ніякого жалю про те, що не можна його припнути до гір К. (як

гадав Тіх., 97) — немає; швидше автор „Сл.“ заздрить тим часам, коли князі були однодушні й раз-у-раз були готові йти на Половців.

Сего бо] — себ-то Володимира Мон. стяги (себ-то військо, що їх мало) розділились внаслідок чвари й усобиць. Корш виправляє — „сего [у]бо“.

...нынѣ сташа стязи Рюриковы, а друзии Давидови] Що військо, яке було під стягами цих князів, розділилось і про наслідки цього — повідає Іп. літ. у двох місцях. Під р. 1177: „Приидоша Половци на Рускую землю, на русалной недѣли, сѣдящу Романови в Киевѣ. Посла брата своего Рюрика и сына своя. Половци же взяша 6 городовъ Береньдичь и поидоша к Растовцю. Давыдъ же бяше не притяглъ. И бывши распрѣ межи братьею, и постиже братью свою, Рюрика и сыновца своя, Ярополка и Бориса, и постигоша Половцѣ у Ростовьца. И Половци оборотившися побѣдиша полкы Руськѣѣ и много бояръ изъимаша, а князѣ въбѣгоша в Ростовѣць“, ст. 603; далі, під 1185 роком: „Володимеръ слашеть ко Святославу и ко Рюрикови и ко Давидови, и рече имъ: ‚Се Половьци у мене, а помозите ми‘. Святослав же слашеть ко Давидові, а Давидъ стояшеть у Треполя со смолняны. Смолнянѣ же почаша вѣчѣ дѣяти рекуще: ‚мы пошли до Киева, даже бы была рать билися быхом; намъ ли иноѣ рати искати, то не можемь, уже ся есмы изнемоглѣ‘. Святославъ же съ Рюрикомъ и со инѣми помочьми влегоша во Днѣпръ, противу Половцемь, а Давидъ возвратися опять со Смолняны“; в наслідок — облога м. Римова й тяжка рана кн. Володимира Глібовича (див. попереду), Іп., ст. 647. Звідси зрозумілий стає й отакий вислів:

нъ розьно ся имъ хоботы пашуть, копіа поютъ] Перші видавці, прочитавши „нъ рози нося“... гадали, що мова про „роги“; так само розуміли це місце Пожарськ., Калайд., Снєгір., Тімк., Максим., Вельтм., Аксак., Некрасов, Гаттала, Сахар., Барсов, вбачаючи в „рози“ — роги. Гатт. й Некр. пропонували виправити: „нъ рогы носящимъ“; Калайд., Тімк., Снєгір., Сахар. „нъ рози носящимъ“. За ними — Барс.: „нъ рогы носящии хоботы пашутъ“, себ-то прапори старого Володимира „одни стали Рюрика, другие — Давида, но они (кто?), нося рога, как туры, метают хоботы, разбегаются подобно лисицам“ II, 262. — В'яз. пропонував читати „нъ рози нося их“..., вбачаючи в „рози“ — предл. відм. од речівн. „розь“, що, звичайно, безпідставно. — Дуб. (208) читав: „нъ розь (= розно) и (зам. я, с.-то „стязи“) носящимъ хоботы пашутъ“. Правильно визначивши, що треба розуміти під „рози“, Дуб. вторував стежку Тіхонравову, що запропонував читати „розно ся имъ хоботы пашутъ“, т.-е. в разные стороны веют полотнища их знамен“, на це пристали Бусл., Вс. Мілл., Пот., Огон. („роздно“ — але *д* зайве), Владім., Шамб. і ми; Лонгін. — „нъ роз[ь] и [ихъ] нося“, „розь“ — прислівник, с. 103; Корш додав: „хоботи [тіи]“, додержуючися метрич. схеми, що її запропонував. — „Розьно“ в д.-руськ. мові визначало — 1) окремо і 2) нарізно, в різні боки (Срезн. II, 161); отже обидва значіння підходять для даного ви-

падку. Приклади: король угорський каже кн. Ізяславові (р. 1150): ...„обаче, отце, твой щитъ и мой не розно еста“, Іп., ст. 407; „угодиша поити розно“, там-таки, ст. 371; „розно разошлися“, т.-таки, ст. 357; „Половци землю нашу несуть розно“ Лавр. л., Соф. 1-ий літ., р. 1097, вид. р. 1851, с. 150, та ин. — х о б о т ы — кінці, хвости (Срезн. III, 1377), „хобота (οὐρᾶς) его подъяти неможааше“ Кир. Єрус., XII в.; „змії... заимаше еі уста хоботом и бьяшеть ю по устомъ хоботом“ Паис. Сб. 153. — У нар. пісні: кінь „быстрыя рѣки перепрыгиваетъ, | Широкія раздолья хвостомъ устилаетъ“, Кир. III, 14, і поруч: „Онъ бѣгаетъ скачетъ по чисту полю, | Хоботы металъ по темнымъ лѣсамъ“, III, 121. Огон. „хоботы пашуть“ = бунчуки [у стягів] повівають, машуть (112). — П а ш у т ъ — од „пахати“, розвіюватися, див. Срезн. II, 891; „многожьди бо или вѣтрьникомъ или понѣвою пашуще“ Іо. Ексарх., Шестодн., (Калайд. 149). — Війська ставили свої стяги кожен окремо, зазначаючи свій тактичний центр: „нагрмь же ставшимъ межи валома, поставиша стяги свои, и поидоша стрѣльци изъ валу; и Половци, пришедше к валови, поставиша стягы своѣ“, Лавр. 1093 р., с. 212. — к о п і а п о ю т ъ — Снєгір., Анастасевич: „кони пьютъ на Дунаи“; Вельтм. (р. 1866): „коній поятъ на Д.“; В'яз., Иссл. о вар. 26 і 254: „конѧ поѭтъ на Д.“ де ѭ = ѧ (бо сплутано юси), за ним іде Вс. Мілл. (236—239); Барс.: „копіа полтъ“ („напоить копье — образ очень известный для изображения кровавого боя“ II, 267), але ці здогади надто штучні, як і „кое се поють надъ нами?“, як запропонував читати Корш. — Краще разом із Дуб., Тіх., Огон., Пот. читати як у 1-ому вид.: співи списів та стріл не бренять наче силу. вана метафора, ὀϊστων τε ῥοῖζον знаходимо і в Іліяді, XVI; але можливо, тут метонімія, як зазначає Огон., 113, — „копія“ зам. „копейники“, пор. в Іп. „бысть же у поганыхъ 900 копий, а в Руси 90 копий“, ст. 558. Коментатори сперечаються, куди віднести ці дві слові, чи до попередніх чи до дальших слів. Йдемо за Смірн. II, с. 123, й односимо „на Дунаи“ до нової частини „Слова“, що змальовує плач Ярославнин. Підстави — далі.

XVIII. Ярославнин плач-тужіння.

На Дунаи Ярославнынъ гласъ ся слышитъ: зегзицею незнаема рано кычетъ] Про Дунай в звязку з воєнними акціями стародавній руський читач знав і з писаної традиції — з „Слова на Воздвиженье и обращенье честнаго креста Господня“, що починається так: „В лѣто седмое цесарствующу Констянтину великого царя студенаго мѣсяца събрася множьство странъ чядій ратных на рѣку, яжеся слышитъ Дунай...“ Погод. № 798, арк. 228 (XVI в.). — „На Дунаи“ — звичайне пісенне, епічне визначення місця, де відбувається дія, бо в Путивлі — немає Дуная; дак зате-ж в нар. поезії Дунай — узагалі будь-яка річка: „за реками, за Дунаями“, це помітило вже чимало вчених. Заспів про Дунай — в укр. пісні XVI в.: „Дунаю, Дунаю, чему смутен течеш. На версі Дунаю три роти ту стоя“?.. Пот. Млр. п. XVI в.; „зринулася водиця з Дунаю, | З Дунаю Тихого, бережку крутого“. Метл. 294; у весільн. п. „да коли ми Марєчці коровай ліпили, | До Дунаю води ходили“, Метл. 161. У Чуб. V: „По тихому Дунаеви щука рибу ловить, | Чом до мене, моє серце, чом до мене не говорить“, с. 162; „Ліпше мені в сей Дунай топать, | Ніж з гидким, поганим до шлюбоньку стать“; „Дунай рика невеличка, скочу перескочу“, с. 171; „У тихому Дунаєві щука хвилю гонить“, с. 189; „На тім боці Дунаю, Дунаю, | Да вівчар вівці зганяє“, с. 189; „За Дунаєм за тихеньким | Брала дівча лен дрібненький, | До Тихого Дунаю говорила“... с. 210; „Ой вийду я до Дунаю, | Стану подумаю“, с. 214; „Тихо тихо Дунай воду несе, | Ще тихіше дівча косу чеше, | Що начеше, то на тихий Дунай несе | ...Нема краю тихому Дунаю“, с. 275, пор. 342, 411; „Пусти-ж мене мати на Дунай купати, | Буду плисти, впоринати, доленьки шукати“, с. 234; „Біжи коню, біжи ворон та до тихого Дунаю“, с. 256; „Ой за гаєм, там Дунай тихенький, | На Дунаю явір зелененький“, с. 337; „Ой я жовті кості, кості позбираю, у Тихім Дунаю поперемиваю“, с. 297; „Бо як батька покинеш, то й сам марне згинеш, | Річенькою бистренькою за Дунай поплинеш“, с. 331; „По тім боці Дуная, Дуная | Я молодая гуляла, гуляла“, с. 510; „Далась мене, моя мати, за Дунай, за Дунай, | Тепер собі, моя мати, подумай, подумай“, с. 537; „Зав'яжи, моя мати, да хустиною очі, | Веде мене до Дунаю да темненької ночи“, с. 558; „По-над тихим Дунаєм | Вітер явір хитає“, с. 864 та сила ин. — В царині великор. пісні — подибуємо також: Рибн. — „Протекала Дунай река ко

городу ко Киеву", II, 50; Дюк. Ст. їде до Київа „От Красного града от Волынца | По привольной реке по Дунаеви", II, 130; „Протекала Дунай река ко городу ко Киеву", 50; Шейн, Вел. — „Дунай речка широка, | Моя ручка коротка, | Положу я ламину, | Переведу милую", № 293; „Вы возьмите нов шелков невод, | Вы сходите на Дунай реку, | На Дунай реку на быструю"... № 744, № 737; „Воскликнули гуси, Дунай переплывши" Барс. III, 183; „Через Дунай досочка | Тонка гибка лежала, | Никто по ней ня ходзиць, | На Дунай слез ня рониць", Шейн, Б. п. с. 136; „Послала мяне маци | На Дунай воды браци", там-таки, с. 119. В великор. п. весільних Дунай — звичайне слово. Див. ще V. Jagić Dunav-Dunaj in der slav. Volkspoesie, Arch. f. sl. Phil. I, 299—333; Пот., Об'ясн. малр. и сродн. песен, РФВ і окр.; Вс. Мілл. 236 і дд.; Барс. III, s. v. — Ярославнынъ — Барс. „Ярославны мь" (= ми); Корш — „Ярославнинъ". Ярославна — Евфросинія, донька Яросл. Осмомисла, одружилася з Ігорем Свят. р. 1184, друга його жінка. — гласъ ся слышить — у 1 вид. „ся" — немає; Бусл., Пот., Яковл. виправляли „гласъ слышитъ ся"; ми читаємо за Барс. і Владім., читати так і палеографічно і граматично можливо. Корш — „голосъ слышите". — незнаема — читаємо за Бусл. та Коршем; у рук., можливо, було *м* виносне, звідси й плутанина. Огон. уважав „незнаемь" за невідмін. прикметника; Пот. виправляв „незнаемѣ", маючи його за прислівника. Барс. — „незнаемъю", Яковл. „незнаемою", та це палеографічно неможливо. Слово „незнаемый" = невідомий, незнаний — звичайне в давньому р. письменстві: „никому же незнаему священу быти" Ефр. Кормчая; „незнаемою страною", Пов. вр. л.; „придоша языци незнаеми" Новг. I, — зазн. Срезн. II, 385; у Флавія: „изъ инѣх град приходят чюжіи незнаеми", кн. II, арк. 39; Юдеї „вся потребъныя уготовивше принесут путми незнаемыми", 5 кн., арк. 180; „голоу незнаему нападшу", 6 кн., арк. 193, цит. за рук. Волок. № 651. Сліди сполучення, властивого „Сл.", подибуємо в укр. пісні: „Зозуля воркує (вар. правдує), | Ніхто зозулі не чує", Пот., 136; або — „На тій калині зозуля, | Вона там куєть и воркуєть, | Там її ніхто не чуєть", Чуб. V, 692; у великор. пісні: „Прилетали перелетны малы птиченьки, | Малы птиченьки летели то незнамыя", Барс. Причит. I, с. 26; „незнаем человек", Шейн, Вел. № 1335 та ин. — рано кычеть — Ербен (1870) виправляв „кличеть" безпідставно — бо пор. попереду „кыкахуть", пор. у велик. пісні: „белы лебеди летят и жалко кичуть", Шейн, Вел., с. 765. „Рано" — звичайна підхідка, що збереглася в народн. пісні: всяка дія відбувається ранньої години: „Поутру рано, на заре рано утренней" Шейн. Вел. № 2482; „Ой рано рано кури запіли" Пот. 136; „Ой рано рано пава лятала". Шейн. Б. п. 114; „Рано рано соўнце сходзило..." там-таки 115. Більше-менше так — у білор. весільн. п.: „Что и рано раненько было по заре, | ...Щебетала ласточка на реке... | На белом на камне с'едзючи, | ...На быструю речушку глядзючи", Шейн, Мат. I, 2, с. 418. „Рано, рано" перейшло в приспів уже давно, від XVI, може, віку. Див. Пот. 136—137.

полечю зегзицею] = зозулею, білор. зязюля; зогзица у Дан. Заточн.; „уподоблюся зогзицѣ, иже едину поеть пѣснь, того ради ненавидима бываетъ", с. 70. Пор. „Не сизая зозуленька в темнім лузі ковала, | Не дрібна пташка в саду щебетала. | Сестра с братом издалека розмовляла, | Поклон посилала", Макс. Сб. укр. пес., с. 9; „Де ся взялась сиза зозуленька, | В головах сідала, жалібно кувала, | Як сестра брата або мати сина оплакала", Макс. Укр. нар. п. I, 13. — „У первымъ садочку зязуля кукуиць, | Ай рана, рана, зазуля кукуиць" і т. д. Шейн, Б. п. 328, 137; „Як позычу, позычу у зязюленьки крыля, | Як полячу, полячу к матынци у госци", там-таки, с. 239. „Вскинусь я, взброшусь я | Кукушечкою, | Полечу на свою сторону, | На батюшкину", Шейн, Рус. нар. п. с. 339. У голосіннях: „ужъ мы сестры, горюши горегорькія, | Ужъ мы сядемъ на сѣрыи камешки, | Ужъ мы станемъ коковать, | Какъ безсчастныя кокушечки, | Ужъ мы станемъ коковать, | Какъ кокушки въ сыромъ бору, | Ужъ видно вѣкъ коковать да и повѣку, — | Видно, вѣкъ не видать милыхъ братьицевъ", Барс. Причит. I, с. 270; „Ужъ какъ мни да вѣдь кокошѣ горегорькоей | ...не по лѣтушкам великая ознобушка", там-таки, II, 69; „И ты гляди смотри, сдовольной бѣлой свѣтушко, | И ты печальну перелетну малу птиченьку, | И горегорькую кокошу изъ сыра бора", там-таки, 78, 79; „Кокоша горегорькая" — I, 33 та ин., II, 33, 34, 89, 93 та ин. „Хто пожалеиць мяне вдовухну, | Осироцелую с дзяцьми беднаю; | Придзецца, як тэй зязюльки | Куковаць по свету литаючи, | У чужих гнездах приючацца", Шейн, Мат. I, 2, 643. Образ зозулі, що тужить, знають і весільні пісні, напр.: „Сидит горька кукушечка | что по утру ранешенько, | Горюет кукушечка | Вечером то позднешенько, | Ронит горючи слезы | На мелкие веточки..." Шейн, Вел. № 1530, і „Воскукнула кукушка в лесу, | Восплакнула Александра за столом", № 2065. „В темных лесах кукушечка куковала, | В тереме Авдотьюшка плакала, | В высоком Ивановна рыдала"..., № 2041; „Попрошу я, красна девица, | У ласточки крылышек, | ...У кукушки голосу, | У горюшечки и звончатова, | Полечу я, красна девица, | Во далече во чисто поле... | Сяду, девица, на деревцо... | Закокую кокушечкой...", № 2487. Тая, що її далеко віддано заміж: „Я скинусь, младешенька, кукушечкою, | Поличу ль я, младешенька, на свою сторону, | Сяду ль я, младешенька, въ батюшкин садок, | Закукую кукушечкой — весь сад оглушу"..., пор. вар. №№ 849—852; „Горемычная кукушечка" оплакує нещасливий шлюб, там-таки № 1264. — В українській пісні — донька, перекинувшися на зозулю, прилітає до матери, її не пізнають, Чуб. V, с. 750 і дд. № 337, Г і дд.; образ зозулі — там-таки 3, № 5 і № 5, № 8; у білор. піснях: „Закукуала кукушка бором летуци, | Заплакала маць у след идуци", Шейн., Мат. I, I, 490; пор. „Куковала зязюля у садочку" і т. д. Шейн, Б. п. р. 1873, с. 626; „Обернуся я серой зязюлей, | И полечу у мамкин сад, | Сяду у мамкином саду | на белой лялеи"... Носович, 265—6; варіянт — Шейн, Б. п., с. 524. У Караджича: „она тужи као кукавица" II, 212. Подібно до Ярославни, у поемі про Вольфдитриха Ліґарда чекає свого чоловіка Ортніта і також оплакує

його, Кирпичников, Поэмы Ломбард. цикла, 57. Мотив — дружина, сестра, мати в образі птахів оплакують забитого або пораненого героя, — звичайний в народній поезії руськ., українськ., сербськ., литовськ. та ин. Пот. 139. Скарга молодої дружини (Рыбн. I, 463—4) почасти нагадує плач Ярославнин. У цілому плач Ярославнин нагадує великор. голосіння (в Ярославській губ.): „Взойди ты, ясное солнышко... | Урони лучи ты ясные | на могилушку болезнова | ...Взойди, взойди, светел месяц, | ...Урони лучи на могилушку | Мово то кормильца-батюшки | ...Ветер ветрович, ты буйненький, | Ты развейся ко, разбушуйся ко | В темну ноченьку до полуночи, | Принеси ко весточку радостну | Моему то кормильцу батюшку, | Что по ем то мы сокрушаемся, | За его то мы слезно плачемся, | Во слезах то усердно молимся“, Шейн, Вел. № 2533.

по Дунаеви] Пор. „...по привольной реке по Дунаеви | иде удалый добрый молодец...“, Рыбн. II, 130 (і попереду — приклади з Чуб.). Ґрамм., додержуючися географічної точности (звичайно, для поета необов'язкової), виправив: „по Донови“.

Омочю бебрянъ рукавъ...] — пор. „одѣвшаа и в беберъ“, Пов. про Акіра, Григорьев, с. 133; „бебрян“ — у писаній та усній традиції не трапляється; звичайно — „бобровый“: Іп. „тулы бобровые“, ст. 794; „шапочка бобровая“, Милл. Ист. п. 734; Шейн, Вел. № 1368; також — Чуб. I, 138, 140, 426, 685; III, 294; Шейн, Б. п. 381; Шейн, Мат. I, 1, 143, 297 та ин. Звичайно: „шитий рукав, шитий рукавець“, Чуб. V, 169, 220, 584, 605 та ин.; „Каб ня ўцирала дробных слизочек рукоўцом“, Шейн, Мат. I, 2, 183.

кровавыя его раны] — сполучення, відоме тільки в усній традиції: Кирша „без тои раны кровавыя“, 58 bis, 59; Милл. Ист. п. — „За тую рану кровавую“, 252, „рану кровавую“, 425.

аркучи] — та сама форма в Суздальському літопису (Лавр., с. 466) та ин.; в українській Четьї р. 1489 — часто „арекучи“: Евфим'ян... „почал силно плакатися арекучи...“, 152 зв., ще — 2 зв., 16, 45 зв., 58, 262 та ин.

О вѣтрѣ вѣтрило] — Пор. в пісні звертання до вітру: „Ах вы, ветры, ветерочки, | Полуденны вихоречки, | Полно ветры бушевати, | С гор желты пески сдувати, | Сине море колыхати...“, Шейн, Вел., № 758.

Чему, господине, насильно вѣеши? Чему мычеши...] — питайне „чему“ = чому; в літопису південному — „чему еси давно не пришелъ“, Іп. р. 1250, ст. 807; теж і в північному: „чему еси отъял Волховъ гоголными ловци?.. Чему взялъ еси Олексинъ дворъ Морткинича? чему поималъ еси серебро на Микифорѣ Манусинничи?..“, Новг. 1, р. 1270, с. 292; „Чему, сынко, имені своего намъ не скажешъ?“, Жит. Мих. Клопск. первичн. ред. Волокол., № 659, Некрасов, Зарожд. нац. лит., 3; пор. сучасн. українськ. „чому“, „чом“: „Чому чорт мудрий? — бо старий“, Номис, № 8677, „чом ти не косиш свого проса?“, Рудч. Сказки, I, 54.

мычеши Хиновьскыя стрѣлкы] — мыкати — кидати, носити, пор. „вьсяцѣмь бо вѣтромь бѣша языци мычеми“, Толк. Псалт. XII в., Тіх., 61.

на своею нетрудьною крильцю] — залишаємо як у 1-х видавців. Огон. 115 виправив „не трудную“, за ним — Корш: „не трудьную“, але так виправляти, як завважив Пот. 139, — немає рації: у дв. в род. — місц. може бути й *ою*: у Лавр. літ. „кровь Борисову и Глѣбову праведною“, „в святою мученику Бориса и Глѣба“; до того у Псковськ. рукописах, як завважив Каринський, чергуються іменні форми, що закінчуються на *-ою* і *-ую*.

„Звертання до вітру“ — мотив не чужий руській народній творчості: „Я просить буду, побѣдная головушка | ..,Вийте вѣтры, вийте вѣтры, столько вѣтрушку, | ...столько вийте-тко, вы буйны вѣтероченьки, | На эту могилу на умертую“, Барс. Прич. I, с. 28.

мало ти бяшеть горѣ...] — пристаємо на поправку Полевого (434, пр.), ідучи за низкою коментаторів. А втім Смірн. (II, 125) не певний, чи-ж корисна тая виправка: „‚горъ‘ могло быть в погибшей рукописи“; гадаємо — там було „гор“ з виносним *р*. Перші вид. перекладали: „или мало тебе гор под облаками“. Яковл., Лонґін., Владім. читають за 1-им вид.: що так треба читати, Лонґ. (259) подає парал. місце (правда, з пізньої пам'ятки XVII в.): „вѣтрило на верху горъ скорообразно вертяшеся“, ПСтРЛ, II, 452. „Горѣ“ — високо, вгорі: „иже горѣ съ отцемь сѣдяй“, служ. Варл. XII в.; розпяття... „на высоко древо восткнуто горѣ“, Псков. 1 літ., див. Срезн. I, 552 і: Христос „долѣ лежить и горѣ являеться“, Супр. р., Micl. 392; „възведе очи горѣ“ (ἄνω) Іо. II, 41, Гал. Єв. та ин., II, 828.

по ковылію] — себ-то в степу, де росте тирса; ковиліе — збірн.; пор. „Уже твоей главѣ пасти на сырую землю, на бѣлую ковылу, моему чаду Іякову“, Задонщ.; „не што гораздо упилися у быстраго Дону на полѣ Куликовѣ, на травѣ ковылѣ“, там-таки. В укр. думі згадано про ковилу-траву, що її, як помер козак, вітер розносить по степу: „Тоді мене, мила, ждати, | Як стане по степу вітер повівати, | Ковилу та комиш по степу розсипати“, Метл., с. 452. Козакові, що помирає, мати каже: „Ахъ ты чадо мое, чадушко, чадо милое мое. | Ты зачем так, мое чадушко, напиваешься, | До сырой то до земли все приклоняешься | И за травушку за кавылушку все хватаешься“, Сахар. I, с. 240; „ковыль — травка шелковая“, Шейн, Вел. № 1242; „козыль трава“, № 1937, Григ. III, 415; „трава ковылушка“, Шейн, Вел. № 1247; „Алешенька... в ковыль траву залегал“, там-таки, № 803; все це говорить про південь, а не про великоруську північ.

каменныя] Корш без потреби виправляє „каменьны“; пор. в Сказ. о Дм. Ив.: „Доне, Доне, быстрая рѣка, прорыла еси ты каменныя горы и течешь въ землю Половецкую, прилелѣй моего господина Микулу Васильевича ко мнѣ“, Тіх., 46. В українській пісні це сполу-

чення дожило до нашого часу: „Ой пішла дівчинонька по воду | Да за кам'яну гору", Чуб. IV, 175, № 333; ще „каменна гора" — Чуб. III, 354.

Путивлю городу на заборолѣ] „Путивлю" — або дав. визн. до „заборолѣ", що в „Сл." звичайно, або dat. loci, що, мабуть, швидше; пор. в Повч. Моном.: „идохъ Володимерю", „посласта Берестию", „идохъ Переяславлю", „...та оттуда Турову, а на весну та Переяславлю, та же Турову", Лавр., с. 238—9.

О Днепре Словутицю] Маючи на увазі, як чит. у К. сп. — можна здогадуватись, чи не було в архетипі „Днепре пресловутицю?" Словутичь = син Словутин (Бусл.), давнє прізвисько Дніпрове, пор. літоп.: „словутьнаго пѣвца Митусу... приведоша", Іп. р. 6749. Срезн. III, 721. В думі про Самійла Кішку: „Тогді козаки собі добре дбали, | К Дніпру-Славуті низенько укланяли", Макс., Сборн. укр. пес., с. 44. Див. Пот. 139—140; в думі про Хведора безрідного: „ой по-над Дніпром — Славутою", Ревуцький, Укр. думи та пісні історичні, 139.

Ты лелѣялъ еси на себѣ Святославли насады] натяк на щасливий похід Святославів на Половців, за це див. попереду. „Лелѣялъ" — носив на собі, пор. про воду в нар. весільній пісні: „Разлилась разлелѣялась | По лугамъ вода вешняя; | Унесло, улелѣяло | Чадо милое — дочь отъ матушки", Сахар., I, III, с. 142. — „насады" — виправив з „носады" Ґрамм.; прийняли дальші коментатори геть аж до Корша вкл. на підставі літописних даних: „насады"—судна з плескатим дном, човни, що в основі їх корчі, пообшивані тесом, Барс. I, 290. Пор. „в насадѣх" Кияни їдуть через Дніпро й перевозять дружину кн. Юрка, Іп., ст. 402; там-таки — „у насадех", „в насадех", ст. 423, 424; „спрятавшеся в лодьи в насадъ владыка и княгині... поѣдоша внизъ", 4-ий Новг. р. 1216, с. 195; Довмонт — „в пяти насадах", 1-ий Псков. р. 1265, с. 182; кн. Гліб „поиде от Смоленьска, яко зрѣемо, и ста на Смядинѣ в насадѣ", Лавр. р. 1015, с. 132; „нѣмцы накладше трупія мертвых своих многи насады и побѣгоша в землю свою", Сказ. о Довм. Пск., Серебрянський, с. 141.

Въ Путивлѣ] — у 1-му вид. „къ", виправив перший Ґрамм., погодивсь Дуб., за ним Тіх., Пот., Вс. Мілл. та ин. Смірн. II, 125, гадає, що помилка належить рукопису, а не 1-му вид., — це можливо.

свѣтлое и тресвѣтлое слънце] Аналогічне звертання зазначив Вс. Мілл. в грец. романі про Дігеніса: „ἥλιε ὦ λαμπρότατε, φωστὴρ παντὸς τοῦ κόσμου" (Взгл. 57). Звертання до сонця, землі та неба подибуємо у Флавія: „живу, о солнце, и вельдшю и не емлю славныя смерти", арк. 117, кн. IV; „О земля, о небо, о солнце, или може отчеубійцъ обуимати отца", I, арк. 25, Барс. I, с. 251 і рук. Вол., арк. 20. „Сжнце, мило сжнце, постой, почекай не..." Сборн. Миладин. № 238. Пор. ще в старовір. справі XVIII в. — молитва якоїсь Олени Єфімової: ...„О молю и прекрасное солнце, возмолись царю небесному о царѣ Петрѣ Алексѣевичѣ. О младъ свѣтелъ мѣсяцъ со звѣздами. О небо съ облаками. О грозныя тучи съ буйными вѣтрами и вихрями. О птицы небесныя и поднебесныя. О синее море съ рѣками и мелкими источниками и съ

малыми озерами, помолитесь царю небесному о царѣ Петрѣ Алексѣевичѣ...“ Есипов, Раскольн. дело, извл. из Преображ. приказа р. 1861, с. 193.

горячюю свою лучю] — „луча“ — жіноч. р., пор. „лучами пресвѣтьлами зѣло облистался“ Сл. Іо. Богосл., Срезн. Свед. и Зам. XXVIII, с. 72; „Того же лѣта (1223 р.) явися звѣзда на западѣ, и бѣ отъ нея луча не в зракъ человѣкомъ“... „и по 7 дни явися луча та“... Лавр., с. 425; „луча убо прикупена е къ кругу, а кругъ... посылае всѣмъ луча“, Изб. Свят. р. 1073.

На ладѣ вои] Читаємо, як і перші видавці, це можливо в Псков. рукопису. Тіх., Огон., Пот. виправили „на лады вои“. Корш — „на [моеѣ] лады воѣ“. Дуб. уважав „ладѣ“ за дав. відм. (dat. poss.).

В полѣ безводнѣ жаждею имь лучи съпряже, тугою имъ тули затче] Пот.: [и] въ полѣ... лукы... тулы“, бо це — знах. відмінки; за ним Корш. Можливо, в рукоп. було те саме, що й у 1-му вид.; наз. та знах. відмінки плутано не тільки в XV—XVI в., але й значно раніш, див. Соболевский, Лекции (с XI в. Арх. Єв. р. 1092). За Барсовим це місце треба розуміти: „от жажды воины не могут стрелять“, бо „жажда“ = ἀνάγκη визначає не так фізичну млість од спеки, ба й висловлює взагалі пригнічений духовий стан, як і „туга“, III, с. 249. Та простіше, либонь, розуміти: „через сухість стягнуло луки їхні“ Пор. Огон. 117. В Лавр. р. 1186 читаємо паралельне місце: „(Половці) сняшася с ними (з руськими) стрѣлци, и бишася 3 дни стрѣлци, а копьи ся не снимали, а дружины ожидаючи а к водѣ не дадуче имъ ити; и приспѣ к нимъ дружина вся многое множство. Наши же видѣвше ихъ, ужасошася и величанья своего отпадоша... изнемогли бося бяху безводьемь, и кони, и сами, в зной и в тузѣ“... „по 3 дни бо не пустили бяху ихъ к водѣ“, с. 377—378. — Пор. схожу фразеологію в д.-р. перекл. письменстві: 2-а пророча пісня „Удовлилъ есть пустыню въ жаждю зноя въ безводнѣ“, Симон. Пс. та ин. III, 118 (також — Погод. Пс. Ягіч. 707); там-таки псал. 106, 4 — „Заблудиша в пустыни безводнѣ“, II, 262 (Ягіч, 525). У Флавія: Антигон „за маломъ не взя Иродова роду безводиемъ“, кн. I; „прочии побѣжаша въ островъ и обшед царь (Ирод) мучяше я и оружіем и безводиемъ... жаждею же пожигаеми выходяче поряду даяхуся“, кн. I, Волок.; у Амартола: христіяни ...„боящеся да не и сами погыбнуть безводьемь от пустаго мѣста того безводного“ I, с. 316.

XIX. Втеча Ігорева з полону.

Прысну море полунощи, идуть сморци мьглами] Макс. „мгляни“; Пот. „смърчи“; Огон. „съморчи“. „Прыснути“ — з инших пам'яток д.-р. письм. невідомо. „Полунощи“ — в усіх прикладах, що їх попризбірував Срезн. II, 1147, визначає час, як і літописне „плъночи“ (...„сторожеве же прибѣгоша к нему полъночи“ Іп. р. 1151), тим-то не можемо погодитися з поясн. Пот., 143 (= на північ) й його інтерпункцією та перекладом: „прыснуло море, к северу идут тучи; мглами кн. Игорю Бог указывает путь (на север же)“. Додержуємось інтерпункції давньої й перекладаємо: „опівночі захвилювалося море, ідуть смерчі (хмари?) з туманами: Ігореві...“ і т. д. Огон.: „стовпи туманів несуться із мраками“, 117. Грамм. вбачав у цьому слові „сумерки“ (присмерки), але (пор. Срезн. III, 618 і 760) — цього довести нічим не можна. — Слово „сморци“, „смръчи“ визначає — хмари (Срезн. III), смерчі. „Въ недѣлю цвѣтную канонъ гл. 4, пѣснь 1-я, ирмосъ: ‚явишася источницы бездны‘. Толкъ: при Моисеи явишася невидимыя бездны сморцы, на днѣ Чернаго моря“. Увар. Сборн. № 342 (539) XVI в., арк. 197 зв.; пор. у Амартола „а еже подъ землею вода оста, бездьна наречена бысть, из нея же, яко сморци нѣкотории, испущаються источничи на животъ намъ и всякой животинѣ“, сп. XIII—XIV в., М. Д. Ак., у пізн. — „смерци“, I, с. 302; в новг. „Толковании неудобъ познаваемымъ рѣчамъ“ XIII в. під словом „смерчь“ читаємо: „піавица, облакъ дъждевенъ иже воду отъ морѣ възимаеть“ Лавровск., Уч. Зап. 2 Отд. Ак. Н. VII, в. 2, 38; инакше трохи: „смерчь — піявица, облакъ дъждевенъ, иже воду от морѣ възимает, яко в губу и пакы проливаетъ на земля“, Азбуковн. р. 1431, Сахар. Сказ. II, V, с. 184. Беринда відрізняє в своєму словникові „смерчь, облакъ дождевный, фуртуна“ і „сморщъ: по нѣкіихъ сикавка или оболокъ, котрый, зъ неба спустившися, воду зъ моря смокчетъ“ і т. д., там-таки, с. 95; останнє визначення — взято, мабуть, у Лавр. Зизания, пор. там-таки, с. 131. — „Облаци і мьглы от буря гоними“ знаходимо в Христин. Апост. XII в.. 2-е посл. Петра, II, 17, Калужн. 90. Чом мла ховає втечу Ігореву? — „не бѣ лзѣ того глядати мьглою“, Олександрія 1 ред., с. 98. Про втечу героя, пор. в тій-таки Олександрії: Дарій „посла Пръсы съ оружиемъ, яти хотя Александра. Александръ же лагодя коневи, правляше ему путь; бяше бо полунощи и тма бысть велика;

мнози же по немъ гоняху и не постигоша; други бо путемъ гнаша, иніи же въ тмѣ падаху въ дебри"..., с. 63.

Богъ путь кажетъ] Пор. І Новг. р. 1170: „и съдумавъше Новъгородьци, показаша путь князю Роману", стор. 150.

Погасоша вечеру зори] — „вечеру" — dat. possesivus, як „под сѣнію зелену древу" або „ладѣ вои", див. Пот. 144. „зори" — виправл. Пот. і Корш („зорѣ"). Ця форма — відома віддавна: „Павьлъ... простьре слово до полунощи..., много же побесѣдовавъ до зорь, тако изиде" Христиноп. Ап. Деян. XX, 7, 11. Калужн. 48; у перекл. Толк. Прор.: „малъ часъ есть зорямъ, таче солнце въшедъ угасит блѣскъ их", Осія, XI, толк., ст. 4ª (Туницький, с. 24); ще — Срезн. s v. До цього виразу в „Сл." пор. в усній традиції: Шейн, Вел. — „приутихла заря вечерняя" № 1336; „по зорюшке по зоре, | По вечерней по росе", № 358; „По тихому позднему вечеру, | По потухлыя зари поздновечернія" № 1297 (весільна). Вечірня зоря — зручний час, всі потомлені: „Ой ти ходи та порою — вечірньою зорею, | Щоб тебе люде не слихали, собаки не брехали" Чуб. V, с. 1208; про веч. зорю — усна традиція згадує часто: „Жди вечернею зарею" Шейн, Вел. № 539; „гуляй до вечерней до зари", № 457; „ты заря ли моя, зоренька, ты заря моя вечерняя", № 455; „зорюшка вечерняя", № 1247; „Ще не час, не пора | Ще зірочка вечірня не зійшла" Чуб. 397 (= Метл. 211); „вже на дворі світ-зора", Чуб. V, 535; „Вичэрнія заря темна" Романов, Белор. сборн. VIII, с. 252 та ин.

Игорь спить, Игорь бдить, Игорь мыслію поля мѣрить] Ґрамм. „[не] спить", не потрібне. Ефекта осягається саме через те, що відзначено моменти. Тому поясніння Пот., 144—145: „соединение при одном подлежащем сказуемых с противоположными значениями выражает малую степень действия: мр. ‚ой спав — не спав, прокинувся' или... ‚чи спить, чи ні, а думкою поля переміряє', или ‚не так спить, як"..., з чим погоджується, очевидячки й Огон. 118, — вважаємо за зайве й штучне.

Комонь в полуночи Овлуръ свисну за рѣкою] Поділяємо, як Тіх., Малаш., Шамб.; Владім.: „Комонь [кликну] въ полуночи; Овлуръ свисну за рекою"; Огон. залишав крапку після „полуночи" (за 1-м вид.) і перекладав, дещо додавши, „кінь о півночи [готов]" — для втечі Ігоревої. Корш — „кои ми звон въ полуночи" (?!). Пот. поставив слово „комонь" окремо, маючи його або за недорозвинуту замітку авторову, або початок без кінця, прогалини з вини переписувачевої. Маньковськ. 46: „Комоньнь", себ-то „верхом на коне, конный", — Ігор; тільки-ж тоді краще віднести до Овлура, що на коні чекає в умовленому місці князя. Слово „комоньнь" — невідоме з давн. руськ. пам'яток, але можливе. Про Овлура Іп. повідомляє: „Будущю же ему в Половцехъ, тамо ся налѣзеся мужь родомъ Половчинъ, именемь Лаворъ, и тотъ приимъ мысль благу и рече ‚поиду с тобою в Русь'. Игорь же исперва не имяшеть ему вѣры, но держаше мысль высоку своея уности, мышляшетъ бо, емше мужь и бѣжати в Русь, молвяшеть бо: ‚азъ славы дѣля не бѣжахъ тогда

от дружины и нынѣ не славнымъ путемь не имамъ поити'"..., ст. 650. Татіщев з невідомого для нас джерела повідомляє про долю Овлура-Лавра: Лавор був „мужъ твердый, но оскорбленъ отъ нѣкоторыхъ Половцевъ, мать же была его Руская изъ области Игоревой". Погодившись з Лавром, кн. Ігор „учинилъ пиръ, на которомъ приставниковъ подчивалъ довольно медомъ и дарилъ". Повернувшися, Ігор Лавра „учинилъ вельможею; окрестя его, выдалъ за него дочь тысяцкаго Рагуйла и многихъ (-мъ?) имѣніемъ наградилъ, котораго дѣти нынѣ суть вельможами въ Сѣверской земли".

велить князю разумѣти: князю Игорю не быть] Малаш., Вс. Мілл., 241, Пот., Яковл. виправляють: „не бысть"; Барс.: „князя Игоря не бы. Тъ кликну^"; Корш. „не бы[с]ть кликну[ти];" Лонг. „небыть" = речівник, але розум? Та Дуб. читав „не быти", Тіх. „Игорю не быть кликну"; В'яз., 430: „князю Игорю не быть [живу]", згідно з літописним оповіданням про те, що Половці поклали перебити князів і Русь, коли їм не пощастить у поході. — Паралельне місце: „Быти ту Изяславу нѣгдѣ [с] полкы своими в горахъ" Іп., ст. 401; пор. „сказано лихо — не буть добру" (Номис, Укр. приказки... 1991) показують, що можна, не пошкодивши розумінню, залишити, як у 1-му вид., хіба тільки дещо додавши: „не быти ту, кликну". — До цього місця наводимо відп. слова в літопису: „не бяшеть бо ему лзѣ бѣжати в день и в нощь, имъ же сторожевѣ стрежахуть его. Но токмо и веремя таково обрѣтѣ в заходъ солнца. И посла Игорь к Лаврови конюшого своего, река ему: ‚перееди на ону сторону Тора с конемь поводнымъ', бяшете бо свѣчалъ с Лавромъ бѣжати в Русь. В то же время Половци напилися бяхуть кумыза, а и бы при вечерѣ. Пришедъ конюшии повѣда князю своему Игореви, яко ждеть его Лаворъ", Іп., ст. 650—651.

Кликну; стукну земля, въ шумѣ трава, вежися Половецкіи подвигоша] = „він гукнув, загула земля"... і т. д. Важко погодитися з Огон. 119, що „земля кликнула, не Овлур", і що цим „природа заявила знамена радості велика за для свободи Ігоревої": радість цю висловлено нижче, в дальшому оповіданні. — стукну — пор. Іп. р. 1092: „в се же время земля стукну (Хр. Пог. стона) и мнозѣ слышаша", ст. 205; Соф. 1-ий, р. 1088: „и ту земля стукну, яко мнози слышаша", с. 149. — въ шумѣ трава — разом із Вс. Мілл. та ин. залишаємо, як було в 1-ому вид. Пот. „въ шюмѣ"; Тіх., Яковл. „въсшумѣ", а Корш сполучає чит. Пот. і Тіх. — „въсшюмѣ". Може має рацію Тіх., 47, гадаючи, що тут натяк на вірування в прикмету добру або лиху: „старинный волховник заключал в себе всякие коби: еже есть: храм трещит, конь ржет, трава шумит, древо к древу, лист шумит"; але, здається, краще розуміти це місце в „Сл." буквально. — ся... подвигоша — зам. „ся... подвизашася", як у 1-му вид.; пристаємо на поправку Пот., Ґрамм., Ербена: „ся... подвизаша"; Тіх., Барс., Яковл. „ся... подвизошася". Корш „ся... потрясошя".

А Игорь князь поскочи... претръгоста бо своя бръзая комоня] Корш „князь“ — викинув і цілком даремно. Поскочи — пор. „Глѣбъ поскочи“, Іп., ст. 364; Казанці „скочиша аки звѣріе во осоку“, Іст. Каз. ц., ст. 160; не бачу підстави читати, як Тіх., „поскачи“, згідно з К. сп. — горностаемъ — виправляємо за Іп. р. 1160: „да бо Ростиславъ Святославу соболми и горностаими и черными кунами“, ст. 504. Так само випр. Ґрамм.; Пот. і Корш — „гърностаемь“. Усна традиція й собі порівнює героя до горностали: в пісні про кн. Михайла Скопіна-Шуйського: „Пал то Микита о кирпичен мост, | Обернулся тонким белым горностаем, | Обвернулся Микита серым волком... | Обвернулся Микита добрым молодцем“, Милл. Ист. п., 558; Потык и Марьюшка: „Обвернула бы она его маленьким горносталюшком. | Поскакал тут маленьким горносталюшком“..., Григ. III, 538; „А не заюшко скокал ноньце, не бел горносталь—шел Юрило ко кнегины Перемятиной“, Григ. III, 40; горносталь = Чурило, т.-таки, 70; горносталь — і в українськ. пісні, Чуб. I, 253; у весільних піснях великор. і білор.: „Как ушла то красна красота | Чистым полем белым заюшком, | По залесью горностаюшком“, Шейн, Вел. № 1667; „Горностай Сергеюшко, горностай Ляксеевиць“, Шейн, Мат. I, 2, 493; „По круту крыльцу идет (посаженный отец) белым горностаюшком“, Шейн, Вел., № 1776; ще в укр.: „Летів горностай по-над став“..., Чуб. I, 102, 234; „білії горностаї“, Чуб. III, 236; „горносталь корінь під'їдає“, Чуб. V, 318; у білор. п. за галкою „у догоны белый горностайка“, Шейн, Мат. I, 1, 257; „бело горностаюшко“ = молодий, I, 2, 402—3 та ин. Схоже до „Слова“ місце подибуємо в білор. казці: „Пиридо мной стояв добрым молодцом, по двору бех черным соболем, под вороты лез белым горностаем, по полю бех шерым зайцем“, Роман. VI, 489. — къ тростію — збір., зам. тръсть, трость = тростина, гілля, сучки, Срезн. III, 1013, грец. κάλαμος, див. Евсеев, Ісайя, 19, 6, у пер. Толк. Прор. — гоголемъ, і далі „стрежаше его гоголемъ“; одміна качки, згад. у 1 Новг. літ., р. 1270. За гоголя раз-у-раз згадувано в великор. піснях: „Что по реченьке гоголюшка плывет“, Шейн, Вел., № 541; гоголь, гоголечек — № 2052 та ин. — възвръжеся — Пот. виправив „възвьржеся“; Вс. Мілл. так само або „вържеся“; Ґрамм. „вьржеся“; пор. „вьсю печаль нашу възвръземъ на Бога“, Панд. Ант. XI в.; „возверзи на Господа печаль свою“, Пс. 54, 23 і Сл. Дан. Заточн.; „возверже нелюбье нань“, Новг. літ. 1-ий, р. 1419, Ак. сп. та ин. Срезн. I, 344, = покласти; зворотний стан у цьому разі = кинутися, зірватися. — и скочи с него — Пот. „и съскочи“... — та для рук. XV в. можна й без цього перебутися. — бусым влъкомъ — 1 вид. босымъ, К. босы", на це пристали Ґрамм., Тіх., Яковл.; Пот. пояснює тим, що про вовка можна сказати „босої ноги слід пише“, бо вовчий слід виразніший од собачого; а втім і за собаку серб. прислів'я „бос као пас“. Читаємо за Вс. Мілл. 222 і Коршем: „бусым“ = „сірим вовком“. Ідучи за Ґрамм., Пот. додає „[и] босым вълкомь потече“. — к лугу Донца — „луг“ в д.-р. і д. слов. мові визначало не тільки поле як у великорусів,

але й „ліс“, діброва“, як в укр. мові і тепер, прим. „Озьба и вепрь от луга“ (ἐκ δρυμοῦ), Псалт. р. 1296, 168 зв.; „поколѣбашася яко бурею дубъ в' лузѣ“, Ісайя, 7, 2, сп. Упыр. Л. та ин. Срезн. II, 49; поруч цього розуміння — инше: „болото“, напр., „въ лузѣ подлѣ рѣки“ = in palude, Исх. 3, спис. XIV в. та ин.; либонь, те саме — незмінний болотяний берег — визначає „лугъ“ і в Лавр. літ. р. 1151: „Приидоша г Киеву и сташа шатры противу Кыеву по лугови“ й Іпат. р. 1190: „Заяша стада многа Половецкая в лузѣ в Днѣпрескомъ“, ст. 671. З оцим останнім зіставляє Срезн. і цит. місце в „Сл.“, але ми, разом із Пот., воліємо розуміти „ліс“: Ігореві треба було найперш заховатися од гонитви в лісистих заростях по берегу р. Донця. У велик. луг = поле, Шейн, № 1718, і „Середи поля чистого, середи луга зеленого“, № 1452, тимчасом в укр. п.: „луги шуміли“, Чуб. V, 266 та ин. — „Річка Донець“ згад. в укр. п., як місце, де зустрічаються козак з дівчиною, Чуб. V, 87.

До порівнянь: „поскочи горностаемъ... бѣлымъ гоголемъ... бусым влъкомъ... полетѣ соколомъ, избивая гуси и лебеди завтраку, обѣду и ужинѣ“ — можна подати низку більш-менш близьких паралелей в пам'ятках народн. усної традиції: про Волха: „онъ обвернетца сѣрымъ волкомъ, бегалъ скакалъ по темнымъ по лесамъ и по раменью, а бьетъ онъ звери сохатыя, а и волку медведю спуску нетъ, а и соболи барсы любимои кусъ, онъ заицамъ лисицамъ не брезгивалъ“, Кирша, с. 19; „царь Афромей Афромеевич скоро онъ вражду чинилъ: обвернетца гнедымъ туромъ, чистыя поля туромъ перескакалъ, темныя лесы соболемъ пробежалъ, быстрыя реки соколомъ перлеталъ“, там-таки, с. 60. В ліричн. пісні дівчина іде „черезъ быструю рѣку сѣрой утицей, | Черезъ черную грязь—перепелицей“, Соболевский, Вр. нар. п. VII, № 759; сестра каже козакові: „Через темний ліс — ясним соколом лети, | Через бистрії води білим лебедем пливи, | Через степи далекії — перепелочком біжи, | На моїм, брате, подвір'ї ти голубоньком пади“, Макс., Сборн. укр. пес., 9—10, Чуб. V, 929. Пор. також попереду паралелі до втечі Всеславової. Те саме подибуємо й у деяких пам'ятках писаної традиції: у пов. про ц. Давида й с. його Соломона: „ц. Соломонъ растужился (як покрадено його жінку) и падъ на землю; и полетѣ по поднебесью яснымъ соколомъ и не нашелъ подъ небесным облакомъ, и пойде по землѣ лютым звѣремь и нигдѣ не обрѣте, и поплы щукою въ море и не нашелъ. И бысть печаленъ“, Тихонрав. Лет. р. лит. и древн. т. IV, р. 1862, с. 118, вар. див. ПСтРЛ, III, с. 67. Там-таки цариця каже послові від ц. Пора: „пойти тебѣ со мною по землѣ, и царь Соломонъ лютымъ звѣремъ догонитъ; а подымешь меня на орлиные крылье — и царь С. яснымъ соколомъ долетитъ, а въ водѣ щукою догонитъ“. Пор. в „Пов. о горѣ злочастіѣ“: „Полетѣлъ молодець яснымъ соколомъ, А Горе за ним бѣлымъ кречатомъ; Молодец полетѣл сизымъ голубем, а Горе за ним сѣрым ястребомъ; молодецъ пошелъ в поле сѣрым волком, а Горе за нимъ з борзыми вѣжлецы... Пошелъ молодец в море

рыбою, А Горе за ним с щастымі неводами"..., П. Симони, с. 47. — Усна нар. традиція порівнює того, хто швидко бігає — і до горностали: Волх „обвернулся горносталемъ", Кирша, с. 21 — бо горносталь в великор. епіці це символ швидкости й зручности; у Рибн. — „не бѣлый горносталь слѣды прометывалъ, | Ходилъ де гулялъ купавъ молодець | На имя Чурила сынъ Пленкович", III, 137; „Повернулся Вольга сударь Буслаевичъ | Малымъ бѣлымъ горносталюшком", I, 6, Гильф. II, 177; „не бѣлый горносталь по порошѣ проскакивалъ, | Ѣздилъ гулялъ купавъ молодецъ, | Премладой Чурила Пленкович", II, 125; „поскокъ былъ бы заюшка, | Поворот горностаюшка", 288—290. У Гильф.: „Горносталь же былъ тотъ поверток...", I, 145; „не заюшко въ чистомъ полѣ выскакивалъ, | Не горносталюшка выплясывалъ, | Выѣзжалъ тамъ доброй молодецъ, | Д. м. Михайла Потыкъ сынъ Иванович", I, 253; Микита Романович „обвернулся тонкимъ бѣлымъ горностальчикомъ", II, 158 та ин., див. покажчик; Марков, Беломорск. был., покажч. та ин. — Так само як Ігор, що б'є „гуси и лебеди завтраку, обѣду и ужинѣ" — Добриня „ѣздитъ по тихиимъ заводямъ, | Стрѣляетъ гусей-лебедей, | пернасту утушку", Рыбн. I, 76—77, як і Дюк Степанович; в бил. про Волха Всесл.: „Онъ обернется яснымъ соколомъ, | Полетѣлъ онъ далече на сине море, | А бъетъ онъ гусей, бѣлыхъ лебедей, | А и сѣрымъ малымъ уткамъ спуску нѣтъ", Рыбн. I, с. 14. Мітрій князь — „Он стрелет палит да гуси-лебеди, | По воды гонить да серых утоцек", Григ., I, 50. — „ужина"—ж. р.: „обѣда и ужины за упокой крестити не установлено", Тодос. Печ., Срезн. III, 1166; „за обѣдъ и за ужину", Сказ. об Инд. ц. Истр., с. 73, Волокол. рук. XV в. — Труся собою студеную росу — Пор. у пісні: „Ой ти соловей, рання пташечка, | Ти не щебечи рано на зорі, | Да не обтруси ранньої роси, | Нехай обтрусить моя матюнка, | До мене ідучи, одвідуючи", Метл., 246; Чуб. V, 758, 626. У велик. п. — „На лен роса пала (2), на лен студеная | Раным рано", Шейн, Вел. № 1268; в білор. п.: „сцюдзеная роса пала", Белор. п., Носов., 95; „Роса пала сцюдзеная", Шейн, Б. п. р. 1873, с. 451, 469; Романов, Б. Сборн. VIII, 241 та ин. Частіш у записах — „холодная роса". — Претръгоста — „Прѣтръгнути" — перше розуміння — роздерти: Пс. 106, 14 „узы ихъ претърже", Сим. Пс., II, 266; Пог. Пс. — прѣтрьже, 527; „иже нехраненьемъ... нить претергнеть", Новг. Корм. р. 1280; виснажити, надсадити (-ся): „Прѣтъргаеться пекыйся", Панд. Никон., „пьсъ бо прѣтържеся и труда своего не погонить", Златостр. до 1200 р. — Див. Срезн. II, 1707. Загальне розуміння — „прѣтръгнется их (юдеїв) шатание", Флавій 6 кн., Волокол., арк. 191; „претръжеся съньмъ Евреискыи остротою словесъ твоихъ", Сл. Кир. Филос. (XII в.) Срезн. Свед. и Зам. XXVIII, с. 76. — Корш чит. „тъгда [О] влуръ" і далі викинув „своя" (бръзая комоня). Потеб. має слова „прѣтръгоста... комоня" за глосу, що її зробив переписувач до попереднього оповідання про втечу; але можливо, що тут і не глоса, пор. Іп. „сии же (Игорь) пришедъ ко рѣцѣ и перебредъ и всѣде на конь и тако поидоста сквозѣ

вежа... и иде пѣшь 11 денъ до города Донця"..., ст. 651. Пор. про загнані коні під р. 1216. Новг. 4 літ. — після Липецької битви „Юрьи князь... прибѣже в Володимерь о полуднѣ на 4-мъ кони, а трехъ одушивъ"..., с. 194; „Ярославъ такожде прибеглъ единъ в Переяславль на 5-мъ кони, и 4 одушивъ"..., там-таки. — За Татіщевим, діставшися до Руського броду, Ігор „пошелъ въ свой Новгородъ, и, не доѣхавъ (меньше полудница) верстъ за 20, споткнулся конь подъ Игоремъ и ногу ему такъ повредилъ, что онъ не могъ на коня сѣсть, принужденъ въ селѣ св. Михаила остановиться и ночевать. Въ тотъ часъ прибѣжалъ въ Новградъ крестьянинъ того села и сказалъ княгинѣ, что Игорь пріѣхалъ, и хотя долго тому не вѣрили, но княгиня, не могши болѣе того терпѣть, тотчасъ, всѣдши на кони, проѣхала къ нему. Граждане, слыша то, всѣ обрадовались и за княгинею поѣхали; множество же, не имѣя близко коней, пѣши пошли. Княгиня пришедъ, такъ другъ другу обрадовались, что обнявся и говорить отъ радости и слезъ ничего не могли и едва могли престать отъ слезъ. Игорь, цѣловавъ всѣхъ вельможъ своихъ, немедля поѣхалъ во градъ... и была въ Новѣградѣ и по всей Сѣверской земли радость неописанная. Радовалися же не мало и во всей Русской землѣ, зане сей князь, своего ради постоянства (?) и тихости любимъ у всѣхъ былъ".

Донець рече: княже Игорю... нелюбія] Корш додає: „рече [къ Игореви]"... — „Нелюбіе — „неудовольствие, вражда, неприязнь" Срезн. II, 394: „нелюбие держати на кого" — мати незавдоволення, грам. 1375 і 1340 рр., „нелюбие отложити" — гр. р. 1270, р. 1316 та ин. Окрім прикладів Срезн.: Суды Солом. „ополѣся нелюбіем" П. Отр. л. I, 268; „нелюбіе" в пов. про ц. Адаріяна, сп. Тр. С. Л. 729, Собол. Мат. и исслед. в обл. филол., с. 175. В Іпат. р. 1143—„Стослав же нелюбьемь рче ему", ст. 676; р. 1283 — „бысть межи има нелюбье велико", ст. 875; „кн. Болеслав в нелюбьи живяше со сыновцемь своимъ Кондратомъ", р. 1279, ст. 880; у Пск. I, р. 1348 „Олигердъ нача нелюбье держати до Пскова", с. 190; „а ты нелюбіе отложи отъ насъ" 4-ий Новг. р. 1367, ст. 294; „бысть нелюбіе межи кн. Андрѣемь и Иваномъ Переяславьскимъ..." там-таки р. 1296, ст. 249; кн. Ярослав пише р. 1270 Новгородцям (Соф. 1) „что вашего нелюбія того всего лишуся", с. 196; там-таки: „Бысть нелюбіе межи князей Русьскыхъ", с. 202; „А ты, Господине, пожалуй, нелюбіе от насъ отложи" р. 1366, с. 231. В Іст. Каз. ц. „сіе сотворихъ за нелюбіе твое ко мнѣ", ст. 166.

Игорь рече: „о Донче, немало ти величия... чайцами на вѣтрѣхъ] Корш: „Игорь рече [к Донцю]". — „одѣвавшу его теплыми мъглами — пор. у первісній ред. жит. Олександра Невського: „гребци сидяху аки мглою одѣни", Мансікка, тексти, с. 4; „гребцы стояху яко мглою преодѣани", те саме жит. Серебрянський, ст. 113. — „стрежаше е[го] гоголемъ" — погоджуємось з Тіх., що виправив „его", на цю поправку пристала низка дальших коментаторів, а палеографічно обґрунтував її Козл. (з ē — це написання звичайне, напр., в

Іп. літ. (вид. р. 1908) ст. 416, 434, 447, 449, 451, 459, 464 bis, 465, 467 та сила ин.). — Пот. виправляє „стрегъшю“, Яковл. „стерегшу“, але Ігор каже про себе — в третій особі („Лелѣявшу князя“, „стлавшу ему“, „одѣвавшу его“); коли так, то немає чого й виправляти. Якщо-ж виправляти, то може, „стрежаше [бо] его“? — Корш додає: „стрежаше его гоголи мъ[ногы] на водѣ“. — на струяхъ — струя — хвиля, струя; „рѣка, множествомъ струй разливающися“ Жит. Ѳеод. Студита та ин. Срезн., III, 561. — чернядьми на струяхъ, чайцами на вѣтрѣхъ — перестановка Пот. 148: „Чернядь“—чорна чубата качка; чайка—рибалка або чибіс, торкається тільки крилом або дзьобом води, але звичайно не пливає, високо літаючи „на вѣтрѣхъ“.

Свого часу Ор. Мілл. зазначив як паралель — розмову Ахіллову з р. Ксанфом (Опыт обозр. с. 357, прим. 2): тут епічна підхідка. Розмова героя „Слова“ з річкою Донцем не стоїть самітньо в р. епосі: народній епос знає скількись переказів билини про молодця, де маємо таку розмову; але тут ріка — Смородина — швидше нагадує підступну Стугну: „поехалъ доброй молодецъ на чюжу далну сторону, какъ бы будетъ молодецъ у реки Смородины. А и змолитца молодецъ: ‚ай ты мать, быстра река Смородина, ты скажи мне, быстра река, ты, про броды кониныя, про мосточки калиновы, перевозы частыя‘. Провещитца быстра река человеческим голосомъ да и душей красной девицей: ‚я скажу те, быстра река, доброи [му] молодецъ [у], я про броды кониныя, про мосточки калиновы, перевозы частыя. Со броду конинова я беру по добру коню, с перевозу частова по седелечку черкескому, со мосточку калинова по удалому молодцу. А тебѣ, безвремяннова молодца, я и такъ тебѣ пропущу“. Молодець хвалиться, що йому пощастило переїхати, але — „скричитъ за молодцомъ, какъ в сугонь, быстра река Смородина человеческимъ языкомъ, душей красной девицей: ‚безвремянной молодецъ, ты забылъ за быстрой рекой два друга сердечныя, два востра ножа булатныя“. На чужій дальній стороні оборона велика — молодець повертається, але тоне... „А и змолитца молодец: ‚Ай ты мать быстра река, ты быстра река Смородина, к чему ты меня топишь, безвремяннова молодца?‘ Провещитца быстра река...: ‚безвремянной молодецъ, не я тебе топлю, б. м. топитъ тебе, молодецъ, похвальба, твоя пагуба“. Кирша, с. 124—126. З невеличкими одмінами читаємо ту саму розмову у Гільферд., III, с. 350—352. Язиков, у „Песнях собр. Кир.“ в. 2, р. 1861, с. 61—63, записав третій переказ цієї самої розмови, близький до Кирші, тільки молодця названо Добринею Никитьевичем, річка пропускає його „за слова за ласковы, за поклоны за низкие“. Четвертий випадок, коли герой розмовляє з рікою — в билині про Садка, що гуляв по Волзі й захтів побувати в „Новѣ-городѣ“: „Отрѣзалъ хлѣба великой сукрой, | А и солью насолил, его въ Волгу опустилъ: | ‚А спасибо тебѣ, матушка Волга рѣка. А гулялъ я по тебѣ двѣнадцать лѣтъ, | Никакой я притки-скорби не видывалъ надъ собой, | И въ добромъ здоровьи отъ тебя отошелъ; | А иду я, молодец, въ Новгородъ побывать‘ | Проговоритъ

ему матка Волга рѣка: | —‚А и гой еси удалой доброй молодецъ. Когда придешь ты во Новгородъ, | А стань ты подъ башню проѣзжую, | Поклонись отъ меня брату моему, | А славному озеру Ильменю“; далі Садко двічі розмовляє з Ільменем. Киреєвськ., вип. 5, с. 47—48. П'ятий випадок — у бил. про Сухмантія: „Пріезжает свет, он ко Непре-реки: | А ведь Непре-то-река течет все помутилась; | Проговорила она все сьим языком человеческим: | „Уж ты гой еси, дородьней доброй молодець, | Уж ты сильній богатырь со сьвятой Руси, | Ты по имени Сухматий-свет Сухматьевич. | Не глядитко на меня, на матушку Непреку; | Погледишь ты на меня, да ты не бойся все; | Я ведь, матушка река, из силушки повышла все: | Там стоят то за мной, за матушкой Непре-рекой, | Стоит то тотаровей поганых десеть тысечей...“ Марков, Беломор. бил. р. 1901, с. 87. Шоста розмова з річкою — у кн. Марії Юрієвни, що тікає з полону: „Уш ты ой еси, Бузынь река. | Становись ты, матушка Бузынь река, | Переходами ты цястыма, | Перебродами ти мелкима; | Пропусти меня да на святую Русь; | Ище за труды ти те заплачу‘. | Говорыт тут матушка Бузынь река: ‚Уш ты ой еси Марья ты доць Юрьевна. | Ты стояла, Марья, закон Божей, | Не стронила ты з главы да золотых веньцей‘. | И становилась матушка Бузынь река | Переходами ти она цястыма. | Перебродами ти она мелкима | Тут прошла веть Марьята доць Юрьевна; | Поклонилась она матушки Бузынь реки: | ‚Ты тецы-тецы, матушка Бузынь река, | Пуще старого да пуще прежного“... Григ. III, с. 636—7. Сьома обробка того самого сюжета — розмови з річкою — в пісні про Дін: „Как ты батюшка, славный Тихій Донъ, | ты кормилецъ нашъ, Донъ Ивановичъ: | Про тебя лежитъ слава добрая | ...Какъ бывало ты все быстер бѣжишь, | Ты быстеръ бѣжишь, все чистехонекъ; | А теперь ты, кормилецъ, все мутенъ течеш, | Помутился ты, Донъ, съ верху до низу‘. | Рѣчь возговоритъ славный тихій Донъ: | ‚Ужъ какъ то мне все мутну не быть, | Распустилъ я своихъ ясныхъ соколовъ, | Ясныхъ соколов, Донскихъ казаковъ“... Сахар. Сказ. I, III, с. 240; у другій пісні — розмову стиснуто в скількись віршів, головне місце займає оповідання Донове про молодця, що увіз дівчину, Сах. I, III, с. 237. Восьму відміну розмови з річкою подибуємо — в укр. пісні: „А я молоденький на Вкраїні | Наповаю коня з широкого Дніпра, | Називаю Дніпро рідним братом: | ‚Ой, ти, Дніпро-брате, скажи мені правду, | Ой скільки у тебе річок упало.‘ | — „Ой, упало у мене річок сорок чотири“, Чуб. V, с. 1013. Дев'яту — в укр. пісні: „А ми коровай ліпили, | З Дунаю воду носили, | А Дунай же к нам промовляв: | Да не беріть водиці з Дунаю, | Да наберіть водиці в криниці, | Бгайте коровай, молодиці“, Чуб. IV, 225, 506 Б.

Отжа тема „розмова з річкою“ у різних обробках стала, — це дає підставу гадати, що цю підхідку знала й давня руська поезія. Можливо, що в „Слові“ цей мотив ужито як композиційну підхідку, нею поет надав різноманітности переказові оповідання про втечу Ігореву. Нею досягається через ретардацію більшого ефекта у дальшому опові-

данні. Тільки-ж можна здогадуватись, що цей епізод, лиш допомагаючи ретардації в „Слові“, мав і самостійну вагу — або в пісні про те, як загинув в Стугні пихатий Ростислав (вона до нас не дійшла), або в подібних піснях, котрі розроблюють інші сюжети. Чи були ці пісні „народні“, чи тільки їми поробились? Гадаємо, що швидше останнє.

„не тако ли, рече, рѣка Стугна, худу струю имѣя, пожрѣши чужи ручьи и стругы простре на кусту, уношу князю Ростиславу затвори Днѣпрь“] — згадка про те, як у р. Стугні загинув кн. Ростислав Всеволодович 26 травня р. 1093, докладніш за це далі. — не тако ли — Шишков уважав „ли“ — за непотрібне, за помилку переписувачеву. В'яз., Иссл. о вар. 259 — „не тако ми“. Ґрамм. Ербен і Ґаттала — „не так ти“; Лонґ. — „не так[ъ] оли (= лишь)“, с. 100 („Изяслава долго не бы, оли пополудни приѣха“, Іп. та ин.). Смірн. „Нъ тако ли?..“ Читаємо за 1-им вид.; Пот. також, не маючи „ли“ — за питальне. — р. Стугна — доплив, що вливається в Дніпро, вище Трипілля, поблизу Київа, і досі — неглибока, болотяна, річка, що має воду на весні, тільки в повінь; згад. в Іп. літ. р. 1093 і р. 1150, ст. 210 і 400. — худу струю имѣя — Корш — „имѣючи“; Пот. — „имѣ, а...“, за ним — Маньк. 50. — ручьи и стругы — Корш — „ручаи“, хоч д.-р. мова знає й ручий — струмок = невеличкий потік, річка: „погорѣша хороми от ручия мимо Славно до святого Илие“, Новг. 1-ий, р. 1105; „загорѣся от Хревъкове улици оли до ручья“, р. 1144 та сила ин. Срезн. III, 199. — „Стругы“ може визначати по-перше — струї, „възмутъ рѣкы стругы своя“, Брандт, Григор. Папем. 13 і 31. Див. Срезн. III, 558; у Толк. Пс.: „стругы бо стязя нарече“ Тіх. 70; в азбуковнику = „волнобитіе морское или волны“, у сьогочасній р. мові „омут, колдобина в речке, которая летом пересыхает, покидая лишь местами воду“ Тіх. 70. „Так и теперь в Поднепровской Украине называется приток бегучей воды между речными плавнями или островами, заросшими кустами, деревьями или камышем“ Макс. Украин. I, 112. Мабуть, у цьому розумінні вжито слово „струга“ в „Сл.“: „хвилі, струї“. Але В'яз. 441 гадає, що мова не про течію, а про судна, що рештки їхні знаходжувано в Стугні. Справді, — „стругъ = лодка, судно“ Срезн. III, 558: „ за челнъ 50 кунъ, а за стругъ гривна“ Р. Правда, В. Мон., але це не дає зрозуміти місце. — простре на кусту. — Над цим місцем міркувало багато дослідників. „Ростре на кусту“, як читає 1-ше вид., не дає завдовільного розуміння. Спитуючись зрозуміти, Макс. чит. — „растрѣна къ усту“, за ним Тіх., Яковл., Лонґ., Шамб. Та вже Вс. Мілл. завважив, що слова „усто“ немає в д.-р. мові. Пот. читав: „рост'рена къ устию“, за ним Маньк.; тільки-ж деякі вчені все-ж читають за традицією, що правда й вони дещо виправили. Ґрамм. „стругы росъстре на кусту“; Барс. „ростреna на кусту“; Огон. вбачає в растре — аорист і перекладає: „розлила повінь по кущах“; Вс. Мілл. — „простре на кусту“, що палеографічно обґрунтував Козловський. Корш. пропонує: „[у Треполя] росширена къ устію“. — Палеографічно найімовірніше читати як

Вс. Мілл. — Козл., тільки-ж це потрібує, може, деталізації: можливо, переписувач гаплографував написання, що його слід відновити так: „прострена на кусту". — „Кустъ", frutex — „а от ольхи на еловой кустъ" грам. р. 1147; „Черемховой кустъ", Новг. купчая XIV—XV в. та ин. Срезн. II, 1381. — у н о ш у к н я з ю Р о с т и с л а в у — В'яз. „уношу князя Ростислава", так читає й Пот. 142. У давн. пам. — звичайно „уноша", Срезн. III, 1231 „осуженъ быст уноша на убийство", Амарт. I, 328; але в живій мові збереглося, можливо, давнє „уношъ": „свѣти ты мой, младой и юношъ, | Юношъ, сынъ возлюбленный", Якущк. Тіх. 72.— Барс. читає: „уному" II, 280.

з а т в о р и Д н ѣ п р ь. Т е м н ѣ б е р е з ѣ п л а ч е т с я м а т и Р о с т и с л а в л я...] Читаємо й поділяємо слова за Тіх., Барс., Яковл.; Ґрамм. „темна березѣ"; Макс. „затвори Днѣ при тьмнѣ березѣ"; Вс. Мілл. „затвори въ днѣ при темнѣ березѣ"; Вяз., Иссл. о вар. 66 і 260, Пот. ідуть за Макс.; Козловськ. та Барс. III, 202 — „Днѣпрь при (і) темнѣ березѣ". Смірн., с. 127, слушно завважує, що при останніх двох словах прийменник, якого додають В'яз. та Мілл., непотрібний, бо в „Сл." місц. відм. без прийм. трапляється не одного разу (напр.: „врху древа"); Огон. без потреби виправляє: „темни берези".—Корш вигадує нові вірші: „затвори [берегъ] Днѣпрь[ский. Володимѣръ кънязь въсплакася одинъ собѣ на] томь березѣ".—„Т е м н ѣ"—од лісу, як гадає Пот. Але краще розуміти: „сумні", фатальні, де відбулася трагічна подія. — Образ — мати того, хто загинув, оплакує його на березі, — знає й усна традиція. Низка записів билини про те, як мати кн. Михайла погубила його й його дружину, закінчується так: вона ходить берегом і голосить, Григ. I, passim; у пісні: „оставалась родна маменька | На крутом берегу", Шейн, Вел., № 1557; аналогічне: „Сив конь провалился, | Молодой князь залился, | Молода княгиня завдовела, | На бережку стоя поджам белы руки | К ретивому сердцу", № 1248. — Місце треба розуміти так: „р. Стугна не дозволила Ростиславові перейти на инший бік Дніпра з братом Володимером", що відповідає історичним даним. Відповідно до цього перекладаємо: „Хіба-ж так, як кажуть, вчинила р. Стугна, бідна на воду, що, пожерши чужі струмки, простягла хвилі на кущі й юнакові кн. Р. зачинила Дніпро" (тоб-то не пустила його в Дніпро, — бо тіло знайдено в Стугні).

Кн. Ростислав, син в. кн. Всеволода I й Ганни, доньки половецького хана народ. р. 1070 (Лавр. р. 1872, с. 169), загинув 22 років з роду в Стугні 26 травня р. 1093. Іп. і Лавр. літописи так описують його смерть (в Соф. 1-ому, с. 149 — коротенько): як Всеволод Ярославич помер, а в Київі закнязював Святополк (р. 1093), Половці пішли на нього; він покликав з Чернігова Володимира Мономаха і з Переяславля — брата його Ростислава; вони „взяста межи собою распрѣ и которы и уладившася цѣловаста крестъ межи собою". Володимир хтів поладнати з Половцями мирно, Святополк — раттю. Пішли до Трипілля й дійшли до р. Стугни — „бѣ бо тогда наводнилася велми". Праворуч ішов Святополк, ліворуч — Володимир, у центрі — Ростислав. Половці спершу

перемогли Святополка, й він побіг, далі — „побѣже и Володимеръ с Ростиславомъ и вои его. И прибѣгоша к рѣцѣ Стугнѣ и въбродъ Володимеръ с Ростиславомь, и нача утапати Ростиславъ перъд очима Володимеровыма, и хотѣ подхватити брата своего и мало не втону самъ. И тако утопе Ростиславъ, сынь Всеволожь. Володимерь же пребредъ реку с маломь дружины; мнози же падоша от полка его, и боярѣ его тутo падоша. І пришедъ на ону сторону Днѣпра, плакася по братѣ своемъ и по дружини своей... Ростислава же искавше обрѣтоша и в рецѣ и, вземше и, принесоша и Кыеву. И плакася по нѣмь мати его і вси людье плакаша по немь по велику, уности его ради“ (Іп., ст. 211—212; Лавр., с. 213). Та те дарма, що на похорон його „собрашася епископы и попове и черноризци“, все-ж манастирський переказ доніс до XIII в. зовсім не похвальну характеристику утоплого князя. Печерський Патерик про ту саму подію каже: „От паденія животнаго осквернену быти сосуду“— „преп. Григорий сниде ко Днепру на воду. В той же часъ приспѣ князь Ростиславъ Всеволодичь, хотя ити в Печерьский монастырь молитвы ради и благословенія, — бѣ бо идый противу ратнымъ Половцемь съ братомъ своимъ Владимеромъ“. Отроки князівські вилаяли старця ганебними словами, але він сказав їм: „плачитеся своеа погыбели и кайтеся своихъ съгрѣшеній, да поне отраду пріимете въ страшный день. Уже бо вы и постиже судъ, яко вси вы въ воде умрете, и съ княземъ вашимъ“. Розгнівавшись на таке пророцтво, князь спитавсь: „Мнѣ ли повѣдаеши смерть от воды, умѣющему бродиты по среді еа?“ — і звелів звязати святому руки та ноги, повісити каменюку до шиї й укинути в воду: „и тако потопленъ бысть“. „Ростиславъ же, небщевавъ вины о грѣсѣ, и не иде в монастырь от ярости“. Володимир-же здобув там благословення. „И бывшимъ имъ у Треполя и полкомъ снемъшемася и побегоша князи наши отъ лица противныхъ. Владимерь же прееха реку, молитвы ради святыхъ и благословеніа; Ростиславъ же утопе съ всими своими вои, по словеси святаго Григоріа“. (Патерик Київо-печ. ман. вид. Археогр. Ком. р. 1911, с. 98—99); реконструоване літоп. оповідання про загибіль Ростиславову див. у Шахматова, Пов. врем. лет., с. 278.

Уныша цвѣты... прѣклонилось] — „цвѣты“ Пот. виправив на „цвѣти“, але в XII в. наз. відм. могли замінити на знах., а згодом — тим більше. Ґрамм. та ин. додали зворотн. займен., питання тільки, чи читати — сь (Ґрамм., Огон., Шамб. та деякі інші), чи — ся (Пот., Корш, Яковл. та ин.), чи „древо ся тугою... преклонило“ (Владім.). Читаємо за Тіх. „прѣклонилось“. — Треба гадати, що в цих словах („уныша...“) ми маємо неначе початкові слова плачу матери Ростиславової, в чому нас переконують паралелі з похоронних голосіннів, напр.: „Отчего бы въ саду деревца посохнули, | Отчего да всѣ цвѣточики поблекнули, | Во этой во рощицѣ зелено(е)й“, Барс. Причит. І, с. 189 і див. попереду.

XX. Гонитва.

А не сорокы въстроскоташа: на слѣду Игоревѣ ѣздить Гза с Кончакомъ] 1 вид. — „втроскоташа“; „въстроскотоша“ — виправив Ґрамм.; читаємо це слово за Тіх., Мілл., Пот., Коршем. Але в цілому — Корш: „а не сорокы [вы се] въстроскоташа: наслѣдѣ... Къза...“, що непотрібно. Пот. гадає, що „после, а не первоначально стояло другое сравнение поездки Гзы и Кончака“. „Сорокы въстроскотошя“ написав переписувач помилково, підо впливом „тъгда... сорокы нетроскоташя“, що було в рук. по цьому. Вважаю, що це негативне порівняння до речи, й не бачу потреби гадати, начеб-то тут невідмінно помилився переписувач. — „Гза“ — а не „Гзакъ“ — див. попереду. Кончак надто був зацікавлений в Ігоревому повороті, бо він поручився за нього, коли його брато в полон (Іп., ст. 644). Цього-ж-таки року (1187) „воева Кончакъ по Рси“ (т.-таки, ст. 653), і це можна вважати як помсту за те, що втік важливий бранець.

тогда врани не граахуть... свѣтъ повѣдаютъ] Ці слова Пот. ставить після слів: „претъргоста бо своя бръзая комоня“, у цьому з ним погоджується Смірн. II, 129. Корш — капітально реставрує це місце: „сорокы [на ню] не троскотахуть, полози [близъ] ю не пълзахуть, толико... путь къ рѣцѣ [има] кажють“... — „Полозие“ од „полозъ“ — змій запропонував Вс. Мілл. 245, погодився Барс., але заперечує Пот.; Ґрамм., Снєґір., Макс., Тіх., Пот., Огон., Шамб. та інші читають „по лозію“, але не „по лозняку“, як гадав Срезн. II, 44, а взагалі „по ветвям деревьев“. Ґрамм. сполучав „по лозію ползоша только дятлове“, але читаючи за 1-м вид., як завважив Огон., можна краще зрозуміти це місце. — галици помлъкоша — Пот. виправив: „галичь“; та це й непотрібно. — путь к рѣцѣ кажуть — Пот. 146 „къ руцѣ“, себ-то „на руку“ (= сприятливий, зручний), гадаючи, що тут натяк на ворожіння по тексту дятла, поклик. на „Сл. Кир. Кипр. о злыхъ дусѣхъ“ Сб. XV в. (Бусл. Христ. 544): „вѣруемъ въ потки и въ дятля и въ вороны, и въ синици. Коли гдѣ хощемъ поити, которая переди пограеть, то станемъ послушающе, правая ли, или лѣвая; да аще ны пограеть по нашей мысли, тъ мы къ собѣ глаголемъ: добро ны потка си, добро ны кажеть...“ див. і Гальковский, Борьба с языч. II, 68. Та Пот. не обстає за своєю виправкою, погоджуючися залишити й „къ рѣцѣ“, адже-ж наведений витяг про дятла — цьому також не суперечить: ясно, що Ігор, тікаючи, прямував

до річки, це був найзручніший, найсприятливіший для нього напрямок. — пѣсньми — Тіх. „пѣсьми“; в рукоп. звичайніш — „пѣнми“ і „пѣми“, напр., Амарт. XIII—XIV в. М. Дух. Акад., с. 272. У нар. пісні — соловейко = символізує радощі: „О без милого соловейка і світ не світає, | А без мого миленького гуляння немає. | Як вилетить соловейко тай світа раніше, | А як вийде мій миленький — гулять веселіше“, Метл. 5—6. — Некрасов (Зарожд. нац. литер., с. 147, 156) згадує про оповідання, як природа допомагала втікти з полону татарського (з Казани) бранцеві, що обіцявсь намалювати образ Нила Сорського. Цього оповідання я не зустрічав.

млъвить Гза к Кончакови... опутаевѣ красною дивицею] Запропоновано виправити: Корш — „золочеными стрѣл[ък]ами“. Барс.: „къ гнѣздоу оулетить“. Пот. „вѣ соколичя опутаевѣ“, — та всі ці виправки не істотні й нового в розуміння „Сл.“ не додають. — Опутаевѣ — „опутать“ в нар. символіці = оженити, пута — символізують любовний та шлюбний звязок, Пот. одзначає підблюдну нар. пісню (до р. 1769): „Ахъ ты мати, ты мати, порода моя, | Еще взгляни, мати, въ окошечко, | Ахъ ты выкини, мати, опутинку, | Еще чѣмъ мнѣ опутать ясна сокола“ (Бусл. Ист. Хр. 1542). „Опутать“, як і оженити, вимагає орудн. відм.: „родителѣ ему съвѣштастася женити и дѣвицею“ Супр. р. Micl. 18; др. р.: „ожени Гюрги сына своего Глѣба въ Руси Изяславною Давыдовича“ Лавр. с. 329, р. 1155; р. 1143 — „Всеволод ожени сына своего Святослава Васильковною Полотского князя“, там-таки, 294. „Найти путо — скоро выйти замуж или жениться“ (Пенз.); „опутать = засватать“ (Даль). В укр. пісні паралелізм: „Ой на волики та налигачі, а на коники пута; | коли-б-же не ти, серце дівчино, то не був-би я тута“ Метл., 26. — В Іп. р. 1185 розмову Кончакову з Кзи подано без романтичних мотивів: „и бысть у них котора (себ-то суперечка). Молвяшеть бо Кончакъ: поидемъ на Киевьскую сторону, гдѣ суть избита братья наша и великый князь нашь Бонякъ. А Кза молвяшеть: поидем на Семь, гдѣ ся осталѣ жены и дѣти, готовъ намъ полонъ собранъ, [емлемъ же городы без опаса, Хл. і Поґод.] И тако раздѣлишася на двое“..., ст. 646. — Порівн. до сокола — див. попер.; додамо: „молодця шукала, | Іванечка сокольця“, Чуб. V, с. 98. „Соколець“, „соколичь“ — тут — кн. Володимир Ігоревич, що залишивсь у полоні після батькової втечі й повернувсь на Русь допіру р. 1187, про це Іп. л.: „Тогда же приде Володимѣрь ис Половѣць с Коньчаковною, и створи свадбу Игорь сынови своему и вѣнча его ис дѣтятемь“, ст. 659. Про поворіт Володимира Ігоревича з Кончаківною Татіщев повідомляє так: „Игорь же наипаче сему обрадовался и, крестя ея, и съ дитятемъ, именовалъ Свобода, потомъ учинилъ свадьбу и вѣнчалъ ея со дитятемъ. Былъ сей бракъ отправленъ съ веселіемъ многимъ“.

Ни нама будетъ сокольца, ни нама красны девице] Грам.: „красныя дѣвици“; Пот. „красьны дѣвицѣ; Корш. „красьныѣ дѣвицѣ“. Пор. у білор. пісні: „Сы вулицы сыколы литяць, | А другия все

сокольчики, | А сы терема добрый молыдзиц, | А сы другого красна дзевица“... Шейн, Мат. I, I, с. 183.

почнутъ наю птици бити] — „наю“ род. відм. зам. знах., пор. Іп. л. р. 1147: „се наю, брате, Богъ съвокупилъ“, ст. 357. Виправляли: Тіх. „птицы“, Пот. „птичи“. Розуміння (Пот.): „даже в нашем поле будут нас птицы бить, т. е. этим мы докажем свою слабость, дадим повод обижать, презирать нас и своим“. Пор. пісню: „Та журба-ж мене ізсушила, та журба-ж мене ізвялила: | Що найменша в степу птиця, тай та мене била“... Чуб. V, 447, № 11. Але вважаючи „наю“ за місцев. відм., можна зрозуміти це місце не гірше: „почнутъ [русичі] у нас птиць бить“... (див. порівняння Половців до птахів попереду: „ни соколу, ни ястребу, ни тебѣ чръный воронъ поганый Половчине“). Пор. ще прислів'я, що його сказав псковичкн. Олександер Чертористький, одмовляючись присягнути Московському в. кн.: „не слуга де я великому князю и не цѣлованіе ваше на мнѣ и мое на васъ; коли де учнутъ Псковичи соколомъ вороны имать, ино тогда де и мене Черторискаго воспомянете“ (Пск. I, р. 1460, с. 219) = у нещасті.

XXI. Поворіт Ігорів і слава князям.

Рек Боянъ и Ходына, Святъславля пѣснотворца стараго времени Ярославля: „Ольгова когоня хоти! Тяжко ти головы кромѣ плечю, зло ти тѣлу кромѣ головы — Руской земли без Игоря] Місце багато коментували й виправляли. Ґрамм., Полев. і деякі інші читали „и ходы“ = походи; інші „исходъ“ — Дуб., В'яз. (О вар. 261), Владім. або „исходы“ — Шамб.; декотрі — „година“ = час, Біцин, Барс.; інші — вбачали в „ходы“ — діеприкм. т. часу — Голов., Огон. — або минул. часу — „ходил“ Шевир.; В'яз. читав: „ходы на пѣснь“ (Замеч. 476), покликуючися на Бусл., але як зрозуміти це місце? — Також і „хоти“ пояснювали по різному: „хоти“ — кличн. відм. од „хоть“ — любка, улюбленець, Бутк., Павськ., Шишк., Бусл., Огон. та ин.; інші — „хоть“ = хоч — злучник припуст. Полев., Біцин, Сахар., Малаш., Пот., Барс. та ин., але цього — „хоть“ concessivum д.-р. мова, судячи за Срезн., не знає в XII в. Залежно від того, як розуміти ці слова, змінювали й інтерпункцію, часом по инакшому розташовували слова. Отже, Ґрамм. читав: „и ходы на Коганя (далі перестановка) пѣснотворца стараго времени Ярославля, Святославля, Ольгова: Коганя хоти“... Вельтм.: „Рекъ бо Янъ пѣснотворецъ стараго времени Ярославля, Ольгова и ходы Святославли на Коганя Готи“. Барс., спираючися на Біцина, що за нього, правда, не згадує: „рекъ (или точнее рече) Боянъ и годынѣ Святославлѣ пѣстворецъ, а стараго времени Ярославля, Ольгова: Когане, хоти тяжко ти“... До Барс. прилучається Яковл.: „годины Святославли, пѣснотворецъ стараго времени Ярославля Ольгова: Коганю, хотя тяжко...“ (за ним іде почасти Лонґ.: „пѣснотворць а“); Снєґір. „Ольгови Коганя ходы“; В'яз. (Иссл. о вар., с. 261) — „Рекъ Боянъ исходъ і на Святъславля пѣс, творца стараго времени, — Ярослава, Ольгова, Коганя хоти“... ґрунтуючися на Бутк., Дуб., що запропонував „исходъ“... або „ходяй на...“; за ним ішов Вс. Мілл., не помічаючи, що тоді важко зрозуміти все місце, знов-же й того, що для XII в. така фразеологія незвичайна. А втім люди це помічали (Огон., Пот.) й уважали слова „и ходы — хоти“ за пізнішу вставку. Огон. читав: „Рекъ Боянъ [исходя на Святъслава пѣснотворца ст. вр. Ярославля и Ольгова, Коганя хоти“]. Пот. „Рекъ Боянъ [имр. одина [Святославля] пѣснотворьця стараго вр.: Ярославля, Ольгова, — каганя]: хоть и тяжько...“ Владім.: „Рекъ Боянъ исходъ [с]ына Святославля пѣснотворца ст. вр. Ярославля,

Ольга когда гоняхуть и: тяжко...“ Ще відважніш і багатословніш реставрує це місце Корш: „Рекъ[у] бо я[зъ] ны[нѣ ся] худы и [поя вереме]на Святославля, [помяну припѣвку Бояню] пѣснетворця старого веремене — Ярославля, Ольгова, Коганя: хоти тяжько...“ — Ми читаємо за ред., що найменш перекручує традиційний текст (адже безперечно, що 1-ше вид. стоїть ближче до рукоп. Мус.-П., ніж усі попереду подані способи читати), — запропонував її І. Забєлін (Арх. Изв. и Зам. 1894, № 40, 297—301). „И Ходына“, пор. сліди цього ймення в Акт. Юридич. 429, 431 в імені Новгор. волости Ходини в XIV-XV вв., десь по р. Ловаті. В Пск. обл. відоме село Ходиніна, в Ряз. обл. с. Ходиніно, під Москвою — р. Ходиня, Ходинський луг. „Ходыничь Останко“ згад. як осельник Мозирський, р. 1552, — а було ймення по батькові, — було й ім'я Ходына, див. Тупиков, Словарь др. р. соб. им. р. 1903.—„Святославля Ольгова когоня хоти“ = улюбленці Святославові та Ольгові, обидва і Боян і Ходина. Коли додержуватись нашої інтерпункції, переклад буде инакший: „Сказав Б. і Х., Святославові співаки давнього часу Ярославля: ‚любка державця Олега: тяжко голові без пліч, лихо тілу без голови‘ — так і Руській землі без Ігоря“. — Що треба саме так виправити, це доводить і д.-р. складня, оскільки ми знаємо її з світської пам'ятки — літопису (Пов. вр. л.), отже присудок, стоячи попереду двох підметів й погоджуючись з першим, стоїть завсіди в однині; так в Іп. л. — „иде Асколдъ и Диръ“, ст. 15; „и рече Свѣнгелдъ и Асмудъ“, ст. 46; „и отпрѣся Ярополкъ и Олегъ“, ст. 57; „ходи Володимеръ, сынъ Всеволожь, и Олегъ (сынъ) Святъславль“, ст. 190; „приведе Олегъ и Борисъ“, ст. 191; „яко иде Олегъ и Борисъ“, ст. 192; „оже идеть Володимеръ и Святополкъ“ та ин. А присудок, що стоїть після підметів — звичайний в двійні і в мн. (спостереження, що його повідомила проф. В. П. Адріянова). — „Коганъ“, каганъ = державець — „титул владык Хазарских, Аварских и великотюрков Алтайских“; χαγάνος у Костянтина Багрянородного; в IX в. цей титул було поширено у Болгар, в XI в. подибуємо його на Русі, Барс. III, 377. Пор. в „Слове о зак. и благ.“, м. Ларивона XI в.: „Похвала кагану нашему Владимиру“, „похвалимъ же и мы... великаго кагана нашея земля“, „съвлечежеся убо каганъ“ та ин.; Іп. л. р. 965, „Казаре изыдоша противу съ княземъ своим каганомъ“, ст. 53; „Каганъ Козарескъ“ у Жит. Кост. Філос.; „Каганъ звѣрообразный Скифский“, Іо. Злат. XIV в., Срезн. II, 1171.— тяжко ти головы — Ґрамм., за ним Тіх., Вс. Мілл., Огон., Пот., Яковл. та ин. виправили „головѣ“, але Смірн. II, 131 слушно відзначив, що ця поправка непотрібна: це особливість загиблого рукопису. Пот. додає: „зло ти и тѣлу“, тільки-ж і це непотрібно: брахілогія — характерна риса для автора „Сл.“. — „Голову“, треба розуміти не тільки в буквальному, ба й у переносному розумінні. Пор. у Данила Заточн.: „Многажды бо безнарядіем полцы погибаютъ. Видѣхъ великъ звѣрь, а главы не имѣетъ; тако и добрыя полки без доброго князя погибаютъ“, вид. Шляпк., с. 14; „видѣхъ полкъ без князя, рече, великъ звѣрь без главы.

Мужи глава женам, а мужемъ князь", там-таки, с. 38, 41; Пчела в сп. XIV в.: „Апаминда фивѣйскии видѣ много вои без добра воеводы и рече: великъ звѣрь но главы не имать", с. 109; теж речення „Аполлона Аѳинѣйского", цит. Шляпк., 72; в Лавр. р. 1015: „Аще бо князи правьдиви бывають в земли, то многа отдаются согрѣшенья [земли]; аще ли зли и лукави бывають, то болше зло наводить Богъ на землю, понеже то[й] глава есть земли; тако бо Исаия рече: ‚согрѣшиша от главы и до ногу', еже есть отъ цесаря и до простыхъ людей", с. 136; там-таки, р. 1177: „аще бо князи правдиви бывають, то много отдается согрѣшенья земли той, поне то есть глава земли", с. 361. — До поданого в „Сл." прислів'я можна порівняти инше, не менш давне: „не идеть мѣсто къ головѣ, но глава къ мѣсту" (слова кн. Ізяславові), Іп. р. 1151, ст. 442. Паралелі д.-руськ. „царь, князь = глава" зібр. Лонгін., сс. 64—65. Що з князя був саме організатор, й до того авторитетний, за це промовляє епізод в Іп. літоп. р. 1151: „тѣмъ нетвердъ ему бѣ бродъ, зане не бяшеть ту князя, а боярина не вси слушають", ст. 426; звідси стають зрозуміливі слова князів Руських та Лядських (р. 1256) до кн. Данила: „ты еси, король, голова всимъ полкамъ", Іп., ст. 831.

Солнце свѣтится на небесѣ, Игорь князь в Руской земли] Пот. „на небесе", Корш „на небеси". Пор. „одно солнышко катится по небу, один князь княжит над Русью", Афанасьев, Р. Сказки, VI, № 63 (коли це не фальсифікат). Порівняння героя до сонця — див. попереду; окрім того — в билині: „Одно солнце на небѣ, одинъ мѣсяцъ, | Одинъ Донской казакъ на Святой Руси, | Илья Муромецъ, сынъ Ивановичъ", Рыбн. II, 140. У голосіннях — сонечко = чоловік: „сберегите вы красно мое солнышко", Барс. Прич. II, 100, 104, 107 та ин. Попереду Ігоря двічі порівнювано до сонця („четыри солнца", „два солнца померкоста").

Дѣвицы поютъ на Дунаи, вьются голоси] Вельтм. р. 1866 „льются" — без потреби. Про Дунай — як про будь-яку „поетичну" ріку — див. попереду.

Игорь ѣдетъ по Боричеву к святѣй Богородици Пирогощей] — Боричев взвіз — підйом з Подолу до давнього міста, прикрим Дніпровим берегом, тепер поміж Андріївським собором та Михайлівським ман. Оцим спуском з „горы" скинуто Перуна: „Перуна же идола повелѣ (кн. Володимир привязати къ конѣву хвосту и влѣщы с горы по Боричеву на ручей", Жит. кн. Вл., Сборн. в пам. 900-лет. крещ. Руси, с. 26 (= Лавр. р. 988, с. 114). Корш читає: „Пирогощи". Церкву Богородиці Пирогощої заснував кн. Мстислав Вел. р. 1131 (за Лавр. л.), за Іп. — р. 1132: „В се же лѣто заложена бысть церкви камяна святая Богородица рекомая Пирогоща", ст. 294, „свершена" р. 1136, ст. 300. В Іп. р. 1155 читаємо: „Том же лѣтѣ иде Андрей (кн. Боголюбський) от отца своего из Вышегорода в Суждаль безъ отнѣ волѣ и взя из Вышегорода икону святоѣ Богородици, юже принесоша с Пирогощею исъ Царяграда в одиномъ корабли, и въскова на ню боле 30 гривенъ золота, проче серебра, проче камени дорогого и великого жемчюга; украсивъ,

постави ю въ церкви своей святѣ Богородици Володимири", ст. 482; про те-ж саме трохи коротше — Лавр., с. 328, звідси, — висловлювано сумнів, чи-ж була й чи могла бути згадана в „Сл." ікона р. 1187. Звичайно, в „Сл." йдеться не про ікону, перевезену до Володимира й згодом перевезену до Моск. Успенськ. собора, а про иншу, що її привіз на Русь „в одиномъ корабли" з нею якийся Пирогостей. Соболевський має його за „видного боярина в Киеве XI—XII в.". Див. його Мат. и иссл. в обл. слав. филол. и археолог. 1910. Ще див. І. Малишевський, О церкви и иконе св. Богородицы, под назв. „Пирогощи", упоминаемых в лет. и „Сл. о п. Иг.", — Чт. Общ. Нест. Летоп. р. 1891, кн. V, від. II, с. 113.

Страны ради] Пот., Корш — „рады", але можливо, що в XV в. форми чоловічого та жіночого роду плутано. В дальшому йдемо за інтерпункцією Тіх.

Пѣвше... пѣти слава... Владимѣру Игоревичю] Тіх. „пѣвши"; Корш: „пѣти [почьнемъ] Слава". Ґрамм. скрізь відновив дав. відм.: Святъславличю, Игоревичю, Бую туру Всеволоду, також Огон. й деякі ин. Приймаємо — для рукоп. М.-Пушк. написання з ч під титлом. ч під титлом — звичайно в рук. XV в.: Іп. літ. — „Мьстислали и „Мстиславичю", ст. 345 і 356; „Андрѣеви Гюргеви", 416; „Иванови Ростислави рекшему Берладнику", 498 та ин. Пот., Огон., Вс. Мілл., Яковл., Корш — Всеволоду. Далі Корш: „Володимѣру [уному] Игоревичю". — Пѣти слава — наз. зам. знах. див. „Лекции" Собол. 197: звичайна заміна і в сьогочасн. живих півн.-руськ. говірках, що потрапила в текст „Сл." уже в Псков. рукопису. Згадку про „пѣние славы" див. Іп. р. 1251: як кн. Данило та брат його перемогли, „пѣ славну пояху има, Богу помогшу има, и придоста со славою на землю свою", ст. 813. В билинному епосі — звичайно: „Тут Соловью и славу поютъ", Рыбн. I, 54—61, 75, 85, 363 та ин.

Здрави князи и дружина, побарая за христьяны на поганыя плъки. Княземъ слава а дружинѣ]. Тіх. „поборая", Корш — „побараюче", та це й непотрібне. Пот. — „пълкы". Огон. гадає, що слова „побарая... аминь" додав пізніший переписувач. Що-до „аминь" — це можливо, але за инше — свідчать вислови в найдавнішому літопису: Іпат. р. 1097 „погани имуть радоватися и возмуть землю нашю, юже бѣша стяжали ваши дѣди и отци ваши трудомъ великимъ и хороборьствомъ побаряюще по русьской земли", ст. 237; Лавр. — „отци и дѣдѣ... побарающе по русьской земли", р. 1097, с. 254; „приемше от Бога на поганыѣ побѣду", Іп. р. 1181, с. 623. — Княземъ слава а дружинѣ — а злучне (див. Срезн. Мат. I, 1) а не протиставне, що відзначив уже Пот., чом поправка Коршева „и дружинѣ" — не до речи. Співати славу, закінчуючи повідання, засвоїла й народня усна поезія, пор. у думах, — про Самійла Кішку „Слава не вмре, не поляже. Буде слава славна: поміж козаками, | Поміж друзями, | Поміж лицарями, | Поміж добрими молодцями. | Утверди, боже, люду царського, | Народу християнського, | Війська Запорозького, | Донського, | З сиею черню

Дніпровою, | Низовою, | На многая літа, | до конця віка", Ант.-Драг. I, 219—20; або в думі про трьох братів—„Отже то, панове, хочай легли, | Полегли голови трьох братів; | Та слава їх не помре між царями, між панами, | Між православними хрестьянами. | Дай, Боже, миру царському, | Миру хрестьянському | В тім здравіє на многа літа. Аминь", I, 124; в думі про смерть Хмельницького: „...його слава козацька — молодецька | Не вмре, не поляже: | Ти буде вона славна между друзями — молодцями | Од нині і до віку. | Даруй, Боже, всему миру живому і нам на здоров'я | Та на многії літа | Од нині й до віка", II, с. 29; в думі про похід на Молдавщину: „Оттогді то Хмельницький помер, | А слава його козацька не вмре, не поляже, | Теперешнього часу, Господи, утверди і подержи | Люду царського, | І всім слушащим, | І всім православним християнам, | Сему домодержавцю, | Хазяїну й хазяйці, | Подай, Боже, на многа літа.", II, 102—3; ще див. I, 113, 120, 133, 171, 181, 196—7; II, 15. — Мабуть „аминь" у „Сл." — з'явилося так само випадково, як в одному з поданих вихвалянь, воно органічно з „Сл." не звязано.— В великоруській усній традиції постерегаємо те саме: в Строган. Сибірському літопису, що в ньому чималою мірою відбилася усна поезія: „Слава их... не минется", Сиб. літ. р. 1907, с. 94; у билинах: „А ишше тут по 'нине и славы поют, | А славы де поют и старину скажут", Григ. III, 63; „Да и тут де Сокольнику славы поют, | А славы поют Сокольнику — старины поют", III, 378; „А веть тут где змеищу и славы поют, | А славы поют да старину скажут", III, 389; те саме — 424, 432, 438, 448, 455, 469, 506 та ин. В бил. про Василя Окульєвича: „После этого то времени славы поют, | А славы ти поют да в старинах скажут", III, 129; „Ишше тут им типерече славы поют, | А славы поют, фсем старины скажут", III, 404. — Ця прикінцева формула, мабуть, має за своє джерело письменство. Що вона така стала, це зайвий раз доводить, які напрочуд життьові поетичні формули, що їх застосував автор „Слова".

ПІВДЕННО-РУСЬКІ ЛІТОПИСНІ

ОПОВІДАННЯ

ПРО ПОХІД ІГОРІВ.

Літописні оповідання про похід Ігорів р. 1185.

Літописи зберегли згадку про цей похід.

Найповніше та найдокладніше оповідає за нього Київський Літопис (Іпатськ. сп.); І. П. Хрущов вже давно зіставив був це оповідання з „Словом“ (О древне-русск. историч. повестях и сказаниях XI и XII в. Київ, 1878, сс. 196—212). До цього оповідання прилучається коротенька звістка в Густинському літопису (П. С. Р. Л. II, р. 1843), що трапляється в списках, які мало різняться один од одного. Оповідання південної традиції переказує скорочено „Кроника“ Тодосія Сафоновича, р. 1672, у розділі 21-му. Мабуть, чи не з південного переказу скористався і Татіщєв у своїй „Истории Россійской“ (кн. III, р. 1774, сс. 261—272): його оповідання і планом, і змістом, і окремими висловами збігається з Київським Літописом.

Другу групу становлять розмірно коротенькі звістки, що їх подають північні літописи — Лаврентієвський сп., Літописець Переяславля-Суздальського, Новгор. 4-й, Софійський літ. та ин. Оповідання ці різняться не тільки фактичними деталями, ба й виставляють інші мотиви для походу: в Іп. Ігор мотивує похід, кажучи: „не дай богъ на поганыѣ ѣздя ся отрещи, поганы есть всимъ намъ обечь ворогъ“, у північних оповіданнях цьому відповідає: „мы есмы ци не князи же? Поидемъ-такы же собѣ хвалы добудемъ“, себ-то громадський мотив замінено на приватний. Можна гадати, що обидва, і південне, і північне оповідання мали спільне джерело, тільки-ж кожен передав його в своєрідній обробці.

Далі подаємо тексти з південного оповідання в його обробках, починаючи від Іп. сп., кінчаючи „Историей“ Татіщєва.

I. Київський Літопис (Іпатський Список) [1]).

(арк. 222 зв.) Въ лѣто 6693 (1185) Съдѣя Господь спасение свое, дасть побѣду князема Рускыма, Святославу Всеволодичю и великому князю Рюрикови Ростиславичю мѣсяца марта въ 1 день; угадавша же Кончака бѣжавша, посласта по немь Кунтъугдыя въ 6000, тот же гнавъ самого не обрѣте, бяшеть бо тала стопа за Хороломъ. Святославъ же и великый князь Рюрикъ побѣду пріемша молитвами святою мученику Бориса и Глѣба, и поидоша кождо во свояси, славяще Бога во Троицѣ, Отца и Сына и Святого Духа.

Князь же Ярославъ Черниговьскии не шелъ бяше с братомь, со Святосла‖(арк. 223)вомъ, молвяшеть бо тако: „азъ есмь послалъ к нимъ мужа своего, Ольстина Олексича, а не могу на свои мужь поѣхати". Тѣмь же отречѣся брату своему Святославу. Игорь же молвяшеть Святославлю мужеви: „не даи Богъ на поганыѣ ѣздя ся отрещи: погани есть всимъ намъ обечь ворогъ". По том же гада Игорь с дружиною, куды бы могъ переѣхати полкы Святославлѣ. Рекоша ему дружина: „княже, потьскы не можеши перелетѣти; се приѣхалъ к тобѣ моужь от Святослава в четвергъ, а самъ идеть в недѣлю ис Кыева: то како можеши, княже постигнути". Игореви же бяшеть не любо, оже ему тако молвять дружина, хотѣ же ѣхати полемь перекъ, возлѣ Сулу; и бяшеть серенъ великъ, акоже вои не можахуть зрѣима переити днемь до вечера тѣмь никуда же не може пути собѣ налѣсти ѣхати по Святославѣ.

Тоѣ же веснѣ князь Святославъ посла Романа Нездиловича с Берендиці на поганѣѣ Половцѣ. Божиею помочью взяша вежѣ Половецькѣи, много полона и конии мѣсяца априля в 21 на самыи велик день. Тогда же Святославъ князь иде въ Вятичѣ Корачеву орудьй дѣля своихъ.

В то же время Святославичь Игорь, внукъ Олговъ, поѣха из Новагорода мѣсяца априля въ 23 день во вторникъ поимя со собою брата Всеволода ис Трубечка и Святослава Олговича, сыновця своего изъ Рыльска, и Володимѣра сына своего ис Путивля, и у Ярослава испроси помочь Ольстина Олексича, Прохорова внука с Коуи Черниговьскими и тако идяхуть тихо, сбираюче дружину свою, бяхуть бо и у нихъ кони тучни велми.

---

[1]) П. С. Р. Л. II, 1908 р., за сп. Іп., Хл., Пог., Єрмол.

Идущимъ же имъ к Донцю рѣцѣ в годъ вечернии, Игорь же возрѣвъ на небо и видѣ солнце, стояще яко мѣсяць, и рече бояромъ своимъ и дружинѣ своеи: „видите ли, что есть знамение се?“ Они же узрѣвше и видиша вси, и поникоша главами; и рекоша мужи: „княже, се есть не на добро знамение се“.

Игорь же рече: „братья и дружино, таины Божия никто же не вѣсть, а знамению творѣць Богъ и все‖(арк. 223 зв.)му миру своему; а намъ что створить Богъ, или на добро, или на наше зло — а то же намъ видити“. И то рекъ, перебреде Донѣць.

И тако приида ко Осколу и жда два дни брата своего Всеволода: тотъ бяше шелъ инѣмь путем ис Курьска. И оттуда поидоша к Салницѣ.

Ту же к нимь и сторожеви приѣхаша, ихже бяхуть послалѣ языка ловитъ. И рекоша приѣхавше: „видихомся с ратнымы, ратници ваши со доспѣхомъ ѣздять; да или поѣдете борзо, или възворотимся домовь, яко не наше есть веремя“.

Игорь же рече с братьею своею: „оже ны будеть не бившися возворотитися, то соромъ ны будеть пущеи смерти. Но како ны Богъ дасть“. И тако угадавше, и ѣхаша чересъ нощь.

Заутра же пятъку наставшу, во обѣднее веремя усрѣтоша полкы Половѣцькиѣ, бяхуть бо до нихъ доспѣлѣ, вежѣ своѣ пустили за ся, а сами, собравшеся от мала и до велика, стояхуть на оной сторонѣ рѣкы Сюурлія, и ти изрядиша полковъ 6, Игоревъ полкъ середѣ, а по праву брата его, Всеволожь, а по лѣву Святославль, сыновця его; на передѣ ему сынъ Володимѣрь и другии полкъ Ярославль, иже бяху с Ольстиномъ Коуеве; а третии полкъ на переди же, стрѣльци, иже бяхуть от всихъ князии выведени.

И тако изрядиша полкы своя, и рече Игорь ко братьи своей: „братья, сего есмы искалѣ, а потягнемь“. И тако поидоша к нимъ, положаче на Бозѣ упование свое. И яко быша к рѣцѣ ко Сюурлию и выѣхаша ис Половѣцькихъ полковъ стрѣлци и пустивше по стрѣлѣ на Русь, и тако поскочиша. Русь же бяхуть не переѣхалѣ еще рѣкѣ Сюрлия. Поскочиша же и ти Половци силы Половѣцькии коториѣ же далече рѣкы стояхуть. Святослав же Олговичь и Володимѣрь Игоревичь и Ольстинъ с Коуи и стрѣлци потькоша по нихъ, а Игорь и Всеволодъ по малу идяста, не роспустяща полку своего; переднии же ти Русь биша ѣ имаша [1]). Половцѣ же пробѣгоша вежѣ, и Русь же дошедше вежь и ополонишася, друзии же ночи приѣхаша‖(арк. 224) к полкомъ с полономъ.

И яко собрашася Половци вси, и рече Игорь ко братома и к мужемь своим: „се Богъ силою своею возложилъ на врагы наша побѣду, а на нас честь и слава. Се же видѣхомъ полкы Половѣцькии, оже мнози суть; ту же ци вся си суть совокупили. Нынѣ же поѣдемы чересъ ночь; а кто поѣдѣть заутра по насъ, то ци вси поѣдуть, но лучьшии коньници переберуться, а самѣми какъ ны Богъ дасть“.

---

[1]) Хл. Пог. „передніи же розбиша и имаша“.

И рече Святославъ Олговичь строема своима: „далече есмь гонилъ по Половцехъ, а кони мои не могуть. Аже ми будеть нынѣ поѣхати, то толико ми будеть на дорозѣ остати“. И поможе ему Всеволодъ, яко же облечи ту.

И рече Игорь: „да не дивно есть разумѣющи, братья, умрети“. И облегоша ту.

Свѣтающи же суботѣ начаша выступати полци Половецкии, акы борове. Изумѣшася князи Рускии, кому их которому поѣхати, бысть бо ихъ бещисленое множество.

И рече Игорь: „се, вѣдаюче собрахомъ на ся землю всю, Кончака и Козу Бурновича, и Токсобича, Колобича, и Етебича и Терьтробича“.

И тако угадавше вси сосѣдоша с коний; хотяхуть бо бьющеся доити рѣкы Донця; молвяхуть бо: „оже побѣгнемь — утечемь сами, а черныя люди оставимъ, то от Бога ны будеть грѣхъ, сихъ выдавше. Но или умремь, или живи будемь на единомь мѣстѣ“.

И та рекше, вси сосѣдоша с конѣй и поидоша бьючеся. И тако Божиимъ попущениемь уязвиша Игоря в руку и умртвиша шюйцю его. И бысть печаль велика в полку его: и воеводу имяхуть [и] тотъ напереди язвенъ бысть.

И тако бишася крѣпко ту днину до вечера, и мнозии ранени и мертви быша в полкохъ Руских; наставши же нощи суботнии и поидоша бьючися.

Бысть же свѣтающе недѣлѣ возмятошася Ковуеве в полку [и] побѣгоша. Игорь же бяшеть в то время на конѣ, зане раненъ бяше; поиде к полку ихъ хотя возворотити к полкомъ. Уразумѣв же, яко далече шелъ есть от людий, и соимя шоломъ погънаше опять к полкомъ того дѣля, что быша познали князя и возворотилися быша.‖

(арк. 224 зв.)И тако не возворотися никто же, но токмо Михалко Гюрговичь, познавъ князя, возворотися, не бяхуть бо добрѣ смялися с Ковуи, но мало от простыхъ, или кто от отрокъ боярьскихъ, добрі бо вси бьяхуться идуще пѣши, и посреди ихъ Всеволодъ не мало мужьство показа.

И яко приближися Игорь к полкомъ своимъ, и переѣхаша поперекъ и ту яша единъ перестрѣлъ одале от полку своего. Держим же Игорь видѣ брата своего Всеволода крѣпко борющася и проси души своей смерти, яко дабы не видилъ падения брата своего. Всеволодъ же толма бившеся, яко и оружья в руку его не доста; и бьяху бо ся идуще в кругъ при езерѣ.

И тако во день святого вокресения наведе на ны [1]) Господь гнѣвъ свои, в радости мѣсто наведе на ны плачь и во веселья [2]) мѣсто желю на рѣцѣ Каялы.

Рече бо дѣи Игорь: „помянухъ азъ грѣхы своя пред Господемь Богомъ моимъ, яко много убииство, кровопролитье створихъ в землѣ крестьяньствѣи, яко же бо азъ пощадѣхъ хрестьянъ, но взяхъ на щитъ городъ Глѣбовъ у Переяславля. Тогда бо не мало зло подъяша безвинънии хрестьани, отлучаеми — отець от рожении своих, братъ от брата,

[1]) Х. П. на ны; Іп. — на ня. [2]) Іп. во веселье, Х. П. въ веселіа.

другъ от друга своего, и жены от подружии своихъ и дщери от материи своихъ, и подруга от подругы своея, и все смятено плѣномъ и скорбью тогда бывшюю. Живии мертвымъ завидять, а мертвии радовахуся, аки мученици святѣи огнемь от жизни сея искушение приемши; старцѣ порѣвахуться, уноты же лютыя и немилостивыя раны подъяша, мужи же пресѣкаеми и расѣкаеми бывають, жены же осквѣрняеми. — И та вся створивъ азъ, рече Игорь; не достойно ми бяшеть жити. И се нынѣ вижю отмѣстье от Господа Бога моего. Гдѣ нынѣ возлюбленыи мой братъ? Гдѣ нынѣ брата моего сынъ? Гдѣ чадо рожения моего? Гдѣ бояре думающеи? Гдѣ мужи храборьствующеи? Гдѣ рядъ полъчныи, гдѣ кони и оружья многоцѣньная? Не ото всего ли того обнажихся и связня преда мя в рукы безаконьнымъ тѣмь? Се возда ми Господь по безаконию моему и по злобѣ моей на мя, и снидо‖(арк. 225)ша днесь грѣси мои на главу мою. Истинен Господь и прави суди его зѣло. Азъ же убо не имамъ со живыми части. Се бо нынѣ вижю другая мучения вѣньца приемлюще; почто азъ единъ повиньныи не прияхъ страсти за вся си? Но владыко, Господи Боже мой, не отрини [1]) мене до конца, но яко воля твоя Господи, тако и милость намъ, рабомъ твоимъ".

И тогда кончавъшюся полку розведени быша, и поиде кождо [2]) во своя вежа. Игоря же бяхуть яли Тарголове, мужь именемь Чилбукъ, а Всеволода брата его ялъ Романъ Кзичь, а Святослава Олговича Елдечюкъ въ Вобурцевичехъ, а Володимера Копти в Улашевичихъ. Тогда же на полъчищи [3]) Кончакъ поручися по свата Игоря, зане бяшеть раненъ.

От толикихъ же людии мало ихъ избысть нѣкакомъ получениемь: не бяшеть бо лзѣ бѣгаючимъ утечи, зане яко стѣнами силнами огорожени бяху полкы Половѣцьскими; нсшахуть Русь [4]) съ 15 мужь утекши, а Ковуемь мнѣе, а прочии в морѣ истопоша.

В тоже время великыи князь Всеволодичь Святославъ шелъ бяшеть в Корачевъ и сбирашеть от вѣрхъних земль вои, хотя ити на Половци к Донови на все лѣто. Яко возворотися Святославъ и бысть у Новагорода Сѣверьского и слыша от братьи своей, оже шли суть на Половци утаившеся его и не любо бысть ему.

Святослав же идяше в лодьяхъ, и яко приде к Чернигову и во тъ годъ прибѣже Бѣловолодъ Просовичь и повѣда Святославу бывшее о Половцѣхъ.

Святослав же то слышавъ и вельми воздохнувъ, утеръ слезъ своихъ и рече: „о люба моя братья и сыновѣ и мужѣ землѣ Рускоѣ! дал ми бяше [5]) Богъ притомити поганыя, но, не воздержавше уности, отвориша ворота на Русьскую землю. Воля Господня да будеть о всемь. Да како жаль ми бяшеть на Игоря, тако нынѣ жалую болми по Игорѣ, братѣ моемь".

---

[1]) Х. П.; Іп. отригни. [2]) Х. П.; Іп. когождо. [3]) Х. П. Єрмол.; Іп. полъчи. [4]) Іп.; Х. П. но наших Руси. [5]) Х. П.; в Іп. немае.

По сем же Святославъ посла сына своего, Олга, и Володимера в Посемье. То бо слышавше возмятошася городи Посемьские, и бысть скорбь и ту‖(арк. 225 зв.)га люта, якоже николи же не бывала во всемь Посемьи и в Новѣгородѣ Сѣверьскомъ, и по всей волости Черниговьской: князи изымани и дружина изымана и избита. И мятяхуться, акы в мутви, городи воставахуть, и не мило бяшеть тогда комуждо свое ближнее, но мнозѣ тогда отрѣкахуся душь своих, жалующе по князихъ своихъ.

По сем же посла Святославъ ко Давыдови Смоленьску, река: „рекли бяхомъ поити на Половци и лѣтовати на Донѣ, нынѣ же Половци се побѣдилѣ Игоря и брата его съ [1]) сыномъ. А поеди, брате, постерези землѣ Рускоиѣ".

Давыдъ же приде по Днепрю, придоша же ины помочи и сташа у Треполя, а Ярославъ в Черниговѣ совокупивъ вои свои стояшеть. Поганыи же Половци побѣдивъше Игоря с братьею, и взяша гордость велику, и съвокупиша [2]) всь языкъ свои на Рускую землю.

И бысть у нихъ котора; молвяшеть бо Кончакъ „поидемъ на Киевьскую сторону, гдѣ суть избита братья наша и великый князь нашь Бонякъ". А Кза молвяшеть: „поидем на Семь, гдѣ ся осталѣ жены и дѣти: готовъ намъ полонъ собранъ, емлем же городы [3]) без опаса". И тако раздѣлишася на двое.

Кончакъ поиде к Переяславлю и оступи городъ; и бишася ту всь день. Володимеръ же Глѣбовичь бяше князь в Переяславлѣ, бяше же дерзъ и крѣпокъ к рати; выеха из города и потче [4]) к нимъ и по немь мало дерьзнувъ дружины [5]), и бися с ними крѣпко, и обьступиша и мнози [6]) Половцѣ. Тогда прочии видивше князя своего крѣпко бьющеся, выринушася из города и тако от'яша князя своего, язьвена суща [7]) треми копьи. Сии же добрый Володимеръ язвенъ и [8]) труденъ въѣха во городъ свои и утре мужественаго поту [9]) своего за отчину свою.

Володимеръ же слашеть ко Святославу и ко Рюрикови и ко Давыдови и рече имъ: „се Половьци у мене, а помозите ми". Святослав же слашеть ко Давыдові а Давыдъ стояшеть у Треполя со Смолняны. Смолнянѣ же почаша вѣчѣ дѣяти рекуще: „мы пошли до Киева, даже бы была рать, билися быхомъ; намъ ли иноѣ рати искати‖(арк. 226) то не можемь, уже ся есмы изнемоглѣ. Святослав же съ Рюрикомъ и со инѣми помочьми влегоша во Днѣпръ противу Половцемь, а Давыдъ возвратися опять со Смолняны.

То слышавше Половци и возвратишася от Переяславля, идущи же мимо приступиша к Римови. Римовичи же затворишася в городѣ и возлѣзъше на заборола [10]), и тако Божиимъ судомъ летѣста двѣ городници с людми. Тако к ратнымъ и на прочая гражаны наиде страх, да которѣи

---

[1]) Дод. з Х. П. [2]) Х. П.; Іп. скупиша. [3]) Х. П.; Іп. „елминъ же горды". [4]) Іп.; Х. П. потече. [5]) Х. П.; Іп. дружинѣ. [6]) Х. П.; Іп. мнозии. [7]) Х. П.; Іп. суши. [8]) Дод. з Х. П. [9]) Х. П.; Іп. поути. [10]) Х. П.; Іп. заборолѣ.

же гражанѣ выидоша изъ града и бьяхуть ся ходя же по Римьскому болоту, то тѣи избыша плѣна; а кто ся осталъ в городѣ, а тѣ вси взяти быша.

Володимеръ же слашеться ко Святославу Всеволодичю и ко Рюрикови Ростиславичю, понуживая ихъ к собѣ, да быша ему помоглѣ; они же опоздишас[1]) сжидающе Давыда [съ] Смольняны. И тако князѣ Рускиѣ опоздишася и не заѣхаша ихъ. Половци же вземше городъ Римовъ и ополонишася полона и поидоша во свояси. Князи же возворотишася в домы своя, бяхуть бо печални, и со сыномъ своимъ Володимѣромъ Глѣбовичемъ, зане бяшеть раненъ[2]) велми язвами смертьными, и хрестьянъ плененыхъ от поганыхъ.

И се Богъ казня ны грѣхъ ради нашихъ наведе на ны поганыя, не акы милуя ихъ, но насъ казня, и обращая ны к покаянью, да быхом ся востягнули от злыхъ своихъ дѣлъ; и симъ казнить ны нахожениемь поганыхъ, да некли смиривошеся воспомянемь ся от злаго пути.

А друзии Половцѣ идоша по онои сторонѣ к Путивлю — Кза у силахъ тяжькихъ — и повоевавши волости и[хъ] и села ихъ пожгоша. Пожгоша же и острогъ у Путивля и возвратишася во свояси.

Игорь же Святославличь тотъ годъ бяшеть в Половцехъ и глаголаше: „азъ по достоянью моему восприяхъ побѣду от повеления твоего, владыко Господи, а не поганьская дерзость обломи силу рабъ твоихъ. Не жаль ми есть за свою злобу прияти нужьная вся, ихже есмь приялъ азъ“.

Половци же аки стыдящеся воевъдства его и не творяхуть ему [пакости][3]), но приста‖(226 зв.)виша к нему сторожовъ 15 от сыновъ своихъ, а господичичевъ пять, то тѣхъ всихъ 20, но волю ему даяхуть: гдѣ хочеть, ту ѣздяшеть и ястребомъ ловяшеть, а своих слугъ съ 5 и съ 6 с нимь ѣздяшеть; сторожевѣ же тѣ слушахуть его и чьстяхуть его, и гдѣ послашеть кого, бесъ пря творяхуть повелѣное им.

Попа же бяшеть привелъ из Руси к собѣ со святою службою, не вѣдяшеть бо Божия промысла, но творяшеть ся тамо и долъго быти. Но избави и Господь за молитву хрестьяньску, им же мнозѣ печаловахуться и проливахуть[4]) слезы своя за него.

Будущю же ему в Половцехъ тамо ся налѣзеся мужь родомъ Половчинъ, именемь Лаворъ; и тотъ приимъ мысль благу и рече „поиду с тобою в Русь“. Игорь же исперва не имяшеть ему вѣры, но держаше мысль высоку своея уности; мышляшеть бо емше мужь и бѣжати в Русь; молвяшеть бо: „азъ славы дѣля не бѣжахъ тогда от дружины, и нынѣ не славнымъ путемь не имамъ поити“.

С нимъ бо бяшеть тысячьского сынъ и конюшии его, и та[5]) нудяста и глаголюща: „поиди, княже, в землю Рускую, аще восхощет[6]) Богъ, избавить тя“. И не угодися ему время таково, какого же искашеть.

---

[1]) Х. П.; Іп. он же опоздися. [2]) Х. П.; Іп. ранъ. [3]) Дод. з Єрмолаєв. сп. [4]) В Іп. дод. „же“. [5]) Х. П.; Іп. тоу. [6]) Х. П.; Іп. восхощь.

Но якоже преже рекохомъ, возвратишася от Переяславля Половци; и рекоша Игореви думци его: „мысль высоку и не угодну Господеви имѣешь в собѣ: ты ищеши няти мужа и бѣжати с ними [1]), а о семь чему не разгадаешь, оже приедуть Половци с воины. А се слышахомъ, оже избити им князя и васъ и всю Русь; да не будеть славы тобѣ, ни живота?

Князь же Игорь приимъ во сердцѣ съвѣтъ [2]) ихъ, уполошася приѣзда ихъ и возиска бѣжати. Не бяшеть бо ему лзѣ бѣжати в день и в нощь, иже [3]) сторожевѣ стрежахуть его. Но токмо и веремя таково обрѣтѣ в заходъ солнца. И посла Игорь к Лаврови конюшого своего, река ему: „перееди на ону сторону Тора с конемь поводнымъ“ — бяшеть бо свѣчалъ с Лавромъ бѣжати в Русь.

В то же время Половци напилися бяхуть кумыза, а и бы при вечерѣ ‖ (арк. 227). Пришедъ конюший, повѣда князю своему Игореви, яко ждеть его Лаворъ. Сей же вставъ ужасенъ и трепетенъ и поклонися образу Божию и кресту честному, глаголя: „Господи сердцевидче, аще спасеши мя, владыко, ты недостоинаго!“ И возмя на ся крестъ и икону и подоима стѣну и лѣзе вонъ; сторожем же его играющимъ и веселящимся, а князя творяхуть спяща.

Сии же пришедъ ко рѣцѣ и перебредъ и всѣде на конь; и тако поидоста сквозѣ вежа.

Се же избавление створи Господь в пятокъ в вечерѣ; и иде пѣшь 11 денъ до города Донця, и оттолѣ иде во свои Новъгородъ, и обрадовашася ему. Из Новагорода иде ко брату Ярославу к Чернигову, помощи прося на Посемье. Ярослав же обрадовася ему и помощь ему да[ти] обѣща.

Игорь же оттолѣ ѣха ко Киеву к великому князю Святославу, и радъ бысть ему Святославъ, такъ же и Рюрикъ сватъ его.

---

[1]) Іп. Х. П. Єрм. — с нимъ. [2]) Х. П.; Іп. свѣтъ. [3]) Єрм.; Іп. Х. П. — имъ же.

II. Густинський літопис.[1])

Въ лѣто 6693 (1185)[1]) Святославъ Кіевскій абіе на веснѣ посла на Половцовъ Романа Нѣздиловича и, помощію Божіею, априля 21, на самый Великъ день, побѣди ихъ и вѣжи ихъ побра. Ярославъ же Всеволодичъ стыдяшеся[2]) князей, яко не ходи на помощъ на Половцовъ, и кромѣ его[2]) побѣдиша ихъ.

Въ тожъ лѣто, априля[3]) 13 Игоръ Святославичъ, внукъ Олговъ, не повѣдая Святославу Кіевскому, пойде зъ Новгорода на Половцовъ, и поятъ съ[4]) собою брата Всеволода зъ Трубецка, и Святослава Олговича зъ Рилска, и Володымера сына своего съ Путивля, и Олстина Олексича[5]), воеводу Ярослава Всеволодича ис Ковуи[6]) з Чернѣговци. И въ то время бысть затмѣня[7]) солнца, а се знамение не на добро бываеть. Игоръ же единаче пойде, не ради о томъ.

Егда же прійдоша въ землю Половецкую, изыйде противу ихъ безчисленное множество Половецъ, иже бишася зъ Русю крѣпко, дондеже, попущеніемъ Божіимъ, поражени[8]) быша христіане и едины избіени[9]) друзіи[же][10]) изыимани[11]). Ять же бысть и самъ князь Игоръ отъ Таргалома мужа Чилбука, а Всеволода [я][12]) брата его Романъ Кзичь[12]), а Святослава Олговича Елдюкь[14]) въ Бобурчевичахъ, а Володымера Игоровича[15]) Копти Вулашевичъ. И тако отъ толика множества христіанъ немного ихъ избѣже, едины бо избити[16]) тамо падоша, друзіи яты, болѣй же ихъ въ рѣкахъ истопе, останци[17]) же яты.

Въ то время Святославъ Кіевскій хотѣ пойти на Половцовъ, и се прибѣже[18]) къ нему съ тоя брани Бѣловодъ Просовичъ, повѣдая ему погибель христіянъ въ земли[19]) Половецкой. Половци[20]) же, побѣдивше

---

[1]) Див. П. С. Р. Л. II, р. 1843; с. 519—520; текст — за рук. М. Лосицького р. 1670 (М. О. Ист. и Др. Р.); рук. Мгарського ман. XVII в. (Арх. Ком.); рук. Архива Мин. Ин. Д. XVII в.; до цих рукоп. додаємо рук. Увар. № 1400 (33) XVIII в., сс. 247—248, де на полях подано коротенький зміст частин текста.

[1]) Ув. 6695. [2—2]) Ув. — проминуто. [3]) Ув. августа. [4]) Ув.; Г. Мг. Арх. — со. [5]) Ув.; инші — Олексина. [6]) Усі сп. — и Скову з Чернѣговци. [7]) Ув.; инші — затмѣне. [8]) Ув.; инші — поражены. [9]) Ув.; инші — избіены. [10]) Ув.; в инш. немає „же". [11]) Ув.; ин. — изымани. [12]) Ув. Всеволодоча (описка); инші — Всеволода (далі — прогалина). [13]) Випр. за Іп. і Арх.; Г. Мг., Ув. князичь (= княжичь). [14]) Ув.; инші — Елдукъ. [15]) Ув. Игоревича. [16]) Ув.; инші — избиты. [17]) Ув. останцы. [18]) Ув. прибеже. [19]) Ув.; инші — въ землѣ. [20]) Ув. половцы.

христіянъ, взяша гордость великую и абіе пойдоша на Рускую землю. И бысть въ нихъ распря, въ кую бы страну пойти: Кончакъ хотяше пойти на Кіевъ, мстяся своихъ братій, яко „тамо многащи поражены быша наша[21]), тамо убіенъ бысть и нашъ великій князь Бонякъ"; другій же князь глаголаше: „пойдемъ въ тую страну, отнюду же изыйдоша князи, а мужи у насъ погибоша, и безъ труда тамо будемъ имѣти користь". И тако раздѣлишася.

Кончакъ прійде къ[22]) Переяславлю, идѣже Володымеръ Глѣбовичъ крѣпко браняшеся Половцомъ, отъ нихъ же и раненъ бысть треми копіями[23]), и слаше непрестанно къ[24]) Святославу Кіевскому о помощъ[24]); но[25]) донелѣ же Святославъ съ[4]) Рурикомъ Ростиславичомъ и иными князи прійдоша, Половци градъ Римовъ плѣниша, и тамо вземше велику користь возвратишася въ своя[26]), безъ всякаго возбраненія. А Кза же съ[4]) другими Половцами поплѣниша и пожгоша около Путивля и возвратишася; а князи Рускіе собирахуся не събирающеся[27]), по отшествіи же Половецъ разыйдошася.

Игоръ же, во ослабѣ сый, избѣже отъ Половецъ с[4]) нѣкимъ Лавромъ Половчаниномъ; емуже ради[28]) быша всѣ.

---

[21]) Ув.; инші — наши. [22]) Ув.; инші — ко. [23]) Ув. тремя копейми. [24]) Ув. о помощи. [25]) В Ув. — немає. [26]) Г. Мг. А. — во своя. [27]) Ув.; ин. — собирающеся. [28]) Ув.; ин. — рады.

III. „Кройника“ Феодосия Софоновича 1672 р. (з розд. 21-го).

(118 зв.). Року 6693. Ігоръ Святославичъ, приѣхавши зъ Новгорода, взялъ зъ собою брата своего Всеволода зъ Трубецка, и Святослава Олговича, сыновца своего, зъ Рилска, и Владимира, сына своего, зъ Путивля, и отъ Ярослава Черниговское войско. Хотѣлъ такъ же, якъ и Святославъ, достати славы и пошолъ на Половцы, переправившися черезъ Донъ рѣку, мыслячи ихъ зъ грунту вывернути. Але Половцы, великимъ множествомъ собравшися, вышли против Ігора и бившися все войско Руское побили. Ігора ранивши поймали и иншихъ з нимъ князей всѣхъ поймали. До того, свое звитязтво розширяючи, Половцы пришли под Переяславль; зъ Переяславля, даючи имъ отпоръ, Владимиръ Глѣбовичъ раненъ въ трехъ мѣстцахъ зосталъ, а Половцы взяли городъ Римовъ и, иншіи городы надъ Сулою попустошивши, зъ великимъ полономъ въ свою землю вернулися. Потомъ Ігора || (арк. 119) Лаваръ, половецкого роду человѣкъ, гды сторожи, котріи стерегли Ігора, попилися, выкралъ и вывелъ зъ половецкой неволи, и приѣхалъ Ігоръ до Новгорода, зъ Новгорода до Чернигова, а зъ Чернигова до Кіева къ Святославу, и были ему вси рады.

IV. „Исторія Россійская“ В. М. Татищева [1]).

(261) Игорь Князь Сѣверскій, завидуя чести полученной Святославомъ, возвратясь въ Новгородъ, не долго медля собравъ войска, и призвавъ изъ Трубческа брата Всеволода, изъ Рыльска сыновца Святослава Ольговича, изъ Путимля сына Владимира, и у Ярослава Всеволодича Черниговскаго выпросилъ въ помочь войско съ Олстиномъ Олетичемъ внукомъ Прохоровымъ, и пошелъ изъ Новаграда апрѣля 13 дня, идучи тихо ожидаяся съ войски, а паче видя, что кони были тучны, берегъ, чтобъ не сдѣлать оныхъ безъ ногъ, и тако продолжалъ путь свой къ Донцу; на вечеръ же Маія 1 дня увидѣли затмѣніе солнечное, котораго осталась часть, яко луна трехъ дней, въ рогахъ его яко угль горящь былъ, и звѣзды были видимы, и въ очахъ было зелено, и сказалъ Вельможамъ своимъ: видите ли сіе? Они же ужасшись опустили головы, и сказали ему: „Сіе знаменіе не на добро есть“, на что имъ Игорь отвѣчалъ: „Тайны божія неисповѣдимы, и никто знать его опредѣленія можетъ, онъ бо Творецъ есть міра и знаменія сего, яко же и насъ всѣхъ, что хочетъ, то и творитъ, добро или зло, мы опредѣленія его премѣнить || (262) не можемъ. Не вѣсте ли, яко безъ знаменія кого хочетъ наказуетъ? и знаменія такія многократно никакого зла не приносятъ, и кто вѣдаетъ, для насъ или для другихъ кого сіе, понеже оно видимо есть по всѣмъ землямъ и народахъ“ [2]). Тако сказавъ перешедъ Донецъ, пошелъ къ рѣкѣ Осколу и тут ожидалъ брата Всеволода 2 дня, которой шелъ изъ Курска другимъ путемъ, и совокупясь пришли къ рѣкѣ Салницѣ, тутъ пріѣхали къ нимъ Скоуеди [3]), тогда посланные напередъ для взятья языковъ,

---

[1]) Кн. III, 1774 р., сс. 261—272 (вид. Г. Ф. Міллер).

[2]) Прим. 536, с. 498: „Пасха была Апрѣля 21 въ 1185. и затмѣніе въ Новогородскомъ 1185, положено: колика тѣнь, не находится; и конечно тамо видимо быть не могло: въ другихъ Рускихъ манускриптахъ положено 1186. Оное, мню, ошибка, что же до толкованія о предзнаменованіи принадлежитъ, то уже извѣстно, || (499), сто всѣ меланхолики боязливые всякое чрезвычайное приключеніе худымъ предзнаменованіемъ почитаютъ, и не токмо сами робѣютъ, но и войска безумными толкованіи въ робость и слабость приведши, непріятелю сами побѣду подаютъ, какъ здѣсь глупость Воеводъ видима; противно тому мудрыи, для ободренія войскъ, въ доброе предзнаменованіе толкуютъ. № 327, 353“.

[3]) Прим. 537, с. 499: „Коуны, Скоуеды и Скови упоминаются не единою, по обстоятельству же видно, что Половцы были, мню, неиспорчено ли вмѣсто Вуевы или дядины; ибо многіе Князи Рускіе на Полозецкихъ женились, а перепищикъ вмѣсто Вуевы или Вуи написалъ Коуны“.

которые сказали, что видѣли Половцовъ ѣздящихъ въ доспѣхахъ, того ради совѣтовали нѣкоторые возвратиться, представляя, что Половцы видимо вѣсть имѣя приготовились, и можетъ быть множество великое, а Воеводы разсуждали возвращаться въ стыдъ великій, которое тяжчае, нежели смерть, но лучше положась на волю божію итти на нихъ. Тако согласясь пошли къ нимъ чрезъ всю ночь, и наутріе въ пятокъ около обѣда увидѣли Половцовъ въ собраніи, которые убирая станы своя отступили назадъ далѣе, а Рускіе стояли за рѣкою Суугли и устроили войска свои на шесть полковъ: Игоревъ полкъ въ срединѣ, направѣ братъ его Всеволодъ, налѣвѣ сыновецъ ихъ Святославъ, напереди сынъ Игоревъ Владимиръ съ двумя полками, а Ярославль полкъ съ Олстиномъ и Коуеди назади, дабы могли помогать, гдѣ будутъ ослабѣвать, стрѣльцовъ же собравъ учинили третей полкъ впереди. Тако устроивъ Игорь полки своя, и видя ихъ печальныхъ, созвалъ Князей и Воеводъ говорилъ имъ: „Мы сюда пришли сыскать непріятелей, которыхъ нынѣ видимъ предъ нами, но дивлюся вельми, что вижу многихъ печальныхъ и прежде времени ослабѣвающихъ, того ради надобно разсуждать, что здѣсь нуждно вооружиться крѣпко на брань, и положась на Бога съ честію умереть, или побѣдить; естьли же кому не мило биться, то ||(263) лучше оному отойти, и другихъ не смущать, на что есть время, а я не могу ужé со стыдомъ бѣжать, но предаюся въ волю божію“. И велѣлъ оное во все войско объявить, и хотя многіе желали бы отъ объявшаго ихъ страха возвратиться, но за стыдъ никто себя не явилъ, и того для пришедъ къ рѣкѣ Суугли, тутъ встрѣтили ихъ стрѣльцы отъ полковъ Половецкихъ, и пустя по стрѣлѣ побѣжали вспять. Воеводы же видя ихъ побѣжавшихъ, не вѣря имъ въ томъ, но видя ихъ войско великое, и что сами далеко за рѣки зашли, говоря, чтобы за ними не гнать, но молодые Князи не слушая совѣта старыхъ, желающе честь прежде времени пріобрѣсти, не вѣдая, что къ тому многое искусство потребно. Святославъ Олговичь и Владимиръ Игоревичь, да съ ними Олстинъ Воевода Черниговскій не взявъ повелѣнія отъ старшихъ, пошли за рѣку къ Половцамъ, что Игорь видя, пошелъ за ними помалу не распущая полковъ, а Половцы отступили отъ рѣки за гору, передніе же напавъ на Половцовъ преднихъ разбили, нѣсколько побили, и въ плѣнъ взяли, дошедши же до становъ Половецкихъ, много полона побрали, и ночью нѣкоторыхъ привели къ полкáмъ Игоревымъ, а сами съ полками не возвратясь, остановились на томъ мѣстѣ. Игорь слыша, что Половцевъ множество въ собраніи, посылалъ къ нимъ, чтобы шли назадъ, но они сказали, что ихъ кони утомились, надобно отдохнуть. Игорь созвавъ Князей и Воеводъ имъ говорилъ: „Нынѣ довольно видимъ на непріятелей нашихъ побѣду, а нашу честь отъ Бога данную сохраненну, видимъ же Половцовъ множество собравшееся на насъ, не можемъ противо ихъ стать: того ради пойдемъ прочь чрезъ всю ночь и оставимъ назади на лучшихъ коняхъ“. Святославъ же Олговичь по принужденію къ полкамъ возвратяся, говорилъ съ Трыемъ своимъ, что онъ далеко гонялся ||(264) за Половцами, и коней утомя не

можетъ за ними поспѣть, естьли сей часъ итти, которому и Всеволодъ согласовалъ, хотя прочіе всѣ совѣтовали отступать, дабы дойти до рѣки; но послушавъ Святослава далъ онымъ отдохнуть, а пошли уже предъ днемъ всѣ совокупясь къ Донцу. Половцы рано поутру со всею силою напали на чистомъ полѣ на полки Игоревы, и объѣхали кругóмъ: тогда многіе начали на Игоря нарекать, что завелъ ихъ въ пустыню погубить, что ему весьма прискорбно слышать было, и говорилъ имъ: „что они шли вѣдаючи на непріятеля ища щастія, но кто о томъ могъ вѣдать, чтобъ такое множество Половцовъ собраться могли, что Кончакъ Казибаровичъ и Тускобичь къ нимъ пришли, нынѣ же нѣтъ иной надежды кромѣ Бога и своихъ рукъ; нареканіе же на меня есть безумно, которымъ не токмо себѣ не поможете, но паче смутя войско, вредъ и погибель учините: того ради нужно стать всѣмъ единодушно“. И разсудя, что на конѣхъ биться не мóжно, всѣ спѣшась шли, надѣяся къ Донцу дойти; ибо Князи хотя могли коньми уйти, но Игорь сказалъ: „я не могу разлучиться, но со всѣми обще добро или зло мнѣ приключится; ибо, естьли я уйду съ Воеводы, то простыхъ воиновъ конечно предамъ въ руки иноплеменникомъ, тогда какой отвѣтъ дамъ предъ Богомъ; но большую во вѣки казнь, нежели смерть пріиму“. И тако шли совокупно нѣколико времени; но божьимъ гнѣвомъ ранили Игоря въ лѣвую руку такъ тяжко, что онъ не могъ ею владѣть. Сіе большую печаль и унынie въ войскѣ учинило, и тотъ день весь бився крѣпко, шли до вечера, многіе отъ Рускихъ побиты были, ибо поганые наскакивая, стрѣлы, яко градъ, пущали, а немало саблями и копіями въѣзжая убивали, хотя и ихъ много оставалось, но имъ отъ великаго множества былъ упадокъ не виденъ, такожъ чрезъ || (265) всю ночь суботную шли, и бились, въ недѣлю же на разсвѣтѣ смялся полкъ Коуевъ и побѣжали. Игорь тогда ѣхалъ на конѣ и поскакалъ къ нимъ, чтобъ ихъ возвратить; но видя ихъ отдалившихся, хотѣлъ назадъ возвратиться, скинулъ съ себя для тягости шеломъ и скакалъ. Половцы усмотря, что отъ полковъ къ нему никто не идетъ, бросясь объѣхали его за перестрѣлъ отъ полку его, и взяли жива. Тогда Всеволодъ братъ его немало мужества показалъ, но не могъ никоей пóмочи брату своему учинить, и вельми опечалился, говоря, что лучше мнѣ умереть, нежели брата въ плѣну оставить, и бился съ нечестивыми, идя подлѣ озера такъ долго, какъ уже ни единыя стрѣлы ему не осталось, и копіе переломилось. Тогда Половцы, видя главнаго предводителя въ рукахъ своихъ, жестоко напали, и стрѣляя изъ тмочисленныхъ луковъ и самострѣловъ, таже съ копіи и сабли въѣхавъ въ утомленные полки Рускіе, многихъ порубили, а достальныхъ съ Князи разобрали по рукамъ болѣе 5000. Такъ окончися сей нещастливый бой во вторую недѣлю Пасхи, и бысть печаль и плачь въ Руской, паче же въ Северской земли. Потомъ Половцы раздѣлили Князей, Игоря взяли Торковъ Воевода Гилбукъ, Всеволода Романъ Князь, Святослава Олговича Елдучокъ Барчевичь, Владимира Куптивулъ Шекчевичь; но Кончакъ видя Игоря раненаго, взялъ его на свои поруки; прочихъ же всѣхъ Воеводъ и простыхъ

воиновъ Рускихъ раздѣлили въ разные роды, и неможно было никому уйти, понеже отвсюду были объѣханы. Токмо 215 человѣкъ Рускихъ, пробився сквозь Половцовъ въ послѣднее нападеніе, пришли въ Русь, а Коуевъ хотя и много ушло, но мало спаслось; ибо множество ихъ въ морѣ потонуло.

Въ то время Святославъ Всеволодичь пошелъ въ Корачевъ, и собравъ войска верховыхъ земель [4]), хотѣлъ || (266) итти паки на Половцовъ; и какъ пришелъ къ Новугородку, услыша, что Игорь съ братіею, не объявя ему, пошелъ, не похвалилъ имъ того, что отъ него помощи не просили, и оттуду идучи на низъ по Деснѣ въ лодіяхъ къ Чернигову, тогда прибѣжавъ Бѣловодъ возвѣстилъ ему нещастіе Игорево и всѣхъ полковъ Рускихъ. Святославъ слыша, горько плакалъ о сей погибели говоря: „О любимые братія и воины Рускіе! Богъ мнѣ далъ Половцевъ довольно побѣдить и въ страхъ привести; но вы невоздержною младостію своею посрамили всѣ побѣды Рускія, ободрили боящихся насъ нечестивыхъ, и отворили имъ врата въ Рускую землю. О младость неразсудная! мнятъ бо и надѣются единой своей храбрости, юже они подъ предводительствомъ старѣйшихъ и искуснѣйшихъ видѣли, не мня, что къ тому много разума и искуства въ военныхъ дѣлахъ потребно; ибо не столько сила, сколько смыслъ искусныхъ, непріятелей побѣждаетъ, но не тако ужé учинилось, въ томъ буди воля Божія“. Вельми же сожалѣлъ паче всѣхъ о Игорѣ, братаничѣ своемъ, котораго паче роднаго брата любилъ.

Половцы возгордяся сею небывалою побѣдою, прислали къ Святославу купцовъ Рускихъ съ объявленіемъ, чтобъ Князи Рускіе шли къ нимъ выручать братьевъ своихъ, или они по достальныхъ прійдутъ. Притомъ прислали роспись, колико за кого окупа прислать, положа цѣну несносную; и хотя Святославъ Игоря выкупить желалъ, но Половцы. его не отдавали прежде, какъ молодшіе Князи и воеводы заплачены будутъ, токмо Ярославъ имѣя много пріятелей въ Половцахъ, собирая Половецкихъ плѣнниковъ, оными своихъ Черниговскихъ, такожъ и Княгиня Всеволодова многихъ вымѣняли.

Князи Рускіе, получа вѣдомость о такомъ великомъ нещастіи, всѣ сожалѣли, паче же въ Сѣверской Землѣ по || (267) всѣмъ градамъ былъ плачь неутѣшимый. Князь Великій Святославъ послалъ по всѣхъ Князей и сыновъ своихъ, чтобъ собрались съ войски къ Кіеву, и немедля сына своего Олга отправилъ въ Сѣверскую землю, велѣлъ ему стать съ войски въ Посемьи [подлѣ рѣки Семи]; ибо тамо отъ страха люди пришли въ смятеніе, бояся Половцовъ, чтобъ пришедъ на нихъ, яко безглавныхъ, вконецъ не разорили, и городовъ не побрали, гдѣ хотя людей еще довольно могло быть, но распоряжать кому не было. Потомъ послалъ къ Давиду въ Смоленскъ, объявя ему о семъ, и что они прежде

[4]) Прим. 538, с. 499: „Выше № 21 и 204. Смоленское Княженіе Верховье именовано; а здѣсь Верховье Оки и Десны разумѣетъ“.

согласились было итти на Половцовъ, и все лѣто быть около Донца, но нынѣ нужно своихъ земель охранять, чтобъ для того съ войски притти не умедлилъ, по которому Давидъ немедленно пришелъ по Днѣпру въ лодіяхъ и другія войска собрався стали у Триполя, а Ярославъ совокупя Черниговскія войска, сталъ по Деснѣ, поставя стражи къ степи.

Половцы побѣдя Игоря съ братіею, совокупили всѣхъ своихъ родовъ войска на Рускую землю, но божіимъ милосердіемъ учинилась въ нихъ распря. Кончакъ говорилъ итти на Кіевскую область, отмстить кровь побитыхъ такъ многихъ Князей Половецкихъ, а паче Князя Боняка; а Гзя Князь совѣтовалъ итти въ Сѣверскую землю, представляя, что тамо ни войскъ, ни воеводъ нѣтъ, остались токмо жёны и дѣти, гдѣ намъ плѣнниковъ довольно готово. И тако раздѣляся пошли, Кончакъ къ Переяславлю, и пришедъ оступя градъ бились весь день. Владимиръ выѣхалъ изъ града, напалъ на нихъ, и многихъ порубя загнался въ средину полковъ ихъ; но съ нимъ людей было мало, и неосмотрясь раздѣлились въ бою на́-трое. Половцы видя Владимира малолюдна, объѣхали кругомъ, изъ града же увидя, что князь ихъ оступленъ бьется крѣпко, выбѣжавъ напали на Половцовъ, яко звѣри лютіи бились || (268) за Князя своего; Владимиръ же погубя коня, бился пѣшкомъ, и едва Богъ помогъ, вышедшіе изъ града смяли Половцовъ, и дошли до Князя вельми уже истомленнаго, и тяжко тремя копіи раненаго, взявъ его на коня свезли во градъ. На семъ бою Половцевъ весьма много побито, и принуждены они отступить отъ града за день ѣзды, гдѣ ожидали къ себѣ еще войскъ.

Владимиръ опасаясь паки отъ Половцовъ нападенія, второе послалъ къ Святославу просить о помочи, чтобъ не отдать Переяславля въ руки поганыхъ. Святославъ тотчасъ послалъ къ Давиду, которой со Смольяны стоялъ у Триполя, чтобъ пошелъ къ Переяславлю; но Смольяне стали совѣты народные дѣлать и сказали: „мы пошли до Кіева только, и естьлибы сюда пришелъ непріятель, то бы мы бились, а далѣ непріятеля искать не можемъ, понеже мы и такъ далече идучи устали, и всѣмъ издержались“. Святославъ же съ Рюрикомъ и другими полками перешли за Днѣпръ и пошли противо Половцовъ, а Давидъ возвратился въ Смоленскъ. Половцы услышавъ, что Святославъ и Рюрикъ идутъ, отступили прочь и пошли къ Римову, Римовцы же укрѣпяся мужественно оборонялись, но два городничіе собравъ людей вышли изъ града и біяся перешли за болото и тако спаслися. Половцы видя, что часть немала войска изъ града ушли, жестоко стали приступать, и хотя много своихъ потеряли, но множествомъ градъ взяли, людей плѣнили, и пото́мъ оной ограбя сожгли, и возвратились въ свои жилища не столько Рускихъ плѣня, сколько своихъ потеряли. Такожъ и Князи оставя Владимира въ тяжкихъ ранахъ, весьма о немъ скорбя возвратились.

Съ другую сторону Гзя Князь Половецкій съ великимъ войскомъ пошелъ къ Путимлю и многія волости пожегъ, и къ Путимлю жестоко

приступая острогъ сжегъ и потерялъ || (269) много людей, а паче знатныхъ, не взявъ града отступилъ. И послалъ въ Посемье 5000, тамо жечь и разорять; но Олегъ Святославичь съ воеводою Тудоромъ, которой во многихъ бояхъ храбростію и разумомъ прославился, учинили со онымі бой объ рѣку. Тудоръ же умысля ихъ обмануть, хотя войска гораздо меньше имѣли, не могли чрезъ рѣку не пустить, однакожъ разсудя для обмана, стали отступать, а Половцы смѣло на нихъ наступали. Тудоръ же вшедъ въ лѣсъ межъ болота и раздѣлился, Олга съ половиною оставилъ противо Половцовъ, а самъ обошедъ сзади напалъ, и такъ ихъ смявши порубилъ, что едва 100 ихъ назадъ возвратилось, ибо ихъ болѣе 2000 побито, а съ 500 знатныхъ и подлыхъ плѣнено; сынъ же и зять Князя Гзи побиты. Гзя о томъ увѣдавъ съ великою злобою и горестію возвратился. Тако Половцамъ обоюду равная удача была, и одинъ предъ другимъ не могъ похвалиться, развѣ большимъ потеряніемъ своихъ.

Игорь Святославичь будучи въ плѣнѣ, во всякомъ довольствіи содержанъ, и никакой ему обиды и досады Половцы не дѣлали, токмо крѣпко стерегли, приставя къ нему 15 человѣкъ и 5 знатныхъ отцевъ сыновей, которые давали ему ѣздить волю, куда хотѣлъ, и почитая его слушали, куда кого посылалъ. Онъ же привелъ къ себѣ Попа и нѣсколько одеждъ для себя и служителей, яко же довольство отъ запасовъ и денегъ для нуждъ, не вѣдая о себѣ божія промысла, чаялъ долго у нихъ пробыть, и хотя у оныхъ большую ласку пріобрѣсти, многихъ богато дарилъ; не могъ бо окупа заплатить, понеже за него просили 2000, за прочихъ Князей по 1000, а за Воеводъ по 200 и по сту гривенъ: но божіимъ милосердіемъ сыскался единъ мужъ родомъ Половчинъ именемъ Лаверъ, которой пришедъ ко Игорю говорилъ: „Есть ли онъ хочетъ въ домъ ѣхать, обѣщася ему здрава проводить“; но Игорь не смѣя ему || (270) повѣрить, сказалъ: „что онъ охоты къ тому не имѣетъ, и нехочетъ своимъ порукамъ невѣрнымъ быть, говоря ему: я не хотя чести моей потерять, съ бою имѣя возможность уйти, не бѣгалъ, и нынѣ безчестнымъ путемъ итти не хочу“. Съ нимъ же былъ Конюшій его и сынъ Тысяцкаго, тѣ услыша о семъ и разсмотря довольно состояніе человѣка того, что былъ мужъ твердый, но оскорбленъ отъ нѣкоторыхъ Половцевъ, мать же была его Руская изъ области Игоревы: тѣ понуждали Игоря итти, но онъ не принявъ ихъ совѣта, запретилъ болѣе о томъ говорить. Тысяцкаго сынъ увѣдавъ отъ жены Князя Туглія, съ которою любовь имѣлъ, что Половцы положили естьли имъ въ войнѣ не удастся, Игоря убить, что онъ сказалъ Конюшему, и тотчасъ оба, паки пришедъ къ Игорю, говорили ему: „Почто Княже не соглашаешся съ мужемъ симъ, или ждешь какъ Половцы возвратятся, которые есть ли имъ не удастся, положили тебя убить, тогда что твоя гордость и славолюбіе поможетъ? Но паче погубиши жизнь со славою“. Симъ ужасшися Игорь совѣтовалъ съ ними, какъ то учинить, но тогда было ему учинить неудобно, однакожъ велѣлъ имъ онаго Лавра довольно

увѣрить. По маломъ времени разсудя Игорь за удобно, и согласясь съ Лавромъ и своими, учинилъ пиръ, на которомъ приставниковъ подчивалъ довольно медомъ и дарилъ; и какъ оные довольно пьяны были, на заходѣ солнца послалъ Конюшего по Лавра, и какъ оной пришелъ, сказалъ ему, чтобъ онъ на заходѣ солнца за Донцомъ приготовилъ коней. Лаверъ же радъ сему былъ, тотчасъ взявъ коней съ сѣдлами, сталъ у рѣки. Конюшей пришедъ сказалъ Игорю, что кони готовы, онъ же вставъ съ трепетомъ бояся, чтобъ его не поймали, и призвавъ другихъ своихъ служителей велѣлъ предъ шатромъ своимъ играть и пить, и вышедъ вонъ, || (271) видя, что приставники всѣ съ его служители играли и веселились, думая, что Игорь уже спитъ, онъ же не говоря имъ ничего, пошелъ къ рѣкѣ, оную перебрелъ, и сѣдши на кони поѣхали сквозь жилища Половецкія самъ пятъ, и ту ночь миновавъ всѣ ихъ обиталища, поѣхали чрезъ степь, и ѣхали два дни до Рускаго брода, оттуда пошелъ въ свой Новгородъ, и не доѣхавъ [меньше полуднища] верстъ за 20, споткнулся конь подъ Игоремъ, и ногу ему такъ повредилъ, что онъ не могъ на коня сѣсть, принужденъ въ селѣ святаго Михаила остановиться и ночевать. Въ тотчасъ прибѣжалъ въ Новградъ крестьянинъ того села, и сказалъ Княгинѣ, что Игорь пріѣхалъ, и хотя долго тому не вѣрили, но Княгиня не могши болѣе терпѣть, тотчасъ всѣдши на кони, поѣхала къ нему. Граждане слыша то, всѣ обрадовались и за Княгинею поѣхали, множество же не имѣя близко коней, пѣши пошли. Княгиня пришедъ такъ другъ другу обрадовались, что обнявся и говорить отъ радости и слезъ ничего не могли, и едва могли престать отъ слезъ. Игорь цѣловалъ всѣхъ Вельможъ своихъ, не мѣдля поѣхалъ во градъ, люди же съ женами и дѣтьми всѣ вышли въ стрѣтеніе его, и такъ многолюдно, что во градѣ развѣ кто крайней немощи ради остался, и была въ Новѣградѣ и по всей Сѣверской земли радость неописанная. Радовалися же не мало и во всей Руской землѣ, зане сей Князь своего ради постоянства и тихости, любимъ у всѣхъ былъ.

По прибытіи своемъ Игорь немедленно послалъ ко всѣмъ Княземъ, а паче къ Ярославу и Святославу объявить о себѣ, и благодарить за учиненное охраненіе земель его, потомъ не могши оставить Половцевъ безъ отмщенія, и чтобъ плѣнныхъ выручить, положилъ намѣреніе, выпрося у другихъ помощь, паки на нихъ итти, и едва могъ отъ своего труда и болѣзни отдохнуть, || (272) поѣхалъ самъ въ Черниговъ къ Ярославу, просить у него помочи, которой съ радостію и любовію его принявъ обѣщалъ довольное ему войско въ помочь дать. Потомъ поѣхалъ въ Кіевъ ко Святославу и въ Бѣлъградъ къ Рюрику просить, оные вельми ему обрадовались и обѣщали всѣ, какъ возможно ему помочь учинить, и сами намѣрились итти со всѣми ихъ войски, и тако Игорь съ надеждою возвратился въ свой Новградъ, Лавра же учинилъ Вельможею, окрестя его выдалъ за него дочь Тысяцкаго Рагуйла, и многимъ имѣніемъ наградилъ, котораго дѣти нынѣ суть Вельможами съ Сѣверской земли.

КІНЦЕВЕ СЛОВО.

Цю книгу автор написав був по-московському, адже малося на думці друкувати її в Ленінграді. Та, дякувати Історично-Філологічному Відділові Української Академії Наук, знов-же й її Неодмінному Секретареві, пощастило видати цей твір у Київі. Річ зрозумілива, друкувати випадало його вже не инакшою якою мовою, тільки українською. Працю перекладено й — треба сказати — дуже швидко. Отож, пускаючи „Слово“ між люди, не можу я не згадати за тих помічників моїх, що допомагали з'явитися йому в світ. Маю за любу повинність од щирого серця подякувати: перекладачеві П. Г. Іванцеві, що як-найкраще виконав своє таки дуже й дуже нелегке завдання; акад. Аг. Е. Кримському й акад. С. Ол. Єфремову — вони-бо, віддавна зо мною приятелюючи, уважливо поставилися до моєї праці, подаючи перекладачеві потрібні поради в сумнівних місцях; М. З. Левченкові, що дбав за технічний бік видання, й, нарешті, проф. С. Й. Маслову, що витратив силу цінного часу й праці, роздобуваючи потрібні джерельні відомості, читаючи коректури та й узагалі заступаючи відсутнього автора книжки.

20 лютого року 1926.

ДЕ ЩО Є:

Стор.

Од автора . . . . . V — VI

Вкорочення . . . . . VII — IX

ВСТУП . . . . . 1 — 88

§ 1. Феодальна Україна-Русь XI — XIII вв. (3 — 21). § 2. Як „Слово“ відкрито (22 — 24). § 3. Коли написано рукописа „Слова“ (25 — 27). § 4. Точність вид. 1800 р. та Катер. копії (28 — 33). § 5. Доля „Слова“ в рукописній традиції (34 — 42). § 6. Які ще пам'ятки були в рукопису разом із „Словом“ (43 — 48). § 7. Коли написано „Слово“ (49 — 51). § 8. Автор „Слова“ (52 — 56). § 9. Предтечі „Слова“ (57 — 60). § 10. „Слово“ й народня словесність (61 — 68). § 11. Поганські боги в „Слові“ (69 — 80). § 12. „Слово“ і західньо-европейський середньовічний епос (81 — 87).

ТЕКСТ . . . . . 89 — 130

КОМЕНТАР . . . . . 131 — 330

I. Заспів (133 — 151). II. Ладнаються в похід (152 — 158). III. Сонячне потьмарення (159 — 170). IV. Похід (171 — 181). V. Перша битва (182 — 188). VI. Лиховісні познаки (189 — 195). VII. Починається другий бій (196 — 199). VIII. Спомини про Олегові походи (200 — 209). IX. Ігореве військо зазнає поразки (210 — 218). X. Туження за Ігоревим військом (219 — 228). XI. Похвала кн. Святославові (229 — 237). XII. Святославів сон (238 — 259). XIII. Бояри пояснюють сон (260 — 265). XIV. Святославове „златое слово“ (266 — 272). XV. Заклик до князів (273 — 284). XVI. Спогади про полоцьких князів (285 — 289). XVII. Пісня про кн. Всеслава (290 — 303). XVIII. Ярославнин плач-туження (304 — 310). XIX. Втеча Ігорева з полону (311 — 322). XX. Гонитва (323 — 325). XXI. Поворіт Ігорів і слава князям (326 — 330).

ПІВДЕННО-РУСЬКІ ЛІТОПИСНІ ОПОВІДАННЯ ПРО ПОХІД ІГОРІВ . . 331 — 351

I. Київський Літопис (Іпатський Список) (335 — 341). II. Густинський літопис (342 — 343). III. „Кройника“ Феодосія Софоновича 1672 р. (з розд. 21-го) (344). IV. „Исторія Россійская“ В. М. Татіщева (345 — 351).

Кінцеве слово 353

Поправки . . . . . 355 — 356

ПОПРАВКИ.

Стор.	Рядок	Надруковано:	Слід читати:
VI	10 згори	жалощі, жир, життя	„жалость“, „жиръ“, „жизнь“
VII	17 знизу	Heczzuge	Heereszuge
50	13 „	великаго	великого
50	12 „	грознаго	грозного
66	13 згори	гітотезу	гіпотезу
73	11—12 „	М. Соколов, Матер. и зам. по ст. слав. лит. I, 58	Ф. Буслаев, Летоп. р. лит. и др. т. III, отд. 2, с. 5.
93	16 „	пущащеть	пущашеть
96	18 „	славѣ.	славѣ.*
97	19 „	свтлое	свѣтлое
97	23 „	умь [53]	умь [53].
107	11 „	с вс҃ѣ	съ вс҃ѣ
107	16 „	Кр҃на	кр҃на
107	25 „	бья	бья:
108	3 „	с мылити	съмылити
108	4 „	с доумати	съдоумати
110	8 „	со	со
115	14 „	кр҃вьи	кръвьи
119	4 „	к҃	къ
123	5 „	пригвозити	пригвозити
123	11 „	Дунаи	Дѫнаи
124	3 „	нлсино	насино
135	8 „	Выже	Вы же
139	8 „	(боян)	(Боян)
142	10 „	причиста	пречиста
143	22 „	опоясахъ	опоясалъ
145	3 „	хробрыя	храбрыя
150	11 знизу	чай еси	гой еси
163	10 згори	въ бешестьи	въ бещестьи
166	2 знизу	упасть,	упасть;
172	5 „	Давня	давня
176	1 „	може тільки наз., знах.	може бути тільки відм. родов. однини,
177	1 згори	або орудн. відм. множ.	або наз. та винув. множ.
177	3 „	„подѫбію“	„по дѫбію“
177	5 знизу	звавші их.	звавшіих.
204	6 згори	Пот. (68) „на нь инуземну	Пот. (54) „на конь ину, зелену...
210	2 „	сицей	сицеи
231	12 „	(ἀπελλῆ)	(ἀπειλῆ)
248	13 „	Михойло	Михайло

Стор.	Рядок	Надруковано:	Слід читати:
249	17 знизу	‚та‘	„та“
255	21 „	змея	змія
256	11 зг., 13 зн.	Неклапаев	Неклепаев
256	16 згори	Οἶδα	Οἶδα
256	22 „	αὐτω	αὐτῷ
256	1 знизу	θλίφιν	θλίφιν\
257	15 „	дъскы	дьскы
257	14 „	νομιζε	νόμιζε
257	13 „	πεσόντος	πέσοντος
258	13 „	клекачюще	клекочюще
259	3 згори	змеи	змії
260	5 знизу	опутоша	опуташа
262	2 „	Кондодія	Кандакія
263	19 згори	слава его	слава ею
264	21 „	Вонітар	Ванітар
268	14 „	Шелъбары	Шелъбиры
268	21 знизу	Могута	Могуту
268	7 „	Шельбури	Шелбири
277	19 „	стільчак	стільчик
280	3 „	про Хиновѣ	про Хинову
281	13 згори	Добрѣборющася	Добрѣ борющася
284	9 „	кои	кое
287	23 „	перед „що ані...“ треба додати	„або: „се хоті юна [на] крови ти [рече]“.
292	3 знизу	1881, с.	1881, Прилож., с.
297	1 згори	судяще	судяше
297	2 „	рядяще	рядяше
300	15 знизу	перед ‚місце‘ треба додати	1 вид. „въ друзѣ“
303	24 згори	силу.	силу-
308	20 знизу	ἄνο	ἄνω
313	10 і 17 „	въ шумѣ	въшумѣ
313	9 „	въ шюмѣ	въшюмѣ
319	5 „	Отжа	Отже
321	10 „	хана	хана,
322	3 згори	перъд	предъ
345	22 „	народахъ	народамъ

UNIVERSITY OF N.C. AT CHAPEL HILL
00039929523